

**İRAN MOĞOLLARINDA İDARÎ BÜROKRASİ
(1231-1295)**

Özkan DAYI

Doktora Tezi

Tarih Anabilim Dalı

Prof. Dr. Erol KÜRKCÜOĞLU

2017

Her Hakkı Saklıdır

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİMDALI**

Özkan DAYI

**İRAN MOĞOLLARINDA İDARÎ BÜROKRASI
(1231-1295)**

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU**

ERZURUM-2017

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TEZ BEYAN FORMU

03/01/2017

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "Moğol İrani'nda İdarî Bürokrasi (1231-1295) " adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun **1**... yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

[04/01/2017]

[Özkan DAYI]

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU danışmanlığında, Özkan DAYI tarafından hazırlanan bu çalışma 03 / 01 / 2017 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY

İmza:

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Ali İPEK

İmza:

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Nimet YILDIRIM

İmza:

Jüri Üyesi : Yrd. Doç. Dr. Naim ÜRKMEZ

İmza:

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. / /

Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	IX
ABSTRACT	X
KISALTMALAR DİZİNİ	XI
HARİTALAR DİZİNİ	XIII
RESİMLER DİZİNİ	XIV
ÖNSÖZ.....	XV

GİRİŞ

I. KAYNAKLAR.....	1
A. MÜNŞEAT MECMUALARI	1
B. VEKAYİNÂMELELER.....	2
C. DEVLET BÜROKRASİSİ VE TEŞKİLÂTINA DAİR ESERLER	12
D. EDEBÎ ESERLER	12
E. SEYAHATNÂMELELER.....	20
F. COĞRAFÎ ESERLER	21
II. MOĞOL DÖNEMİ İDARÎ YAPILANMASINA ETKİ EDEN UNSURLAR ...	22
A. BOZKIR TÜRK DEVLET GELENEĞİNİN ETKİSİ	22
B. SÂSÂNÎ DEVLET GELENEĞİNİN ETKİSİ.....	24
C. SELÇUKLU DEVLET GELENEĞİNİN ETKİSİ	26
D. ÇİN DEVLET GELENEĞİNİN ETKİSİ	27
E. UYGUR DEVLET GELENEĞİNİN ETKİSİ	29
F. HÂRİZM DEVLET GELENEĞİNİN ETKİSİ.....	30

BİRİNCİ BÖLÜM

İRAN'IN SİYASÎ TARİHİNDE MOĞOLLAR

1.1. İRAN COĞRAFYASI'NDA MOĞOL TARİHİ (1220-1256)	34
1.1.1. Cengiz Han Dönemi	34
1.1.2. Ögedey Kaan Dönemi (1227-1241)	38
1.1.3. Töregene Hatun'un Nâibeliği	40
1.1.4. Güyük Han Dönemi (1246-1248).....	41
1.1.5. Oğul Geymiş Hatun'un Nâibeliği.....	43

1.1.6. Mengü Kaan Dönemi (1251-1259)	44
1.2. İRAN COĞRAFYASI'NDA İLHANLI TARİHİ (1256-1295).....	47
1.2.1. Hülâgu'nun Yakındoğu Coğrafyası'na Gelişi ve İran'da Hülâgu Han Dönemi (1256-1265)	47
1.2.2. Abaka Han Dönemi (1265-1282)	55
1.2.3. Ahmed Teküdâr Han Dönemi (1282-1284)	58
1.2.4. Argun Han Dönemi (1284-1291)	60
1.2.5. Geyhatu Han Dönemi (1291-1295).....	62

İKİNCİ BÖLÜM

İRAN'DA İDARİ BÜROKRASİ (1231-1295)

2.1. İLHANLI ÖNCESİ MOĞOL YÖNETİCİLERİ VE FAALİYETLERİ (1231-1256)	63
2.1.1. Cin Timur	64
2.1.1.1. Horasan Valiliği Öncesinde Cin Timur	65
2.1.1.2. Cin Timur'un Horasan Valiliği.....	65
2.1.1.3. Cin Timur'un Ölümü ve Horasan'ın Durumu	68
2.1.2. Nosal.....	69
2.1.2.1. Nosal Noyan'ın Valilik Dönemi	69
2.1.3. Körgüz	70
2.1.3.1. İran Valiliği Öncesinde Körgüz.....	71
2.1.3.2. Körgüz'ün İran Valiliği	73
2.1.3.3. Körgüz'e Karşı Muhalefet	74
2.1.4. Emîr Argun Aka	78
2.1.4.1. Emîr Argun'un İran Valiliği	78
2.1.4.2. Emîr Argun'a Karşı Muhalefet.....	83
2.1.4.3. Emîr Argun Zamanında Vergi Meselesi ve Nüfus Sayımı	85
2.1.5. Şerefeddîn Hârizmî.....	88
2.1.5.1. Emîr Argun Zamanında Şerefeddîn Faaliyetleri.....	90
2.2. İLHANLI HÜKÜMDÂRLARININ İDARİ FAALİYETLERİ	92
2.2.1. Vezirler (Sâhib-i Dîvânlar) (1256-1295).....	94
2.2.1.1. Seyfeddîn Bitikçi (1260-1263)	94

2.2.1.1.1. Seyfeddîn Bitikçi'nin Faaliyetleri.....	95
2.2.1.1.2. Abbâsîlerin Sukûtunun Etkisi ve İlhanlı Devleti'nin Tesisi	97
2.2.1.2. Şemseddîn Muhammed Cüveynî (1263-1284).....	99
2.2.1.2.1. Şemseddîn Cüveynî ve Mecdü'l-Mülk Çekişmesi	105
2.2.1.2.2. Sultan Ahmed Teküdâr Zamanında Şemseddîn Cüveynî ve Mecdü'l-Mülk'ün Akibeti.....	110
2.2.1.2.3. Argun Han Zamanı ve Şemseddîn Cüveynî'nin Katli	112
2.2.1.3. Emîr Buka (1284-1288).....	120
2.2.1.3.1. Buka'nın Darbe Girişimi ve Akibeti.....	124
2.2.1.4. Sa'dü'd-Devle İbnü'ş-Şafi (1287-1291).....	125
2.2.1.4.1. Sa'dü'd-Devle'nin Vezârete Gelmesi	128
2.2.1.4.2. Sa'dü'd-Devle'nin Sonu	130
2.2.1.5. Sadreddîn Ahmed Haledî Zencânî (1292-1295).....	133
2.2.1.5.1. Sadreddîn Zencânî ve Çav Uygulaması.....	134
2.2.1.6. Cemaleddîn Destcirdanî (1295).....	137
2.3. NÂİB VE MÜŞRÎFLER (1256-1295)	138
2.3.1. Suncak Noyan.....	138
2.3.2. Mecdü'l-Mülk Yezdî.....	139
2.3.3. Şiktur Noyan.....	141
2.4. ANADOLU'YA TAYİN EDİLEN İLHANLI BÜROKRATLARI.....	142
2.4.1. Sâhib Şemseddîn Tuğraî.....	150
2.4.2. Şemseddîn Isfahanî.....	151
2.4.3. Taceddîn Mu'tez.....	152
2.4.4. Sâhib Ata Fahreddîn	153
2.4.5. Mücireddîn Muhammed b. Mu'tez	156
2.4.6. Sâhib-i Dîvân'ın Oğlu Nevruz	159
2.4.7. Sâhib Abâd-i Kâfi.....	159
2.4.8. Mu'ineddîn Süleyman Pervâne	160
2.4.9. Fahreddîn Alî.....	164
2.4.10. Sâhib Fahreddîn Kazvîni	165
2.4.11. Sâhib Ahmed Lakûşî ve Kılavuzoğulları	168

2.5. ABBÂSÎLERİN SUKÛTUNDAN SONRA BAĞDAD'DA GÖREV YAPAN İLHANLI BÜROKRATLARI	169
2.5.1. Ebû Ca'fer-el Ahmed b. 'Umrân	169
2.5.2. Müeyyedüddîn Muhammed b. Alkamî	170
2.5.3. Ali Bahadır ve Fahreddîn Damganî.....	175
2.5.4. Ata Melik Cüveynî	176
2.5.4.1. Hülâgu Han Zamanında Ata Melik Cüveynî ve Hizmetleri	177
2.5.4.2. Hülâgu Han Sonrası Ata Melik Cüveynî'nin Akibeti	178
2.5.5. Emîr Buka'nın Kardeşi Aruk	182
2.5.6. Hâce Şerefeddîn Harun Cüveynî.....	183
2.5.7. Sa'dü'd-Devle'nin kardeşi Fahrü'd-Devle.....	184
2.5.8. Ordu Kiya.....	185
2.6. DİYÂR-İ BEKR VE DİYÂR-İ REBÎ'A BÖLGELERİNE TAYİN EDİLEN İLHANLI BÜROKRATLARI	187
2.6.1. İlhanlı Hâkimiyeti Öncesinde Bölgenin Moğollara Tabiiyyet Durumu.....	187
2.6.2. Emîr Tudan (Tudavun).....	188
2.6.3. Durbay Noyan, Celâleddîn Tarîr, ve Fahreddîn Karaaslan	189
2.6.4. Kutuy Hatun ve Olcay Hatun	189
2.6.5. Şehzâde Baydu	190
2.6.6. Sa'dü'd-Devle'nin Kardeşi Emînü'd-Devle.....	190
2.7. FARS VE KİRMÂN BÖLGELERİNE TAYİN EDİLEN İLHANLI BÜROKRATLARI.....	191
2.7.1. İlhanlı Hâkimiyeti Öncesinde Bölgenin Moğollara Tabiiyyet Durumu.....	191
2.7.2. Âbiş Hatun ve Türkân Hatun.....	192
2.7.3. Suncak Noyan ve Baskak Bulgan	192
2.7.4. Hâce Nizâmeddîn Vezîr	193
2.7.5. Şemseddîn Taziku	194
2.7.6. Pâdişâh Hatun.....	194
2.7.7. Seyyid İmâdeddîn Turâb	195
2.7.8. Sa'dü'd-Devle'nin Kardeşi Müntecebü'd-Devle	195
2.8. HORASAN VE MÂZENDERÂN BÖLGESİNE TAYİN EDİLEN İLHANLI BÜROKRATLARI.....	197

2.8.1. İlhanlı Hâkimiyeti Öncesinde Bölgenin Moğollara Tabiiyet Durumu.....	197
2.8.2. Şehzâde Abaka	197
2.8.3. Kert Hanedâni ve Şehzâde Tübşin	198
2.8.4. Bâvendî Hanedâni	198
2.8.5. Hâce İzzeddîn Tâhir ve Hâce Vecîheddîn	199
2.8.6. Şehzâde Argun	199
2.9. ISFAHAN VE IRAK-I ACEM BÖLGESİNE TAYİN EDİLEN İLHANLI BÜROKRATLARI.....	201
2.9.1. Hâce Bahâeddîn Muhammed Cüveynî	201
2.10. MEYYÂFÂRİKÎN VE MARDİN BÖLGESİNE TAYİN EDİLEN İLHANLI BÜROKRATLARI.....	203
2.10.1. İlhanlı Hâkimiyeti Öncesinde Bölgenin Moğollara Tabiiyet Durumu.....	203
2.10.2. Melik Kâmil	203
2.10.3. Melik Said ve Muzaffereddîn	204
2.10.4. Şemseddîn Davud ve Necmeddîn.....	204
2.10.5. Melik Eşref.....	205
2.10.6. Sa'dü'd-Devle'nin Kardeşi Emîrü'd-Devle	205
2.11. AZERBAYCAN VE ARRÂN BÖLGESİNE TAYİN EDİLEN İLHANLI BÜROKRATLARI.....	206
2.11.1. İlhanlı Hâkimiyeti Öncesinde Bölgenin Moğollara Tabiiyet Durumu.....	206
2.11.2. Melik Sadreddîn	206
2.11.3. Şehzâde Yeşmut ve Şiremun Noyan	207
2.11.4. Labid b. Ebi Rabia ve Muhazzibü'd-Devle.....	207
2.12. GÜRCİSTAN BÖLGESİNE TAYİN EDİLEN İLHANLI BÜROKRATLARI	208
2.12.1. İlhanlı Hâkimiyeti Öncesinde Bölgenin Moğollara Tabiiyet Durumu.....	208
2.12.2. Hâce İzzeddîn	209
2.12.3. David oğlu Sadun Mankaberli.....	209
2.12.4. Şehzâde Acay	209

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İRAN MOĞOLLARINDA İDARÎ VE MALÎ TEŞKİLÂT

3.1. İRAN MOĞOLLARINDA BÜROKRASİNİN GELİŞİMİ	211
---	------------

3.2. DÎVÂNLAR	221
3.2.1. Dîvân-ı Saltanat Makamı.....	224
3.2.2. Niyâbet-i Saltanat Makamı.....	225
3.2.3. Dîvân-ı Bozork ve Sâhib-i Dîvân-ı Memâlik Makamı.....	225
3.2.4. Vezâret veya Sâhib-i Dîvân Makamı	226
3.2.5. Niyâbet-i Vezâret Makamı	229
3.2.6. Dîvân-i İstifâ, Defterdâr-i Memâlik veya Müstevfi Makamı	230
3.2.7. Dîvân-i İshrâf, İshrâf-i Memâlik Makamı.....	232
3.2.8. Nâzır-ı Memâlik Makamı	232
3.2.9. Uluğ Bitikçi ve Münşî-i Dîvân-ı Bozork Makamı	233
3.2.10. Niyâbet-i Hazret Makamı	234
3.2.11. Dîvân-i İncû ve Dîvân-i Dâlây Makamı.....	235
3.3. RESMÎ DİL VE YAZI	235
3.4. İRAN MOĞOLLARINDA BAZI BÜROKRATİK TERİMLER.....	242
3.4.1. Yarlıg.....	242
3.4.2. Mōçelga	246
3.4.3. Çing Sang	248
3.4.4. Defter.....	250
3.4.5. Baskak	253
3.4.6. Bitikçi	254
3.4.6.1. Moğol İdarî Sisteminde Bitikçilik	257
3.4.6.1.1. Moğol Devleti'nde Görev Yapan Bazı Bitikçiler	261
3.4.6.1.1.1. Taşatun	261
3.4.6.1.1.2. Zhenhai.....	262
3.4.6.1.1.3. Cinkay	262
3.4.6.1.1.4. Bulgay Aka.....	262
3.4.6.1.1.5. Belâ (Bilâ) Bitikçi	263
3.4.6.1.1.6. Emîr İmâdü'l-Mülk ve Fahrü'l-Mülk.....	263
3.4.6.2. İran Moğolları ve Bitikçiler	264
3.4.6.3. İran Coğrafyası'nda Görev Yapan Bazı Bitikçiler (1231-1295)	265
3.4.6.3.1. Bahâeddîn Cüveynî.....	265
3.4.6.3.2. Körgüz.....	266

3.4.6.3.3. Argun Aka.....	267
3.4.6.3.4. Şerefeddîn Hârizmî	267
3.4.6.3.5. Seyfeddîn Bitikçi	268
3.4.6.3.6. Şemseddîn Muhammed Cüveynî	268
3.4.6.3.7. Ata Melik Alâaddîn Muhammed Cüveynî.....	268
3.4.6.3.8. Emîr Ahmed Bitikçi	269
3.4.6.3.9. Hoca Fahreddîn Bitikçi	269
3.4.6.3.10. Hoca Necmeddîn.....	270
3.4.6.3.11. Tuğu Bitikçi	270
3.4.6.3.12. Hindu Bitikçi.....	270
3.4.6.3.13. Kuka Bitikçi	271
3.4.6.3.14. Emîr Algu Bitikçi.....	271
3.4.6.3.15. Bayan Bitikçi ve Çirik Bitikçi.....	271
3.4.6.3.16. Ukeh Bitikçi ve Karakay Bitikçi.....	271
3.4.6.3.17. Melik Giray Bitikçi	272
3.4.6.3.18. Bitikçi Sahireddîn	272
3.4.7. Payza (Paize, Payize)	272
3.4.8. Tamga.....	278
3.4.8.1. Moğollarda Tamga Uygulaması ve Tamgacılık	279
3.4.8.2. Tamga Çeşitleri.....	281
3.4.9. Baliş.....	283
3.4.10. Încû.....	285
3.5. PARA VE SİKKE	286
3.5.1. Moğol Devletinde Para.....	286
3.5.2. İnan Moğolları'nda Para	288
3.6. HAZİNE	291
3.6.1. Moğol Devleti'nde Hazine	291
3.6.2. İnan Moğolları'nda Hazine	293
3.7. ÇAV (KÂĞIT PARA) UYGULAMASI	295
3.7.1. Moğol Devleti'nde Kâğıt Para	295
3.7.2. İlhanlılarda Kâğıt Para.....	297
3.8. VERGİ SİSTEMİ.....	300

3.8.1. Moğol Vergi Sisteminde Müşavir Yeluçutsay ve Mahmûd Yalavac'ın Uygulamaları	302
3.8.2. Mengü Kaan ve Vergi Reformu	305
3.8.3. Moğol İnan'ı ve Vergilendirme	308
3.9. VERGİLER	312
3.9.1. Tagar Vergisi	312
3.9.2. Kopçur Vergisi	313
3.9.3. Kalan Vergisi.....	315
3.9.4. Cizye.....	315
3.9.5. Tamga Vergisi	315
3.9.6. Bîgâr ve Nüzûl-i Eclâl Vergisi	316
3.10. İRAN MOĞOLLARINDA TOPRAĞA DAYALI EKONOMİK YAPI VE YÖNETİM	317
3.10.1. Sulama Sistemlerinin Çöküşü ve Tarım Ekonomisi.....	317
3.10.2. Toprak Yönetimi	320
3.10.3. Toprak Tahrîri	321
3.10.4. Eyâlet İdaresi.....	322
SONUÇ.....	325
KAYNAKÇA	327
EKLER.....	365
EK 1. HARİTALAR.....	365
EK 2. RESİMLER.....	368
ÖZGEÇMİŞ.....	379

ÖZET

DOKTORA TEZİ

İRAN MOĞOLLARINDA İDARİ BÜROKRASİ (1231-1295)

Özkan DAYI

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Erol KÜRKCÜOĞLU

2017, 379 sayfa

Jüri: Prof. Dr. Erol KÜRKCÜOĞLU

Prof. Dr. Selçuk GÜNAY

Prof. Dr. Nimet YILDIRIM

Doç. Dr. Ali İPEK

Yrd. Doç. Dr. Naim ÜRKMEZ

Bu tezin amacı, Ön Asya'da hüküm sürmüş olan Moğolların 1231-1295 tarihleri arasında İran coğrafyasında nasıl bir idarî sistem kurdukları ve bu sistem içerisinde yer alan sivil yöneticilerin bürokratik açıdan siyasî faaliyetlerini kısaca özetleyerek, süreç içerisindeki yerleri hakkında daha detaylı bilgi edinmektir. Bu çalışmamızda, dönemin coğrafyasında yer alan sivil teşkilat ve bu sistemdeki görevliler daha açık bir şekilde ele alınmaya çalışılmıştır.

Dönemin ana kaynaklarına başvurularak elde edilen bilgiler, konu ile ilgili olarak araştırma eserlerinin de yardımıyla tarihsel süreç gözetilerek düzenli bir şekilde aktarılmaya çalışılmıştır. Bu dönemdeki idarî sistem anlayışı, yine dönem ile çağdaş olarak yazılmış olan eserlerden alıntılar yapılarak önceki dönemler ile olan benzerliklerini ve farklılıklarını ortaya çıkarmaya çalıştık. Temel amacımız, Moğol dönemi idarî yapılanmasını, değişen ve gelişen coğrafi unsurları, kültürel zemini ve siyasî süreci de göz önünde tutarak değerlendirmeye çalışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Moğollar, İdarî Teşkilat, Bürokrasi.

ABSTRACT**Ph. D. DISSERTATION****ADMINISTRATIVE BUREAUCRACY IN IRAN MONGOLS (1231-1295)****Özkan DAYI****Advisor: Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU****2017, page: 379 pages****Jury: Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU****Prof. Dr. Selçuk GÜNAY****Prof. Dr. Nimet YILDIRIM****Doç. Dr. Ali İPEK****Yrd. Doç. Dr. Naim ÜRKMEZ**

The aim of this thesis is to summarize what kind of administrative system the Mongols who ruled in Asia Minor between 1231 and 1295 established in Iranian geography and the political activities of the civilian administrators who were in this system from the point of bureaucratic view, and to get more detailed knowledge about their positions within the course. In this study we have tried to deal the civilian organisation and the agents in this system.

The knowledge which was obtained by making reference to the main resources of the period has been narrated in a well-ordered way by paying regard to the historical time course by the help of research works concerning with the subject. We used the differences and similarities between this and the previous periods by quoting from the works which were written in a modern way and tried to explain the understanding of administrative system in this period. We tried to evaluate the administrative structuring of Mongol period which is our main aim by paying regard to the developing and changing geographical factors, the cultural groundwork and the political course.

Key Words: Mongols, Administrative Organization, Bureaucracy.

KISALTMALAR DİZİNİ

AÜDTCFTAD	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi
AÜDTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
AÜİFD	: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜTAED	: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
AÜEFSBD	: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi
b.	: Bin (oğlu)
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
CRSS	: Current Research in Social Science Dergisi
Çev.	: Çeviren
DGBİT	: Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DMBİ	: Dâ'iretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî
Eİ	: Encyclopaedia Of Islam
EÜSBED	: Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
ERÜSBED	: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Frs. Trc.	: Farsça'dan Tercüme
GTT	: Genel Türk Tarihi
h.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
hş.	: Hicri Şemsî
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İfav	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İÜTED	: İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm Tarihi
PAÜEFD	: Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi
s.	: Sayfa

SAD	: Selçuklu Araştırmaları Dergisi
SÜTAD	: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TAD	: Tarih Araştırmaları Dergisi
TOD	: Tarih Okulu Dergisi
Tsh.	: Tashîh eden
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Ty.	: Tarih yok
Trc.	: Tercüme
vd.	: ve devamı
Yay.	: Yayınları/ Yayıncılık

HARİTALAR DİZİNİ

Harita 1. İlhanlı Devleti'nin Sınırları.....	365
Harita 2. Moğol Devletleri.....	366
Harita 3. Hârizmşâh Devleti.....	367

RESİMLER DİZİNİ

Resim 1. Celâleddîn Hârizmşâh'ın Moğollardan Kaçarak Sind Nehrini Geçışı.	368
Resim 2. Ögedey Kaan'ın Tahta Çıkışı.	369
Resim 3. Hülâgu Han'ın Temsili Tasviri.	370
Resim 4. Hülâgu Han ve Dokuz Hatun.	370
Resim 5. Abaka Han, Şehzâde Argun ve Argun'un Omuzunda Şehzâde Gazan.	371
Resim 6. Sultan Ahmed Teküdâr ve Vezir Şemseddîn Cüveynî.	371
Resim 7. Sultan Ahmed Teküdâr ve Şehzâde Argun.	372
Resim 8. Hâce Nasîreddîn Tûsî.	373
Resim 9. Argun Han Dönemine Ait Al Tamga ve Argun Han'ın Papa IV. Nicholas'a Gönderdiği Uygurca Mektup.	374
Resim 10. Argun Han'ın Fransa Kralı IV. Filip'e Cevaben Gönderdiği Uygurca Mektup.	375
Resim 11. Geyhatu Han Dönemine Ait Al Tamgalı Farsça Ferman ve Hülâgu Han Zamanına Ait Sikke.	376
Resim 12. Abaka Han (sol sütun) ve Sultan Ahmed Teküdâr (sağ sütun) Dönemine Ait Sikkeler.	377
Resim 13. Argun (sol üst) ve Geyhatu Han (sol alt) Dönemine Ait Sikke ve Kâğıt Para (Çav) Örneği.	378

ÖNSÖZ

Ortaçağ tarihinin seyrinde önemli bir yere sahip olan Moğol istilası ve bu istila hareketinin İran coğrafyasına getirmiş olduğu sonuçlar, siyasî ve askerî açıdan birçok kaynak ve araştırma eserde detaylı bir şekilde değerlendirildiğini görmekteyiz. Bu detaylı bilgiler içerisinde yer alan idarî teşkilata dair konular ve bu alanda hizmet vermiş olan sivil yöneticilerin faaliyetleri bu kargaşa döneminde dikkat çekici niteliktedir. Bu bağlamda var olan idarî alana ait bilgilerin siyasî tarih çalışmalarında biraz daha yüzeysel yapıda ele alındığı ve dağınık halde bulunduğu görülmektedir.

Bu çalışmamız ile belirlenen ilk hedefimiz, Moğol yönetimi altında bulunan İran coğrafyasında ve bu coğrafyaya bağlı olan bölgelerde Moğol idarî bürokrasisinin ve Moğol idarî sisteminin nasıl işlediğini, organize olduğunu anlamak, ayrıca devlet geleneğinde nasıl bir yere sahip olduğunu daha iyi kavrayabilmektir. Bu açıdan Asya ve Avrupa'nın büyük bir kısmında başarılı sayılabilecek yönetimler kuran Moğollar, bu başarılarını sadece askerî üstünlüklerine değil; aynı zamanda yayılmış oldukları farklı coğrafyalardaki düzenli teşkilat yapılarına da borçludurlar. İşte bu yapılanma içerisinde yerel faktörlerin idarî payı şüphesiz ki, Moğol askerî başarısını destekleyerek kendine devlet içerisinde önemli bir yer edinmiştir.

Çalışmamızda faydalandığımız Moğol döneminin kaynak eserlerinde konumuz ile ilgili bilgilere ulaşmaya çalıştık. Bu eserler yoğun olarak Moğol tarihini, askerî ve siyasî açıdan ele alırken; bize satır aralarında aslında tezimizin konusunu oluşturan idarî atamalara ve faaliyetlere dair bilgiler aktarmaktadır.

Çalışmamızın giriş bölümünde; Moğol idarî sisitemini etkilemiş olan unsurlara değinerek, aslında sivil yönetim sisteminin bir gelenek halinde geçmişten kopmadan kendini yeni durum ve mekânlarda geliştirdiğine değinmeye çalıştık. Birinci bölümde ise; çalışmamızın dönemi olan 1231-1295 yılları arasındaki İran coğrafyasındaki Moğol siyasî tarihine kısaca yer verdik. İkinci bölümde; Hülagu Han'ın Ön Asya'ya gelişine kadar ilgili dönme içerisinde yani 1231-1256 tarihleri arasında bu bölgeye atanan sivil idarecilerin faaliyetlerine ve yaşam hikâyelerine yer vermeye çalıştık. Üçüncü bölümde ise; 1256-1295 yılları arasında yani İlhanlı devleti yönetimi altında İran'daki ve o dönemde siyasî olarak İran'a bağlı olan eyâlet ve tabii devletlerdeki idarî bürokrasiyi ve bu bağlamda çalışan kadroları ele alarak çalışmamızda değerlendirdik. Yine bu

bölümde, İnan Moğolları dönemindeki idarî ve malî yapıya, bu zamana has olan terimlere ve sistemlere değinmeye çalıştık.

Kısaca üç bölümden oluşan araştırmamızda bürokratların detaylı biyografilerini ve oluşturulan sivil idarî sistemi açıklamak için çaba sarf ettik. Bütün bunları ele alırken sadece vekayinâme niteliği taşıyan eserlere değil, aynı zamanda edebî simalarının eserlerinde geçen bilgilerden de faydanmaya çalıştık. Bu çalışma ile edebî eserlerde geçen bilgilerle vekayinâme niteliğindeki eserlerde aktarılan bilgilerin tutarlılığını da karşılaştırma imkânı edinmiş olduk. Fars edebiyatının sanat ve belagatta zirveye ulaştığı bu dönemin edebî eserleri şüphesiz ki, çalışmamızı donamın açısından desteklemektedir. 1231-1295 tarihleri arasında merkezi İnan olan İnan Moğolları'nın, Ön Asya coğrafyasında sivil anlamda idarî faaliyetlerinin nasıl gerçekleştiği ve bunu yaparken geçmişten getirilen geleneklerin ve İnan'daki idarî uygulamaların ne derece birbiri ile kaynaştırıldığını bu çalışma ile daha görünür bir hale getirmeyi amaçlamaktayız.

Çalışmamızı hazırlarken, bana bu süreçte yol gösterdiği, benden deneyimlerini, fikirlerini, kütüphanesini ve samimiyetini esirgemediği için danışmanlığını yapan değerli hocam Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU'na, ilgisini esirgemeyen Prof. Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY, Doç. Dr. Ali İPEK ve Yrd. Doç. Dr. Naim ÜRKMEZ'e ayrıca çalışmamızın her aşamasında iki yıl boyunca bana her zaman; ilmî ve manevî anlamda destek olan, sabır ve memnuniyetle değeri vaktini ve çalışma mekânını kullanmam için benimle paylaşan kıymetli hocam Prof. Dr. Sait UYLAŞ'a ve onun şahsında üniversitemizin Fars Dili ve Arap Dili Edebiyatı bölümlerine en içten teşekkürü ömrüm boyunca bir borç bilirim. Ayrıca çalışmamızın çeviri, içerik ve biçim aşamasında sonsuz desteklerini gördüğüm değerli hocalarım Prof. Dr. Nimet YILDIRIM'a ve Prof. Dr. Veyis DEĞİRMENÇAY'a, Yrd. Doç. Dr. Nurullah YILMAZ'a; samimi görüş ve önerilerinden bolca istifade ettiğim Yrd. Doç. Dr. Asuman GÖKHAN'a ve tezimizin her aşamasında bana yol gösteren, teknik açıdan ve manevî yönden destek olan kıymetli hocalarım Yrd. Doç. Dr. Mevlüt YÜKSEL'e, Yrd. Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU'na ve değerli dostum Yrd. Doç. Dr. Özgür TOKAN'a yardımlarından dolayı, ayrıca her zaman yanımda olan arkadaşlarıma teşekkür ederim.

GİRİŞ

I. KAYNAKLAR

Çalışmamız, 1231-1295 yılları arasında Moğolların İran coğrafyasındaki sivil bürokratlarının faaliyetlerini ve idarî teşkilâtlarını kapsamaktadır. Bu konuya dair bilgileri, Arap ve Fars dillerinde yazılmış, dönemin siyasî tarihine ışık tutan İslâm kaynaklarında bulabilmekteyiz. Bununla birlikte, özellikle bu dönemin seyahatnâmeleri ve devlet bürokrasisini içeren eserler de, söz konusu zaman diliminde yaşamış olan sivil devlet adamları ve onların kurmuş olduğu ülke yönetimi ile çok önemli bilgiler aktaran kaynaklardır. Araştırmanın kapsamı ve dönemi dikkate alınarak, dönemle ilgili bilgi veren İslâm kaynakları dışındaki kaynaklara da bakılmıştır.

A. MÜNŞEAT MECMUALARI

Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târîhî: Seyyid Alî Mü'eyyîd Sâbitî tarafından kaleme alınan bu eser, büyük bir öneme sahiptir. Eserde yazar tarafından bir araya getirilmiş birçok resmî yazışmalar ve mektuplar bulunmaktadır. Yazar, İlhanlı dönemine ait önemli belgelere de yer vermiştir. Bu eser, Safevîler dönemine ait bazı belgelerle son bulmaktadır. Özellikle döneme ait olan bürokratların yazışmaları ve üslub açısından mühim bir yere sahiptir.¹

Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar: Osman Turan tarafından hazırlanmış olan bu eser, Anadolu Selçukluları dönemine ait vesikaları içermektedir. Söz konusu dönem, Moğol tahakkümü altındaki Türkiye Selçukluları hakkında da mühim bilgilere yer vermektedir. Bu yüzden dönem için kıymetli bir kaynak niteliğindedir. Dönemin bürokratları hakkında eserde, İlhanlı çağına ait bilgiler de mevcuttur.²

¹ Seyyid Ali Mü'eyyîd-i Sâbitî, *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târîhî*, Kitâbhâne-i Tuhûrî, Tahrân 1346 hş.

² Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar –Metin, Tercüme ve Araştırmalar-*, TTK, Ankara 1958; Muhammed Emîn Riyâhî, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, (Çev. Mehmet Kanar), İnsan Yay., İstanbul 1995, 137.

B. VEKAYİNÂMELER

Târîh-i Cihânguşâ: Alâaddîn Atâ Melîk b. Bahâeddîn Muhammed b. Muhammed Cüveynî tarafından kaleme alınmış olan eser, İlhanlı dönemi İran tarihinin önemli eserlerinin başında bulunmaktadır. Yazarın ailesine mensup ataları, Büyük Selçuklu Devleti hizmetinde bulunmuşlardır. Müellfin babası Bahâeddîn Muhammed, hem Hârizmşâhlıların hem de İlhanlıların hizmetinde çalışmıştır. Yazar ise, çok iyi bir tahsil görmüş ve genç yaşta Moğol hizmetine girmiştir. Alâaddîn Cüveynî, birkaç kez Karakurum'daki Büyük Han'ın yanına gitmiş ve Hülâgu, İran'a gelince onun hizmetinde bulunmuştur. Alamut'un ele geçirilmesinde ve Bağdad işgalinde Hülâgu'nun yanında bulunup Alamut'taki bazı kitapları yağmalanmaktan kurtarmıştır. Kardeşi Şemseddîn Muhammed'in İlhanlı vezirliğine getirilmesi ile nüfuzu artmış ve Irak bölgesinin idarî işleriyle görevlendirilmiştir. Yazar, 1283 yılında vefat etmiştir. Cüveynî'nin eseri, ailesinin ve kendisinin Moğollar ve İlhanlı Devleti'nin idaresinde üstlenmiş oldukları görevlerden dolayı büyük önem taşımaktadır. Moğolların yaşantısı, Moğol istilası, Hârizmşâhlar, Türkiye Selçukluları, Abbâsîler, Eyyûbîler ve Memlûklular tarihi için bu eser, çok önemlidir. Araştırmamızın konusu bu dönemi kapsadığı için bizim için de birinci el kaynak hükmündedir. Cüveynî eserinde, Moğolların adetleri ve tarihi ile ilgili bilgileri de toplamıştır.³

Araştırmamızda *Târîh-i Cihânguşâ*'nın Muhammed b. Abdulvahhâb Kazvînî tarafından üç cilt olarak neşredilen baskısından faydalandık. Ayrıca bu eser, Mürsel Öztürk tarafından Türkçe'ye 1988 yılında çevirilmiştir. Özellikle eserin üçüncü cildi çalışmamızın konusu bakımında mühim bilgiler içermektedir.⁴

³ Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, Ma'ârif Matbaası, İstanbul 1941, 622; İsmâ'îl Bâşâ el-Bağdâdî, *Hediyetu'l-Ârifîn*, I, İstanbul 1951, 665-666; Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Mecma'u'l-Fusahâ*, I, Tahran 1336 hş., 1264; Muhammed Müfid Müstevfî-yi Bâfkî, *Câmi'-i Müfidî*, (Tsh. İrec Efşâr), Çâphâne-i Rengîn, Tahrân 1384 hş., 117; Sa'îd Nefisî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân ve Zebân-i Fârsî*, I, İntişârât-i Furûğî, Tahrân 1363 hş. 136; Orhan Bilgin, "Cüveynî Atâ Melik", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 140-141; Osman Gazi Özgüdenli, "Târîh-i Cihânguşâ", *DİA*, İstanbul 2011, XXXX, 77-79; Mehmed Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, (Nşr. Yüksel Kanar), Endülüs Yay., İstanbul 1991, 219-240; *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, İstanbul 1998, 165-166; T. Yazıcı, "Müntecebüddin Bedî", *DİA*, Ankara 2002, XXXII, 25; İsmet Zeki Eyuboğlu, *İran Edebiyatı*, Pencere Yay., İstanbul 2007, 96.

⁴ Alâaddin Ata Melik b. Bahâeddin b. Muhammed b. Muhammed Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, (Tsh. Muhammed b. Abdulvahhâb Kazvînî), I-II-III, İntişârât-i Donyâyi Kitâb, Tahrân 1329 hş.; Hasan İbrahim Hasan, *Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, VI, Kayıhan Yayınlar, İstanbul 1986, 264; Nimet Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum 2001, 143; Abbâs Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târîh-i Îrân*, İntişârât-i Ârven, Dânişgâh-i Şîrâz 1387 hş., 236.

Câmi'ü't-Tevârih: İbn-i İmâdü'd-Devle Ebû'l-Fazl b. Ebû'l-Hayr Hemedânî tarafından eser kaleme alınmıştır. Dünya tarihi niteliğinde bir çalışmadır. Reşîdüddîn Fazlullah, İlhanlıların hizmetine girmiş, saray tabibi olarak görev yapmış ve 1298 yılında İlhanlı Devleti vezâretine getirilmiştir. 1303 yılında Gazan Han'ın Şam seferine katılmış ve 1304 yılında Gazan Han tarafından tarih yazıcılığı ile görevlendirilmiştir. Eser, Türk ve Moğol kültürüne ait önemli bilgiler içermektedir. Yazar Selçuklu, Moğol ve Abbâsî tarihi açısından mühim bilgiler aktarmaktadır. Eser, Orta Asya tarihi açısından da önemli tarihî bilgiler içermektedir.⁵ Çalışmamızda Reşîdüddîn'in bu eserinden araştırdığımız konu itibari ile faydalandık.

Eser sadece Reşîdüddîn Fazlullah'a ait olmayıp yazımına bazı tarihçiler de yardım etmiştir. Bunların arasında İranlı, Çinli, Hintli ve Moğol bilginlerde bulunmaktadır. Araştırmamızda *Câmi'ü't-Tevârih*'in Behmen Kerîmî tarafından yayınlanan nüshadan istifade ettik.⁶

Târih-i Guzîde: Hamdullah Müstevfî b. Atabek Tâceddîn Ebî Bekr b. Ahmed b. Nâsr Kazvînî tarafından bu eser kaleme alınmıştır. Yazar, İlhanlıların meşhur veziri Reşîdüddîn Fazlullah Hemedânî'nin hizmetinde çalışmış ve dîvân-ı nezâret nâibi olmuştur. Daha sonra Kazvîn, Ebher, Târim ve Zencân müstevfliğine atanmıştır. Yazarın *Târih-i Guzîde* adlı eserinde geçen Moğollar ve Hârizmşâhlılar bölümleri çalışmamızda önemli bir yere haizdir.⁷

Kazvînli coğrafyacı ve tarihçi olan Hamdullah Müstevfî, dîvân işlerinde çalışan

⁵ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih*, (Tsh. Doktor Behmen Kerîmî), İntişârât-i İkbâl, Tahrân 1374 hş.; Reşîdüddîn Fazlullah, *Câmiut't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, (Çev. İsmail Aka- Mehmet Ersan- Ahmad Hesampour Khelejani), TTK (1.Baskı), Ankara 2013; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 539; el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, I, 821-822; Hayruddîn ez-Zirikli, *El-A'lâm*, Beyrut 1389 h/ 1969, V, 359; Nefîsî, *Târih-i Nazm ve Nesr*, I, 142-143; Hâşim Recezbâde, *Â'in-i Keşverdârî der 'Ahd-i Vezâret-i Reşîdüddîn Fazlullah Hemedânî*, İntişârât-i Tûs, Tahrân 1355 hş., 16; Osman G. Özgüdenli, "Reşîdüddîn Fazlulâh-ı Hemedânî", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 19-21; Eyuboğlu, *İran Edebiyatı*, 96.

⁶ Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, VI, 276; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 144-146; Özgüdenli, "Reşîdüddîn Fazlulâh-ı Hemedânî", 19-21; M. Murtezevî, "Câmi'ü't-Tevârih ve Müellif-i Vâki'î Ân", *Pejûheşhâyi Felsefî*, 56, 1340 hş., 37-38; Reşîdüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 69; Zebihullah-ı Safa, *İran Edebiyatı Tarihi*, (Çev. Hasan Almaz), II, Nusha Yay., Ankara 2005, 226-228; Abbâs İkbâl Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, İntişârât-i Nâmek, 1374 hş., 488-491.

⁷ Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1474; el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, I, 110; Ahmed Golçîn Me'ânî, *Târih-i Tezkirehâ-yi Fârsî*, II, İntişârât-i Kitâbhâne-i Senâ'î, Tahrân 1363 hş., 549-550; 'Abdulhuseyn Nevâyî, *Ricâl-i Kitâb-i Hâbibü's-Siyer ez Hamle-i Mogûl Tâ Merg-i Şâh İsmâ'il-i Evvel*, Encumen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahrân 1379 hş., 59; Nefîsî, *Târih-i Nazm ve Nesr*, I, 244; Erkan Göksu, "Târih-i Guzîde'ye Göre Rûm (Anadolu) Selçukluları", *Nûsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, VIII/1, 2008, 23-32; Togan, Ahmed Zeki Velidî, "Hamdullah Müstevfî", *İA*, V/I, 186-188; Günaltay, *Tarih ve Müverrihler*, 309-319; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 240-242; Abdülkerim Özaydın, "Hamdullah el-Müstevfî", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 454; Eyuboğlu, *İran Edebiyatı*, 98.

mütevffiler hanedanındandır. Hamdullah Müstevfi'ye ait üç kitabı mevcuttur. Bunlar *Târih-i Guzîde*, *Zafernâme*, *Nuzhetu'l-Kulûb*'tur.⁸ *Târih-i Guzîde*, dünya tarihinin bir özeti niteliğindedir. Şâhnâme tarzında kaleme alınan Zafernâme adlı eserinde yazar, İlhanlı tarihinden bahsetmektedir ve yaklaşık otuz bin beyitten oluşmaktadır.⁹ Çalışmamızda Müstevfi'nin *Târih-i Guzîde* ve *Nuzhetu'l-Kulûb* adlı eserlerinden özellikle istifade etmiş bulunmaktayız.

Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mulûki ve'l-Hulefâi: Mîrhând olarak tanınan, Mîr Seyyid Hamîdeddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd el-Belhî tarafından kaleme alınan eser, bir dünya tarihi niteliğindedir. Bazı bölümlerini torunu Hândmîr tarafından tamamlanmıştır. Eser, insanlığın yaratılışından başlayıp Timurluların son dönemlerine kadar bilgiler aktarmaktadır. Eser Samanoğulları, Gazneliler, Karahanlılar, Selçuklular, Hârezmşâhlar, Eyyûbîler, Abbâsîler, Abbâsî dönemi Türk devletleri, Moğol istilas, İlhanlılar, Timurlular ve Türkmen tarihi açısından büyük öneme sahiptir.¹⁰

Eserin beşinci cildinde yazar, Moğol hanlarını ve onların dönemini ele almıştır. Araştırmamızda daha çok beşinci ciltten faydalandık. Ayrıca eserde, *Târih-i Cihânguşâ*'dan birçok alıntı da yapılmıştır.¹¹

Habîbu's-Siyer: Moğol dönemi hakkında Farsça tarih kitaplarının en bilinenlerindedir. Eser, Hândmîr olarak bilinen yazarı Gıyaseddîn b. Humameddîn el

⁸ Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1945; Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târih-i Îrân*, 337; M. B. Vosûkî, "Âyâ Behş-i Târih-i Mogûl der Zafernâme-i Hamdullah Müstevfi, Noshe-i Bedl-i Câmî-üt Tevârih est?", *Pejûheşhâyî 'Ulûm-i Târihî*, 1, 1391 hş., 210.

⁹ Reşidüddîn, *Câmî'u't-Tevârih*, 69-70; Safa, *İran Edebiyatı Tarihi*, II, 233-234; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 150-151; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 523; Edward Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî 'Asr-i İstîlâ-yi Mogûl ve Tâtâr*, (Çev. Ali Asger Hikmet), İntişârât-ı İbn-i Sînâ, Tahrân 1301 hş. 127-128; Nimet Yıldırım, *İran Mitolojisi*, Pinhan Yay., İstanbul 2012, 395; Z. R. Neseb, "Hamdullah Müstevfi", *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., XXI, 345-346; Kadyânî, *Târih Ferheng-i ve Temeddön-i Îrân der Devre-i Mogûl*, 122-123; M. Demir, "İslam Ortaçağı'nda İran Bölgesindeki Tarih Yazıcılığı", *AÜTAED*, 34, Erzurum 2007, 266-267; H. Akâcerî-A. Fazlînejâd, "Bâziyâbiyi Mefhûm-i Îrânzemîn der Âsâr ve Âra-i Hamdullah Müstevfi Kazvînî", *Faslnâme-i 'İlmî-Pejûheşî 'Ulûm-i İnsânî*, Dânişgâh-i El Zehrâ, 1, 1388 hş., 5-6.

¹⁰ Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 926-927; el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, II, 222; Nefîsî, *Târih-i Nazm ve Nesr*, I, 239-240; Me'ânî, *Târih-i Tezkirehâ-yi Fârsî*, II, 636-638; Günaltay, *Tarih ve Müverrihler*, 398-402; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 247-248; Eyuboğlu, *İran Edebiyatı*, 97.

¹¹ Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târih-i Îrân*, 413; 804; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 157; Ali Ekber Dihhudâ, "Mîrhând", (Haz. Muhammed Mu'in-Seyyid Ca'fer Şehîdî), *Lugatnâme*, Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., II, 2914.

Hüseyinî, tarafından yazılmıştır.¹² Mîrhând'ın torunu olan Gıyaseddîn Hândmîr'in meşhur eseri *Habîbu's-Siyer*¹³ Muhammed Debîr Siyâkî tarafından üç cilt olarak yayınlanmıştır. Araştırmamızda üçüncü cildinden konumuz doğrultusunda yararlandık.

Sîretu's-Sultân Celâleddîn Mengübirtî: Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Muhammed Munşî Hurendizî-yi Zeyderî-yi Nesevî (ö. 1249), on üçüncü yüzyılın tanınmış yazar ve inşâcılarındandır. Öğrenimini Horasan'da özellikle Arapça ve Farsça inşâ alanında geliştirmiştir. Gençliğinde bir süre yerel yöneticilerin himayesinde çalışmış ve Moğol istilasından sonra 1225 yılında Celâluddîn Hârizmşâh'ın ordusuna katılmış ve onun sarayının ileri gelenlerinden olmuştur. Moğollara karşı bozgunun sonuna bir süre Anadolu şehirlerinde dolaşır. Nihayet Meyyâfârikîn hâkimi el-Melike'l Muzaffer Şihâbüddîn Gâzî'nin yanına gitmiştir. 1234 yılında Farsça olarak yazdığı *Nefsetu'l-Mesdûr* adlı eserini ve 1241 yılında da *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengübirtî* adlı kitabı Arapça olarak yazmıştır. Bu eserde Nesevî, Hârizmşâhlar devletinin Moğollar ile olan mücadelesi ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. *Sîretu's-Sultân Celâleddîn Mengübirtî* adlı eserden özellikle Moğolların Horasan bölgesine gelişleri ve bu mıntıkadaki ilk faaliyetleri hakkında faydalandık. Sultan Muhammed ve Celâleddîn Hârizmşâh dönemlerinin tarihî seyri müellif tarafından akıcı ve detaylı olarak aktarılmaktadır. Yazar, 1249 yılında Halep dolaylarında vefat etmiştir.¹⁴

Zubdetu't-Tevârih: Asıl adı Şehâbeddîn Abdullah b. Abdurreşîd-i Bihdâdîni-yi Hâfî olan Hâfız Ebrû tarafından dört cilt olarak Mecma'ü't-Tevârih-i Sultânî olarak bilinen *Zubdetu't-Tevârih*'in yazarıdır. *Zubdet'ü-Tevârih* adlı eser, *Câmi'u't-Tevârih*'in taklidi niteliğindedir. Hâfız Ebrû, döneminin siyasî ve sosyal olaylarını çok geniş bir çerçevede ele almıştır. Seyyid Kemâl Hac Seyyid Cevâdî tarafından iki cilt olarak yayınlanmıştır. Hâfız Ebrû, Timur döneminin önemli tarihçilerindendir.¹⁵ Çalışmamızda

¹² Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 629-630; el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, II, 235-236; Nefisî, *Târih-i Nazm ve Nesr*, I, 240-241; Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târih-i İrân*, 311,369; Nevâyî, *Ricâl-i Kitâb-i Hâbibü's-Siyer*, 39-40.

¹³ Me'ânî, *Târih-i Tezkirehâ-yi Fârsî*, II, 588-590; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 158-159; İ. Aka, "Hândmîr", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 550-551.

¹⁴ Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Hurendizî ez-Zeyderî en-Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengübirtî*, (Trc. Muhammed Ali Nâsîh), İntişârât-i Sa'dî, Tahrân 1366 hş., 9-11; Abdülkerim Özeydî, "Nesevî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 577-578; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 160-161; Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, (Çev. Hasan Almaz), II, 210-211; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynak Bilimi*, 157-158.

¹⁵ Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 951-952; Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târih-i İrân*, 311; 420; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 152-153.

yazarın *Zubdetu't-Tevârih* ve coğrafya kitapları içerisinde tanıtıcığımız *Coğrâfyâ-yi Hâfiz Ebrû* adlı eserlerinden bazı konularda faydalanmış bulunmaktayız.

el-Evâmirü'l-Alâ'ie fi'l-Umûri'l-Alâ'ie (Selçuknâme): İbn Bîbî, Nasîreddîn Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Caferî er-Rugadî tarafından kaleme alınan eser, Türkiye Selçuklu tarihinin en önemli kaynağı olarak bilinmektedir. Yazarın babası, Hârizmşâhlılar Devleti'nde münşîlik yapmıştır. Eserini ünlü İlhanlı devlet adamı ve tarihçisi Alâaddîn Ata Melik Cüveynî'nin isteği üzerine kaleme almış ve 1281 yılında tamamlamıştır. Özellikle Hârizmşâhlar, Eyyûbîler, Moğollar ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin Doğu Anadolu siyaseti ile alakalı hususlar ayrıntılı olarak aktarılmıştır. İbnü'l-Bîbî diye meşhur olmasının sebebi Nişabur şâfiîlerinin liderinin kızı Bîbî Munceme adındaki annesinden dolayıdır. İbn Bîbî kitabını Ata Melik Cüveynî'ye sunmuştur. Bu kitap Selçuknâme adı ile de bilinir.¹⁶

Çalışmamızda Anadolu Selçukluları ve Moğol ilişkileri konusunda yazarın eserinden faydalandık. Moğolların ve İlhanlıların Anadolu siyasetine yönelik atamalarında özellikle bu eseri tercih etmiş bulunmaktayız.

Tecziyetu'l-Emsâr ve Tecziyetu'l-A'sâr (Târih-i Vassâf): Vassâf'ul-Hadrâ lakabıyla tanınan Şerefeddîn Abdullah İzzeddîn Fazlullah-i Şîrâzî XIII. ve XIV. yüzyılın meşhur edip, şair ve tarihçilerindendir. Babası gibi kendisi de İlhanlı sarayında dîvân yöneticiliği yapmıştır. Vassâf, Cüveynî tarihine bir zeyl olarak 1299 yılında *Tecziyetu'l-Emsâr ve Tecziyetu'l-A'sâr*'ı yazmaya başlamıştır. Tarih-i Vassâf, yazarın dönemi anlatan en önemli kitabıdır. Yeniden düzenlenmiş hali ile Tahrîr-i Târih-i Vassâf adı ile Abdulmuhammed Âyetî tarafından Tahrân'da yayınlanmıştır.¹⁷ Âyetî tarafından düzenlenen eserden çalışmamızda siyasî tarih açısından istifade ettik.

¹⁶ İbn-i Bîbî El Huseyn b. Muhammed b. Ali El- Ca'ferî er-Rudegî, *El-Evâmirü'l-'Alâiyye fi'l-Umûri'l-'Alâiyye*, (Tsh. Adnan Sadık Erzi), TTK Yay., (Tıpkı Basım), Ankara 1956; Nefîsî, *Târih-i Nazm ve Nesr*, I, 149; Safa, *İran Edebiyatı Tarihi*, II, 220-221; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 139; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâvil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 528; Riyâhî, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, 124-126; Adnan Sadık Erzi, "İbn Bibî", *İA*, V/II, 712-718; Abdülkerim Özeydin, "İbn Bîbî", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 379-382; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 166-167; Jâle Mottehidîn, "Çegûne der Târih İbn-i Bîbî", *Nâme-i Ferhengistân*, Sayı: 2/3, ty., 73.

¹⁷ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 69; Hayruddîn ez-Zirikli, *El-A'lâm*, IV, 202; Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 309; el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-'Ârifîn*, II, 464; Nefîsî, *Târih-i Nazm ve Nesr*, I, 143-144; Safa, *İran Edebiyatı Tarihi*, II, 229; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 148-149; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâvil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 486-487; Osman G. Özgüdenli, "Vassaf", İstanbul 2012, *DİA*, XXII, 558-559; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmi*, 92; M. Demir, "İslam Ortaçağı'nda İran Bölgesindeki Tarih Yazıcılığı", *AÜTAED*, 34, Erzurum 2007, 266; Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, VI, 276-277.

Müsâmeret'ü-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr: Aksaraylı Kerîmeddîn Mahmûd b. Muhammed tarafından kaleme alınmıştır.¹⁸ Yazar, Moğol hâkimiyeti döneminde Türkiye Selçuklu Devleti'nin hizmetinde çalıştı. Müellif, 1323 yılında eserini tamamlamış ve eserini İlhanlıların Anadolu valisi Timurtaş Noyan'a sunmuştur. Araştırmamızda Moğol hâkimiyeti döneminde Türkiye Selçukluları hakkında önemli bilgileri bu eserden istifade ederek elde ettik. Eser, Mürsel Öztürk tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

Târîh-i Abû'l Farac ve Târîhu Muhtasari'd-Düvel: Ebû'l-Ferec Barhebraeus İbnu'l-İbrî, döneminin (ö.685/1286) en önemli tarihçilerinden biridir. Gregory Ebu'l-Ferec, Yahûdî oğlu olarak da bilinir. O, daha sonra Yahûdîliği terk ederek Hıristiyan olmuştur. İbnü'l-İbrî 1226 yılında Malatya'da doğmuştur. Onun eserlerinden Muhtasari'd-Düvel çok meşhurdur. Bu eser 1890 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Târîh-i Abû'l Farac, Ömer Rıza Doğrul tarafından iki cilt olarak Türkçe'ye çevrilmiştir. Yazarın bir diğer eseri olan Muhtasari'd-Düvel ise Şerefeddin Yalıtıkaya tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.¹⁹

el-Bidâye ve'n-Nihâye: Eser, İbn Kesîr İmâdeddîn İsmail b. Ömer Dimaşkî tarafından kaleme alınmıştır ve İslam tarihçiliği açısından önemli kaynaklarından biridir. Yazar, tarihçiliğinin yanında hadisçiliği ile de meşhurdur. İbn Kesîr, 1373 yılında Dimaşk'ta vefat etmiştir. Eser, genel İslam Tarihi mahiyetindedir. Tarihî bahisler kronojik olarak ele alınmıştır. Eser siyasî olaylardan daha çok biyografik bakımından zengindir. Müellifinin yaşadığı dönem ile ilgili bilgiler son derece önemlidir. Selçuklular, Abbâsîler, Eyyûbîler, Moğollar, Hârizmşâhlar ile ilgili bilgiler yönünden oldukça zengin bir eserdir.²⁰ Eser, on dört ciltten oluşmaktadır. Çalışmamızda on üçüncü cildinden faydalanmış bulunmaktayız. Mehmet Keskin tarafından bu eser, Türkçe'ye çevirilerek yayınlanmıştır.

el-Kâmil fi't-Târih: Eserin müellifi İbnü'l-Esîr olarak bilinen Ebu'l-Hasan

¹⁸ Aksarayî, Kerîmeddîn Mahmûd b. Muhammed, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2000; Riyâhî, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, 126; Aydın Taneri, "Müsâmeretü'l-Ahbâr'ın Türkiye Selçukları Devlet Teşkilâtı Bakımından Değeri", *TAD*, IV/6-7, Ankara 1968, 127-171; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 281-282.

¹⁹ Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, VI, 267; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 140; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 491-492.

²⁰ Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 280; el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, I, 215; Carl Brockelmann, "İbn Kesîr", *İA*, V/2, 761-762; Abdülkerim Özyayın, "İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ", *DİA*, İstanbul 2000, 20, 132-134; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 196-198.

İzzeddîn Alî b. Esîreddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî'dir. 1160 yılında Cizre'de doğmuş olup 1233 yılında Musul'da vefat etmiştir. Zengî Atabegliğinin ve Eyyübîlerin hizmetinde bulunmuş olan müellifin bu eseri, kronolojik olarak h. 628 (1230/31) yılına kadar geçen olayları ihtiva etmektedir.²¹ Ortaçağ İslâm dünyası tarihi açısından büyük bir önem arz eden bu eser, hem güvenilir kaynaklar kullanmış olması hem de müellifinin yaşadığı dönemdeki birçok olaya bizzat şahitlik etmiş olması nedeniyle ayrı bir yere sahiptir. Yazar, özellikle çalışmamızın konusu olan Ön Asya'daki Moğol istilasının başlangıç dönemi hakkında bize bilgiler aktarmaktadır.

Câmi'ü'd-Düvel: Bu eserin müellifi Osmanlı İmparatorluğu'nda yirmi iki yıl müneccimbaşılık yapmıştır. Yazar, Sultan IV. Mehmed'in takdirini kazanmış olan Ahmed b. Lütfulah'tır. 1631/2'de Selanik'te doğmuş olup fıkıh, tefsir, tıp, matematik ve astronomi gibi ilim sahalarında kendisini oldukça iyi yetiştirmiş olan müellif, 1702'de Mekke'de vefat etmiştir. Bu eserini İbnü'l-Esîr, İbn Haldun, İbn Bîbî, Hamdullah Müstevfî gibi birçok müellifin, farklı dillerdeki 72 eserini kaynak kullanarak hazırlamıştır. Büyük Selçuklular, Irak Selçukluları, Suriye Selçukluları, Türkiye Selçukluları, Şeddâdoğulları, Doğu Anadolu Türk Beylikleri, Hârizmşâhlar, Eyyübîler, Moğol İstilas ve Anadolu Beylikleri hakkında önemli bilgiler ihtiva eden eser, müellifin ölümü yani 1672 yıllarına kadar gerçekleşen olayları kapsamaktadır.²² Eserden Moğolların Anadolu'daki siyasî faaliyetleri ve Türkiye Selçukluları hakkında verdiği bilgilerden istifade edilmiştir.

Târîh-i Benâketî: Seyyîd Ebû Süleyman Fahrüddîn Davud b. Tâcuddîn Ebû'l Fazl (ö. 1330), şair ve yazardır. Yazarın Gazan Han'ı öven şiirleri de mevcuttur. 1331 tarihinde vefat etmiştir. 1317 (h. 717) tarihinde *Târîh-i Benâketî* adlı meşhur eserini yazmıştır. Bu kitap, Hz. Âdem'in yaratılışından Ebû Sa'îd Bahâdır Hân'ın tahta oturmasına kadar dünya tarihini genel olarak ele almaktadır ve dokuz bölümden oluşur. Bu bölümler; enbiya ve evliya, İran'ın eski hükümdarları, İslam peygamberi, halifeler, Abbâsî hilafetinin çağdaşı olan İran hü kûmdarları, Yahudiler, Hıristiyanlar ve Frenkler,

²¹ 'İzzeddîn Ebî'l Hasan 'Alî b. Muhammed İbnü'l-Esîrü'l Cezerî, *El-Kâmil fi't-Târîh*, I-XI, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1971, İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîh*, (Trc. Ahmet Ağrakça-Abdülkerim Özeydın), I-XII, Bahar Yay., İstanbul 1987; Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 277; el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-'Ârifîn*, I, 706; Abdülkerim Özeydın, "İbnü'l-Esîr, İzzeddin", *DİA*, 21, İstanbul 2000, 26-27; Günaltay, *Tarih ve Müverrihler*, 151-163; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 137-139.

²² Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'ü'd-Düvel*, I, (Yayınlayan; Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2000, XI-XLIV; Kemal Taşçı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası (1018-1243)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2013, 13.

Hindular, Çinliler ve Moğollar. İlhanlı dönemi için güvenilir kaynaklardandır.²³

Mecma‘u’l-Ensâb: Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî, dönemin ünlü şair ve tarihçilerinden olup Hâce Gıyâseddîn Reşîdî’nin methiyecilerindedir. Şebânkâreî 1297 (697 h.) yılında Şebânkâre-i Fars bölgesinde dünyaya gelmiştir. *Mecma‘u’l-Ensâb* adlı bir tarih kitabı kaleme almıştır. Yazar, bu eserini 1342 (743 h.) tarihinde telif etmiştir. Eser Moğol dönemi öncesine ait olaylar ve kendisinden önce yazılan eserin özeti niteliğindedir. Eser, Moğol dönemi İran’ı hakkında bilgiler aktarmaktadır. Özellikle eserde Ebû Sa‘îd Bahâdır Han dönemi olayları detaylı bir şekilde yer alır.²⁴

Pîrâste-i Târîhnâme-i Herât: Seyf b. Muhammed Seyfi Herevî, Horasan’ın ünlü yazarlarından. En önemli eseri *Târîhnâme-i Herât* ya da *Târîh-i Herât* adıyla bilinen eseridir. İslam öncesi dönemlerden başlayıp Cengiz Han’ın fetihlerinden bahseden eser ayrıca biyografik bir kitap niteliğindedir. Özellikle Herat ve civarında hüküm süren Kert hanedânının emirleri ve onların hayatları eserde ele alınmıştır.²⁵ Bu eserden çalışmamızda Moğol döneminde Herat ve civarında geçen olaylar çerçevesinde faydalanmış bulunmaktayız. Ayrıca eser, Kert hanedânının Moğol yönetimi ile olan ilişkisini anlamamız bakımından çok önemli bir yere sahiptir.

Nizâmu’t-Tevârîh: Nâsiruddîn Abdullah b. Ömer Beyzâvî, (ö. 1286) ünlü islâm âlimlerinden olup *Nizâmu’t-Tevârîh* adlı eserini Farsça kaleme almış ve Hz. Âdem’den başlayarak eserini yazdığı tarihe kadar dünya tarihini anlatmaktadır. Bu kitap, 1275 tarihinden itibaren telif edilmeye başlanmıştır. Kitabın birinci bölümü Hz. Âdem’den Nuh’a, ikinci bölüm Pişdâdîler ve Sâsânîlere kadar, üçüncü bölüm Hz. Muhammed ve halifeler dönemini, dördüncü bölüm ise Saffârîleri, Gaznelileri, Gurluları, Deylemîleri,

²³ Seyyid Ebû Süleyman Fahrüddîn Davud b. Tâcuddîn Ebû’l Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvud el-Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, (Tsh. Ca‘fer Şe‘âr), Tahrân 1348 hş., 11-13, Hândmîr, *Habîb-üs Siyer*, III, 197; Emîr Devletşâh Semerkandî, *Tezkiretu’s-Şu‘arâ*, (Tsh. Muhammed Ramazânî), İntişârât-i Pedîde-i Hâver, 1338 hş., 171; Nevâyî, *Ricâl-i Kitâb-i Hâbîbü’s-Siyer*, 55; Baron, *Ez Sa‘dî tâ Câmî*, 143-146; Nefisî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 143; Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, (Çev. Hasan Almaz), II, 230; Râzî, *Târîh-i Kâmil-i Îrân*, 349; Nimet Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynak Bilimi*, 164.

²⁴ Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî, *Mecma‘u’l-Ensâb*, (Tsh. Mîr Hâşim Muhammed), İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahrân 1343 hş.; Baron, *Ez Sa‘dî tâ Câmî*, 146,147; Nefisî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 182; Râzî, *Târîh-i Kâmil-i Îrân*, 349; Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, (Çev. Hasan Almaz), II, 242; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynak Bilimi*, 167; Rıza Kurtuluş, “Şebânkâreî”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 390-391.

²⁵ Seyf b. Muhammed Seyfi Herevî, *Pîrâste-i Târîhnâme-i Herât*, (Tsh. Muhammed Âsif Fikret), Tahrân 1381 hş.; Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, (Çev. Hasan Almaz), II, 241; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynak Bilimi*, 166.

Selçukluları, İsmailîleri, Hârizmşâhlar ve Moğolları anlatmaktadır.²⁶ Eser, *Mecma' u'l-Ensâb* gibi özet bir tarih kitabı niteliğinde olup dönemin olaylarını akıcı bir şekilde aktarmaktadır.

Şîrâznâme: Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî'l-Hayr Zerkûb-i Şîrâzî tarafından XIV. yüzyılda yazılan *Şîrâznâme*, Şîrâz ve Fars bölgesinin tarihini ele alan bir eserdir. Yazar, Şîrâz ve çevresinde hâkim olan devletlerin bölgedeki faaliyetleri ve yine Şîrâz'da yaşamış olan şeyhler, bilginler ve türbeler hakkında bilgi aktarmaktadır. Müellif bir müddet Bağdad'da yaşamıştır. Kitap, Behmen Kerîmî tarafından tashih edilmiş olup 1310-1350 hş. tarih ile Tahrân'da basılmıştır.²⁷ Çalışmamızla ilgili olarak özellikle, Fars Atabekliği'nin Moğol hâkimiyetine girdikten sonra bölgedeki değişen idarî durumu kavramak için bu eserden faydalandık.

Târîh-i Taberistân ve Rûyân ve Mâzenderân: Mîr Seyyid Zahirüddîn b. Seyyid Nasîrüddîn Mar'âşî 1412-1489 (815-894 h.), tarafından yazılan bu eser, Muhammed Hüseyin Tesbîhî tarafından tashih edilerek tekrar yayınlanmıştır. Yazar, 1412 tarihinde Taberistân bölgesinde yer alan Âmul şehrinde doğmuştur. Bu eser ilk kez Alman bir şarkşinas olan Bernhard Dorn tarafından 1850 tarihinde basılmıştır.²⁸ Kitap, özellikle İran'ın Hazar denizi sahilinde bulunan Taberistan, Mâzenderân ve Gilân bölgelerinin tarihini aktarması açısından oldukça önemlidir. Târîh-i Taberistân ve Rûyân ve Mâzenderân, bölgesel bir tarih kitabı niteliğinde olup bu eserden çalışmamızda bölgenin Moğol dönemindeki durumu hakkında malumat almak için istifade ettik.

Târîhu'l-Hulefâ: Arap dilinde en çok eser vermiş müelliflerden biri olan Celâleddîn Abdurrahman b. Kemâleddîn es-Suyûtî, (1445-1505) Kahire'de dünyaya gelmiştir. Suyût'nin irili ufaklı altı yüzden fazla eseri bulunmaktadır. Yazarın tarih alanında yazmış olduğu ve hilafet tarihinden bahseden bu eserinden, özellikle Abbâsî

²⁶ Abdullah b. Ömer Beyzâvî, *Nizâmu't-Tevârih*, (Mîr Hâşim Muhaddes), Tahrân 1382 hş.; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III , 134; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 139-141; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmi*, 142-143; Râzî, *Târîh-i Kâmil-i Îrân*, 348-349; Nevâyî, *Ricâl-i Kitâb-i Hâbîbü's-Siyer*, 49; Safâ, *İrân Edebiyatı Tarihi*, (Çev. Hasan Almaz), II, 240-241; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynak Bilimi*, 156; Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, 274-276.

²⁷ Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Ebî'l-Hayr Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, (Tsh. Behmen Kerîmî), Tahrân 1310-1350 hş.

²⁸ Nasîreddîn Mar'âşî, *Târîh-i Taberistân ve Rûyân ve Mâzenderân*, (Tsh. Muhammed Hüseyin Tesbîhî), Müessese-i Metbû'ât-i Şark, Tahrân 1345 hş., 4-6; Tahsin Yazıcı, "Mar'âşî Zahirüddîn", *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII, 36-37.

hanedânının ortadan kaldırılışı konusunda faydalandık.²⁹ Eserde Bağdad'ın Moğollar tarafından işgal edilişi ve bunu takip eden olaylar özellikle detaylı bir şekilde aktarılmıştır.

Târîh-i Elfi: Târîh-i Hezâr Sâle-i İslâm ismiyle de bilinen eser, Babür hükümdârı Ekber Şâh'ın emriyle yazılmıştır. İslâm tarihinin bin yıllık geçmişini konu alan eser, yedi kişilik bir komisyon tarafından hazırlanmıştır. Farsça yazılan eser, Hazret-i Peygamber döneminden hicri bin yılına kadar İslâm tarihini ele aldığı için "Târîh-i Elfi" olarak adlandırılmaktadır. Hicri yıllara göre kronolojik olarak düzenlenen eser, sekiz cilt olup Moğol dönemi tarihi hakkında kronolojik ve detaylı bilgiler aktarmaktadır.³⁰

Târîh-i Nigâristân: Kâdı Ahmed b. Muhammed Gaffârî-yi Kâşânî tarafından 1551 tarihinde yazılan (h. 959) Târîh-i Nigâristân, Safevî hükümdarı Şâh I. Abbâs adına telif edilmiştir. Bu eser, Muderris Gîlânî tarafından tashih edilerek tekrar yayınlanmıştır. Eserde İslam ve İran tarihi ele alınmıştır. Eserin müellifi, birçok tarih kitabından faydalanarak bu eseri yazmıştır. Farsça yazılan eserin bir diğer özelliği de Türkçe ve Moğolca birçok terime yer vermesidir.³¹

Fihrisu 't-Tevârih: Rızâ Kulî Hân Hidâyet tarafından yazılmış bir eser olup hicri kronolojik olarak tarihî olayları aktaran bir eserdir. Yazar daha çok *Mecma'u'l-Fusahâ* adlı eseriyle tanınmaktadır. Tahran'da doğan yazar Kaçar döneminin önemli edebiyatçılarından ve devlet ricalindendir. Bu eser, Abdülhüseyn Nevâ'î ve Mîr Hâşim Muhaddes tarafından düzenlenerek tekrar basılmıştır. Genel İran ve İslam tarihi niteliğinde bir eserdir.³² Eser, olayları kronolojik bir sıra ile aktarması bakımından önemlidir.

²⁹ Ahmet Suphi Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1992, 344-346; Demiyak-Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1994, 35-36.

³⁰ Mollâ Ahmed Tetevî-Asâf Hân Kazvînî, *Târîh-i Elfi*, (Tsh. Gulâm Rızâ Tabâtabâyî Mecd), I-VI, Şirket-i İntişârât-i 'İlmî ve Ferhengî, Tahrân 1382 hş., 1-3.

³¹ Kâdı Ahmed b. Muhammed Gaffârî-yi Kâşânî, *Târîh-i Nigâristân*, (Tsh. Âkâ Murtazâ-Muderris Gîlânî), Ketâbfurûşî Hâfiz, Tahrân 1341 hş.

³² Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Fihrisu 't-Tevârih*, (Tsh. Abdülhüseyn Nevâ'î-Mîr Hâşim Muhaddes), Tahrân 1373 hş., 8-10.

C. DEVLET BÜROKRASİSİ VE TEŞKİLÂTINA DAİR ESERLER

Subhu'l-A'shâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ: Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî tarafından kaleme alınmıştır. Bu eserin amacı gerçekte yeni yetişen kâtiplere nahiv, sarf, ve yazıyı iyi bilmek gibi konularda yardımcı olmaktır. Ayrıca eserde dîvânlara, bu dîvânlarda kullanılan ıstıhlara, yazı ve tevki unsurlarına iyi hâkim olmak gibi kâtiplik sanatında başarılı olmaları için gerekli bilgiler de aktarmaktadır.³³ Eser, on dört ciltten oluşmaktadır. Çalışmamız esnasında konumuz ile ilgili olarak özellikle dördüncü ve sekizinci ciltlerinden istifade etmeye çalıştık.

Dustûru'l-Kâtib fî Ta'yînu'l-Merâtibi: Hindûşâh Nahcivânî tarafından ele alınan eser daha çok dönemin ve devletin bürokratik yapısı ve hiyerarşik düzeni hakkında bize detaylı bilgiler vermektedir. Yazar, Şemseddîn Cüveynî ve Abaka Han zamanında münşilik yapmıştır. Bu yönü ile kitapta özellikle idarî ve malî teşkilat hakkında detaylı bilgiler mevcuttur. Araştırmamızda mevcut olan dîvân sistemi ve dîvânlarda çalışan memurlar hakkındaki bazı bilgilere, bu eser vasıtasıyla ulaştık. Yazar, *Dustûru'l-Kâtib fî Ta'yînu'l-Merâtibi*'i, Sultan Üveys zamanında tamamlamıştır.³⁴ Abdulkerîm Alîoğlu Alîzâde tarafından iki cilt olarak yayınlanmıştır. Çalışmamızda özellikle eserin ikinci cildinden istifade ettik.

D. EDEBÎ ESERLER

Dustûru'l-Vuzerâ: *Habîbu's-Siyer*'in yazarı olan Hândmîr'in bir diğer eseri de *Dustûru'l-Vuzerâ* adı taşımaktadır. Eser, İslâm vezirlerinin yaşamlarını Timuruların çöküşüne kadar anlatan bir niteliktedir.³⁵ Kitapta İslâmî dönem vezirleri kronolojik ve biyografik bir şekilde anlatılmaktadır. Sa'îd Nefisî tarafında yayınlanan eser, bu niteliği ile çalışmamızın temelinde bulunan dönemin bürokratları hakkında bize bilgiler vermiştir.

³³ Demirayak–Çögenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 22-23; Nejdî Gürkan, *Arap Edebiyatında Memlûkler (Moğollar) Dönemi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Isparta 2000, 262; Ramazan Kazan, “El-Kalkaşendî'nin Subhu'l-A'shâ Adlı Eseri ve Edebî Özellikleri”, *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 8/Kış, Ankara 2002, 110-118.

³⁴ Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 754; el-Bağdâdî, *Hediyetu'l-Ârifîn*, II, 161; Hindûşâh Nahcivânî, *Tecâribü's-Selef*, (Tsh. Abbâs İkbâl), Tahrân 1313hş., 12; Nefisî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 184; Âştiyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 526-527; İ. Aka, “Hindûşâh-es Sâhibî”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 116-117; Abbâs Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i İrân der Devre-i Mogûl*, Tahrân 1384 hş., 123.

³⁵ Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 755; Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târîh-i İrân*, 383.

Âsâru'l-Vuzerâ: Kitabın yazarı, Seyfeddîn Hâcî b. Nizâm 'Ukaylî'dir. Timurlular hükümdarlarından Hüseyin Baykara döneminde vezirlik yapmış olan Kıvameddîn Nizamü'l-Mülk Hafî, 'Ukaylî'yi yazdığı eser üzerine huzuruna çağırıldığı bilinmektedir.³⁶ Eser, Dört Halife devrinden başlayarak Timurlular dönemi de dâhil olmak üzere birçok İslâm devleti bünyesinde görev yapmış olan vezirleri ele alınmıştır. Moğol ve İlhanlı dönemleri hakkında çalışmamızın konusunu teşkil eden devlet adamları hakkında eserde detaylı bilgiler mevcuttur.

Dîvân-i Sa'dî-i Şîrâzî: Moğol döneminin önemli şairlerinden olan Sa'dî, tahsilini Şîrâz'da ve Bağdad'taki Nizamiye Medresesi'nde tamamlamıştır. Çeşitli memleketlere seyâhat etmiştir. Fars dili edebiyatçıları ve eleştirmenlerine göre Sa'dî, fesahat ve belâğatta üst düzeye ulaşmıştır. Sa'dî Şîrâzî, İran Moğolları dönemi şairlerindedir. Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Cüveynî'nin sorularına karşılık olarak zarif ifadeli şiirler de yazmıştır.³⁷ Dönemin meşhur şairlerinden olan Sa'dî, İlhanlı devletinin üst düzey bürokratları ve devlet adamları ile samimi ilişkiler kurmuştur. Devlet ricali ile olan bu samimiyeti şiirlerine de yansımıştır. Çalışmamızda Sa'dî'nin bu özelliğinden hareket ederek bir şairin bakış açısından dönemin bürokratlarını aktarmaya çalıştık.

Dîvân-i Humâm Tebrîzî: Hâce Humâmuddîn 'Alâ-i Tebrîzî (ö. 1314), Moğol döneminin tanınmış şair ve şeyhlerindedir. 1239 yılında Tebrîz'de doğmuştur. Arapça ve Farsça şiir konusunda çok yetenekli bir müeddibtî. Dîvân-i Humâm adlı eserinde devrin büyüklerini öven şiirleri mevcuttur. Ondan geriye iki de mesnevî kalmıştır. Bu mesnevîlerden biri Sohbetnâme adıyla Şemseddîn Cüveynî'nin oğlu Hâce Harun adına yazılmıştır. Dîvân-i Humâm, Tebrîzî'nin ölümü üzerine dağınık bir haldeyken vezir Reşidüddîn Fazlullah tarafından 1314-1318 yılları arasında bir araya getirilmiştir.³⁸

³⁶ 'Ukaylî, Seyfeddîn Hâcî b. Nizâm, *Âsaru'l-Vuzerâ*, (Tsh. Mîr Celaleddîn Hüseyinî Urmevî), Çaphâne-i Dânişgâh, Tahrân 1337 hş.

³⁷ 'Umar Kehhâle, *Mu'cemu'l-Mü'ellifîn*, IV, Dâr-i İhyâü't-Turâsü'l-'Arabiyye, Beyrut ty., 151; Rızâ Kulî Hân, *Mecma'u'l-Fusahâ*, I, 1001-1002; Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I, 794; el-Bağdâdî, *Hediyetu'l-'Ârifîn*, II, 462; Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 66; Safa, *İran Edebiyatı Tarihi*, II, 221-222; Neffîsî, *Târih-i Nazm ve Nesr*, I, 167-169; Zebihullah-i Safa, *Târih-i Edebiyât der İrân*, II, İntişârât-ı Firdovs, Tahrân 1349 hş., 587-622; Eyuboğlu, *İran Edebiyatı*, 69-81.

³⁸ Müstevfî Kazvînî, Hamdullah Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr, *Târih-i Guzîde*, (Haz. Abdülhüseyn Nevâ'î), İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1387 hş., 756; Rızâ Kulî Hân, *Mecma'u'l-Fusahâ*, I, 2258; Safa, *Târih-i Edebiyât der İrân*, III, 712-719; Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, (Çev. Hasan Almaz), II, 131-132; 'Abdullah Râzî, *Târih-i Kâmil-i İrân*, İntişârât-ı İkbâl, Tahrân 1375 hş., 362; Nâsır Alizâde-Ferenyâ Sefderpûr, "Tahkîk-i 'İlm-i Beyân der Dîvân-i Humâm Tebrîzî", Nâme-i Pârsî, Sayı: 5, 1388 hş., 132.

Tebrîzî, gençliğinde devlet işlerinde hizmet vermiştir.³⁹

İlhanlı döneminin tanınmış şair ve şeyhlerinden olan Humâm, Sâhib-i Dîvân Hâce Şemseddîn Cüveynî'nin çağdaşı, dostu ve yakın yardımcılarından. Sâhib-i Dîvân onun zaviyesi için yıllık bin dinarlık bir gelir belirlenmiştir. Ayrıca Cüveynî şahadetinden önce yazdığı vasiyetnâme niteliğindeki mektubunda dostu olan Humâm-ı Tebrîzî'yi de zikretmiştir. Şairin, Hâce Nasîreddîn-i Tûsî'nin yanında eğitim gördüğü bilinmektedir. Tebrîzî, 1314 yılında vefat etmişti. Arapça ve Farsça şiirlerinin bir kısmında Şemseddîn Cüveynî'yi, Reşidüddîn Fazlullah'ı, Kutbeddîn Şîrâzî'yi ve Olcayto Han'ı övmüştür.⁴⁰ Şairin eseri, zamanın vuzerâ ailesi mensuplarına yani Cüveynî ailesine methiyeler içermesi bakımından, sadece dönemin edebî değerinden dolayı değil, aynı zamanda dönemin tarihî için de önemli bir yere sahiptir. Bu açıdan çalışmamızda incelediğimiz ve faydalandığımız edebî eserler arasındadır.

Dîvân-i Hâcû-yi Kirmânî: Kemâluddîn Ebû'l-'Atâ Mahmûd b. Ali b. Mahmûd Mürşîdî-yi Kirmânî (h.750) (ö. 1353), Murşîdiyye tarikatına bağlı olan dönemin şairlerindedir. Mahlası Hâcû'dur. Bu unvan İran'da Sâmânîler zamanından beri eşrâf ve ayân için kullanılmaktaydı. Kirmân'da 1290 yılında doğmuş ve tahsil için birçok yere seyahat etmiştir. Bir süre de Bağdad'da kaldığı bilinir. 1332 tarihinde Humây u Humâyûn adlı mesnevisini Sultan Ebû Sa'îd ve vezir Gıyâsuddîn Muhammed adına tamamladı. İran'a geri döndükten kısa bir süre sonra Sultan Ebû Sa'îd ve vezir Gıyâsuddîn Muhammed'in öldürüldüğünü görünce Isfahân'a gitti. Fars ve Kirmân'a giderek İncû hanedanının özellikle Şah Şeyh Ebû İshak'ın gölgesine sığındı. Hâcû şiirlerinde tanınmış birçok kişiyi övmüştür. Hâcû ile Hâfız çağdaş olup ve Hâcû, bir dost gibi onun düşüncelerinden faydalanmıştır. 1349 yılında Hâcû, Şîrâz'da vefat etmiştir. Hâcû'nun Sanâyi'u'l-Kemâl ve Bedâyi'u'l-Cemâl olmak üzere dîvânı ikiye ayrılmaktadır. Bunun dışında yazmış olduğu altı mesnevisi de bulunur. Bunlar; Sâmânâme, Humây u Humâyûn, Gul u Nevrûz, Ravzatu'l-Envâr, Kemâlnâme, Gevhernâme'dir. Kemâlnâme, Şah Şeyh Ebû İshak İncû adına 1344 yılında

³⁹ Muhammed Takî Müderris Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, İntişârât-i Bonyâd-i Ferheng-i Îrân, Tahrân 1354 hş., 293.

⁴⁰ Safa, *İran Edebiyatı Tarihi*, II, 130-131; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 544-545; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 168-169; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî*, 196-197; Devletşâh, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, 164; Eyuboğlu, *İran Edebiyatı*, 79; Humâm-ı Tebrîzî, *Dîvân-ı Humâm-ı Tebrîzî*, (Tsh. Doktor Reşîd 'Uyûdî, Neşr-i Sudûk), Tahrân 1370 hş., 15-17, 41-44, 74-75; Me'ânî, *Târîh-i Tezkirehâ-yi Fârsî*, I, 719; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 146, 204, 160-161.

tamamlanmıştır. Hâcû'nun şiirleri kalıp olarak Sa'dî'nin şiirlerine yakındır.⁴¹ Dönemin sosyal durumunu ve yönetimini hicvetmesi yönünden şairin şiirlerinden çalışmamızda faydalandık. Döneme ait terimlerin şairin dîvânında asıl anlamları ile kullanılması terimleri incelememiz ve bu kavramlara örnek verebilmemiz açısından bize yardımcı olmuştur.

Dîvân-i Selmân-i Sâvecî: Selmân-i Sâvecî mahlası ile bilinen Hâce Cemâluddîn Selmân b. Hâce Alâuddîn Muhammed (ö. 1376) Sâve şehrinde doğmuştur. İlhanlı veziri Gıyasuddîn Muhammed zamanında dîvân adabı ve siyakati öğrenmiştir. Şeyh Hasan-i İlekânî zamanında 1340 yılından itibaren onun hizmetine girmiştir. Şeyh Hasan-i İlekânî'nin hanımı Dilşâd Hatun'u şiirlerinde övmüştür. Şeyh Hasan-i İlekânî'nin ölümünden sonra Sultân Uveys'in (1356-1374) hizmetine girmiştir. Dönemin devlet adamlarını şiirlerinde övmüş ve sarayda büyük bir teveccühe sahip olmuştur. 1376 yılında vefat etmiştir. Şairin on bir bine yakın beyti bulunmakla beraber; o, kaside konusunda ustalığı ile tanınmaktadır. Dîvânı dışında, Cemşîd u Hurşîd ve Firâknâme adlı iki mesnevisi bulunmaktadır.⁴² Selmân-i Sâvecî dîvânında yaşadığı çağın sosyal ortamını güzel bir şekilde yansıtmaktadır. Şair, çtimai ve idarî alanın aksayan yanlarını kendine has uslubuyla aktarmaktadır. Bu açıdan Selmân'ın dîvânı, çalışmamıza farklı bir pencereden kaynak olmaktadır.

Dîvân-i Hâfız-ı Şîrâzî: Hâfız, Şîrâz'da dünyaya gelmiş ve doğumu için verilen tarihler 717/1317 ile 726/1326 arasında değişmektedir. İyi bir öğrenim gördüğüne ve "Hâce" unvanını kullandığına göre seçkin bir aileye mensup olmalıdır. Hocaları arasında Kıvâmüddin Ebû'l-Bekâ b. Mahmûd-i İsfahânî-yi Şîrâzî gibi tanınmış kıraat ve fıkıh âlimleri vardır. Öğrenimi sırasında *Kur'ân-ı Kerîm*'i ezberlediği için "Hâfız"

⁴¹ Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, 730; Devletşâh, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, 187-189; Rızâ Kulî Hân, *Mecma'u'l-Fusahâ*, II, 49; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî*, 301-312; Nevâyî, *Ricâl-i Kitâb-i Hâbibü's-Siyer*, 78; Nefisî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 199-200; Safa, *Târîh-i Edebiyât der İrân*, III, 886-903; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynak Bilimi*, 286; Huseyn Rezmecû, "Revâşenâsî-yi Eş'âr-i 'İrfânî Hâcû-yi Kirmânî", *Keyhân-i Ferhengî*, Sayı:5, 12; Hânım Doktor Kohen, "Zendeğî-yi Hâcû-yi Kirmânî", *Mâkâlât-i Şeşomîn-i Humâyeş-i Sâlâne-i Zebân ve Edebiyât-i Fârsî*, 203-205; Hasan Çiftçi, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, Kültür Bakanlığı Yay., 2002, 274-275.

⁴² Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, 724; Devletşâh, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, 193-197; Rızâ Kulî Hân, *Mecma'u'l-Fusahâ*, II, 60; Nefisî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 202-203; Selmân-i Sâvecî, *Kulliyât-i Selmân-i Sâvecî*, (Tsh. 'Abbâs Alî Vefâyî), Encumen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahrân 1374 hş., 2-9; Nevâyî, *Ricâl-i Kitâb-i Hâbibü's-Siyer*, 107; Safa, *Târîh-i Edebiyât der İrân*, III, 1004-1013; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynak Bilimi*, 296; Çiftçi, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, 294-295.

lakabını almıştır. Dinî ilimlerin yanı sıra başta Arap edebiyat kültürü eğitimi de aldığı şairlerinden anlaşılmaktadır.⁴³

Hâfız'ın yetiştiği dönemdeki Şîrâz, siyasî durum açısından rahata ve huzura sahip değildiysen de İran'ın ve İslam dünyasının ilmî ve edebî büyük merkezlerinden biri sayılmaktaydı. Hâfız; büyük âlimlerin, ediplerin, ariflerin ve şairlerin toplandığı yer olan böyle bir çevrede ilmî ve edebî anlamda eğitim görmüş ve sahip olduğu zekâsı ve ileri görüşlülüğüyle kendisinden önce Fars kültürünün mirasından faydalanmıştır.⁴⁴

Büyük bir ihtimalle daha eğitimi sırasında şair olarak tanınmaya başlayan Hâfız, 1303-1357 yıllarında Şîraz'da hüküm süren İncû hanedanının son hükümdarı Ebû İshak'a intisap etmiş ve yine muhtemelen kendisine maaş bağlanmıştır.⁴⁵ Hâfız, sırasıyla şairlerinde döneminin emirlerinden Ebû İshak İncû (ö.758/1357), Şah Şucâ (ö.786/1384) ve Şah Mansûr (ö.795/1393) gibi birkaç kişiyi övmüştür.⁴⁶ Şair, (791/1388) senesinde Şîrâz'da vefat edip bugün Hâfiziyye olarak anılan çok sevdiği Musalla mesiresine defnedilmiştir.⁴⁷ Hâfız'ın bazı gazelleri, zamanın idarî sistemlerini ve bunların başındakileri eleştirdiği için çalışmamız açısından önem arz etmektedir. Ayrıca bu idarî sistemler bilindiği üzere Moğol döneminin bıraktığı miras niteliğindedir.

Dîvân-i Seyf-i Fergânî: Mevlânâ Seyfuddîn Ebû'l-Mehâmid Muhammed el-Fergânî, dönemin usta şairlerindendir. Moğol yönetiminin zalim yöneticilerini övmekten kaçınmış, Anadolu'ya göç etmiş ve Aksaray'da bir hangâhta vefat etmiştir. Şair, Moğol zulmünden kaçarak Anadolu'ya sığınanlar arasındadır. Seyf-i Fergânî'nin Sa'dî'ye büyük bir sevgi beslediği ve Tebrîz'de bir müddet Humâm-i Tebrîzî'nin yanında kaldığı bilinmektedir. Onun dîvânı on iki bin beytin üzerindedir. Sosyal konulara ve günün Anadolusunun yaşadığı acılara şairlerinde yer vermesi onu Fars edebiyatı açısından ilginç kılmaktadır.⁴⁸ Seyf-i Fergânî, özellikle Moğol döneminde Anadolu'nun sosyal ve iktisadî durumunu bize oldukça açık hatta cesurca edebî bir dille

⁴³ Rızâ Kulî Hân, *Mecma'u'l-Fusahâ*, II, 36; Nevâyî, *Ricâl-i Kitâb-i Hâbibü's-Siyer*, 110-111; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât Der İrân*, III, 1064-1065-1066; Hâfız-ı Şîrazî, *Hafız Divanı* (Çev. Abdülbaki Gölpınarlı), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1985, s. III-IV.

⁴⁴ Safâ, *İrân Edebiyatı Tarihi* (Çev. Hasan Almaz), II, 184.

⁴⁵ Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İrân*, III, Zebân ve Edeb-i Farsî, 1064-1065.

⁴⁶ Safâ, *İrân Edebiyatı Tarihi*, (Çev. Hasan Almaz), II, 184.

⁴⁷ Tarlan, *İrân Edebiyatı*, 108.

⁴⁸ Seyf-i Fergânî, *Dîvân-i Seyf-i Fergânî*, (Tsh. Zebihullah-i Safâ), İntişârât-i Firdovs, Tahrân 1392 hş.; Safa, *Târîh-i Edebiyyât der İrân*, III, 623-626; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynak Bilimi*, 296; Çiftçi, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, 269-270; Alî Cihânşâhî Efsâr-Cemşîd Rûstâ, "Hucûm Moğûl be İrân ve Müellifehâyî Pâydarî der Eş'âr-i Seyf-i Fergânî", *Neşriyye-i Edebiyyât-i Pâydarî*, Sayı: 9, 1392 hş., 94-95.

tarihî gerçekleri aksettirmektedir.

Dîvân-i Evhadüddîn-i Merâgî: *Evhadüddîn-i Merâgî* adıyla meşhur olan şair Rüknuddîn b. Hüseyin Evhadî-yi Merâgî; daha çok Evhadüddîn-i Merâgî olarak tanınır. Şairin adı Rüknuddîn, babasının adı Hüseyin ve mahlası Evhadî'dir.⁴⁹

Doğum yeri İsfahan ya da Merâga'dır. Evhadî, tahminen 673/1274 veya 670/1271 tarihinde doğmuştur.⁵⁰ Evhadî, VIII./XIV. yüzyıl sufi şairlerdendir, kaside, gazel, terciibent, terkibibent, rubai, mesnevi nazım türlerinden faydalanarak yaklaşık on beş bin beyit şiir söylemiştir.⁵¹ Çoğu Ebû Said Bahadır Han ile Vezir Gıyâseddin Muhammed'i öven kaside, gazel, kıta, terciibent ve rubailerden oluşmaktadır. On beş bin beyit civarındadır. Saîd Nefisî, Evhadî dîvânını 1391/ yılında, Emir Ahmet Eşrefî ise 1362/ de Tahran'da neşretmiştir. Mantuku'l-uşşâk/Dehname ve Cam-ı Cem adında iki eseri daha bulunmaktadır.⁵² Dönemin ünlü şairlerinden olan Evhadî, halkın içinde bulunduğu sıkıntılara dîvânında yer ayırmış bu açıdan çalışmamıza ışık tutmaktadır.

Dîvân-i Sultân Veled: Mevlânâ'nın dört çocuğundan biri olan, tarihinde Sultân Veled (ö. 1312) olarak tanınan Bahâuddîn Muhammed, Larende'de Mevlânâ'nın ilk hanımı Gevher Hatun'dan dünyaya gelmiştir. Babası 1273 yılında vefat ettiğinde kendisi elli yaşında idi. Husameddîn Çelebi'nin 1284'te vefatından sonra Mevlevî tarikatının başına geçti. Otuz yıla yakın Mevlevî tarikatının yayılması için uğraştı. 1312 yılında doksan yaşında iken Konya'da vefat etti. Dîvân'ı on iki bin yedi yüz on dokuz beyte yakındır.⁵³ Sultan Veled, dîvânında Moğol tahakkümü altında olan Anadolu'ya

⁴⁹ Mîrensârî , Ali, "Evhadî Merâgâyî", *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., X, 415-416; Evhadüddîn, Merâgî, *Dîvân-ı Kamil-i Evhadî-yi Meragî* (nşr. Emir Ahmet Eşrefî, mukaddeme Nasır Hîrî), Tahran 1362 hş., 25; Saîd, Nefisî, *Tarih-i Nazm ve Nesr*, 199; A. Naci Tokmak, "Evhadüddîn-i Merâgî", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 520; Nevâyî, *Ricâl-i Kitâb-i Hâbibü's-Siyer*, 45.

⁵⁰ Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Mecmau'l-Fusahâ*, Tahran 1339 hş., 248; Merâgî, *Dîvân-ı Kamil-i Evhadî-yi Meragî* (nşr. Emir Ahmet Eşrefî, mukaddeme Nasır Hîrî), 25; Muhammed, Muin, *Ferheng-i Muin*, Tahran 1375, V, 193; Tokmak, "Evhadüddîn-i Merâgî", 520; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İrân*, 832; Abbas İkbâl, Aştîyanî, *Tarih-i Moğol*, Tahran 1387, 552.

⁵¹ Merâgî, Merâgî, *Külliyat-i Eşar-i Evhadî-yi İsfahânî*, 54; Devlet Azîz, Abâdî, "Sohenveren-i Merâgî", *Dânişkede-i Edebiyat ve Ulum-i İnsani-yi Tebriz*, (8), 1346 hş., 43-59; Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İrân*, 833; Merâgî, *Dîvân-ı Kamil-i Evhadî-yi Meragî*, 15.

⁵² Merâgî, *Dîvân-ı Kamil-i Evhadî-yi Meragî*, giriş, 22; Tokmak, "Evhadüddîn-i Merâgî", 520-521; Safa, *Tarih-i Edebiyat der İrân*, 834; Muin, 193.

⁵³ Sultân Veled, *Dîvân-i Sultân Veled*, (Tsh. Sa'îd Nefisî), Kitâbfurûşî Rûdekî, Tahrân 1338 hş.; Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Mecma'u'l-Fusahâ*, I, 902; Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Fihrisu't-Tevârîh*, (Tsh. Abdülhüseyn Nevâ'î-Mîr Hâşim Muhaddes), Tahrân 1373 hş., 159; Edward Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî*, 201; Nefisî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 199; Nevâyî, *Ricâl-i Kitâb-i Hâbibü's-Siyer*, 43-44; Safa, *Târîh-i Edebiyyât der İrân*, III, 705- 708; Safâ, *İrân Edebiyatı Tarihi*, (Çev. Hasan Almaz), II, 128-129; Mustafa Müsevî-

atanan idarecilere yer vermiştir. Bu açıdan Sultan Veled dîvânını tezimizde incelemeye çalıştık.

Dîvân-i ‘Ubeyd-i Zâkânî: ‘Ubeyd mahlası ile meşhur olan şairin asıl ismi Hâce Nizâmuddîn ‘Ubeydullah-i Zâkânî-yi Kazvîni’dir (ö. 1369). Mensup olduğu aile aslen Arap kökenlidir. Bu aile Hamdullah Müstevfi’ye göre ilme önem verir ve dîvân işleriyle de uğraşır. Şâh Şeyh Ebû İshak İncû’nun Şîrâz’ı işgal ettiği dönemde ‘Ubeyd, Irak’tan Fars’a gelmiş ve oraya yerleşmiştir. Şair, Sultân Uveys-i Celâyirî (1356-1375) bir kaç kasidesinde övmüştür. Daha sonra edebiyatçıları seven Şâh Şuca’ya bağlanmış, onu öven şiirler yazmış ve 1370 tarihinde vefat etmiştir. ‘Ubeyd’in külliyyatını oluşturan üç bin beyte yakın bir eseri bulunmaktadır. Mizah ve eleştiriye şiirlerinde yer veren bir şair olarak tanınır. Şair, yedi yüz beyitlik İşknâme adlı mesnevisini Şâh Şeyh Ebû İshak adını söylemiştir.⁵⁴ ‘Ubeyd’in dîvânında Moğol hâkimiyetine ve yönetim anlayışına dair alıntılar bulunmaktadır. Bu anlamda yaptığımız araştırmamızda bu esereden faydalanmış bulunmaktayız.

Tezkiretu ‘ş-Şu‘arâ: Devletşâh-i Semerkandî tarafından kaleme alınan eserde sosyal tarih ve şairler hakkında bilgiler aktarması açısından önemli bir kaynak niteliğindedir. Eser, 1486 tarihinde yazılmıştır.⁵⁵ Muhammed Ramazânî tarafından düzenlenen eser tekrar yayınlanmıştır. Dönemin şairleri ve devlet adamları arasında geçen ilişkilere yer vermesi açısından eser, önemli bir kaynaktır. Ayrıca bu eser, siyasî tarih hakkında bize değerli bilgiler aktarmaktadır.

Tabakât-ı Nâsirî: Kadı Minhâceddîn Ebû Ömer Osman b. Sirâceddîn Muhammed b. Minhâceddîn Osman b. İbrahim b. İmam Abdülhalik Cûzcânî tarafından kaleme alınan eser Hindistan tarihçiliğinin en önemli eserlerindedir. Cûzcânî, Hülâgu’nun muassırı tarihçilerdendir. Yazar, Sirâcuddîn Muhammed el-Cûzcânî, 1261 yılında eserini tamamlamış ve eserinin yirmi üçünü tabakasında başlangıcından Bağdad’ın istilasına kadar Moğol hücumlarına ayırmıştır. Moğol hanları ve idarecilerine muhalif

Reyhâne Hüccetü’l-İslâmî, “Sultân Veled ve Hilâfet-i ‘Û Pes ez Movlânâ”, *Mutâla‘ât-i ‘İrfânî*, Sayı: 11, 202-203.

⁵⁴ Baron, *Ez Sa‘dî tâ Câmî*, 312-324; Nefisî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 201; Nevâyî, *Ricâl-i Kitâb-i Hâbibü’s-Siyer*, 74; Dihhudâ, “‘Ubeyd-i Zâkânî”, (Haz. Muhammed Mu’in-Seyyid Ca’fer Şehîdî), *Lugatnâme*, Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., VIII, 11055; Safa, *Târîh-i Edebiyât der İrân*, III, 963-977; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynak Bilimi*, 304; Çiftçi, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, 300.

⁵⁵ Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn*, I, 387; Me‘ânî, *Târîh-i Tezkirehâ-yi Fârsî*, I, 264-266; Nefisî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 254; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 7-8; Eyuboğlu, *İran Edebiyatı*, 100.

bir bakış açısı vardır.⁵⁶

el-A ‘lâm: Hayruddîn ez-Zirikli tarafından hazırlanan eser cahiliye döneminden başlayarak İslâm tarihinde yaşamış, İslâm kültürü alanında eser yazmış olan ünlü şahısları biyografik olarak ele almaktadır. İlk olarak 1926-1928 yılları arasında Kahire’de yayınlanmıştır.⁵⁷ Eser on üç ciltten oluşmaktadır. Bu kaynak eser, çalıştığımız dönem ile ilgili olarak siyasîler ve yazarlar hakkında eser önemli bilgiler sunmaktadır.

Keşfu’z-Zunûn: Kâtib Çelebi (ö. h.1067/1657) tarafından kaleme alınan eser, on beş bine yakın kitabı ve on bine yakın yazarı ihtiva eden bir fihrist niteliğindedir. Eserde alfabetik olarak sıralan kitap ve yazarlar hakkında kısa bilgiler verilmektedir. Arapça olarak yazılan bu eser, Şerafettin Yaltkaya ve Rıfat Bilge tarafından tashih edilerek 1941-1943 yılları arasında Millî Eğitim Bakanlığı tarafından iki cilt halinde yayınlamıştır.⁵⁸ Edebî şahsiyetleri tanımamız açısından bu fihrist niteliğindeki eserden bolca istifade ettik.

Fevâtu’l-Vefeyât: Muhammed b. Şâkir b. Ahmed el-Kutbî (ö. h.764/ 1363), tarafından ele alınan eser, İbn Hallikân’ın eseri Vefeyâtu’l-A’yân’nın zeyli niteliğinde bir biyografi çalışmasıdır. Vefeyâtu’l-A’yân’da olduğu gibi şahıslar kendi isimleri göz önüne alınarak alfabetik olarak sıralanmıştır.⁵⁹ Muhammed b. Şâkir el-Kutbî, *Fevâtu’l-Vefeyât* adlı eserinin 1974 Beyrut Dâr-i Sâdir baskısından istifade ederek çalışmamızda yer verdik.

Hediyetu’l-‘Ârifin: Bağdadlı İsmail Paşa (ö. 1920) tarafından kaleme alınan eser, İslâm âleminde yetişmiş olan ve eser bırakan bilginler hakkında bilgiler detaylı ve ansiklopedik bilgiler aktarmaktadır. Eser, alfabetik olarak sıralanmış bir biyografik çalışma niteliğindedir. 1951 ve 1955 yılında Millî Eğitim Bakanlığı tarafından iki cilt halinde neşredilmiştir.⁶⁰

⁵⁶ Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn*, II, 1107; Nefisî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 135; Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, VI, 276; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 142; Âştiyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûri*, I-II, 483; Mehmed Fuad Köprülü, “Cüzcanî”, *İA*, III, 230-237; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 162-163; Eyuboğlu, *İran Edebiyatı*, 97.

⁵⁷ Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 220-221.

⁵⁸ İlhan Kutluer, “Keşfü’z-Zunûn”, *DİA*, Ankara 2002, XV, 321-322; Demiayak-Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 280-281.

⁵⁹ Demiayak-Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 215.

⁶⁰ Demiayak-Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, 243.

Mecma‘u’l-Fusahâ: Eserin müellifi Rızâ Kulî Hân b. Muhammed Hâdî b. İsmâîl Kemâl-i Taberistânî (1800-1871), Tahran’da doğmuştur. Müellif; şair, edebiyat tarihçisi ve Kaçar döneminin tanınmış devlet adamlarındandır. Yazar, Hidâyet mahlası ile tanınmış ve 29 Haziran 1871 tarihinde vefat etmiştir. Rızâ Kulî Hân Hidâyet tarafından yazılan bu eser altı cildten müteşekkil olup, şairler tezkiresi niteliğinde bir çalışmadır. Eser, Fars edebiyatındaki edebî şahsiyetleri yaşadıkları dönemle ilişkilendirerek aktardığı için önemli bir tarihî kaynak niteliğindedir. *Mecma‘u’l-Fusahâ*, şairlerin biyografisini içeren bir eser olup, İran şiir tarihinin ana kaynaklarından birisidir.⁶¹

E. SEYAHATNÂMELER

Plano Carpini’nin Moğolistan Seyahatnâmesi (1245-47): Yazar, İtalyan asıllı olup Fransisken Tarikatı’na mensuptur. Moğollara elçi gitmeyi kabul eden seyyâh, yolculuğuna 16 Nisan 1245’de Lyon’dan başlamış ve bu uzun yolculuğunu 8 Haziran 1247’de tamamlamıştır. Seyyâh, 1246 yılında Güyük Han’ın tahta çıkma töreninde Moğolistan’da bulunmuştur.⁶² Carpini’nin bu eserinde Moğolların teşkilat anlayışına dair birçok bilgi mevcuttur. Bu bilgiler ışığında çalışmamızda merkezî Moğol devlet sistemi ve anlayışı ile İran Moğolları’nın idarî teşkilatını ve anlayışını karşılaştırma imkânı bulduk.

Mengü Han’ın Sarayına Yolculuk 1253-1255: Eser, Ruysbroeckli Willem’in gezi notlarından oluşmaktadır.⁶³ Gezgin, 1253-1255 yılları arasında Karadeniz’in kuzeyinden Moğolistan’a gitmiştir. Willem, Mengü Han ile görüştüktan sonra İran ve Türkiye yolu ile Fransa’ya dönmüştür. Eseri özellikle Moğol içtimaî teşkilatı bakımından büyük bir önem arz etmektedir. Bu gezi notları, Moğol yönetimleri arasında idarî anlamda etkileşimi kavramamız açısından çalışmamızda yol gösterici bir niteliktedir.

Marco Polo’nun Geziler Kitabı: Babası büyük bir tacir olan Venedikli seyyâh, Moğol döneminde Uzakdoğu’yu eserinde tanıtmaktadır. Papa’nın görevlendirmesi ile

⁶¹ Rızâ Kulî Hân, *Mecma‘u’l-Fusahâ*, I, 35-36; Naci Tokmak, “Rızâ Kulî Hân”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 64-65; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynakbilim*, 22-23.

⁶² Plano Carpini, *Plano Carpini’nin Moğolistan Seyahatnâmesi (1245-47)*, (Çev. Ergin Ayan), Gece Kitaplığı, Ankara 2014; Muhammed Hasan Sanî‘ü’l-Devle İ‘timâdü’s-Saltana, *Târîh-i Montezim-i Nâsirî*, I, (Tsh. Muhammed İsmâ‘îl Rıdvânî), Tahrân 1344 hş., 450.

⁶³ Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han’ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, (Çev. Zülal Kılıç), Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.

1271-1274 yılları arasında Marco Polo, tacir olan babası ile birlikte Çin yolculuğuna çıkmıştır.⁶⁴ Yazar, Avrupa'dan Kubilay Han'ı ziyaret için Çin'e kadar yolculuk yapmıştır. Eserinde bu yolculukları esnasında geçtiği yerler hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Ayrıca yazar eserinde Çin merkezli olan Moğol devletinin idarî teşkilatı hakkında da birçok bilgi aktarılmaktadır. Bu açıdan bu seyahatnâme, teşkilat tarihi açısından önemli bir yere sahiptir.

F. COĞRAFİ ESERLER

Coğrafyâ-yi Hâfız Ebrû: Şehâbeddîn Abdullah b. Abdurreşîd-i Bihdâdî-nî-yi Hâfî olan Hâfız Ebrû tarafından yazılmış bir diğer eserdir. Hâfız Ebrû, bu eserinde bölgeleri tarihî süreçleri ile ele almıştır.⁶⁵ Coğrafya konusunda eserde önemli bilgiler verilmektedir. Sâdık Seccâdî tarafından yayınlanmış olan eserin ikinci cildinden çalışmamızda faydalandık.

Nuzhetu'l-Kulûb: Bu eser, Hamdullah Müstevfî b. Atabek Tâceddîn Ebî Bekr b. Ahmed b. Nâsr Kazvînî tarafından kaleme alınmıştır. İlhanlı dönemi bürokratlarından olan Müstevfî'nin bu eseri coğrafi olarak İlhanlı ülkesini bize tanıtmaktadır. Eserde coğrafi tanıtımın içinde tarihî verilere de yer verilmektedir. Moğol hâkimiyeti dönemi, İran ve Azerbaycan tarihi için yazarın *Nuzhetu'l-Kulûb* adlı eser çok önemlidir.⁶⁶

Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd: Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî (1202-1283), Kazvîn'de doğmuştur. Şam'da iyi bir eğitim alan Kazvînî, Hille ve Vasıt'ta kadılık görevinde bulunmuştur. *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd* adlı coğrafi bilgiler içeren eser, daha çok Helenistik dönemden intikal eden bilgileri, tacirler ve gezginlerden işitilenleri aktarmaktadır. Eser, birçok kaynaktan faydalanılarak yazılmıştır.⁶⁷

⁶⁴ Mahmut H. Şakiroğlu, "Marco Polo", *DİA*, İstanbul 2003, XXVIII, 41.

⁶⁵ Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 237-238; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 474.

⁶⁶ Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1945; Erkan Göksu, "Târîh-i Güzîde'ye Göre Rûm (Anadolu) Selçukluları", *Nûsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, VIII/1, 2008, 23-32; Togan, Ahmed Zeki Velidî, "Hamdullah Müstevfî", *İA*, V/I, 186-188; Günaltay, *Tarih ve Müverrihler*, 309-319; Şeşen, *Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 240-242; Abdülkerim Özaydın, "Hamdullah el-Müstevfî", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 45; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, 485.

⁶⁷ Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd Kazvînî, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, (Trc. Cihâgîr Mîrzâ Kaçar), İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahrân 1373 hş., 11-19; Cevat İzgi, "Kazvînî, Zekeriyâ b. Muhammed", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 160.

II. MOĞOL DÖNEMİ İDARÎ YAPILANMASINA ETKİ EDEN UNSURLAR

A. BOZKIR TÜRK DEVLET GELENEĞİNİN ETKİSİ

Moğollar doğuda ve batıda zapt ettikleri topraklar üzerinde idarî, askerî ve malî sistemlerini kurmuşlardır. Doğal olarak bu sistemlerin, kurulduğu coğrafyanın toplumlarından etkilenmemesi düşünülemez. Moğol İmparatorluğu'nun ortaya çıktığı topraklar üzerinde daha önce bilindiği gibi Hun, Göktürk ve Uygur Devletleri kurulmuş idi. Moğol İmparatorluğu, Türk coğrafyasına girdikten, burada yaşayan insanları idaresi ve hizmeti altına aldıktan sonra şüphesiz ki; Türk unsurların idarî geçmişinden ve anlayışından etkilenmemesi mümkün değildi. Böylece Cengiz Han'ın kurduğu devletin Ön Asya'daki temsilcisi olan İlhanlı Devleti, bir yandan kuruluş döneminde Moğol müesseseleri aracılığıyla, diğer yandan ise Ön Asya'daki yoğun Türk nüfusu içinde zamanla Moğol olma özelliğini kaybetmiştir. Özellikle Moğol yönetimlerinin Türk tarihinde önemli bir devlet olan Uygur devlet teşkilatından fazlasıyla etkilendiği ve istifade ettiği bilinmektedir.⁶⁸

Bu dönemde Orta Asya'da Türk devletlerinde görülen yazısız anayasa niteliğinde olan “*Töre*” anlayışına Moğolların da sahip çıktıklarını görmekteyiz. 1206 yılında toplanan kurultayda “*Kaan*” seçilen Cengiz Han sosyal hayatta büyük ve önemli değişiklikler yapmıştır. Bu değişiklikler sayesinde küçük bir Moğol kabilesi tüm Asya'ya ve kısmen Avrupa'ya hükmetmeye başalayacaktır. Bütün bunların yapılmasında Cengiz Han'ın yanında müşavir olarak görevlendirilen Uygur Türkleri'nin büyük etkisi olmuştur. Türk devletleri tarafından yüz yıllarca uygulanmış olan Türk Töresi, bu defa Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşunda ve teşkilatlanması sırasında yeniden gündeme gelmiştir.⁶⁹ Bu durumu *Târîh-i Cihânguşâ*'nın yazarı, Cüveynî de doğrulamakta, Cengiz Han ve ondan sonra gelen varislerinin yanında birçok müşavirin görev yaptığını, bunlarında hemen ekserisinin Uygur Türklerinden olduğunu bize aktarmaktadır. Bu dönemde Moğol yöneticileri tarafından sivil idare kadroları Türklere,

⁶⁸ Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Kayseri 1994, 115; Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara 1982, 320-321; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara 1988, 201.

⁶⁹ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 117; Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârîh*, 307; İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yay., İstanbul 2003, 14; *Moğolların Gizli Tarihi*, (Çev. Ahmet Temir), TTK, Ankara 1995, 133-134; Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 358; Jean-Paul Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2001, 297.

kısmen Çinlilere, Ön Asya'ya geldikten sonra ise İranlı ve diğer kavimlere açık tutulmuştur.⁷⁰

Moğollar VI. yüzyılın ortalarından itibaren önce Gök-Türk, daha sonra da Uygurların hâkimiyetine girmiş, bu dönemde Türk kültürü ve devlet geleneklerinden önemli ölçüde etkilenmişlerdir.⁷¹ Cengiz Han, 1209 yılında Uygurları kendisine bağlamış ve Uygurların Cengiz Han'a itaat ederek ilerlemekte olan Moğol ordusuna katıldıkları bilimektedir.⁷² Cengiz Han fütuhattan arta kalan zamanında yaptığı idarî, ictimaî ve askerî düzenlemelerle Moğolları tarihlerinde ilk kez düzenli bir teşkilat anlayışına kavuşturmuştur. Moğollar, cihan hâkimiyet telakkisi altında yeni bir nizama sokulduğu gibi, askerî ve idarî yapıda da yeni bir düzene girmişlerdir. Moğollar arasında yazı kültürü de ilk kez bu dönemde yaygınlık kazanmaya başlamıştır.⁷³ Bu idarî yapı Emmanuel Berl'in ifadesine göre kusursuz idi. Bu kusursuzluğun sebebi ise Çin'den İran'a kadar tek ve disiplinli bir sistemin uygulanması idi.⁷⁴ Bu kusursuz sistem şüphesiz ki, Türk devlet geleneğinden esinlenmekteydi.

Bu yeni anlayış çerçevesinde 1220-1221 yıllarında Moğol komutanları Cebe ve Sübütaı komutasında gerçekleşen askerî harekâttan sonra Moğollar, Horasan üzerinden Irak-ı Acem ve Azerbaycan'a ulaşmışlardır. 1227 yılında Cengiz Han vefat ettikten sonra, Cengiz Han'ın halefi Ögedey Han (1227-1241)⁷⁵ zamanında Çin'in önemli bir kısmı ve Kore ele geçirildiği gibi; batı fütuhatına tayin edilen Curmagun, İran ve Azerbaycan'daki Moğol hâkimiyetini iyice kuvvetlendirmiştir.⁷⁶

⁷⁰ Alaadîn Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, (Çev. Mürsel Öztürk), I, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1988, 83; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 117.

⁷¹ Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yay., İstanbul 2006, 161.

⁷² Tetevî-Kazvîni, *Târîh-i Elfi*, V, 3624; Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, 28; L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, II, MEB Yay., İstanbul 1991, 83.

⁷³ Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, 162.

⁷⁴ Emmanuel Berl, *Attila'dan Timur'a Avrupa ve Asya*, (Çev. Gülseren Devrim), Doğan Kitap, İstanbul 1999, 170.

⁷⁵ Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târîh-i İrân*, 153; Gregory Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1950, 531; Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, (Haz. Doktor Muhammed Debîr Siyâkî), Kitâbfurûş-i Hayyâm, Tahrân 1333 hş., 50; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 149; René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, (Çev. M. Reşat Uzman), Ötüken Yay., İstanbul 1980, 250; Hasan Pîrniyâ, *Târîh-i Kâmil-i İrân*, İrân Cihân, Tahrân 1390 hş., 685; Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, 308.

⁷⁶ Reşidüddîn, *Câmî 'u't-Tevârîh*, 380-381; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 48-49; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 136; Rızâ Kulî Hân, *Fihrisu't-Tevârîh*, 145; Ahmed Kesrevî, *Şehriyân-i Gonnâm*, İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahrân 1356 hş., 247; Mustafa Kafalı, "Cuci Han", *DİA*, İstanbul 1998, VIII, 78; İlhan Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, Ankara 1995, 40; Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddun-i İrân der Devre-i Mogûl*, 67; Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi*

Bu dönemde Moğollar tarafından memleketleri yakılıp yıkılan birçok İranlı da Türkiye Selçuklularının hizmetine girerek İran kültürü etkisini Anadolu'ya taşımışlardır. Mengü Han⁷⁷ (1251-1259) tahta çıkınca kardeşi Kubilay'ı Çin'e gönderirken, diğer kardeşi Hülâgu'yu batı fütühatını yürütmek için "İlhan" olarak İran'a tayin etmiştir. Başlangıçta hanedân içerisinde yapılan idarî taksimatın yarattığı anlaşmazlıkların artmasına paralel olarak, Moğol hâkimiyeti zamanla birbirinden bağımsız parçalara ayrılmaya başladı. Hülâgu'nun beraberinde ciddi miktarda Moğol ile birlikte 1256 yılında Ceyhun nehrini geçmesi ve Horasan'a girmesi Yakınoğu'da Moğol hâkimiyetinin ikinci devresini oluşturmaktadır. Yine bu dönemde 1260 tarihinden itibaren Kubilay Han tüm Çin'e hâkim olduğunu görmekteyiz. Çin'de hüküm süren Moğollar, daha sonra Kubilay Han'dan itibaren yerli kültürden önemli ölçüde etkileneceklerdir.⁷⁸

Moğol istilası öncesinde İslâm dünyasındaki ve İran'daki siyasî duruma bakıldığında, İslâm aleminde muktedir sayılabilecek sultanların bulunmadığını ve Müslüman sultanların bu dönemde kendi aralarında birçok siyasî çekişmeler içerisinde olduğu görülmektedir.⁷⁹ İlhanlıların ilk devirlerinde Cengiz Han'ın kurduğu devletin bütün özelliklerini taşıdığı söylenebilir. Ancak bu devletin kurulmasından bir müddet sonra bu özelliğini kaybettiğini görmekteyiz. İlhanlı devleti Hülâgu zamanında ana devletin hemen bütün müesseselerini ve özelliklerini bünyesinde taşımakta idi. Fakat İlhanlı devleti; kurulduğu saha itibariyle Türk, İran ve Arap unsurunun çoğunlukta olduğu eski bir coğrafî mekân üzerinde vücut bulmuş ve karakter kazanmış oluyordu.⁸⁰

B. SÂSÂNÎ DEVLET GELENEĞİNİN ETKİSİ

İran'daki Moğol yönetiminin Eski İran devlet geleneğinden etkilendiği bilinmektedir. Aslında bu coğrafyadaki köklü devlet anlayış Moğollardan önce İran'a

Araştırmaları, 163; Mehmet A. Çakmak, "Moğol İstilas ve Harezmsahlar İmparatorluğu'nun Yıkılışı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, IV, 916.; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *SAD*, I, Ankara 1970, 1; Pirniyâ, *Târîh-i Kâmil-i İrân*, 680.

⁷⁷ Mengü Han, Moğol İmparator (1251-1259) Tuli'nin oğlu Cengiz Han'ın torunu, Hülâgu'nun büyük kardeşidir; Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 580; Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târîh-i İrân*, 852; Müstevfi, *Târîh-i Guzîde*, 587.

⁷⁸ Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, 164; B. Spuler, "İlhanlılar", *İA*, İstanbul 1968, V/II, MEB Yay., MEB Basımevi, 967.

⁷⁹ Âştîyânî, *Târîh-i Mogül ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 14.

⁸⁰ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 117.

hâkim olan diğer unsurları da etkisi altına almıştır. Sâsânî devlet teşkilâtının, sadece Persler tarafından oluşturulmadığı ve bir anda ortaya çıkmadığı bir gerçektir. Sâsânî millî kültürünün oluşumunda, her ne kadar devletin kurucusu Erdeşîr b. Bâbek'in⁸¹ büyük bir etkisi olduğuna dikkat çekilmişse de,⁸² diğer taraftan bu uygarlığın kökeni, haklı olarak kendinden önceki Mezopotamya ve diğer komşu uygarlıklarla bağlantılıdır.⁸³ Böylece eski İran devlet teşkilâtının, kendinden sonraki devletlere ve doğal olarak Moğol devletine de aktarıldığını söyleyebiliriz.

Sâsânî devlet teşkilâtının Moğol dönemine kadar aktarılmasında Abbâsî, Selçuklu ve Hârizm devletlerinin etkili olduğu bilinmektedir. Hz. Ömer döneminde İslâm dünyasına girmeye başlayan Sâsânî devlet teşkilâtı, sonradan Emevî ve özellikle Abbâsî devlet teşkilâtına nüfuz etmiştir.⁸⁴ Sâsânî devlet teşkilâtı, daha sonra Abbâsîler aracılığıyla Samânîler'e, Samânîler yoluyla Gazneliler'e, en sonunda ise, Selçuklular'a intikal etmiştir.⁸⁵ Selçuklular'a intikal etmiş olan İslâm-Sâsânî sentezli bu devlet

⁸¹ Erdeşîr b. Bâbek, Farsnâme'ye göre; Erdeşîr kendisini Sâsân'ın soyundan geldiğini söyleyerek tanıtmaktadır. Detaylı bilgi için bkz; İbn Belhî, *Fârsnâme*, (Tsh. G. Le Strange-R.A. Nicholson), İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1385 hş., 20; Ahmed b. Ebî Ya'kûb, *Târih-i Ya'kûbî*, I, (Trc. Muhammed İbrâhîm Âyetî), Şirket-i İntişârât-ı 'İlmî ve Ferhengî, Tahrân 1387 hş., 193-194; Komisyon, "Hz. Ebû Bekr Devri", *DGBİT*, Çağrı Yay. İstanbul 1992, II, 44 vd.

⁸² Mesudî, *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yay., İstanbul 2004, 138- 139; A. Emanuel Christensen, *L'Iran sous les sassanides (İrân der Zemân-i Sâsânîyân)*, (Frs. Trc. ReşîdYasemî), İntişârât-ı Zerîn, Tahrân 1387 hş., 121.

⁸³ Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, Üç Dal Neşriyat, İstanbul 1974, 43; Christensen, , *L'Iran sous les sassanides (İrân der Zemân-i Sâsânîyân)*, 239.

⁸⁴ Komisyon, "Hz. Ebû Bekr Dönemi", *DGBİT*, İstanbul 1992, II, 47 vd; İbn Haldun, *Mukaddime*, I, Dergâh Yay., İstanbul 2005, 493; Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, I, 161; Ahmet Altungök, "Sâsânî Kültür ve Medeniyeti'nin İslâm Kültür ve Medeniyetine Etkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX, 2, 2014, 446-447.

⁸⁵ M. Fuad Köprülü, *Türkiye Tarihi (Anadolu İstilasına Kadar Türkler)*, (Haz. M. Hanefî Palabıyık), Akçağ Yay., Ankara 2005, 126- 127; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlik", *TAD*, V/8-9, Ankara 1967, 81- 82; Aydın Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni – Samâniler Devleti (874-1005)*, (1. Baskı), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, 345, 347; M. Hanefî Palabıyık, "Gazneliler Devleti'nde Teşkilat ve Kültür", *Yeni Türkiye*, XLV, (Mayıs-Haziran 2002), 35; Mücteba Uğur, *Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumu*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, 143. Hz. Ömer zamanında dîvân teşkilâtının kurulması ile ilgili bazı iddialar bulunmaktadır. Bunlardan ilkinde göre; dönemin Bahreyn valisi Ebu Hureyre, Bahreyn'den Hz. Ömer'in yanına geldiğinde Hz. Ömer ona, ne getirdiğini sorar. Ebu Hureyre de 500. 000 dirhem getirdiğini söyler ve neticede Hz. Ömer o dönem için çok büyük olan bu meblağı Müslümanlar arasında paylaşmak ister. Hz. Ömer'in söz konusu bu meblağın nasıl paylaşılacağı konusunda halk ile yaptığı istişare sırasında, bir kişi Hz. Ömer'e "Ey müminlerin emiri! Ben, Arap olmayan kimselerin (Acemlerin) insanlara para dağıtmak için dîvânlar tanzim ettiklerini gördüm." der. Bu fikir Hz. Ömer tarafından kabul edilir ve neticede dîvânlar tanzim edilir. Diğer bir rivayete göre; Hz. Ömer'e dîvânların tesis edilmesini İran asıllı Firuzân adında birisi tavsiye eder. Firuzân, o sırada bir yere ordu göndermekte olan Hz. Ömer'e, "Bu ordudan birisi ayrılırsa ona ne yaparsın ve senin komutanın onun ordudan ayrıldığını nasıl bilir?" diye sorar. Hz. Ömer ise, böyle bir durumdan haberdâr olmak için ne yapılabileceğini Firuzân'a sorar, yani bu konuda onun tavsiyesini öğrenmek ister. Bunun üzerine Firuzân, halifeye dîvânlar tesis etmesini tavsiye eder ve kurulması gereken dîvânlar hakkında da bilgiler verir. Böylece de Hz. Ömer dîvânlar tesis edilmesini

teşkilâtı, saf olarak, Selçuklu devlet teşkilâtını meydana getirmiş değildir. Gerçekte Selçuklu devlet teşkilâtı, söz konusu bu yeni teşkilât sistemi, İslâm geleneği ile eski Türk devlet teşkilâtından kalan unsurların kaynaşmasından oluşmuştur.⁸⁶

C. SELÇUKLU DEVLET GELENEĞİNİN ETKİSİ

Kaynağını, İslâmî gelenekler içerisinde harmanlanmış olan Sâsânî devlet teşkilâtından ve eski Türk devlet geleneğinden alan Selçuklu devlet teşkilâtı, aynı hanedâna mensup kişiler tarafından Suriye-Filistin, Kirmân ve Anadolu'da kurulmuş olan Selçuklu şubelerine de intikal etmiştir. Bununla da kalmayan söz konusu teşkilât, Selçuklulara bağlı olarak kurulan beylikler ve atabeyliklere hatta Hârizmşâhlar başta olmak üzere Eyyübî, Memlûk, İran Moğolları ve Osmanlı devletinin teşkilâtına da örnek teşkil etmiştir.⁸⁷

buyurur. Üçüncü bir rivayete göre ise; Hz. Ömer kayıtların tutulması sırasında Müslümanlarla istişare ederken, Hz. Osman ona, “Birçok malın insanlara dağıtıldığını görüyor ve biliyorum. Fakat bu mallar sayılmazsa, kayıtları tutulmazsa senden mal alanlar ve almayanlar belli olmaz. Bunun sonucu olarak da yanlış bir işin çıkmasından, dedikodunun yayılmasından korkarım.” der. Yine bu istişareler sırasında Halid b. Velid de, kendisinin bir ara Şam'da bulunduğunu ve oradaki idarecilerin, devlet işlerine dair defterler tuttuğunu, askerleri ve onların ihtiyaçlarını da bu defterlere yazdıklarını gördüğünü belirtir. Bunun ardından ise halifeye: “*Sen de defterler (dîvânlar) tuttur, kayıtlar yazdır. Askerler edin ve onları bu defterlere yazdır.*” der. Hz. Osman ve Halid b. Velid'in bu tavsiyelerini dikkate alan Hz. Ömer, Kureyş'in delikanlılarından Akil b. Ebî Talib'i, Mahreme b. Nevfel'i ve Cubeyr b. Mut'im'i çağırırır dîvân defterleri tutmalarını buyurur. Tutulan bu defterlere göre Müslümanlar Hz. Muhammed'e yakınlıklarına göre defterlere kaydedilir ve böylece dîvân müesseseleri de kurulmuş olur. Cehşiyârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdûs b. Abdillâh el-Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, (Tsh. Mustafa el-Sakkâ, İbrahim el-Ebyarî, Abdu'l-Hafız Şelebi), Kahire 1938, 16-17; Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Davûd el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, (Trc. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002, 654-655, 662; İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 492-493; Fayda, “Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı”, *DGBİT*, Çağrı Yay., İstanbul 1992, II, 134-135; Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi Emeviler Abbasiler*, Ankara 1979, 135-136.

⁸⁶ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, (Çev. E. N. Necef- A. R. Annaberdiyev), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, 160.

⁸⁷ M. Fuad Köprülü, “Harezmsahlar”, *İA*, İstanbul 1977, MEB Yay., MEB Basımevi, V, 276, 278- 280; M. Fuad Köprülü, “Orta Zaman Türk Hukukî Müesseseleri (İslâm Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok mudur?)”, *Bellekten*, II, Ankara 1938,63; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhâl*, TTK, Ankara 1988, 19, 59, 138; Coşkun Alptekin, “Selçuklu Devletinin Askerî Teşkilâtının Eyyübi Devleti Askeri Teşkilâtına Tesiri”, *Bellekten*, Ankara 1990, LIV/209, 118- 119; M. Çağatay Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, (3. Baskı), MEB, İstanbul 1977, 125, 133- 134; Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik”, 81-82; Yaşar Yücel, “Anadolu Beyliklerinde Devlet Teşkilâtı ve Toplum Hayatı”, *Bellekten*, Ankara 1990, LIV/210, 810; Erdoğan Merçil, “Kirman Selçukluları”, *DGBİT*, VII, İstanbul 1992, 277 vd.; Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1980, 230.

Dandanakan savaşıdan sonra oluşturulan, eski Türk geleneği gereği ülkenin hanedân üyeleri arasındaki taksimnin yapıldığı toplantı⁸⁸ eski Türk devlet geleneğinin etkisine örnek olarak gösterilebilirler. Burada dikkat edilmesi gereken husus, her ne şekilde ve her ne isimde olursa olsun en eski Türkler'den beri süre gelip Selçuklular tarafından da devam ettirilen bir devlet meclisi ya da hükümet sisteminin var olduğu ve bu sistemin yeni hükümet sistemi ile birçok benzerliğinin bulunduğudır. Örneğin her iki sistemin üyelerini de devletin ileri gelenleri oluşturmuş her iki sistemde de devlete dair meseleler görüşülüp karara bağlanmıştır. Bu bakımdan “*Kengeş*” müessesinin, yeni müessese (Dîvân-ı Âlâ)'nin özümsemesi ve zorlanılmadan uygulamaya konulması hususunda Selçuklulara büyük kolaylıklar sağladığını ileri sürmek gayet tabii bir yaklaşım olacaktır.

D. ÇİN DEVLET GELENEĞİNİN ETKİSİ

Moğol devletinin kurumlarında Uygur, Çin ve Hârizm etkisi gözle görülür bir şekilde ortadadır. Başlangıç aşamasında bu üç geleneği temsil eden Cengiz Han'ın üç önemli bürokrati bulunmaktaydı. Bunlardan ilki Nayman devletinin Mühürdârı olan Uygur asıllı Tatatunga (Ta-Tangg'a veya Taşatun), diğeri Hârizm asıllı bir Müslüman olan Mahmûd Yalavac ve bir diğeri de Çinli Yelüçutsay (Ye Lu chu Cai) idi.⁸⁹ Hâkim olunan coğrafyalardaki deneyimlerin devlet oraganizasyonuna yansımaları Moğol devletini güçlü kılmıştı. Bu hususa Şebânkâreî eseri *Mecme'ü'l-Ensâb*'da şöyle değinmektedir; *Hiçbir sultan, halife, kayzer, han ve hakan Cengiz Han ve onun evlatları gibi dünyada egemenlik kurmamıştır.*⁹⁰ Bu egemenliğin en önemli sebeplerinden biri de deneyimli devlet kadrolarıdır. Şimdi Cengiz Han'ın bu üç müşavirinin şahsında ve Çin, Uygur ve Hârizm devlet geleneğinin Moğol devletine akseden yanlarına değinmeye alışacağız.

⁸⁸ Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra, ve'n-Nuhbat el-Usra, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (Çev. Kıvameddin Burslan), TTK, İstanbul 1943, 5; Ravendî, *Rahat üs-Sudür ve Âyet üs-Surür*, (Çev. Ahmet Ateş), I, TTK, Ankara 1999, 101-102.

⁸⁹ Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i Îrân der Devre-i Mogûl*, 61; Abbâs İkbâl Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl*, İntişârât-ı Sâhil, Tahrân 1390 hş., 94; Özkan Dayı, “Câmi'ü'üt-Tevârîh'te Kubilay Han'ın Çin'deki İdarî Teşkilâtı ve Bayındırlık Faaliyetleri”, *AÜEFSD*, 55, Erzurum 2015, 240; Özkan Dayı, “Mahmud Yalavac'ın Moğol İmparatorluğu'ndaki Faaliyetleri”, *CRSS*, III, 2015, 64.

⁹⁰ Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 223.

Moğol idarî tarihinde yer etmiş olan bir diğer isim ise (Ye Lu Ch'u-ts'ai') Yeluçutsay'dır. Yeluçutsay, 1190 tarihinde doğmuştur. O, aslen Kuzey Çinli olup babası Kin hanedanı sarayında vezâret makamında görevli idi. Gençliğinde tahsil ile meşgul oldu. Daha sonra Kuzey Çin'in Moğollar tarafından işgal edilmesi ile Cengiz Han'ın yanında danışman olarak göreve başlamıştır.⁹¹ Cengiz ve Ögedey Hanlar zamanında sivil idarenin tanzim edilmesinde emeği geçen devlet adamlarından biri de Yeluçutsay olmuştur. Çin'den alınması gereken vergi çeşidi ve şekli konusunda müşavir Mahmûd Yalavac ile anlaşmazlığa düşmüştür.⁹²

Yeluçutsay, Ögedey Kaan zamanında da baş müşavir olarak görev yapmıştır.⁹³ Ögedey Kaan, Yeluçutsay'a çok büyük önem vermekte, hatta Karakurum şehrindeki sarayın açılışında Ögedey Han, büyük bir ziyafet tertip ederek ve ziyafette kendi eli ile Yeluçutsay'a kadeh sunmuş, ona; *Ben saltanatımdaki saadetleri senin vaatlerine borçluyum*, demiş ve yabancı elçilere dönüp; *Memleketinizde böyle bir vezir var mı?* diye sormuştur.⁹⁴ Özellikle Ögedey Kaan zamanında Yeluçutsay'ın devlet teşkilatının gelişmesinde büyük yeri olmuştur. Bu dönemde Ögedey Kaan, ülkesini on vilâyete taksim ettiği bilinmektedir.⁹⁵ Han'ın yaptığı idarî ve malî düzenlemelerde baş vezirin tavsiyelerinden memnun kaldığı görülmektedir. Bu durum bizi, Moğol devletinde idarî mekanizmanın başı olan merkez teşkilatın, görevine titiz ve yöneticileri memnun edici bir şekilde çalıştığı sonucuna götürmektedir. Ayrıca bu çalışmaların bizzat Kaan tarafından taltif edildiği görülmektedir.

Cengiz ve Ögedey Hanlar zamanında sivil idarenin tanzim edilmesinde emeği geçen devlet adamlarından biri de Yeluçutsay olmuştur. Çin'den alınması gereken vergi çeşidi ve şekli konusunda Mahmûd Yalavac ile anlaşmamıştır.⁹⁶ Zira Moğollar devrinde Çin'den alınacak vergi konusunda Yeluçutsay, vergide aileyi esas alan görüşü olan “*Hu*” sistemini, Mahmûd Yalavac ise vergide çalışan şahsı esas alan “*Dink*”

⁹¹ Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl*, 94-95; Grousset, *Bozkur İmparatorluğu*, 227; John Man, *Cengiz Han*, (Çev. İsmail Tulçalı), Nokta Kitap, İstanbul 2004, 127; Hasan İbrahim Hasan, *Târîhü'l-İslâm*, IV, Dârü'l-Cil, Beyrut 1311-1991, 142.

⁹² Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 564; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 120.

⁹³ Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 136; Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddön-i İrân der Devre-i Mogûl*, 65, Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl*, 120.

⁹⁴ M. Baron C. D'ohsson, *Moğol Tarihi*, (Çev. Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov), IQ Yay., İstanbul 2006, 185.

⁹⁵ Spuler, *İran Moğolları*, 305.

⁹⁶ Dayı, “Mahmud Yalavac'ın Moğol İmparatorluğu'ndaki Faaliyetleri”, *CRSS*, III, 66.

sistemini uygulanması için savunmuştur.⁹⁷

E. UYGUR DEVLET GELENEĞİNİN ETKİSİ

Moğollar idarî anlamda yazıyı ilk olarak Naymanlar vasıtası ile öğrenmişlerdir. Moğollar, Nayman Hanı'nın yanında bulunan Nayman Hanı'nın Mühürdârı Tatatunga'yı⁹⁸ (Ta-Tangg veya Taşatun) adındaki Uygur bilginini esir alıp onu evlatlarına öğretmen olarak görevlendirmişlerdir. Bundan önce Moğollar arasında yazı yaygın biçimde kullanılmamakta idi. Onlar kendi aralarında ve yabancılarla haberleşmeyi şifâhî yaparlardı. Bununla birlikte haberleşmek için yazı mukabili sayılabilecek kayın ağacı kabukları üzerine bir takım işaretler de yapmışlardır. Uygur Taşatun ile Moğollar arasında Uygurca yayılmış ve 1204 yılından 1287 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Kubilay Han, Budizmi kabul edince yazı dili olarak Türkçe yerine Moğolca'yı kullanmıştır. Cengiz Han'ın dîvânında Uygurca geçerli olmakla beraber, yazı hangi millete gönderilecekse, o dil ile yazılırdı. Bu işin yapılabilmesi için dîvânda değişik dil bilen birçok kâtipler bulunmuştur. Bu kâtiplerin başında “*Yeke Bitikçi*” unvanı ile bir kişi başkan olarak bulunur ve gelir gider defterlerini kontrol eder, eyâletlere berâtlar yazar, eyâletlere gidecek olan bitikçilerin seçimi ile de görevli ilgilenirdi. Ayrıca doğu ve batıdaki Moğol devletlerinde bulunan bitikçiler hanlık merkezindeki yeke bitikçiye bağlı olmuşlardır. Bu yönü ile merkeziyetçi yapıya sahip olan Cengiz İmparatorluğu zamanla bu özelliğini kaybetmiştir. Ayrıca “*Bahşi*” olarak adlandırılan birçok Budist rahip idarede yer almıştır. Cengiz Han zamanından beri Moğol devletinin ilk teşkilât sisteminin Uygur asıllı Türkler tarafından oluşturulduğu görülmektedir. Ayrıca Nayman Tatatunga ile Moğollar arasında devlet işlerinde mühür kullanma alışkanlığı da bu dönemde başlamıştır.⁹⁹

⁹⁷ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârîh*, 564; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 120; Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, 210.

⁹⁸ Bahaeddin Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, IQ Yay., İstanbul 2002, 153.

⁹⁹ Berthold Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, (Çev. Cemal Köprülü), TTK Basımevi, Ankara 2011, 304, 315; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 121; Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, 153-155; A. T. Özcan, “Moğol Tarihine İlişkin Latince Kaynaklarda Uygurlar”, *SÛTAD*, 34, Konya 2013, 148; F. Ersoy, “Moğol Yazısının Tarihî Gelişimi ve Moğolların Kullandıkları Alfabeler”, *SÛTAD*, 22, Konya 2007, 395; *Moğolların Gizli Tarihçesi*, (Çev. M. L. Kaya), Kabalcı Yay., İstanbul 2011, 155-156; V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK, Ankara 1990, 411; A. P. Gündegül, “İlhanlılarda Sikke Formları”, *Türkler*, Ankara 2002, Yeni Türkiye Yay., VIII, 919; V. V. Barthold, “Cengiz Han”, *İA*, MEB Yay., III, MEB Basımevi, İstanbul 1979, 94; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 217; Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, 297-298;

Nayman Hanlığı'nın Moğol devletinin tahakkümü altına girmesi ile Moğollar, devlet işlerinde Uygur etkisi ile altına girmişlerdir. Bu tesir, daha sonra Moğolların Uygur coğrafyasına tamamen hâkim olması ile katlanarak artacaktır. Burada dikkatimizi çeken şey, idârî alanda ilk kez Moğol devletini düzenleyen kadronun Uygur Türklerinden oluşmasıdır.

F. HÂRİZM DEVLET GELENEĞİNİN ETKİSİ

Hârizmli bir Müslüman olan Mahmûd Yalavac'ın ismi 'Ukaylî'nin *Âsâru'l-Vuzerâ* adlı eserinde, Mecdüddîn Mahmûd Yalvac ve Nâsireddîn Münşî Kirmânî'nin eseri Nesâ'imü'l-Ashâr min Letâimü'l-Ahbâr der Târih-i Vuzerâ'da ise Fahreddîn Mahmûd Yalvac olarak geçmektedir. Mahmûd Yalavac; Cengiz, Ögedey, Güyük ve Mengü Kaanlar zamanında üst düzey devlet adamı olarak Moğol devletinde görev yapmış, Cengiz Han'a bağlanmış ve birkaç kez Hârizmşâh ülkesine elçilik için gitmiştir.¹⁰⁰

Yalavac, Cengiz Han'ın elçisi olarak batı seferinde önce Hârizmşâh Muhammed'e elçi olarak gönderilmiştir. Hârizmşâh onun Müslüman ve Hârizmli olamasından dolayı kendisine hizmet etmesini istemiştir. Hârizmşâh Sultanı, elçiliği esnasında Mamûd Yalavac'a Cengiz'in Çin'i zapt edip etmediğini sormuş; o da, bunun doğru olduğu teyit etmiş, fakat Cengiz Han'ın hakikî kuvveti hakkında doğru bilgi vermemiştir.¹⁰¹

Mahmûd Yalavac, Cengiz Han'ın itibarını kazanmış ve onu şehirlerin idaresi hakkında aydınlatmış olmalı ki, baba oğul Yalavaclar her hangi bir validen daha ziyade malî işleri düzenleyen fevkalade selahiyetli memurlar olmuşlardır. Ayrıca onların yanında muhafızlık ve diğer işleri düzenleyen başka Moğol idarecileri de olmalıdır. Batı

Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Ankara 1988, 618; Turgun Almas, *Uygurlar*, Selenga Yay., İstanbul 2010, 367.

¹⁰⁰ Seyfeddîn Hâcî b. Nizâm 'Ukaylî, *Âsâru'l-Vuzerâ*, (Tsh. Mîr Celâleddîn Hüseyinî Urmevî), İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahrân, 1337 hş., Tahrân, 273; Nâsireddîn Münşî Kirmânî, *Nesâ'imü'l-Ashâr min Letâ'imü'l-Ahbâr der Târih-i Vuzerâ*, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahrân, (Tsh. Mîr Celâleddîn Hüseyinî Urmevî), Tahrân ty., 100.

¹⁰¹ Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, (Tsh. Sa'îd Nefîsî), Çâphâneyi İkbâl, Tahrân ty., 507-508; Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfi*, V, 3667-3668; J. A. Boyle, "Târih-i Dûdmânî Siyâsi-yi İlhânî", *Târih-i İrân Cambridge*, (Trc. Hasan Enûşe), İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1385 hş., V, 290. Hârizm ülkesine giden bu Moğol heyetini Mahmûd Hârizmî, Buharalı Ali Hoca ve Otrarlı Yusuf Keknâ oluşturmaktaydı. Daha sonra Otrarlı Ömer, el-Hammâl-i Merâgî, Buharalı Fahrüddîn Denzekî ve Emînüddîn el-Herevî'den oluşan bir ticaret heyetinin de Moğol ülkesinden Hârizm'e gönderildiği bilinmektedir. Fakat bu heyettekiler, Hârizm valisi tarafından katlettilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengübirtî*, 37-38.

seferi sonunda oğlu Mesûd Yalavac; Buhara, Semerkand ve Ürgenç gibi şehirlerin idaresinden sorumlu olmuş, Mahmûd Yalavac ise Cengiz Han ile birlikte Karakurum'a gitmiş ve Pekin viayetin valisi olmuştur. Mahmûd Yalavac'ın Cengiz Han ve oğulları yanındaki itibarını, getirdiği vergi sistemi ve vergiyi tahsil etme biçimi sağlamıştır. Zira Cengiz İmparatorluğu'nda vergi ve maliye söz konusu olduğu zaman ilk akla gelen isim Mahmûd Yalavac olmuştur. Hatta o kendi görev sahası içerisinde olmayan yerler hakkında da vergi ve maliye işlerinde tavsiyeler de bulunabiliyordu. Onun, Cengiz Han İmparatorluğu içerisinde çalışan herkesten vergi almayı yani şâhısa dayalı “*Dink*” prensibini savunduğu bilinmektedir.¹⁰²

Mahmûd Yalavac, bütün gayreti ile çalışarak Maverâünnehr bölgesini özellikle Buhara'yı mamûr hale getirmiştir. Daha sonraki dönemlerde ise Mahmûd Yalavac'ın oğlu Mesûd Bey'in Buhara'yı mamûr hale getirmek için faaliyetlerde bulunduğu bilinmektedir.¹⁰³ O, *Târih-i Cihânguşâ*'nın ifade ettiğine göre; *çeşitli adlar altında toplanan vergi yükünden halkı kurtarmıştır. Şimdi onların adaletinden kaynaklanan huzur ve güven halkın yüzünden okunmakta, onların emek ve gayretlerinin ürünü olan binalar ayakta durmaktadır.*¹⁰⁴ Ögedey Han, Mahmûd Yalavac'ı Sâhib-i Dîvân ve hükümetin başı olarak atamıştı. Yine Ögedey zamanında Hitay bölgesi Mahmûd Yalavac'a, Ceyhun nehrine kadar olan Türkistan bölgesi de oğlu Mesûd Yalavac'a idare edilmesi için verilmiştir.¹⁰⁵

Ögedey Kaan'ın ölümü üzerine Kaan'ın eşi Töregene Hatun nâibe olmuştur.¹⁰⁶ Töregene Hatun nâibe olunca Vezir Cinkay'ı azletmiştir. Bu vezir aslen Uygur olup her gün imparatorun nutuklarını, Çin âdeti gereğince kaydetmeye memur idi. Bu dönemde Abdurrahman adlı bir tüccar, nâibeye yaranmak ve gözüne girmek için Çin'e ağır

¹⁰² *Moğolların Gizli Tarihi*, (Çev. Ahmet Temir), 185; Yuvalı, *İlhanlılara Tarihi I Kuruluş Devri*, 31, 124; Mesûd Yalavac hakkında bkz. Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 565; 'Ukaylî, *Âsâru'l-Vuzerâ*, 274-275; Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 335; Dayı, “Mahmud Yalavac'ın Moğol İmparatorluğu'ndaki Faaliyetleri”, *CRSS*, III, 63-68.

¹⁰³ D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 193; Ramazan Şeşen, “Buhara”, *DİA*, İstanbul 1992, VI, 366; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 507; Kirmânî, *Târih-i Vüzerâ*, 100-101; Tahsin Yazıcı, “Fergana”, *DİA*, İstanbul 1995, XII, 376.

¹⁰⁴ Alâaddin Ata Melik b. Bahâeddin b. Muhammed b. Muhammed Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, (Haz. Muhammed b. Abdulvahhâb Kazvinî), I, İntişârât-i Donyâ-yi Kitâb, Tahrân 1329,75; 'Ukaylî, *Âsâru'l-Vuzerâ*, 273; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 130.

¹⁰⁵ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 564; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 50; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 390; Tetevî-Kazvinî, *Târih-i Elfi*, VI, 3850, 3875-3876.

¹⁰⁶ M. Nâsirîrâd, “Tehevvlât-i Câneşînî Çengiz ve Nakş-i Ân der Munâsebât-i Hâricî İlhanân İrân”, *Târihî Revâbit-i Hâricî*, 4, 1379 hş., 123.

vergiler koymuştur. Bu dönemde Türkistan ve Maverâünnehr valisi Yalavac'ın oğlu Mesûd Yalavac korkarak Batu Han'a¹⁰⁷ iltica etmişti. Nâibe zamanında İran valisi Körgüz yakalanarak, onun yerine Emîr Argun Aka'ya getirilmiştir. Argun Aka, Körgüz'ü imparatoriçeye getirmiş, Töregene Hatun Körgüz'ü haps ile Argun Aka'yı onun yerine tayin etmiştir.¹⁰⁸ Sivil bürokratların kendi hayatlarını ve makamlarını tehlikede gördükleri zamanlarda Moğol devletini kuran ailenin farklı mensuplarına sığınarak devlet içerisindeki siyasî rekabetten de faydalandıkları açıktır.

Töregene Hatun zamanında Abdurrahman, Kuzey Çin'in yıllık vergisini iki katına çıkaracağını ileri sürerek istifa vezirliği görevine atanmayı başarmış, o, getirdiği ölçsüz vergilerle mükellefleri ezerken, mükâfat olarak bütün Hıtay'ın vergilerini tanzime memur edilmiştir. Yalavac, bu tutuma karşı çıkmış ise de neticeyi değiştirememiştir. Ögedey Kaan'ın 1241 (639 h.) yılında ölmesinden sonra, yerine niyabet eden Töregene Hatun'un tesirinde kaldığı musahibi olan Fatma adlı bir kadının entrikalarından çekinen Mahmûd Yalavac, geleceğinden endişe etmiş olacak ki, geri plana çekilmiştir.¹⁰⁹

Hândmîr'in *Dustûru'l-Vuzerâ* adlı eserinde, Mahmûd Yalavac'ın Cengiz Han'ın vezâret işleri ile ilgilendiği ve Ögedey Han zamanında da bu görevine devam ettiğini belirtmektedir.¹¹⁰ Ögedey Han döneminde Mahmûd Yalavac'ın durumu belirsizdir. Çünkü Ögedey Han, Çinli müşavir ve maliyeci Yeluçutsay'a geniş yetkiler vererek, Çin'de aile prensibi üzerinden vergi alınmasını uygun bulmuştur. Oysaki Mahmûd Yalavac bunun aksine şahıs "*Dink*" sistemi üzerinden vergi alınmasını savunmaktadır. Ögedey zamanında Çinli müşavirin prensibi Çin'de uygulanmış, Mahmûd Yalavac ise Batı memleketlerinde kendi prensibi üzerinden vergi tahsil etmek üzere görevlendirilmiştir. Bu iki ünlü maliyecinin görüş ayrılığı uzun süre devam etmiş,

¹⁰⁷ Batu Han, Moğol şehzâdesi, Altın Orda devletinin kurucusu, Rusya fatihi, Cengiz'in torunu Cuci Han'ın ikinci oğludur. 655 h. tarihinde vefat etmiştir. Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târih-i Îrân*, 171; Dihhudâ, "Batu", (Haz. Muhammed Mu'in-Seyyid Ca'fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., III, 3366; Rızâ Kulî Hân, *Fihrisu't-Tevârih*, 145,154.

¹⁰⁸ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 564; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, Pîrûz, Tahrân 1339 hş., 186; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 393; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 220; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 335.

¹⁰⁹ Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, I, 201-203; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 168-169; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 55; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Gûşa*, 231-233; Rızâ Kulî Hân, *Fihrisu't-Tevârih*, 150; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 152; Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, 128; Firdevs Özen, *Mengü Han Döneminde (1251-1259) Selçuklu-Moğol İlişkileri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2010, 45-47; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 262; Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, 309; Dayı, "Mahmud Yalavac'ın Moğol İmparatorluğu'ndaki Faaliyetleri", *CRSS*, III, 66; Muhammed Hasan Câberî Ensârî, *Târih-i Isfahân ve Rey*, Isfahân 1321 hş., 139.

¹¹⁰ Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 259.

sonunda şahsî sistem yani Mahmûd Yalavac'ın görüşü Çin dâhil bütün Moğol ülkesinde geçerli olmuştur.¹¹¹

1246 yılında Güyük Han'ın tahta çıkmasından sonra devlet hizmetinden uzaklaştırılmış olan Mahmûd Yalavac ve Cinkay gibi değerli idareciler tekrar görevlerine iade edilmişlerdir. Mengü Han'ın iş başına gelmesi ile Mahmûd Yalavac yeniden itibarını kazanmış, Mahmûd Yalavac eski görevine iade edilmiştir. Bundan sonra ülkenin her tarafındaki vergi işlerini tanzim etmekle görevlendirilmiştir.¹¹² Ayrıca Mahmûd Yalavac, Moğol ülkesinde vezâret makamına erişmiş ilk Müslüman bürokrat olarak da dikkat çekmektedir.¹¹³ Mengü Kaan döneminde de Yalavac ailesinin görevlerine devam ettiklerini görmekteyiz.¹¹⁴

Bu dönemin idarecilerinden biri de Mahmûd Yalavac'ın oğlu olan Mesûd Bey'dir. Babası ile birlikte Cengiz Han'ın hizmetine girmiş, batı seferinden sonra Semerkand, Buhara ve Ürgenç şehirlerinin idareciliğine atanmıştır. Ögedey Kaan'ın son zamanlarında Abdurrahman'ın, Mahmûd Yalavac'ın yerini alması ve nihayet Töregene Hatun'un nâibeliği esnasında Mesûd Yalavac da Batu Han'a sığınmıştır.¹¹⁵ Güyük Kaan tahta çıktıktan sonra Cinkay ve Mahmûd Yalavac gibi Mesûd Yalavac da eski görevi olan batı Türkistan'daki görevine getirilmiştir. Mesûd Yalavac'ı da tıpkı babası gibi bir vergi uzmanı, genel vali olarak devlet işlerinde geniş yetkili bir üst düzey memur olarak görüyoruz.¹¹⁶

¹¹¹ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 32; Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, 210.

¹¹² Şerefeddîn Abdullah b. İzzeddîn Fazlullah b. Ebî Na'im b. Yezdî / Şîrâzî, *Tecziyetü'l-Emsâr ve Tecziyetü'l-A'sâr (Târih-i Vassâf)*, (Tsh. İrec Efşâr, Mahmûd Omîdsâlâr, Nâdir Mottalîbi Kâşânî), Tahrân 1388 hş., 279; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 124-125; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 220,225; Abdurrahman hakkında bkz. Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 564; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 225.

¹¹³ Recebzâde, *Â'in-i Keşverdârî der 'Ahd-i Vezâret-i Reşidüddîn Fazlullah Hemedânî*, 57.

¹¹⁴ Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, VI, 3913.

¹¹⁵ Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 168.

¹¹⁶ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 565-566,570; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 125; Dayı, "Mahmud Yalavac'ın Moğol İmparatorluğu'ndaki Faaliyetleri", *CRSS*, III, 65.

BİRİNCİ BÖLÜM

İRAN'IN SİYASÎ TARİHİNDE MOĞOLLAR

1.1. İRAN COĞRAFYASI'NDA MOĞOL TARİHİ (1220-1256)

1.1.1. Cengiz Han Dönemi

Cengiz Han, Moğol kabileleri arasında birliği sağladıktan sonra 1216'da bazı armağanları ticaret yapmak amacı ile Hârizmşâh ülkesine Semerkand'a göndermiş ve bu armağanlar, bir mektup eşliğinde sunulmuştur.¹¹⁷ Ticaret amacıyla gönderilen bu heyetin Hârizmşâh valisi tarafından katledilmesi Moğolları İslâm dünyasına çekmiştir.¹¹⁸ Böylece Moğol devletinin batı ile ilişkileri askerî anlamda başlamış bulunuyordu. 1218 yılındaki Otrar¹¹⁹ olayından sonra Moğollar, Hârizm topraklarına yönelmişlerdir. Hârizmşâh'ın İran istikâmetinde Moğolların karşısından geri çekilişi aslında İran coğrafyasını Moğollara açmış bulunuyordu.¹²⁰

Tabakât-i Nâsirî'den anlaşıldığına göre, Cengiz Han'ın önceleri İslam memleketlerine saldırma gibi bir fikri yoktu. Fakat Hârizmşâhlar ile Cengiz Devleti arasında olan elçi olayı, bu fikrin seyrini bir anda değiştirmişti. 1220 yılında Semerkand ve ardından Otrar düşmüş, böylece Moğollara Horasan ve İran yolu da açılmış oluyordu. Bu dönemde Moğollar Horasan ve civarında, Horasan'ın geleceğini etkileyecek şekilde büyük bir tahribat yapmışlardır. Hârizm'den sonra Moğollar Horasan'ın içlerine Tirmiz, Belh, Merv, Tus, Nişabur ve Herat'a saldırmaya başladılar. Şüphesiz ki, Horasan ve İran üzerine gelen bu felaket fırtınasının bir sebebi de Hârizmşâh'ın Moğollardan kaçarken bu yönde ilerlemesi olmuştur. Bu yüzden Moğollar Hârizmşâh'ı takip ederken onun geçtiği İran topraklarını da harabeye çeviriyorlardı. Fars ve Kirman bölgesine hâkim olan Hârizmşâhlar bir süre sonra tekrar

¹¹⁷ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîh*, XII, 316; Robert Marshall, *Doğudan Yükselen Güç Moğollar*, (Çev. Füsün Doruker), Sabah Kitapları, İstanbul 1996, 25-26.

¹¹⁸ Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengübertî*, 37-38; Hasan İbrahim Hasan, *Târîhü'l-İslâm*, IV, 136; Ahmet Özdemir, *Moğol İstilasası ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı (Cengiz ve Hülâgû Dönemleri)*, İz Yay., İstanbul 2011, 135.

¹¹⁹ Otrar olayı hakkında detaylı bilgi için bkz. Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengübertî*, 38-40.

¹²⁰ Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, 15.

Moğol tehdidiyle bu bölgeyi terk edip kuzeye Azerbaycan ve batıya Meyyâfârikîn'e¹²¹ doğru yönelirken aslında beraberlerinde bölgeye Moğolları da sürüklemişlerdir. Hârizmşâhları takip eden Curmagun komutasındaki Moğol birlikleri bu bölgelerde de üstünlük kurmuşlardır.¹²² Cengiz Han, Ceyhun'u geçip Horasan tarafına geldiğinde oğlu Tuli'yi Nişabur, Herat ve Merv'e göndermiş ve bu şehirlerin hepsini Tuli'nin harap ettiği *Tabakât-ı Nâsiri*'de, *Târihnâme-i Herât*'ta, *Târih-i Benâketi*'de ve *Zubdetu't-Tevârih*'de geçmektedir.¹²³ 1220 tarihinden itibaren Ön Asya'nın Moğol istilasına uğraması ve bu istila hareketinin getirdiği yıkımlar İbnü'l-Esîr tarafından İslam dünyası için büyük bir talihsizlik olarak görülmektedir.¹²⁴ 1221 yılında Herat kuşatıldığıda Heratlıların bir kısmı teslim olmayı düşünmüş, şehirde fikirlerin ikiye ayrıldığını haber anlan Tuli, derhal teslim olmaları karşılığında hayatlarını bağışlayacağına dair haber göndermiştir. Heratlılar bu teklifi kabul etmişlerdir. Tuli, şehre Müslüman bir vali ve kendi yakınlarından Mengtây (Mingtây) isimli bir şahneyi de tayin etmiştir.¹²⁵ Tuli'nin teslim olan Herat şehrine yaptığı yönetici ataması, aslında İran coğrafyası için Moğolların yaptığı yüksek rütbeli ilk sivil atama niteliğini taşımaktadır.

¹²¹ Meyyâfârikîn, Kazvîni'nin eserinde Diyâr-i Bekr vilâyetinde meşhur bir şehir olarak geçmektedir. Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l'İbâd*, 645.

¹²² İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târih*, XII, 323-325, 345-349; Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengübertî*, 54-55; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 366; Safa, *Târih-i Edebiyât der İrân*, II, 3-14; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsiri*, II, (Haz. Abdulhay Habîbî), Encümen-i Târih-i Afgânistân, Kâbil 1343 hş., 158; S. Ağaldağ, "Moğol Devleti", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, VIII, 275-276; C. L. Huart, "Horasan", *İA*, V/I, İstanbul 1977, MEB Yay., MEB Basımevi, 561; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 231; Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, (Çev. A. Sait Aykut), YKY Yay., İstanbul, 529; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yay., XIII, 1995, 190; Yâkût b. Abdullah El-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, V, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût 2011, 383; Abdusselâm Abdulazîz Fehmî, *Târihü'l-Devletü'l-Mogüliyye fi İrân*, Dârü'l Ma'ârif, İskenderiye 1981, 62; Hasan, *Târihü'l-İslâm*, IV, 137-140; Muhammed b. Şâkir el-Kutbî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, I, Dâr-i Sâdir, Beyrut 1974, 301-303.

¹²³ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsiri*, II, 189; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 38; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 366; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, V, 3705-3709; Hâfız Ebrû, *Zubdetu't-Tevârih*, I, (Tsh. Sâdık Seccâdî), Sâzmân-i Çâp ve İntişârât-i Vezâret-i Ferheng ve İrşâd-i İslâmî, Tahrân 1378 hş., 337-338; Petruşevsky, *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der İrân 'Ahd-i Mogül*, I, (Trc. Kerîm Keşâverz) Tahrân 1344 hş., 114-115; Kadyânî, *Târih Ferheng-i ve Temeddön-i İrân der Devre-i Mogül*, 50-58.

¹²⁴ Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengübertî*, 85; Çiftçi, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, 247-248; İbnü'l-Esîr, Moğol istilasını ilgili olarak; *İslâm'ın Müslümanların ölüm haberini ve başlarına gelen büyük felaketi yazmak kimin kolayına gidebilir? Keşke annem beni doğurmasaydı, keşke bu büyük felaketten evvel ölüp gitseydim! Yakın dostlarımdan bazıları sürekli olarak Moğolların İslâm istilasını yazmam hususunda bana ısrar edip duruyor ve beni teşvik ediyorlar, ben ise bu felaketi kaleme almaktan sürekli çekinip duruyordum; fakat sonunda mühim bir tarihî olayı yazmamın da bir fayda sağlamayacağını kabul ettim. Moğollar yeryüzünde hiç kimseyi sağ bırakmadılar. Kadınları, erkekleri, küçük yaştaki çocukları toptan katliama uğrattılar,* diyerek aslında bu olayın o dönem İslâm toplumu üzerinde ne kadar büyük bir tesir bıraktığını göstermektedir. İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târih*, XII, 314-315; İbnü'l-Esîr'ül Cezerî, *El-Kâmil fi't-Târih*, X, 399-406;

¹²⁵ Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, V, 3711; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 127.

Ceyhun nehrinin güneyinde kalan ve çalışmamızın merkezini teşkil eden Horasan ve İran coğrafyasındaki şehirlerde, Moğol istilası neticesinde ortaya çıkan katliamlar ile ilgili olarak çalışmamızda faydalandığımız ana kaynaklar yüksek rakamlar zikretmektedir. Bu rakamlar göz önüne alındığında yapılan katliamların şehir merkezlerini ve bu merkezlere bağlı taşra bölgelerini kapsayabileceğini akla getirmektedir. Aynı zamanda zikredilen rakamlar, o güne kadar bu derece feci bir yıkım görmemiş olan bölgenin içinde bulunduğu vehameti yansıtmak için dönemin müverrihleri tarafından mübalağalı olarak aktarılmış olabilir. Fakat açıkça görülen şudur ki; bu coğrafya uzun süre tesirini üzerinden atamayacak bir şekilde bu istila hareketinden etkilenmiştir.

Moğol saldırılarında bilim alanında merkezî konumunda olan şehirler boşalarak birer yıkıntı haline gelmişti. İlim adamları Moğolların eline düşmemek için güvenilir sığınaklara kaçmaktaydılar. Bu sığınaklardan biri de Fars bölgesinde ve Sa'd b. Zengî, Ebû Bekir ve oğlunun edip ve âlimleri korumak için yaptırmış oldukları medrese, mescit, hangâhlar¹²⁶ idi. Dönemin diğer sığınma yerleri ise Anadolu ve Hindistan coğrafyası idi.¹²⁷ Bu dönemde Anadolu'da Farsça söyleyen şairler arasında; Mevlânâ, Sultan Veled, Ulu Arif Çelebi, Kâni'î Tûsî¹²⁸, Fahreddîn Irâkî¹²⁹, Yusuf-i Erzincânî,

¹²⁶ Hangâh hakkında detaylı bilgi için bkz; Adlî, Muhammed Rızâ, "Hângâh", *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., XXI, 718-719.

¹²⁷ Nefisî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 173; Safa, *İran Edebiyatı Tarihi*, (Çev. Hasan Almaz), II, 33-34; K. Kenârûdî, "Nizâm-i Mâlîyât-i Mogûlân ve Te'sîr-i Ân der İnhitât ve Zevâl-i Şehrîhâyi İrân", *Pejûheşî Târîh*, 12, 1387 hş., 86; Yıldırım, *İran Edebiyatı Tarihi*, 130; Ceylan Mollamehmetoğlu, *Fahruddîn-i Irâkî'nin Tasavvufî İstilahları Ve Dîvân-ı Kebîr'den Şahit Beyitler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale 2014, 4.

¹²⁸ Emîr Bahâuddîn Ahmed b. Mahmûd Kâni'î-yi Tûsî, Anadolu'da Farsça söyleyen İranlı şairlerdendir. Doğum yeri Tus şehridir. Moğolların saldırısına kadar burada tahsiline devam etmiştir. Moğol saldırıları sonucunda önce Hindistan'a oradan deniz yoluyla San'a'ya ulaşmıştır. Daha sonra Medine ve Bağdad üzerinden Anadolu'ya ulaşan Kâni'î-yi Tûsî, Alâeddîn Keykubad'ın hizmetine girmiştir. Kâni'î, ayrıca Sultân II. Gıyaseddîn Keyhusrev'i de metheden şiir yazmıştır. Dört bin beş yüz beyitten oluştuğu bilinen Kelîle u Dimme-i Manzûm adlı eserinden anlaşıldığına göre kırk yıl boyunca Anadolu sultanlarını öven şiirler söyledi. Kelîle u Dimme'yi İzzeddîn Keykâvus adına nazm etmiştir. Mevlânâ'nın ölümü üzerine bir mersiye yazmıştır. Ayrıca Selçuknâme adında bir eseri de yine bu hanedân için tamamlamıştır. Fakat Selçuknâme araştırmacılar tarafından kayıp eserler arasında sayılmaktadır. İbn-i Bîbî'nin Kâni'î-yi Tûsî'nin Selçuknâme adlı eserinden aktarım yaptığı kaydedilmektedir. Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî*, 158; Nefisî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 161; Safa, *Târîh-i Edebiyât der İrân*, III, 487-493; Râzî, *Târîh-i Kâmil-i İrân*, 359; Veyis Değirmençay, *Kâni'î Tûsî ve Kelîle ve Dimne'de II. İzzeddin Keykâvus'a Meyhiyeleri*, Erzurum 2005, 11-12; Fatime Müderis, "Zebân ve Edeb-i Pârsî der Âsyâ-yi Sagîr", *Nâme-i Ferhengistân*, ty., 73; Rıza Kurtuluş, "Kân'î-yi Tûsî", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 307.

¹²⁹ Fahreddîn-i Irâkî, döneminin büyük tasavvufçularındandır. O, günümüzde erâk bölgesinin sınırları içinde bulunan Kumcân'da doğmuştur. Ailesi ilim ehli insanlardı. Daha sonra Multan'a giden ve Suhreverdi tarikatının Hangâh'ına giren Irâkî, bir süre burada yaşamını sürdürdükten sonra Anadolu'ya göç eder. Konya'da Mevlânâ ve Sadruddîn Konevî'nin hizmetinde bulunur. Mu'ineddîn Pervâne'nin öldürülmesine kadar 1276 yılın kadar Tokat'ta kalmıştır. Buradan da Mısır ve Şam'a gitmiştir. 1287

Nâsirî Sivasî¹³⁰, Ahmed Eflâkî ve Seyf-i Fergânî gibi tanınmış şairler bulunmaktaydı.¹³¹ Yine özellikle İran coğrafyasında bu dönem içerisinde Moğol istilası ardından Suhreverdî ve Kalenderîlik gibi tarikatlerin yayılma alanı bulduğunu da görmekteyiz.¹³²

Moğolların batı ile münasebeti Cengiz Han zamanında Cebe ve Sübütay Noyanların¹³³ 1218-1223 yılları arasında Kafkasya ve Güney Rusya'ya yaptıkları akınlar ile başlar. Semerkand'ın düşüşünden sonra Cengiz Han Hârizmşâhlar devletinden geri kalan memleketleri işgal etmeleri için askerlerini memur etmiş, Cebe ve Sübütay Noyanlar böylece Hârizmşâh'ın arkasında Horasan'a doğru yönelmişlerdir. Herat, Tus, Radkân, Damgân, Mazenderân, Kazvîn, Hemedan ve Azerbaycan bölgesi Cebe ve Sübütay Noyanlar komutasındaki Moğollarca yağmalanmıştır.¹³⁴ Târîh-i Elfi'de Radkân ve çevresindeki otlakların Sübütay tarafından çok beğenildiği için yağmalanmadığına değinilmektedir.¹³⁵ Daha sonra Irak-ı Acem 1224 yılında Cebe ve Sübütay tarafından işgal edilmiş; Rey, Kum, Save, Kaşan ve Hemedan gibi büyük yerleşim merkezleri tahrip edilmiştir. Ardından Moğollar buradan Horasan'a dönmüşler, Irak-ı Acem'i büsbütün mahvetmişlerdir. Horasan çöl olmuş, İran tahrip

tarihinde vefat eden Irâkî, İbnü'l Arâbî'nin mezarının arkasına defnedilir. Onun divanı beş bin beyitten oluşmaktadır. 1957'de Said Nefisi tarafından divanı basılmıştır. Irâkî'nin *Uşakknâme* adıyla da bilinen eseri Şemseddîn Cüveynî'ye ithaf edilmiştir. Bu manzume isminde de anlaşıldığı gibi on fâsıdan oluşmaktadır ve mesnevi, gazel kalıbında 1065 beyitten oluşmaktadır. Ayrıca hafif bahrinde kaleme alınmıştır. Eserin konusu aşktır. Diğer eserleri Lema'ât ve Mustalahât'tır. Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, (Çev. Hasan Almaz), II, 113-115; Fahreddîn-i Irâkî, *Mecmûa-yi Âsâr-i Fahreddîn-i Irâkî*, (Nşr. Nesrîn Muhteşem), Tahrân 1372 hş.; Fahreddîn-i Irâkî, *Kulliyât-İ Dîvân-İ Fahreddîn-İ Irâkî*, (Sa'îd Nefisî), Çâphâne-yi 'İlmî, Tahrân hş.; Mollamehmetoğlu, *Fahrüddîn-i Irâkî'nin Tasavvufî İstılahları Ve Dîvân-ı Kebîr'den Şahit Beyitler*, 25; Fahreddîn-i Irâkî, *Lemaât*, (Çev. Ahmed Avni Konuk), Harf Yay., İstanbul 2011, 15; Mollamehmetoğlu, *Fahrüddîn-i Irâkî'nin Tasavvufî İstılahları Ve Dîvân-ı Kebîr'den Şahit Beyitler*, 23; Riyâhî, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, 116; Orhan Bilgin, "Fahreddîn-i Irâkî", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 84-86.

¹³⁰ Safa, *Târîh-i Edebiyat der İrân*, III, 659-660; Riyâhî, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, 114.

¹³¹ Abdülkerîm Golşenî, *Ferheng-i İrân der Kalemrov-i Torkân*, Şîrâz 1354 hş., 19-22.

¹³² Abdülhüseyn Zerrînkûb, *Tasavvufî İrânî*, Tahrân 1383 hş., 51-53; İskender Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, Kapı Yay., İstanbul 2007, 254-255.

¹³³ Noyan, Moğol ileri geleni yüksek dereceli idarî memurdu. Ancak önceleri hem sivil hem de askerî amirliği ifade ederken, sonraları umumiyetle subay anlamında kullanıldı; Şemîs Şerîk Emîn, *İstılahât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, İntişârât-i Ferheng-i Edeb ve Hüner-i İrân, Tahrân 1357 hş., 238; Pîrniyâ, *Târîh-i Kâmil-i İrân*, İrân Cihân, 667.

¹³⁴ Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengübertî*, 46; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 368; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 32-34; Müstevfî, *Nuzhetü'l-Kulüb*, 85; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 240-241; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 34-35; İ. Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1995, 38; Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddun-i İrân der Devre-i Mogûl*, 41; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl*, 50; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 235; Petruşevsky, *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der İrân 'Ahd-i Mogûl*, I, 114-115; Pîrniyâ, *Târîh-i Kâmil-i İrân*, İrân Cihân, 637; Boyle, "Târîh-i Dûdmânî Siyâsî-yi İlhanî", *Târîh-i İrân Cambridge*, V, 293, 296; Hasan İbrahim Hasan, *Târîhü'l-İslâm*, IV, 135-137.

¹³⁵ Tetevî-Kazvînî, *Târîh-i Elfi*, V, 3684.

edilmiş ve uzun zaman belini doğrultamamıştır.¹³⁶ Horasan bölgesi Batı Türkistan'ın düşüşünden sonra Moğollara açılmış oldu. İran coğrafyasının tamamen Moğolların eline düşmesinden sonra Cebe ve Sübütay Noyanlar Kafkasya üzerinden Doğu Avrupa'ya yönelmişler ve 1223 tarihinde gerçekleşen Kalka suyu savaşında ilk kez Avrupalı büyük bir ordu yani Rus ordusu Moğollar tarafından mağlup edilmiş ve sonrasında Moğol kuvvetleri Doğu ve Orta Avrupa'yı kolayca işgal etmişlerdir.¹³⁷

1.1.2. Ögedey Kaan Dönemi (1227-1241)

Cengiz Han, Tangut seferinden sonra hastalanmış ve yerine; *Memleketi korumak ve kullanmak için elbette bir kimse gerekir. Size bir kaç defalar akıllı ve uzağı görücü olan oğlum Oktay'ın (Ögedey Han) bu işi yapabileceğini söylemiş ve bildirmiş idim. Şimdi elimde olan memleketleri ona bırakacağımı ve kendimden sonra onun hükümdâr olmasını söyleyeceğim, siz ne dersiniz?* diyerek oğlu Ögedey'i yerine varis göstermiştir. Bunun üzerine oğulları ve noyanları dizleri üzerine çöküp: *Boyunlarımıza Cengiz Han maliktir. İsteddiği ve dilediği gibi buyurur. Ve her nasıl isterse öyle olur. Biz onun her emrine boyun eğen köleleriyiz.* diyerek, Ögedey'in vârisliğini onylamışlardır.¹³⁸ Bu karardan sonra Cengiz, 24 Ağustos 1227 (h. 4 Ramazan 624) tarihinde ölmüş ve Ögedey'in kardeşlerinin hepsi ona itaat edeceklerine dair bir belge (hat) yazmışlardır.¹³⁹

Düzenlenen kurultaya şehzâdeler, noyanlar, emirler askerleriyle birlikte gelmişler, Ögedey'in hanlığının kabul edildiğine dair verilen senetleri incelemişler ve şehzâdeler Ögedey'e, *Cengiz Han'ın buyruğu Tanrı'nın yardımıyla hükümdârlık makamına oturman gerekiyor.* demişlerdir. Bunun üzerine Ögedey, *Her ne kadar*

¹³⁶ Nesevî, *Sîretu's-Sultân Celâleddîn Mengübirî*, 69-70; Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 380; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 544; Fazlullah b. Şîrâzî, *Tecziyetu'l-Emsâr ve Tezciyetu'l-A'sâr (Târih-i Vassâf)*, 269-281; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fî't-Târih*, XII, 313; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 146; Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfi*, V, 3712; Osman G. Özgüdenli, "XIV. Yüzyılda Tebriz'de Bir Hayır ve Kültür Kurumu: Şenb-i Gâzân (Gâzâniyye)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 37, 2002, 253; Özdemir, *Moğol İstilas ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı*, 183.

¹³⁷ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 682; Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfi*, VI, 3720; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 175; T. Ataöv, "Rusya'da Moğol İstilas ve Etkileri", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXIV, 2, Ankara 1969, 2; Mehmet B. Yaltrık, *Moğolların Deşt-i Kıpçak Seferleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2014, 3; Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, 16.

¹³⁸ Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, (Çev. Şerafettin Yaltrakaya), TTK, Ankara 2011, 15; Gaffârî-yi Kâşânî, *Târih-i Nigâristân*, 227.

¹³⁹ Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, I, 144; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 382; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 244; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 186; Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfi*, VI, 3735-3736; Fehmî, *Târihü'l-Devletü'l-Mogûliyye fî İrân*, 102-104; Özdemir, *Moğol İstilas ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı*, 179.

*Cengiz Han'ın vasiyeti böyle ise de, bu iş için daha uygun büyük kardeşlerim amcalarım var. Moğol adetlerine göre bir evde büyük küçüğün babası sayılır. Uluğ Noyan (Tuli)*¹⁴⁰, *bu büyük hanedânın büyük oğludur. O, gece gündüz Cengiz Han'ın hizmetinde bulundu. Onun yasalarını, yönetim tarzını gördü, duydu ve öğrendi. O dururken ben nasıl hanlık tahtına otururum diye karşılık verdi.*¹⁴¹ Bu işlerden sonra Ögedey'in çıkardığı ilk yasa, Cengiz Han'ın yasalarının yürürlükte olduğu konusundadır.¹⁴²

Ögedey Kaan tahta çıktıktan sonra Buhara yönetimi Yalvac'ın usta ellerine bırakmış, Mahmûd Yalavac'ın adil yönetimi dağılmış olan Buharalıları tekrar vatanlarına çekmiştir. Yalvac'ın üstün gayretleri sayesinde şehrin imar işleri büyük bir ilerleme göstermiş ve yüksek bir seviyeye ulaşmıştır.¹⁴³

Cengiz Han öldükten sonra 1227 tarihinde Ögedey devletin başına geçmiş, babasının fetih politikası devam ettirmiş ve batıda düzeni sağlamak maksadı ile Curmagun Noyan'ı¹⁴⁴ dört tümeden oluşan bir ordu ile bu işe memur etmiştir.¹⁴⁵ Ögedey Kaan, Cengiz Han'ın ünlü generallerinden Curmagun Noyan'ı dört tümenlik bir kuvvetin başında batıya göndermiş, Curmagun'un ilk faaliyeti ise Celâleddîn Hârizmşâh'ın batıda kurmuş olduğu devleti ortadan kaldırarak bu bölgede Moğol hâkimiyetini tesis etmek olmuştur. Ancak nâibe hatunlar döneminde batıda Moğol hâkimiyeti olumsuz yönde etkilenmiştir. Curmagun'un hastalanması ve görev yapamaz

¹⁴⁰ Cengiz Han'ın küçük oğlu Hülâgu Han'ın babası Tuli'ye verilen lakap Uluğ Noyan'dır; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 398; Tetevî-Kazvîni, *Târîh-i Elfi*, VI, 3741; Emîn, *İstîlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogül*, 31-32; Pîrmiyâ, *Târîh-i Kâmil-i İrân*, 667; Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 363.

¹⁴¹ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 452-453; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 525-526; Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, I, 146; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 50; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 188.

¹⁴² Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 454; Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, I, 149; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 249; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 191; Tetevî-Kazvîni, *Târîh-i Elfi*, VI, 3777.

¹⁴³ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, I, 83-84; Şeşen, "Buhara", 366; Osman G. Özgüdenli, "Mâveraünnehir", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 179; G. Sa'îdî, "Berresîyî Nizâm-i İktisâdî ve Bâzârgânîyi Âsyâyî Merkezi der 'Asr-i İlhânî", *Berresihâyî Nevîn-i Târîhî*, 3, 1386 hş., 28.

¹⁴⁴ Ögedey Han, 1229 yılında Curmagun Noyan'ı Celâleddîn Hârizmşâh'a karşı göndermişti. Kafkasya'ya gelen Curmagun Noyan, kendisi ve askerleri için elverişli bulduğu Arrânve Mугan taraflarına yerleşerek yurt tutmuştu. Curmagun Noyan, Kafkasya'ya geldikten sonra Anadolu'ya seferler düzenlemişti. Onun Kafkasya'da kullanmış olduğu yetkilere bakarak bir validen çok batıdaki Moğol topraklarının askerî sahadaki yetkilisi olduğu anlaşılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 455; Tetevî-Kazvîni, *Târîh-i Elfi*, VI, 3764-3765; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 137-38.

¹⁴⁵ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 455; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 526; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, II, 153, 158; Tetevî-Kazvîni, *Târîh-i Elfi*, VI, 3778; Arda Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, Ekim Kitap, İstanbul 2013, 74; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 51; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 48-49; Gaffârî-yi Kâşânî, *Târîh-i Nigâristân*, 227; A. Beyât, *Târîh-i takbikî İrân bâ Keşverhâyî Cihân*, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1384 hş., 288-289; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 1.

duruma gelmesi üzerine bu göreve, Curmagun ile birlikte Kafkasya'ya gönderilmiş olan Baycu Noyan¹⁴⁶ getirilmiştir.¹⁴⁷ Daha sonra Ögedey Kaan'ın ölümü üzerine nâibe Töregene Hatun'un devlet yönetimini üstlendiğini görmekteyiz.

1.1.3. Töregene Hatun'un Nâibeliği

Töregene Hatun, Güyük Han tahta çıkana kadar Ögedey Kaan'dan sonra ülkeyi dört yıl yönetmiştir.¹⁴⁸ Töregene Hatun, Ceyhun'dan Fars'a, Gürcistan'dan Anadolu'ya ve Musul'a kadar daha önce Körgüz'ün yönetiminde olan bütün bölgelerin idaresini Emîr Argun'a bırakmıştır. Şerefeddîn'i de onun yanına Uluğ Bitikçi (Baş Kâtip) olarak tayin etmiştir.¹⁴⁹

Töregene Hatun'un nâibeliği¹⁵⁰ sırasında Fatma¹⁵¹ adında bir kadın büyük nüfuz sahibi olmuştu. Fatma nüfuz sahibi olması ile bu dönemde devlet işlerinde karışıklık çıkmaya başlamıştır. Hatta Fatma'nın yardımı ile Töregene Hatun'un güvenini kazanan Abdurrahman¹⁵² adındaki bir tacir Mahmûd Yalavac'ın yerine vergi işlerini idareye memur edilmiştir. Abdurrahman Töregene'yi memnun edebilmek için vergileri iki

¹⁴⁶ Curmagun Noyan'dan sonra Baycu Noyan onun yerini alarak ve Hülâgu'nun Ön Asya'ya gelmesine kadar askerî işler konusunda görevde kalacaktır. Baycu, Köseadağ savaşından sonra (1243) Anadolu halkı üzerinde giderek baskı kurmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 138-39; Dihhudâ, "Baycu", (Haz. Muhammed Mu'în-Seyyid Ca'fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., III, 3765-3766; M. Pizeşk, "Baycu", *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., XI, 304-307; Pîrniyâ, *Târîh-i Kâmil-i İrân*, 683; Mehmet Ersan, *Türkiye Selçuklu Devleti'nin Dağılışı*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2010, 41.

¹⁴⁷ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, II, 151, 153, 158; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 48-49; Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar XIII-XIV. Yüzyıllara Ait Eserlerden Alıntılar*, (Çev. İlyas Kamalov), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005, 182; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 136; Rızâ Kulî Hân, *Fihrisu't-Tevârih*, 146; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 51; Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddun-i İrân der Devre-i Mogûl*, 67; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 1; N. V. Pikoloskaya-A. Yakubovski-E. Y. Petroşfski-A. M. Belinski-L. V. İstrova, *Târîh-i İrân*, (Çev. Kerîm Keşâverz), İntişârât-i Peyâm, Tahrân 1354 hş., 331; Kemal Taşçı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası (1018-1243)*, 555.

¹⁴⁸ Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, 587.

¹⁴⁹ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 242-243; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 186; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 59-60; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 419; Şîrîn Beyânî, *Moğol Dönemi İrân'ında Kadın*, (Çev. Mustafa Uyar), TTK Yay., Ankara 2015, 128.

¹⁵⁰ Töregene Hatun'un nâibeliğe gelmesi hakkında bkz; Ebu'l- Ferec İbnü'l- İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 21; Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 564; Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddun-i İrân der Devre-i Mogûl*, 69; Pîrniyâ, *Târîh-i Kâmil-i İrân*, 686.

¹⁵¹ Fatma Hatun, Moğollar Horasan'a saldırdıklarında Meşhed-i Tûs'tan esir alınmış ve zekâsı sayesinde Töregene Hatun'un musahibliğine kadar yükselmiştir. Güyük, tahta oturunca devlet işlerine müdahil olan Fatma Hatun'u öldürtmüştür. Fatma Hatun hakkında bkz. Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 169; Hândmîr *Habîbu's-Siyer*, III, 55-56; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 393; Şîrîn Beyânî, *Moğol Dönemi İrân'ında Kadın*, 130.

¹⁵² Abdurrahman hakkında bilgi için bkz; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 393-394; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 168.

katına çıkarmıştır. Bu dönemde nâibe Töregene Hatun Fatma ve Abdurrahman'ın etkisi altındaydı. Bu dönemde Batı bölgesinin ünlü valilerinden Mesûd Yalavac, durumunu tehlikede gördüğü için Batu'ya sığınmıştı. Körgüz, görevinden azledildiği gibi Karakurum'a getirilmiş ve Kül Bolat¹⁵³ tarafından idam edilmiştir. Onun yerine daha önce Körgüz'ün yanında baskaklık yapmış olan Argun Aka getirildi.¹⁵⁴

Emîr Argun'un valiliğe getirilmesi ile devletin batı kısmı sivil idarede uzman olan iyi bir devlet adamına kavuşmuş oldu. Daha sonraki hizmetlerine bakarak Cengiz İmparatorluğu'nda doğuda Mahmûd Yalavac ne ise; batıda da Argun Aka aynı görevi yaptığını söyleyebiliriz.¹⁵⁵

1.1.4. Güyük Han Dönemi (1246-1248)

Töregene Hatun'un niyabetinden sonra Ögedey Kaan'ın üçüncü oğlu olan Güyük Kaan tahta çıkmıştır.¹⁵⁶ Tahta çıkınca merâsim için Sorkotani Beki'nin¹⁵⁷ eliyle devlet

¹⁵³ Kül Bolat, Horasan'da yüksek dereceli bir Moğol kumandanı olarak görev yapmıştır. İlk zamanlar Horasan genel valisi Cin Timur ile aralarında bir sorun yoktu, hatta Horasan'da isyancı Karaca'yı, Cin Timur'un emriyle Horasan'dan çıkarmıştır. Ancak daha sonra araları açılmış, Horasan'ın sivil idarecisi olan Cin Timur ile anlaşamamıştır. Bu dönemde kendisi gibi Cin Timur'a karşı çıkanlar da vardı. Cin Timur'dan sonra kısa süre Horasan genel valisi olan Nosal Noyan ve takiben göreve gelen Körgüz ile de Kül Bolat anlaşamamıştır. Kül Bolat, Körgüz'e karşı Nosal Noyan ile birlikte hareket etmiştir. Buhara şehrinde bir suikast sonucu öldürülmüştür; Detaylı bilgi için bkz.; Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 483-486; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 125; Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, II, 187-190.

¹⁵⁴ Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 186-187; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 231-233; Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, I, 201-203; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 253; Spuler, *İran Moğolları*, 305; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 511; Aştîyânî, *Târih-i Mogûl*, 178; Dayı, "Mahmud Yalavac'ın Moğol İmparatorluğu'ndaki Faaliyetleri", *CRSS*, III, 66.

¹⁵⁵ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 34; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 220; Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 564; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 167-168; Dayı, "Mahmud Yalavac'ın Moğol İmparatorluğu'ndaki Faaliyetleri", *CRSS*, III, 67.

¹⁵⁶ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 567; Ögedey Kaan ve Töregene Hatun'un oğludur detaylı bilgi için bkz. Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 167; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfî*, VI, 3876, 3887; Güyük Han'ın tahta çıkışı ile ilgili olarak bkz. Fehmî, *Târihü'l-Devletü'l-Mogûliyye fî İrân*, 104-105; Gaffârî-yi Kâşânî, *Târih-i Nigâristân*, 238.

¹⁵⁷ Bu isim Behmen Kerîmî nüshasında *Surkuktiti biki* olarak yazılmıştır. Mîrhând'ın *Ravzatu's-Safâ* adlı eserinde eserinde *Surtunsi Biki* olarak bu isim verilmiştir. Bekî, *Târih-i Benâketî*'ye göre; Kerayit kabilesinin lideri Onk Han'ın yeğenidir. Uluğ Noyan (Tuli Han Cengiz Han'ın küçük oğlu) ülkenin yönetim işlerinde her zaman hanımı olan Sorkotanî Bekî'nin görüşünün alınmasını buyurmuştu. Sorkotanî Bekî; Mengü Kaan, Kubilay, Hülâgu ve Arıg Böke gibi büyük şehzâdelerin annesi idi. *Mecma'u'l-Ensâb*'a göre Güyük Han tahta çıktıktan sonra Töregene Hatun zamanında devlet işlerinin aksamasından dolayı birçok kişiyi cezalandırırken Bekî ve ailesini bu kişilerden ayrı tutarak taltif etmiştir. Bekî, bütün oğullarının yetiştirilmesinde, devlet işlerinin çekilip çevrilmesinde, tayin ve terfilerde, ticarete isabetli kararlar verdi ve devletin temellerinin sağlamlaşmasında kurallar koydu. Sorkotanî Bekî, Buhara'da bir medrese yapılması işlerinde bin baliş gümüş vererek Şeyhü'l-İslâm Seyfeddîn el-Baherzî'yi görevlendirdi. Bundan başka o civardaki köyleri satın alıp oranın gelirini inşa ettirdiği medresenin hocaları ile öğrencilerini destekleyen vakfa bıraktı. Abbâsîler zamanında 915-965 (h. 302-354) yılları arasında yaşamış ve peygamberlik iddiasında bulunmuş olan Arap şairi Mütenebbî'nin,

memurlarına ve ileri gelenlere hediyeler dağıtmıştır.¹⁵⁸ Güyük Han tahta oturduktan sonra devlet ileri gelenleri ona möçelga yani biat ettiklerine dair belge verdiler.¹⁵⁹ Ögedey Kaan'ın ölümünden sonra şehzâdelerin her biri bir işe el atmış, aynı şekilde devlet büyüklerinden bazıları başkaları için aracı olmuşlardı. Hatta devlet ileri gelenlerinden ise beratlar¹⁶⁰ yazmış ve payzalar vermişlerdi. Güyük hükümdâr olunca, onları birer birer geri istemiş, ek olarak bir berat veya payza almış olanlardan aldıklarını geri aldıklarını geri istemiştir. Güyük tahta çıktıktan sonra yaptığı işlerden biri de; babasının koyduğu yasaların yürürlükte olduğunu, bu yasaların değiştirilmeyeceğini bildirmek ve babasının al tamgasıyla mühürlenmiş olan her yarlığın kendisi görmese de geçerli olduğunu duyurmak için yasa çıkarmak olmuştur.

Güyük Han, tahta çıkış merasiminde bulunan Rum sultanının kardeşine ve Haleb hâkimine yarlık ve payza vermiştir.¹⁶¹ Güyük zamanında Tuli Han'ın Sorkotanî Bekî'den olan Möngeke, Kubilay, Hülagu ve Arık Boga adlı dört oğlu vardı. Sorkotanî Bekî oğullarını terbiye etmek de ve adamlarını kullanmakta liyâkat göstermiştir.¹⁶²

Güyük Han, ülkenin idarî taksimatını şöyle yapmıştır. Batı bölgelerinin yöneticisi olan Emîr Argun, Hitay ve Maveraünnehr'den gelen Sâhib Yalavac ile oğlundan başka

Seyfûddeve'nin annesi için yazdığı bir şiir, Sorkotanî Bekî'nin üstün idarî yetenekleri karşılığında ona da dönemin yazarları tarafından yakıştırılmıştır: “Eğer kadınlardan hepsi kaybettimiz bu kadın gibi olmuş olsa idiler; kadınlar erkeklerden üstün çıkarıldılar.” Mütenebbi için bkz. R. Blachere- Ch. Pellat, “Al-Mutanabbi”, *Eİ*, Leiden-New York, 1993, VII, 769-772; Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, 320-21; Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, 18; Sorkotanî Bekî hakkında detaylı bilgi için bkz. Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 560-562, 582, 612; Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 443; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 172-177; Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, III, 4, 8; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 255; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 393, 398-399; Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfî*, VI, 3725, 3897; Beyânî, *Moğol Dönemi İnan'ında Kadın*, 130; Şerafeddin Yaltkaya, “Mütenebbî'den Önce Şiir (I)”, *Nüşha Şarkiyat Araştırma Dergisi*, 17/ Bahar, Ankara 2005, 97; A. Furûgbahş, “Nakş-i İdarî ve Hükümetî Hâtûnhâyî Mogûl”, *Roşd-i Âmûzeşî Târih*, 38, 1389 hş., 28-29; Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 453, 455; 8; Şeşen, “Buhara”, 366.

¹⁵⁸ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 569; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 173; Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, I, 209-210; Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 237-38.

¹⁵⁹ Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 172; Âstiyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 153; Beyât, *Târih-i Takbikî İrân bâ Keşverhâyi Cihân*, 289; Özdemir, *Moğol İstilas ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı*, 199.

¹⁶⁰ Berât, Moğol ayan, ümera ve şehzâdelerine hükümet tarafından verilen bir havaleden ibâret idi; Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târih-i İrân*, 180.

¹⁶¹ Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 238; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 254; Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfî*, VI, 3897; Payza ve yarlıkların hükümsüz olması hakkında bkz. Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 569, 573; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 173; Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, I, 211; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 56; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 255; Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 454.

¹⁶² Ebu'l-Ferec, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, 18; Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 553, 560-562, 612, 676; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 531; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 195; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 50.

kimseyi huzuruna kabul etmeyip Emîr Argun Aka'ya, daha önce yönettikleri toprakların yönetimini tekrar verdikten sonra altın başlı payza ve yarlıg ile onu şereflendirmiş ve onun hizmetine memurlar vermiştir.¹⁶³

1.1.5. Oğul Geymiş Hatun'un Nâibeliği

Oğul Geymiş, Güyük Han'dan sonra Moğol tahtı boş kalınca yeni Han seçilinceye kadar niyâbeten Moğol devletini idare etmiştir. Müşavirlerden Uygur asılı Cinkay, yeni kaan seçilinceye kadar ülkenin yönetiminde Oğul Geymiş'e yardımcı olmuş ve yarlıg yazma görevini yerine getirmiştir. Güyük Han'ın ölümü üzerine kurultay toplanmış, han seçimi yapılanaya kadar ülkeyi Güyük Han'ın hatunu Oğul Geymiş'in nâibe olarak yönetmesi ve vezir Cinkay'ın görevde kalması hususunda karara varmışlardır. Daha sonra 1251 yılındaki kurultayda Tuli'nin oğlu Mengü, Büyük Han seçilmiştir.¹⁶⁴

Bu dönemde devlet adamlarından bazıları suçları oranında cezalara çarptırılmışlardır. Ülkenin batı bölgesinde bu dönemde Güyük Han zamanında geniş yetkilerle batıya gönderilen ve bu yüzden Batu Han ile anlaşmazlığa düşen Elcigidey Noyan bulunmakta idi.¹⁶⁵ Vezârette bulunan Kadak ve Cinkay, Güyük Han zamanında devlet işlerini ellerine almış bulunuyorlardı. *Mecma'u'l-Ensâb*'da Kadak'ın iyi bir müşavir olduğundan bahsedilmektedir.¹⁶⁶ Uygur Türklerinden olan Cinkay'ın Moğol devletinin teşkilatlanmasında ve bürokratik açıdan bir şekil almasında büyük etkisi vardır.

¹⁶³ Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, II, 245-246; Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 420.

¹⁶⁴ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 571-573; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 177-178; Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, I, 218-219; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 39-40; Özdemir, *Moğol İstilas ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı*, 206; Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 243; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 517.

¹⁶⁵ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 39-40; Kadyânî, *Târih Ferheng-i ve Temeddon-i İrân der Devre-i Mogûl*, 70; Özen, *Mengü Han Döneminde (1251-1259) Selçuklu-Moğol İlişkileri*, 48.

¹⁶⁶ Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 258; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 392-393; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 154; Altay T. Özcan, "Moğol Tarihine İlişkin Latince Kaynaklarda Uygurlar", *SÛTAD*, 34, Konya 2013, 159.

1.1.6. Mengü Kaan Dönemi (1251-1259)

Mengü, kardeşlerinin ve hatunların katıldığı bir merasimde tahta çıkmıştır.¹⁶⁷ Mengü Kaan, kendisine karşı gelmek isteyenlerden kurtulduktan sonra askerine nizam vererek memleketler zapt etmeğe başlamış, Ceyhun kıyısından başlayarak Hitay (Kuzey Çin) şehirlerinin sonuna kadar olan bölgeyi Es-sâhibü'l-Mu'azzâm Yalavac Mahmûd'a ve bunun oğlu Mesûd Yalavac'a vermiştir.¹⁶⁸ Burada Mahmûd Yalavac için Ebû'l-Ferec, Es-sâhibü'l-Mu'azzâm unvanını kullanmıştır. Bu durum bize Mengü Kaan döneminde Mahmûd Yalavac'ın hem bahsi geçen bölgede yani Çin ve Türkistan ülkelerinin bir kısmında sivil idareci olduğunu, hem de ülke yönetiminde ileri seviyede bir devlet adamı olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu unvan ile Mahmûd Yalavac'ın ülke genelinde sivil valilik görevinden başka Baş Vezir makamını da bir nevi yürüttüğünü görmekteyiz. Yani Ceyhun Nehri'nin doğu kıyısından Çin ülkelerinin sonuna kadar valilik görevini oğlu Mesûd Yalavac ile paylaşırken, aynı zamanda da ülkenin vezâret işlerine de baktığını anlamaktayız. Mengü Kaan döneminde Mahmûd Yalavac'ın kudretli bir devlet adamı olduğunu anlamaktayız.¹⁶⁹

Aynı zamanda Mengü; Horasan, Mâzenderân, Irak, Fars, Kirman, Lur, Arrân, Azerbaycan, Gürcistan, Musul ve Şam'a Emîr Argun Aka'yı vali tayin etmiş, bu dönemde Hitay'nın büyük zenginlerine yılda on beş ve halka bir dinâr olmak üzere yeni bir vergi uygulaması getirmiştir. Bu vergi uygulaması ülkenin batısında bulunan Horasan'da zenginlere yılda on dinâr ve halka yine bir dinâr olarak belirlenmiş, ayrıca otlaklarda otlayan hayvanların her türlüünün yüzde birinin alınmasından ibâret olan kopçur vergisi getirilmiş ve yüzden az olan hayvanlardan kopçur alınmamıştır. Müslim, hristiyan ve putperest abidlerini ayrıca tamamıyla kendilerini dine vermiş olan kişileri her türlü vergiden ve her çeşit vergiden muaf tutulmuştur.¹⁷⁰ Mengü zamanında ülke malî anlamda da bir düzene kavuşturulmaya çalışılmış, Moğol ülkesinin doğusu ve batısında vergi oranları belirlenmiş, hayvancılıktan alınan vergi tespit edilmiştir.

Mengü Kaan, bölgelerden alınacak vergilerin tespit ettikten sonra nüfus sayımını

¹⁶⁷ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 554; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, II, 178; Ebu'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 24; Tetevî-Kazvînî, *Târîh-i Elfi*, VI, 3877; Kadyânî, *Ferheng-i Câmi'i-i Târîh-i Îrân*, 102; Fehmî, *Târîhü'l-Devletü'l-Mogûliyye fi Îrân*, 105-108.

¹⁶⁸ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 595-596; Ebu'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 25.

¹⁶⁹ Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, 214; Dayı, "Mahmud Yalavac'ın Moğol İmparatorluğu'ndaki Faaliyetleri", *CRSS*, III, 67.

¹⁷⁰ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 596-597; Ebu'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 25.

yapacak şahneleri ve kâtipleri tayin etmiştir. Amu Derya sahilinden Hitayın sonuna kadar uzanan doğu ülkelerini, önceden olduğu gibi büyük vezir Mahmûd Yalavac ile onun gerçek halefi Mesûd Bey'in eline bırakmıştır. Bu ülkelerin dışında Mahmûd Yalavac'a cülusundan önce gelip onun yanında yer aldığı için Hitay tarafını bizzat teslim etmiş, yine Kaan'ın tahta geçişinden önce tehlikeli bir yolculuğu göze alan ve ona bağlılığını bildirmiş olan Mesûd Bey'e Maverâünnehr, Türkistân, Otrar, Uygur, Hoten, Kaşgar, Cend, Hârizm ve Fergana'nın yönetimini vermiştir. Ögedey, Güyük ve Mengü Kaanlar zamanında Mesûd Bey'in Maverâünnehr ve Türkistan bölgesinde yöneticilik yaptığı bilinmektedir.¹⁷¹ Şebânkâreî'nin *Mecma'u'l-Ensâb* adlı eserinde ise Mengü Kaan'ın Maverâünnehr bölgesini Mahmûd Yalavac'a verdiği aktarılmaktadır.¹⁷² Ayrıca Yalavac ailesinin sadakati ve iş bilirliği Moğollar tarafından her zaman taltif edilmiştir. Kaan'ın tahta çıktıktan sonra ele aldığı ilk devlet işlerinden birisi vergiyi belirlemek olmuştur. Bu yüzden Mengü Kaan, atamaları yaptıktan sonra Moğol Devleti'nin her yerine vergiyi belirlemek için nüfus sayımı yapmak üzere kâtipler göndermesi aslında Moğol Devleti'nin devlet işlerinde ne kadar titiz davrandığının da güzel bir göstergesidir.

Mengü Kaan, Ögedey Kaan gibi Müslüman halka iyi davrandığı bilinmektedir. Hatta Mengü Kaan, Buhara'da bir medrese yapılmasını emretmiş ve bu medresenin başına da mütevellî olarak Seyfeddîn Bâhzerî'yi tayin etmişti.¹⁷³

Mengü Kaan'nın saltanatı sırasında yaptığı bir diğer önemli iş ise, kardeşi Hülâgu'ya nasihatlerde bulunarak onu büyük bir ordu ile Turan sınırından İran ülkesine göndermesidir.¹⁷⁴ Mengü Kaan, Hülâgu Han'a; *Amu Derya'dan Mısır beldelerinin uzak yerlerine kadar her kim senin emirlerini yerine getirip boyun eğiyorsa, ona*

¹⁷¹ Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 489; Horasan için alınan yıllık vergi durumu iyi olanlardan Câmiüt Tevârih'in Behmen Kerimî nüshasına göre yedi dinârdır. Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 565; Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, III, 72; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 59-60; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 259; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl*, 184; Dayı, "Mahmud Yalavac'ın Moğol İmparatorluğu'ndaki Faaliyetleri", *CRSS*, III, 66-67.

¹⁷² Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 259.

¹⁷³ Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 400; Recebzâde, *Â'in-i Keşverdârî der 'Ahd-i Vezâret-i Reşidüddîn Fazlullah Hemedânî*, 60.

¹⁷⁴ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 685; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 554; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 1193; Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, III, 91; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 497-98; Tetevî-Kazvînî, *Târîh-i Elft*, VI, 3928; Ali Aktan, "Sultan Kutuz ve Aynu-calut Zaferi", *AÜ İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 10, Erzurum 1991, 181; Şehâbeddîn Abdullah b. Fazlullah Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, (Tsh. Abdulmuhammed Âyetî), İntişârât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i İrân, Tahrân 1346 hş, 1; Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, 66.

ikramda bulunup, ona çeşitli lutüflarda ve özel suyurgamişiler¹⁷⁵ yap.¹⁷⁶ Bunları yaptıktan sonra Irak'a yönel! Eğer Bağdad halifesi hizmete ve itaate kalkışırsa ona hiçbir şekilde saldırma! Eğer kibirlenip söyledikleri ve düşündükleri aynı olmazsa, onu da diğerlerine kat! diye talimat vermiştir.¹⁷⁷ Bu görev ile Hülâgu'nun İran coğrafyasına gelmesinden, Ebu Saîd Bahadır Han'ın vefatına kadar genel olarak bu bölgede Moğol devletinin sınırlarını Ceyhun Nehri'nden Memlûk topraklarına kadar tanımlayabiliriz.¹⁷⁸

Mengü Kaan dönemi, tüm Moğol tarihinde büyük önem taşımaktadır. Bu dönemde Ögedey Kaan zamanında başlayan teşkilatlanma ve reform hareketleri, nâibeler ve kısa süren Güyük Kaan dönemlerindeki fetret devrinden kurtularak tekrar ele alınmıştır. Böylece Moğol ülkesinin her yeri gibi İran coğrafyası da tarihî, iktisâdî ve idârî anlamda bu hareketlilikten nasibini almıştır. Özellikle Mengü Kaan'ın bizzat İran coğrafyasına kardeşi Hülâgu'yü görevlendirmesi aslında yarım kalan fetihlerin devam ettirilmesi ve yeni vergi reformlarının uygulanması açısından ve İran tarihi için çok mühim bir yere sahiptir.

¹⁷⁵ Suyurgamişi, Han tarafından bir yerin iktâ ve ihsan olarak birine ihsân olarak verilmesidir; Emîn, *Istulâhât-i Divân-i Dovrân-i Mogûl*, 155; Gaffârî-yi Kâşânî, *Târîh-i Nigâristân*, 10; Tetevî-Kazvîni, *Târîh-i Elfi*, V, 3630; Cem Tuysuz, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2004, 236; E. T. Refî'î, "Suyurgal der 'Ahd-i İlhanî ve Teymûrî", *Faslnâme-i 'İlmî- Pejûheşî Târîh*, Yıl: 4, 12, ty., 50; G. Sa'îdî, "Berresîyi Nizâm-i İktisâdî ve Bâzârgânîyi Âsyâ-yi Merkezî der 'Asr-i İlhanî", *Berresihâyî Nevîn-i Târîhî*, 3, 1386 hş., 37; Pîrniyâ, *Târîh-i Kâmil-i Îrân*, 667.

¹⁷⁶ Reşîdüddîn, *Câmi 'u't-Tevârih*, 687; Reşîdüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 14-15; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 414.

¹⁷⁷ Reşîdüddîn Fazlullah, *Câmiut't-Tevârih*, 15.

¹⁷⁸ Nasîreddîn Mar'âşî, *Târîh-i Taberistân ve Rûyân ve Mâzenderân*, (Tsh. Muhammed Hüseyin Tesbîhî), Müessese-i Metbû'ât-i Şark, Tahrân 1345 hş., 40.

1.2. İRAN COĞRAFYASI'NDA İLHANLI TARİHİ (1256-1295)

1.2.1. Hülâgu'nun Yakınoğu Coğrafyası'na Gelişi ve İran'da Hülâgu Han Dönemi (1256-1265)

İlhanlılar öncesinde Moğol Devleti'nin batı bölgeleri özellikle sınır mıntıkları çok karıştıktı. Sınır bölgesi sayılan Nahçivan, Kafkasya ve Anadolu'da Curmagun Noyan ve sonrasında Baycu Noyan askerî vali niteliğinde faaliyetler göstermişlerdir. Bu bölgenin hemen gerisinde bulunan Azerbaycan, Mazenderân, Fars, Irak-ı Acem ve Horasan gibi bölgeler ise hususî bir valinin idaresi altındaydı. Bundan başka Ceyhun nehri sınır olarak kabul edilirse, Moğol Devleti'nin doğu kısmının Mahmûd Yalavac'ın idarî yönetiminde olduğunu da bilmekteyiz.¹⁷⁹

1253 tarihinde Hülâgu, kardeşi Mengü Kaan tarafından Kaan'a tabii olarak Batı Asya ve İran'daki Moğol faaliyetleri için görevlendirilmiş, Ceyhun nehrinden Mısır sınırına kadar Batı Asya'yı kontrol altına almak için Mengü Kaan, Hülâgu'nun emrine bir ordu vermişti. Yine Kaan'ın emri ile seferi sırasında Hitaylı mancınıkçılar Hülâgu'nun emrine verilmiştir.¹⁸⁰ Hülâgu'nun Ön Asya'ya gönderilmesinin bir sebebi de batıdaki Moğol askerî valileri (Curmagun, Baycu, Elcigidey)'in bütün çabalara rağmen bölgede kesin sonuç alamamış olmalarıdır. Ayrıca şunu bilmekteyiz ki; Hülâgu, ağabeyinin yani Mengü'nün nâibi konumundaydı. Bu durumu kendi adına darp ettirdiği paralarda açıkça görmekteyiz. Bu tabiiyyet durumunun Abaka devrinde de aynı şekilde devam ettiği görülmektedir.¹⁸¹

Mengü Han kardeşi Hülâgu'yu, tehdit unsuru haline gelmiş bulunan İsmâ'îlîleri¹⁸² ve Sünnî Müslüman âleminin manevî lideri konumda olan Bağdad'daki Abbâsî

¹⁷⁹ Spuler, *İran Moğolları*, 306.

¹⁸⁰ Hâfız Ebrû, *Zubdetu't-Tevârih*, I, 467; Mar'aşî, *Târîh-i Taberistân*, (Tsh. Muhammed Hüseyin Tesbîhî), 33; Tetevî-Kazvîni, *Târîh-i Elfi*, VI, 3928, 3937; Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Fihrisu't-Tevârih*, 153; Safa, *Târîh-i Edebiyât der İrân*, III, 14-17; Muhammed b. Şâkir el-Kutbî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, IV, 240-241; Safa, *İran Edebiyatı Tarihi*, II, 17-18; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 172; Erol Kürkçüoğlu, *Ortaçağ'da Erzurum (V.-XV. Yüzyıllar)*, Güneş Vakfı Yay., Erzurum 2007, 113; Eş-Şeyh Ebî-il 'Abbâs Ahmed el-Kalkaşendî, *Subhü'l-A'şâ*, IV, Dâr-ül Mısıriyye, Kahire 1340-1922, 419; Boyle, "Târîh-i Dûdmânî Siyâsî-yi İlhanî", *Târîh-i İrân Cambridge*, V, 321.

¹⁸¹ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 54-55; Abdurrefî Hakîkî, *Târîh-i Conbeş-i Serbedârân ve Diğer Conbeşhâyi İrânîyân*, İntişârât-ı Âzâd Endîşân, Tahrân 1360 hş., 36.

¹⁸² İsmâ'îliyye, İmam Ca'fer'in oğullarından birinin isimini taşıyan bir fırkadır. Bu fırkanın muhtelif isimleri vardır: Batıniyye, Ta'limiyye, Fatîmiyye, Mülâhide v.b. Bu fırka mensupları, İmam Ca'fer'in oğlu İsmâ'îl'i İmam Ca'fer vefat ettikten sonra yedinci imam olarak görmüşlerdir. Daha sonra bu fırkanın

Halifelîği ile Ön Asya'da Moğol tabiliğini reddeden ve Moğolların batıda en büyük engel olarak kabul ettikleri Mısır Memlûk Türk Devleti'ni itaat altına almak maksadıyla göndermişti.¹⁸³

Bu gaye ile bölgeye gelen Hülâgu, İsmâ'îlî ve Halifelik meselesini sonuçlandırmış ise de, Suriye seferinde Memlûkler karşısında başarısızlığa uğramıştır. Hülâgu'nun batıdaki bir diğer Moğol devleti olan Altın Orda karşısında başarılı olduğu da söylenemez. Aslında Hülâgu ve Berke Han¹⁸⁴ arasında tarihî haklardan kaynaklanan bir anlaşmazlık mevcut idi. Mengü Han'ın ölümü, Memlûk karşısında almış olduğu mağlubiyet ve takiben sonuçsuz kalan ikinci Suriye seferinden sonra Hülâgu, yeni bir devletin kurulabilmesi için gerekli olan idarî ve malî faaliyetlere yöneldi.¹⁸⁵

Moğolların Mülâhîde kalelerine yönelmelerinin bir diğer sebebi de Alamut kalesine yakın oturan Kazvîn halkının her zaman İsmâ'îlîlerle savaş halinde olmasıydı. Kazvîn Kadısı olan Şemseddîn Kazvînî, bu durumdan kurtulmak için Mengü Kaan'ın huzuruna çıkıp bölgedeki durumu arz etmiş ve Moğollardan İsmâ'îlîlere karşı yardım istemiştir.¹⁸⁶ Yine *Târih-i Benâketi*'ye göre Baycu Noyan, bölgedeki mülâhîdeden ve Bağdad'daki hilafetin faaliyetlerinden Mengü Kaan'a şikâyetçi olduğu için Hülâgu,

Şi'a mezhebi ile ihtilafları ortaya çıkmıştır. Bu taifenin en son reisini Hülâgu öldürterek taifenin siyasî faaliyetlerine son vermiştir. İsmâ'îlîler İran'daki Kuhistân, Rûdbâr-i Alamût ve Elburz sıradağlarının güneyindeki vadilerde ikâmet etmekte idiler. Başlıca en önemli kaleleri Alamût, Meymûndiz ve Lenbeser idi. Bunun dışında Simnân ve Dâmgân'da da kaleleri bulunmaktaydı. Yüz elli kadar kale Muhteşem adı verilen Mülâhîde reisine bağlı bulunuyordu.; Müstevfî, *Târih-i Guzîde*, 517-528; Abdullah Mubelligî Âbâdânî, *Târih-i Edyân ve Mezâhib-i Cihân*, III, İntişârât-i Hür, Kum 1376 hş., 1233-1250; Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târih-i İrân*, 110-111; Safa, *Târih-i Edebiyât der İrân*, III, 134-137, 154; Muhammed Cevâd Meşkûr, *Târih-i Şi'a*, İntişârât-i İsrâkî, Tahrân 1379 hş., 193-194-195; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 170-172; 'Abdullah Râzî, *Târih-i Kâmil-i İrân*, İntişârât-i İkbâl, Tahrân 1375 hş., 305-306; Seyyid Muhammed es-Seyyid, "İsmâ'îliyye", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 128-129; Avni İlhan, "Bâtıniyye", *DİA*, İstanbul 1992, V, 192; Beyât, *Târih-i Takbîkî İrân bâ Keşverhâyi Cihân*, 290; F. Defterî, "İsmâ'îliyye", *Dânişnâme-i İrân*, Tahrân 1384 hş., III, 800-807; M. G. S. Hodgson, "Devlet-i İsmâ'îliyye", *Târih-i İrân Cambridge*, (Trc. Hasan Enûşe), İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahrân 1385 hş., V, 397-453.

¹⁸³ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, II, 189; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 166; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 193; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 170-171; Abdullah Kaya, "İlhanlıların Anadolu Türkmen Beylerine Karşı Politikaları", *EÛSBED*, VI, 2, Erzincan 2013, 303; Ayşe Erdem, *İlhanlı-Memlûk Münasebetleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1998, 5; Müstevfî, *Târih-i Guzîde*, 587.

¹⁸⁴ Berke, Altın Orda Devleti'nin Hanı (1256-1266)'dır. Berke, Cuci'nin oğludur ve İslamiyeti kabul etmiştir.; Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, 52,70; İlyas Kamalov, *Altın Ordu ve Kazan Kanlıları*, Kaknüs Yay., İstanbul 2003, 41-45; 250; Berke'nin hiç çocuğu olmamıştır Reşidüddîn, *Câmî'u't-Tevârih*, 515; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, II, 179; Dihhudâ, "Berke", (Haz. Muhammed Mu'in-Seyyid Ca'fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., III, 3998; M. Müsevî, "Berke Han", *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., XI, 747-748; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, XIII, 431.

¹⁸⁵ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 167.

¹⁸⁶ Müstevfî, *Târih-i Guzîde*, 589; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 60, 94; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 172; Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfî*, VI, 3937.

Kaan tarafından bu bölge için görevlendirilmiştir.¹⁸⁷ *Habîbu's-Siyer*'de Mengü Kaan tarafında Hülâgu'nun İran coğrafyasına gönderilmesi ile olarak şu beyit dikkat çekicidir;¹⁸⁸

ز توران گذر کن با ایران خرام بر اور بخرشید رخشنده نام

*Turan'dan geç İran'a ulaş, ismini parlayan güneşe as!*¹⁸⁹

Bu beyitten de anlaşılacağı üzere, İran bölgesine Moğollar sağlamlaştırmak istedikleri bir hâkimiyet anlayışı ile yaklaşmaktalar ve bu amaçta başarılı olmayı parlayan bir güneşe benzeterek bu coğrafya hâkimiyetinin önemini vurgulamaktadırlar.

Mengü Kaan'ın devletin batı kısmındaki idarî işleri kardeşi Hülâgu Han'a bırakması sonucunda bu coğrafyada yeni bir şube devletin ortaya çıkması, resmî makamların tamamıyla yeniden taksîm edilmesini zarûrî hale getirmişti.¹⁹⁰ Ayrıca Hülâgu Han zamanında, ilk dönem devlet düzeninin tesis edilmesinde danışmanlık düzeyinde ünlü bilgin Hâce Nasîreddîn Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan Tûsî'nin¹⁹¹

¹⁸⁷ Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 413-414.

¹⁸⁸ Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 15; Hândmîr *Habîbu's-Siyer*, III, 94.

¹⁸⁹ Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 94.

¹⁹⁰ Spuler, *İran Moğolları*, 307.

¹⁹¹ Hâce Nasîreddîn Tûsî (1198-1273), İran'ın büyük matematikçi ve münecimlerinden biridir. Başlangıçta İsmâ'îlîlerin hizmetinde Kuhistan'da yaşadı, fakat kalelerin fethinden sonradan Hülâgu'nun hizmetine girmiştir. İsmâ'îlîlerin elinde uzun süre tutsak olarak kalmış ve Hülâgu kuvvetleri bu kaleleri kuşatmaya başladıkları sırada, Rükneddîn Hurşâh onu Hülâgu'ya elçi olarak göndermiştir. Zahîreddîn Mar'aşî'nin *Târîh-i Taberistân* adlı eserine göre Hâce Nasîreddîn bir müddet Hurşâh'ın vezirliğini de yapmıştır. Daha sonra Hülâgu'nun hizmetine girmiş ve 1256 yılında Tus şehrinin idareciliği ona verilmiştir. Bağdad kuşatması sırasında bu makama ve halifenin şahsına duymuş olduğu kin ve nefretten dolayı halkın, şehrin ve halifenin zayıf yönlerini Hülâgu'ya anlatmak suretiyle adeta kuşatmaya devam etmesi için teşvik etmiştir. Bağdad ve yöresinde Şîî Müslümanlar ve Moğollar arasında dialog kurarak onların korunmasını sağlamıştır. Ayrıca Merağa rasathanesini kurarak astronomi alanında alanında yaşadığı dönem için önemli mesafe kat etmiştir. Tûsî; Felsefe, astronomi ve matematik de dünya çapında bir bilgin idi. Zîc-i İlhanî adında astronomi kitabını yazmıştır. Daha Hülâgu Karakorum'da iken abisi Mengü Han onun adını duymuştu. Bu Ön Asya bilgininin kendisine gönderilmesi için Hülâgu'dan istemişti. Moğollar, yargı işinde görevlendirecekleri insanın Moğol olmasına dikkat ederlerdi. Bu yönüyle Nasîreddîn Tûsî gibi bazı istisnalar olmuştur. Tûsî'nin ayrıca Hülâgu'nun danışmanlığını yapanlardan olduğu da bilinmektedir. 1273 yılında (672 h.) Hoca Nasîreddîn-i Tûsî, vefat etmiştir. Bağdad ve Asur'daki medrese ve ilim ocaklarına ait bütün evkâfî onun idaresi altında bulunuyordu. Bağdad'ı ziyaret etmekte iken burada öldü. Detaylı bilgi için bkz. Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 103-106, 116; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 29; Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, 590; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, XIII, 382; Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 967; Muhammed b. Şâkir el-Kutbî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, III, 246-251; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Mü'ellifîn*, XI, 207; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 593; Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 71; Mar'aşî, *Târîh-i Taberistân*, (Tsh. Muhammed Hüseyin Tesbîhî), 33-34; Tetevî-Kazvîni, *Târîh-i Elfi*, VI, 3945-3946; Rızâ Kulî Hân, *Mecma'u'l-Fusahâ*, I, 2194; Rızâ Kulî Hân, *Fihrisu't-Tevârih*, 159; Safa, *İran Edebiyatı Tarihi*, II, 216-217; A. Şirinov-A. Gafarov, "Tûsî Nasîreddîn", *DİA*, İstanbul 2012, XXXXI, 437-442; Y. Unat, "Zîc-i İlhanî", *DİA*, İstanbul 2013, XXXXIV, 399; Âştiyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evvâil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 501-503; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî*, 23; ez-Zirikli, *El-A'lâm*, V, 257-258; Ensârî, *Târîh-i İsfahân ve Rey*, 143; Hamîd Nîrnûrî, *Sehm-i İrân der Temeddun-i Cihân*, İntişârât-i Firdovs, Tahrân 1379 hş., 415; M. Müsevî, "İlhânân", *DMBİ*,

yeri olduğu söylenebilir.¹⁹² Devlet işlerindeki taksimatın ve idarî düzenlemenin özellikle Bağdad'ın düşüşünden sonra İlhanlı hükümdârı tarafından ele alındığını görmekteyiz.

Hülâgu Han, ordusu ile Maverâünnehr'e geldiğinde bu bölgenin idarî yöneticisi olan Mesûd Bey ve İran bölgesinden ise ilk kez Şemseddîn Kert Hülâgu'yu karşılamaya gelmişlerdir. Hülâgu daha sonra Ceyhun nehrinden kayıkçıların yardımıyla ordusunu kendisine il olarak verilen topraklara geçirmiş ve kayıkçıların üzerinde bulunan bac vergisini bu hizmetleri karşılığında kaldırmıştır.¹⁹³ Hülâgu, 1 Ocak 1256'da Ceyhun'dan geçtikten sonra Moğolların bölgeye atadığı sivil idarecilerden biri olan Emîr Argun Aka ilk kez maiyetiyle Hülâgu'nun hizmetine gelmiş, Hülâgu'nun İran'a doğru yolculuğunda Keş şehrinden Şebûrkân'a kadar ona eşlik etmiştir. Ayrıca Emîr Argun oğlu Giray Melik'i¹⁹⁴, Ahmet Bitikçi'yi ve Ata Melik Cüveynî'yi Hülâgu'nun hizmetine vermiş, kendisi Mengü Kaan'ın yanına gitmiştir.¹⁹⁵

Hülâgu Han, Habuşan'a geldiğinde oradaki binalarının tamir edilmesini emretmiştir. Bu iş için hazineden bir meblağ ayırmış ve imar faaliyeti ile bölgede su

Tahrân 1370 hş., XX, 706; Nefisî, *Târih-i Nazm ve Nesr*, I, 137-139; A. Hakîkî, *Târih-i Conbeş-i Serbedârân ve Diğer Conbeşhâyi İrânîyân*, 37; C. Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev. Neşet Çağatay), TTK, Ankara 1992, 207; Kadyânî, *Târih Ferheng-i ve Temeddon-i İrân der Devre-i Mogûl*, 109; Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, 7-14; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl*, 221; Z. M. Pûrhûncânî-E. F. Ânûş, "Destâverd-i Hâfuzân-i Ferheng ve Temeddon-i İrânî-İslâmî der Devre-i İlhânî", *Faslnâme-i Pejûheşî Târih-i Ferheng ve Temeddon-i İslâmî*, 12, 1392 hş., 8-14; Ali Esgar Halebî, *Târih-i Felâsefe-i İrânî*, İntişârât-i Zuvvâr, Tahrân 1381 hş., 516-546; Mahmud İsmailov, *Azerbaycan Tarihi*, (Çev. Vefa Kurban), IQ Yay., İstanbul 2014, 180-181; Pîrniyâ, *Târih-i Kâmil-i İrân*, 703; Eyuboğlu, *İran Edebiyatı*, 99.

¹⁹² S. E. Rizevî, "Nasîreddîn Tûsî ve Goftmân-i Mehâr der 'Ahd-i Nâmüselmânîyî İlhânân", *Faslnâme-i İlmi-Pejûheşî Târih-i Ferheng-i Temeddon-i İslâmî*, 13, 1392 hş., 100; Ahmed Furûgbahş, "Se Divân-i Mohm der 'Ahd-İlhânî", *Kitâb-i Mâh-i Târih ve Cogrâfyâ*, 1383 hş., 80.

¹⁹³ Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, III, 98-99; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 230; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 94; Şebânkârî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 261; *Târih-i Sîstân*, (Tsh. Melik-ül Şu'arâ-i Bahâr), Tahrân 1314 hş. 398-399; Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 501; Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfî*, VI, 3939-3940; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 174; Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 502.

¹⁹⁴ Giray Melik, Moğolların batıdaki ünlü idarecisi Argun Aka'nın oğludur. Genç yaşta babasının yanında bitikçi olarak görev almış ve bu arada Müslüman olmuştur. Argun Aka, yaptığı işlerle ilgili bilgi sunmak ve hakkındaki dedikoduları açıklığa kavuşturmak için zaman zaman Karakurum'a gitmek gereği duymuştur. Bu yolculukları sırasında oğlunu yerine vekil olarak bırakmaktaydı. Hülâgu'nun Ön Asya'ya gelmesinden sonra Giray Melik onun hizmetine girmiştir; detaylı bilgi için bkz. Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşâ*, III, 210; Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 63; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 127.

¹⁹⁵ Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, III, 101; Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 689; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 95; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 230; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 17-18; Fazlullah b. Şîrâzî, *Tecziyetü'l-Emsâr ve Tezciyetü'l-A'sâr (Târih-i Vassâf)*, 699; Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfî*, VI, 3939; Fehmî, *Târihü'l-Devletü'l-Mogûliyye fî İrân*, 110; Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 503.

kanalları tekrar akmaya başlamıştır. Vezir ve idareci olan Seyfeddîn Bitikçi, buradaki caminin tamiri için bir miktar para vermiş, Hülâgu, ayrıca kendi emirlerine kendi güçleri ölçüsünde burada ev yapmalarını da emretmiştir. Bu sırada Nasîreddîn Tûsî, Reîsü'd-Devle ve Muvaffakü'd-Devle İsmâ'îli reisi Hurşâh'ın yanından ayrılarak Hülâgu Han'a iltica etmişlerdir.¹⁹⁶ Böylece ilk kez İran coğrafyasında bir İlhanlı hükümdarı imâr için Habuşan'da faaliyette bulunmuş ve kendi maiyetinde yer alan idarî kadroya da bu doğrultuda iş yapmaları için talimâtta bulunmuştur.

Büyük Han Mengü'nün görevlendirmesi ile Ön Asya'ya gelen Hülâgu, bölgeye geldiğinde burada bulunan yöneticileri tabiiyetine davet etmiştir. Ayrıca Emîr Argun Aka ile Horasan'ın ileri gelenleri ve idarecileri ta'zimde bulunmuşlardır. Hülâgu, Horasan bölgesinde iken Batı Asya'da bulunan yöneticilere itaat etmeleri için fermanlar göndermiştir.¹⁹⁷ Anadolu Selçuklu Sultanları İzzeddîn ve Rükneddîn, Fars hâkimi I. Sa'd, Herât hâkimi, Irak, Azerbaycan, Arrân ve Şîrvân beyleri bu davete icabet etmişlerdir. Batınîlerin Reisi Rükneddîn Hürşâh, Hülâgu'nun talebini yerine getirmemiş, bunun üzerine Alamut'un fethi söz konusu olmuş ve bu konumu yüzünden görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır.¹⁹⁸ Bu sırada Kit Buğa¹⁹⁹, Buka Timur ve Seyfeddîn

¹⁹⁶ Yazar, Reşidüddin'in babası İmadü'd-Devle lakabı taşımakta olup adı Ebu'l Hayr idi. Büyük babası Muvaffakü'd-Devle ve babasının amcası Reisüddevele, Hâce Nasîreddîn ile birlikte İsmâ'ililerin Alamut'taki sarayında hekim olarak bulunuyorlardı; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 21; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 37; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 47; Reşidüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, 692, 696; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 233; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 176; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 21; Özdemir, *Moğol İstilası ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı*, 244.

¹⁹⁷ Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, 27; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 36; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 17; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 46-47; Hâşim Recebzâde, "Feth-i Bağdâd be Dest-i Mogûlân", *İrânşenâsî*, 2003/1382 hş., 1, 60.

¹⁹⁸ Reşidüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, 688-689; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 557; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 231, 253; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 256; Nâsireddîn Münşî Kirmânî, *Simt-ül 'Ula lil Hazret-il 'Ulyâ der Târih-i Karahitayîyân-i Kirmân*, (Tsh. Abbâs İkbâl Âştîyânî), İntişârât-i Esâtîr, Tahrân 1328 hş., 35; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 17.

¹⁹⁹ Kit Buğa, Hülâgu'nun batı seferi esnasında öncü birliklerin kumandanı ve aynı zamanda gerek İsmâ'îli ve gerekse de Bağdad kuşatması sırasında başarılı hizmetleri olmuştur. Sarp bir mevkide bulunan Meymundîz kalesinin alınması sırasında Kit Buğa Noyan ve bazıları kuşatmanın devam etmesini istemişlerdir. Kit Buğa Noyan, 3 Eylül 1260'da 'Ayn Calut savaşında Mısırlı kuvvetlere esir düşmüş ve Sultan Kutuz'un emri üzerine öldürülmüştür. Detaylı bilgi için bkz. Reşidüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, 721-723; Müstevfî, *Târih-i Guzide*, 589-590; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 578; *Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi*, II, 576; Ebu'l-Ferec, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, 42; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 26; Mar'âşî, *Târih-i Taberistân*, (Tsh. Muhammed Hüseyin Tesbîhî), 32-33; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 407; Muhammed b. Şâkir el-Kutbî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, III, 218; Rızâ Kulî Hân, *Fihrisu't-Tevârih*, 155; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 569; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 143-44; Muhammed Vamik Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, II, İstanbul 1915, 545, 562, 590; Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, 49; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 193-197; Kazan, "El-Kalkaşendî'nin Subhu'l-A'sâ Adlı Eseri ve Edebî Özellikleri", 110-111.

Bitikçi kuşatma altında olan Alamut'un aralıksız muhasara edilmesini istemişler; Hülâgu, bu grubun görüşünü desteklediği için kuşatmaya devam etmiştir.²⁰⁰ Bunun üzerine Moğollar, Alamut kalesini ele geçirerek Rükneddîn Hürşah ve taraftarlarını ortadan kaldırdılar. Alamut'tan İlhanlı hazinesinin temelini oluşturacak bol sayıda ganimet elde edilmiştir. Mülâhide reisi olan Hurşâh bir süre Kazvîn'de kaldıktan sonra Mengü Kaan'ın yanına gönderilirken yolda Kaan'ın emriyle öldürtülmüştür.²⁰¹ Böylece Selçuklu asrından beri İslâm âlemi ve bölgenin istikrarı için sorun arz eden Batınî taifesi ortadan kalkmış oldu. Nasîreddîn Tûsî, Hürşâh'ın hâkimiyetinin bitişi olan 20 Kasım 1256 tarihini şu şiirle belirtmektedir;

سال عرب چو ششصد و پنجاه و چار شد یکشتمین نوبه اول ذوالقعدة ده بامداد
خور شاه پادشاه اسماعیلیان ز تخت بر خاست و پیش تخت هولاکو بایستاد

*Arap yılı 654, Zilka'de'nin biri Pazar sabahı olduğunda; İsmâ'îlilerin pâdişâhu Hürşâh tahtından kalktı ve Hülâgu'nun tahtının önünde durdu.*²⁰²

Hülâgu Han zamanının bir diğer önemli hadisesi de Bağdad'ın zapt edilmesidir. Bu sırada Bağdad'da 1242 (640 h.) yılından beri Halife el-Musta'sım Billah²⁰³ hüküm sürdüyordu. Halife tehlikenin farkında olup hutbeyi Hülâgu adına okutmayı düşündüyse de etrafındakilerin tesiri ile bundan vazgeçmiş, ayrıca Halife, Abbâsîlere daha önceden tehlike arz eden Deylemlî, Selçuklu ve Hârizmlî hanedânların başlarına kötü işler

²⁰⁰ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 689-690; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 24; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 63.

²⁰¹ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 696-697; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 562; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 233; Müstevfî, *Târih-i Guzîde*, 589; Mar'aşî, *Târih-i Taberistân*, (Tsh. Muhammed Hüseyin Tesbîhi), 33-34; Şebânkârî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 132; Beyzâvî, *Nizâmu't-Tevârih*, 118; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 415; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 25-26; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 177; Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l'İbâd*, 361; İ'timâdü's-Saltana, *Târih-i Montezim-i Nâsirî*, 461; Özdemir, *Moğol İstilasası ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı*, 246.

²⁰² Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 415; Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfî*, VI, 3958.

²⁰³ Musta'sımbillah 1242-1258 yılları arasında Abbâsî hanedânının başında bulunmuştur. Bağdad'daki en son Abbâsî halifesi olarak da bilinmektedir. Otuz yedinci Abbâsî halifesidir. Vezirliğini ise Müeyyiddîn Muhammed b. 'Alkâmî yapmıştır. Musta'sımbillah'ın hilâfeti tahta çıkışından Hülâgu Han'ın Bağdad sınırına ulaşmasına kadar on altı yıllık bir zaman dilimini içermektedir. Sakin tabiatlı, kitap dostu olarak bilinen bir şahsiyettir; Celâleddîn Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, Beyrut 1416, 516-519; Müstevfî, *Târih-i Guzîde*, 368-369; Devletşâh, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, 121; Beyzâvî, *Nizâmu't-Tevârih*, 83; Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfî*, VI, 3882; Rızâ Kulî Hân, *Fihrisu't-Tevârih*, 145; Muhammed b. Şâkir el-Kutbî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, II, 230-231; Hayruddîn ez-Zirikli, *El-A'lâm*, IV, 284; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 178; Üçok, *İslâm Tarihi Emeviler Abbasiler*, 135-136; Hakkı D. Yıldız, "Abbasiler", *DİA*, İstanbul 1998, I, 37; Hacı A. Özdemir, "Musta'sım-Billâh", *DİA*, İstanbul 2006, XXXIII, 126-127; Abdülkadir Yuvalı, "Hülâgu", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 474; Osman G. Özgüdenli, "Moğollar", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 226; Fehmî, *Târihu'l-Devletü'l-Mogûliyye fî İrân*, 125-127; Ensârî, *Târih-i İsfahân ve Rey*, 139; Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, 18.

geldiğine vurgu yaparak Hülâgu'ya tabi olmayacağını beyan etmiştir.²⁰⁴

Bu sırada Hülâgu'nun tehditleri Halife'nin devlet adamları arasında var olan iktidâr mücadelesini iyice körüklemekteydi. Halife'nin veziri olan İbn Alkamî Hülâgu'ya hediyeler göndererek olayı büyümeden çözmek istiyordu. Fakat Küçük Devâtdâr olarak adlandırılan Mücâhideddîn Aybek, kendisiyle vezir arasında mevcut olan anlaşmazlıktan dolayı diğer emirler ile birlikte Halife'ye; *Vezir, Hülâgu'nun katında beğenilmiş olmak, bizim gibi askerleri bela ve sıkıntıya sokmak için kendi menfaatini düşünmüştür*, diye haber göndererek muhalefet etmekteydiler.²⁰⁵

Hülâgu Han ise devlet ileri gelenler ile Bağdad'a yönelme konusunda meşveret ediyordu. Hülâgu, Mengü Kaan'ın fermanıyla ricâli arasında bulunan Hüsameddîn Müneccimî çağırılmış ve yıldızların ne gösterdiğini ona sormuştur. Hüsameddîn Müneccimî, *Hilafet hanedânına saldırmak ve Bağdad'a ordu sevk etmek uğurlu değildir*. diye cevap vermiş²⁰⁶, Hülâgu Han onun bu sözleri için delil istemiş ve o da bu yüzden möçelga²⁰⁷ vermiştir. Daha sonra Hülâgu, Hâce Nasîreddîn Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan Tûsî'yi isteyip onunla görüşmüştür. Tûsî, *Bunlardan hiç biri gerçekleşmez demiş, Hülâgu Han, "O zaman ne olur?" diye sormuştur*. Cevap olarak Tûsî, *Halife'nin yerinde Hülâgu olur* demiştir.²⁰⁸

Hülâgu Han, Bağdad seferi konusunda danışmanı sayabileceğimiz kişilerle istişare etmesine rağmen, aslında hilafeti ortadan kaldırma konusunda da kararlı idi. Zaten Mengü Kaan tarafından bölgeye gönderilmesinin amaçlarından birisi de Abbâsîleri itaat altına almaktı. *Târîh-i Benâketî*'de geçen şu şiir onun bu konu ile ilgili olarak sonuç almaya yönelik istek ve kararlılığını ortaya koymaktadır;

²⁰⁴ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 700; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 30; Hâşim Recebzâde, "Feth-i Bağdâd be Dest-i Mogûlân", *İrânşenâsî*, 2003/1382 hş., 1, 62

²⁰⁵ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 698-699, 702; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 240; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 33; Ebu'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 32; Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, II, 308-309; Tetevî-Kazvînî, *Târîh-i Elfî*, VI, 3965; Aştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 181-182.

²⁰⁶ Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 37; Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), II, İfav Yay., İstanbul 1995, 768; Moğollar yıldız bilimine çok önem vermekteydiler. Hatta İran Moğolları zamanında hükümdâr olan hanedân üyesi tahta, müneccimlerin uygun gördüğü saatte oturmaktaydı. Abaka Han da yine bu usule göre tahnta oturmuşur; Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, 57, 134.

²⁰⁷ Möçelga sözcüğü, Moğolca'da tutanak, mukavele, ahitnâme, yazı, taahhüt ve senet anlamında kullanılır; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 38.

²⁰⁸ Reşidüddîn Fazlullâh, *Câmi'u't-Tevârih*, 706-707; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 250; Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, 300.

ز آهن بر شهر و بارو بساز زيولاد برج بدن بر فراز
 زيوو و پوري جمع گردان پس آنگه بيا پيش من كينه خواه
 كه گر بر سپهرى به زير آرم بناكام در كام شير آرم

Demirden şehir ve hisar yap; çelikten olan burcun üzerine çık.

Dev ve periyi topla; ondan sonra benim karşıma gel, intikam al.

*Gökteysen yere indiririm; ermemiş olan muradını aslanın ağzına veririm.*²⁰⁹

Devlet adamları ile bu görüşmelerden sonra Hülâgu, 1257’de Tebriz’den harekete geçmiş ve elli günlük kuşatmadan sonra Bağdad, 10 Şubat 1258’de Abbâsî payitahtı Hülâgu’nun eline geçmiştir. Halife yakınlarıyla idam edilmiş, ancak hilâfet ailesinden birkaç kişi Mısır’a kaçabilmiştir.²¹⁰ Böylece Arap edebiyatında Selçukluların Bağdad’a girişi ile başlayan IV. Abbâsî asrı da Moğol istilası ile son bulmuştur.²¹¹ Bu olay sadece siyasî olarak İslam medeniyetini ve Arap dünyasını etkilememiş, ayrıca Arap edebiyatında bir dönemin bitmesine sebep olmuştur.

1259’da Mengü Kaan’ın ölümü üzerine Moğol devletinde Arık Boğa ve Kubilay arasında Büyük Han olma konusunda bir mücadele baş göstermiştir. Bu sırada Hülâgu, Memlûk meselesini Kit Buğa’yı bırakmış, Kit Buğa, 3 Eylül 1260’ta Memlûklerle ‘Ayn Calut mevkiinde karşılaşmış ve büyük mağlubiyete uğramıştır. Esir düşen Kit Buğa, Memlûk Sultanı Kutuz emriyle idam edilmiştir.²¹²

Mengü Kaan’ın ölümünden sonra kurultay, Arık Boğa’yı Büyük Han olarak seçmiş, fakat Kubilay kendine daha fazla taraftâr toplayarak onu tahtan uzaklaştırmaya mecbur etmiştir. Hülâgu, Kubilay’la dost olmasının yanında Büyük Han’ın İlhan devleti ile iyi münasebette olmasında menfaat görüyordu. Altın Orda hükümdarı Berke,

²⁰⁹ Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 417.

²¹⁰ el-Kalkaşendî, *Subhu’l-A’sâ*, IV, 419; Beyzâvî, *Nizâmu’t-Tevârih*, 133; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 418; Devlet, “İlhanlılar”, *DGBİT*, IX, İstanbul 1993,63; Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, II, 308-309; Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, 321; Fehmî, *Târîhü’l-Devletü’l-Mogülüyye fî İrân*, 116-120; Hasan, *Târîhü’l-İslâm*, IV, 147-154.

²¹¹ Sait Uylaş, *Birinci Türk Nüfuzu Dönemi Abbasilerinde Edebî Kültür (II. Abbâsî Asrı’nda Edebî Çevre)*, Erzurum 2016, 5; Nurullah Yılmaz, *III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1995, 3; Kenan Demirayak, *Abbâsî Edebiyatı Tarihi*, Erzurum 1988, 3.

²¹² Reşidüddîn, *Câmi’u’t-Tevârih*, 721-723; Hândmîr, *Habibu’s-Siyer*, III, 60; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 421; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve’n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, XIII, 382, 388-392; Devlet, “İlhanlılar”, *DGBİT*, IX, İstanbul 1993, 64; A. Aktan, “Sultan Kutuz ve Aynu-Calut Zaferi”, *AÜİFD*, 10, Erzurum 1991, 192-196; Hayruddîn ez-Zirikli, *El-A’lâm*, VI, 47; Muhammed b. Şâkir el-Kutbî, *Fevâtu’l-Vefeyât*, III, 201-202.

Müslüman olması hasebiyle Bağdad'ın Moğollarca alınması ve kötü muameleye uğraması yüzünden Hülâgu ile arası açıldı.²¹³ Ayrıca Berke, büyük hanlık konusunda Arık Boğa'yı destekliyordu. 1261'den beri Derbent'te vuku bulan çarpışmalardan Berke ve Hülâgu bir sonuç alamamışlar. Bu dönemde yani Mısır seferinden sonra Hülâgu, Azerbaycan'da devletin sivil idaresini kurmakla vakit geçirmiş, bu esnada Altın Orda ile başlayan mücadele devletin yıkılmasına kadar aralıklarla devam etmiştir.²¹⁴

Kubilay Kaan, Moğol ülkesinin büyük kaanı olarak tahta çıktıktan sonra Ceyhun nehrinden Şam'a kadar olan bölgenin yönetimini tekrar Hülâgu Han'a bırakmıştı. Bundan sonra Hülâgu Han'ın ülkesini idarî olarak taksim ettiğini görmekteyiz. Büyük oğlu Abaka'ya Irak, Horasan ve Mazenderân'ı, diğer oğlu Yeşmut'a²¹⁵ Arrân ve Azerbaycan'ı, Anadolu'yu Mu'îneddîn Pervâne'ye, Türkan Hatun'a Fars bölgesini ve emirlerinden olan Enkiyanu'ya²¹⁶ da El-Cezire bölgesini verdiğini görmekteyiz.²¹⁷ Hülâgu Han, 8 Şubat 1265'te kırk sekiz yaşında iken ölmüştür.²¹⁸

1.2.2. Abaka Han Dönemi (1265-1282)

Hülâgu'nun ölümü üzerine küçük oğlu Yeşmut ilk olarak babasının yerine geçmiş fakat emirler, büyük oğlu Abaka'yı tercih etmişlerdir.²¹⁹ Şiktur Noyan ve Suncak Aka, diğer emirlerden önce Abaka'nın veliahtlığı ve vekilliğine ant içtiler. Abaka, tahta çıktığında kardeşleri hep birlikte diz çökerek, *Biz kullarınız ve babanın vekilliğini sende*

²¹³ Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 405; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 268; Dayı, "Câmiü'üt-Tevârîh'te Kubilay Han'ın Çin'deki İdarî Teşkilâtı ve Bayındırlık Faaliyetleri", *AÜEFSBD*, 246.

²¹⁴ Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl*, 227; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 92.

²¹⁵ Yeşmut, Hülâgu Han'ın üçüncü oğlu olup annesi Hitay asıllı Tukaçin'dir. Tetevî-Kazvîni, *Târîh-i Elfi*, VI, 4019.

²¹⁶ Enkiyanu, Abaka Han'ın Moğol kökenli emirlerinden olup bir süre Fars bölgesinde yöneticilik yapmıştır. Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 65.

²¹⁷ Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 425; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 104; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 197.

²¹⁸ Reşîdüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 73; Ebu'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 47; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 58; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 77; Hâfız Ebrû, *Coğrâfyâ-yi Hâfız Ebrû*, II, (Tsh. Sâdık Seccâdî), Sâzmân-i Çâp ve İntişârât-i Vezâret-i Ferheng ve İrşâd-i İslâmî, Tahrân 1378 hş., 69; Reşîdüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 736; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 584; Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, 590; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 102-103; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 425; Devletşâh, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, 121; Devlet, "İlhanlılar", *DGBİT*, IX, İstanbul 1993, 65; Önder Güler, *Altın Orda İmparatorluğu Dış İlişkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2013, 56; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 198.

²¹⁹ Reşîdüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 77; Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 47; Reşîdüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 743; Abaka Han ile ilgili detaylı bilgi için bkz. "Abaka Han", *Dânişnâme-i İrân*, Tahrân 1384 hş., I, 35; Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târîh-i İrân*, 9; Reşîdüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 777-779; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 317; Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, 51; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, XIII, 430.

biliyoruz, demişler, Abaka ise, *Benim büyüğüm Kubilay Kaan'dır. Onun fermanı olmaksızın nasıl tahta oturabilirim?* diye huzurdakilere cevap vermiştir. Daha sonra devlet ricâlinin ittifakıyla 1265'te (663 h.) Abaka, Hülâgu'dan sonra han olarak tahta oturmuştur.²²⁰ Abaka, 9 Mart 1265'te tahta çıkmış ve Şemseddîn Cüveynî baş vezirlik makamını bu dönemde korumuştur. Bizans ile ilişkilerini geliştiren Abaka Han, İmparator VIII. Mihail ile ittifak yapmış, kızı Maria ile evlenerek Altın Ordu devletine karşı müttefik olmuşlardır.²²¹ Bu ittifak ile İlhanlıların desteğini alan Bizans, Anadolu Selçukluları üzerinde bir baskı unsuru oluşturmaya çalışmıştır.²²²

Abaka Han, tahtın varisi olmasına rağmen Kubilay Kaan'dan elçiler gelip onun adına yarlığ getirene kadar bir sandalyede oturup hükmetmeyi tercih etmiştir. Abaka Han, ilk olarak Hülâgu Han'ın buyurduğu yasaların ve her konuda geçerli kıldığı fermanların tamamının aynı şekilde uygulanmasını buyurmuş, ayrıca ülkenin idaresi hususunda birçok atama yapmıştır. İlgay Noyan oğlu Tugu Bitikçi'yi, mülkün babası olarak bilinen Emîr Çoban'ın cediti Suncak Noyan'ın kardeşi Tudan ile Rum'a göndermiş; Durbay Noyan'ı Şam sınırı olarak kabul edilen Diyâr-i Bekr ve Diyâr-i Rebi'a'ya tayin etmiştir. İncûleri yani has işlerini Altacu Aka'ya vermiş; Bağdad ile Fars memleketlerini Suncak Aka'ya ihsan etmiştir. Memleketin ikta işleriyle uğraşan Argun Aka'yı da olduğu gibi yine aynı işinde bırakmıştır.²²³ Ayrıca Hülâgu döneminde Emîr Altacu'nun Şîrâz ve çevresine şahne ve baskak görevlendirdiği bilinmektedir.²²⁴ Abaka Han, 1267-1268 seneleri arasında İran'da devlet işleri ile meşgul olmuştur.²²⁵ Abaka'nın Kubilay Kaan'dan tasdik almadıkça tahta oturmaması İlhanlı devletinin

²²⁰ Reşidüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, 742; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 317; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 78; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 58; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 78; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, VI, 4031; Gaffârî-yi Kâşânî, *Târih-i Nigâristân*, 244; Rızâ Kulî Hân, *Fihrisu't-Tevârih*, 156; Dayı, "Câmiü't-Tevârih'te Kubilay Han'ın Çin'deki İdarî Teşkilâtı ve Bayındırlık Faaliyetleri", *AÜEFSD*, 245.

²²¹ Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 585; Devlet, "İlhanlılar", *DGBİT*, IX, İstanbul 1993,66; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 202.

²²² F. Y. Ayaz, "Memlük-İlhanlı İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Şakhab Savaşı (1303)", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, Sakarya 2007, 4; R. Ca'feriyân, "Tovsi'e-i Ferhengî der Devre-i Miyyâne-i İslâmî-İrânî", *Berg-i Ferheng*, 21, 1389, 165; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), TTK Yay., Ankara 1991, 424; Önder Güler-Aydın Çelik, "Altın Orda-Bizans Münasebetleri", VIII, 1, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Elazığ 2012, 163-165.

²²³ Reşidüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, 743; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 276-277; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 427; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 65; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 78-79; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, VI, 4034; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 200-201; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 38; Rezevî, *Ahvâl ve Asâr-i Nasîreddîn Tûsî*, 151.

²²⁴ Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, VI, 4027.

²²⁵ Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 86.

metbu olarak Büyük Kaanlığı tanıdığıının en güzel göstergesidir. Bununla beraber tasdik alınca kadar Abaka'nın İran coğrafyasında atamalar yapması, Moğol hâkimiyetinin her süreçte kontrol altında tutulmak istendiğinin en güzel örneğidir.

Abaka Han döneminin iki büyük siyasî olayı mevcuttur. Bunlardan ilki Ceyhun üzerinden Barak'ın²²⁶ saldırıya geçişidir. Bu saldırı öncesinde Mahmûd Yalavac oğlu Mesûd Bey'in elçi olarak İlhanlı ülkesine geldiği bilinmektedir. Kaynaklara göre; Mesûd Bey, Cengiz Han'ın hırkası giyerek İlhanlı ülkesine gelmiş ve devlet adamlarından özellikle Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Muhammed Cüveynî'den büyük saygı görmüştür. Fakat bu elçilik olayının patlak verecek bir savaş öncesinde Barak'ın uyguladığı bir hile olduğu daha sonra ortaya çıkacaktır. Bu çekişme sonrasında İlhanlı ordusu Buhara'ya kadar ilerlemiş, 1273 tarihinde İlhanlı ordusu Barak'a karşı başarılı olmuştur. Barak, Abaka'ya karşı mücadele ettiyse de Buhara'ya geri çekilmek zorunda kalmıştır. Diğer olay ise, Sultan Aybars (Baybars) 23 Nisan 1277 tarihinde Moğol mukavemetini Elbistan'da kırmasıdır. Bu savaştan sonra Memlûklerin İslâm dünyasındaki prestijleri de artmıştır. Tüm bu olaylar sırasında Şehzâde Tübşin²²⁷ ve Yeşmut'un Abaka Han'ın yanında yer aldıkları bilinmektedir.²²⁸

Abaka Han'ın Barak ile olan mücadelesi öncesinde Barak'a, *Bu mülk babamdan bana miras kalmıştır ve bizim încûmuzdur.* diye cevap vermesi, aslında İlhanlıların İran ülkesine bakış açılarını da ortaya koymaktadır. İlhanlılar çok açık bir şekilde İran

²²⁶ Barak, Çağatay Han'ın torunu ve Yisun Tuva'nın oğludur. Müslüman olduktan sonra Barak, Sultan Gıyâseddîn olarak adlandırıldı. Barak, İlhalı ülkesine bağlı olan Horasan'ı Abaka Han zamanında işgal etmek istemiştir; Reşidüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, 745-746; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 259-260; Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, 51; Mustafa Kafalı, "Barak Han", *DİA*, İstanbul 1992, V, 63-64; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 208; Devlet, "İlhanlılar", *DGBİT*, IX, İstanbul 1993,66-67; Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*,III, 319; Mustafa Kafalı, "Barak Han", *DİA*, İstanbul 1992, V, 63-64; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 207; 213-215; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 81; Abdullah Kaya, "İlhanlıların Anadolu Türkmen Beylerine Karşı Politikaları", *EÜSBED*, VI, 2, Erzincan 2013, 309; Mustafa Çetin, *Celâleddîn Es-Suyûtî ve Arap Gramerindeki Yeri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2014, 5-6; İlhan Erdem, "Olcaytu Han Devrinde Horasan'da İlhanlı-Çağataylı Mücadeleleri", *PAÜEFD*, 3, Denizli 1997, 107; W. Barthold, "Abaka", *İA*, MEB Yay., MEB Basımevi I, İstanbul 1978, 4; Mesûd Bey'in gelişi hakkında bkz. Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 289-292; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 205; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 39-40; Müstevfî, *Târîh-i Guzide*, 591; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 260.

²²⁷ Hülâgu'nun altıncı oğlu olup annesi Tukaçin'dir Tetevî-Kazvînî, *Târîh-i Elfi*, VI, 4020.

²²⁸ İbn-i Bîbî, *El-Evâmirü'l-'Alâiyye fî'l-Umûri'l-'Alâiyye*, (Tsh. Adnan Sadık Erzi), 679-684; Seyf b. Muhammed Seyfî Herevî, *Pîrâste-i Târîhnâme-i Herât*, (Tsh. Muhammed Âsif Fikret), Tahrân 1381 hş., 72-78; Şebânkârî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 264; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 428; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 88; Tetevî-Kazvînî, *Târîh-i Elfi*, VI, 4051-4052; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'üd-Düvel*, II, (Yayımlayan; Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2000, 116-117; Gaffârî-yi Kâşânî, *Târîh-i Nigârîstân*, 245; Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Fihrisu't-Tevârih*, 157.

coğrafyasına, kendilerine Büyük Kaan tarafından bahşedilmiş bir iktâ olarak bakmaktadırlar.²²⁹ Aslında İran coğrafyası üzerinde Çağatay ve Altın Orda Moğollarının hak iddia etmesinin temel nedeni, bu bölgenin sonradan zapt edilerek Cengiz'in mirasında bulunmamasıdır.

Yine Nasîreddîn Tûsî, Nasîhatnâme adlı eserini Abaka Han adına yazmış ve idarecilerin âdil olmaları konusunda ona nasihatlerde bulunmuştur. Yine Târîh-i Olcayto'nun müellifi Kâşânî de Abaka Han'dan "Abaka Han-i 'Âdil" olarak bahsetmektedir.²³⁰ Anadolu ve Horasan coğrafyası hariç tutulursa özellikle İran bölgesi halkının, Abaka Han döneminde adalet ve emniyet içinde yaşadığı söylenebilir. Abaka Han, 1 Nisan 1282 (681 h.) tarihinde Hemedan'da vefat etmiştir.²³¹ Abaka Han'ın 1282'de vefatı üzerine dönemin şairlerinden biri onun âdil yönüyle ilgi şu şiiri söylemiştir;

اباقخان كه از انصاف و عدلش جهان بد چون بهشت عدن خرم

*Abaka Han'ın insaf ve adaletinden kötü cihan, mutlu 'adn cenneti gibi oldu.*²³²

1.2.3. Ahmed Teküdâr Han Dönemi (1282-1284)

Ahmed Teküdâr Han, Hülâgu Han'ın yedinci oğlu olup, annesinin adı Kutuy hatundur. Hülâgu Han, İran'a askeri ile hareket ettiğinde o, Çin'de bulunmaktaydı. Kubilay Han onu Abaka Han zamanında İran'a göndermiştir.²³³ Abaka Han öldükten sonra şehzâdelerden Kongurtay, Hülacü, Cuşkab, Kinşu ve emirlerden Şiktur Noyan, Suncak Aka, Arap, Asık ve Kara Buka Ahmed'in padişahlığı hususunda fikir birliğine varmışlardır. Han olması konusunda Olcay Hatun ve yanında bulunan bazı emirler Mengü Timur'un²³⁴ hükümdâr olmasını istiyorlardı. Emîr Buka ve kardeşi Aruk, Ak

²²⁹ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 778-449; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 110; Tetevî-Kazvînî, *Târîh-i Eلفî*, VI, 4057; Devlet, "İlhanlılar", *DGBİT*, IX, İstanbul 1993,67; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 205.

²³⁰ Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammedü'l-Kâşânî, *Târîh-i Olcayto*, (Tsh. Muhîn Hambelî), İntişârât-i be Negâh-i Tercome ve Neşr-i Ketâb, Tahrân 1348 hş., 113; Recebzâde, *Â'in-i Keşverdârî der 'Ahd-i Vezâret-i Reşidüddîn Fazlullah Hemedânî*, 107; Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, 557; Muhammed Muderris, *Ser Gozeşt ve 'Akâ'id-i Felesefi-yi Hâce Nasîreddîn Tûsî*, Tahrân 1335 hş., 47-50.

²³¹ Ensârî, *Târîh-i Isfahân ve Rey*, 145.

²³² Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 437; Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, 134.

²³³ Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 221.

²³⁴ Mengü Timur, Olcay Hatun'un oğlu idi ve Olcay Hatun, Abaka Han'dan sonra Mengü Timur'un tahta çıkmasını istiyordu. Fakat Mengü Timur Abaka Han'ın ölümünden yirmi beş gün önce ölmüştü, bu

Buka ve Abaka'nın diğer yakınları ise Şehzâde Argun'un hükümdâr olmasını istemişlerdir.²³⁵ Kutuy Hatun da şehzâde Argun'un hanlığını arzulamaktaydı. Bu istekler doğrultusunda kurultay içerisinde anlaşmazlık ortaya çıkmış, gayet akıllı ve Uygur asıllı yetenekli bir emir olan Şişi Bahşi, emirlerin çoğunun Ahmed'e meylettiğini gördüğünden şehzâde Argun'a, *Senin ve bizim hayrımıza olan bu kavmin ve topluluğun arasından canımızı sağ salim kurtarabilmemiz için Ahmed'in hükümdârlığına razı olmandır*, demiş; bunun üzerine Şehzâde Argun, yanında ordu olmadığından mecburen Ahmed'in hanlığına razı olmuştur. Bütün emirlerin ittifakı ile 6 Mayıs 1282'de Ahmed'in padişâh olmasına karar verilmiş, hükümdârlığın Ahmed Han'da olduğuna dair devlet ileri gelenleri möçelga vermişlerdir. Müslüman olduğu için ona Sultan Ahmed diye hitap edilmiştir. Ahmed Han, bundan sonra önemli makamlara Türkleri getirmiş; devlet, ordu ve şehir halkıyla ilgili olan işler Türk ricâlin eline geçmiştir.²³⁶ Sultan Ahmed tahta oturunca adet olduğu üzere hanedâna, emirlere ve askerlere hediyeler dağıtmıştır.²³⁷ Han, bol hediyeler ile çelişkide olan devlet adamlarını ve askerî yetkilileri kendine çekmeye çalışmıştır.

Sultan Ahmed, Şeyh Abdurrahman ile samimiyet kurmuş ve memleket işlerinin düzene konulması ve yürütülmesi ile çok az ilgilenir olmuştu. Son derece akıllı olan annesi Kutuy Hatun, Asık ile birlikte memleket işlerini yürütüyordu. Ahmed Teküdâr, her ne kadar da Şiktur Noyan ve Suncak Aka'nın gayretiyle padişâh olduysa da, onlara soğuk davranıyordu. Bu esnada Han, Şeyh Abdurrahman ve Sâhib-i Dîvân Şemseddîn'in tavsiyesiyle bilgili bir kişi olan Mevlânâ Kutbeddîn Şîrâzî'yi Mısır'a elçi olarak gönderilmiştir.²³⁸

yüzden Olcay Hatun da Abaka Han yerine taht mücadelesinde şehzâde Argun'u desteklemeye başladı; Tetevî-Kazvîni, *Târîh-i Elfi*, VI, 4020; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 221.

²³⁵ Ebu'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 53; Reşîdüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 784-785; Devletşâh, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, 138; Reşîdüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 129; Hamid Algar, "Ahmed Teküder", *DİA*, İstanbul 1989, II, 139; "Ahmed Teküdâr", *Dânişnâme-i İrân*, Tahrân 1384 hş., I, 682-683.

²³⁶ Reşîdüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 785; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 326, 332; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 118; Reşîdüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 129-130; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 136; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'üd-Düvel*, II, 122-123; Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, 74; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 221; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 17; C. 'Abbâsî, "Umerâyî Mogûl ve İslâm Gerâyî der Devreyi İlhanân", *Pejûheşnâme-i 'Ulûm-i İnsanî*, 38, Dânişgâh-i Şehîd Beheştî, 1382 hş., 87; el-Kalkaşendî, *Subhü'l-Aş'â*, IV, 420.

²³⁷ Ebu'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 53; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 438; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 221-222.

²³⁸ Sultan Ahmed'in, Mısır Sultan Kalavun el-Elfi'ye yazdığı mektubun örneği Kalkaşendî'nin Subhü'l-Aş'â, adlı kitabında bulunmaktadır; el-Kalkaşendî, *Subhü'l-Aş'â*, VIII, 65-68; Reşîdüddîn, *Câmiut't-*

Tahta çıkışından itibaren Ahmed Han'a muhalif olan Horasan eyâletini yöneten Şehzâde Argun, babasına zehir vermekle suçlanan Sâhib-i Dîvân'ın huzuruna getirilmesi için her defasında Ahmed'e elçiler göndermiştir. Ayrıca Şehzâde, iki tümen askerle Amuderya kıyısını korumakta olan Hindu Noyan'dan Sultan Ahmed Han'a karşı yardım talep etmiş, fakat Hindu Noyan, *Ahmed büyüğümüzdür, Ahmed, o beldelerde han olduysa, Allah'ın hamd ve inayetiyle oldu. Sen de bu diyarda hükümdârsın. Bu ihtiyarın sözünü duymuş ol ve ona karşı çıkma! Eğer o, sana saldırırsa o zaman biz köleler canımızı bağışlamayı ve gereğini yapmaya hazırız.* deyip, bu şekilde Argun'a öğüt vererek Şehzâde'yi iktidâr kavgasından uzak tutmaya çalışmıştır.²³⁹

Ahmed Han, Kongurtay ve Argun'un kendisine karşı yakınlaştığından haberdâr olunca Kongurtay'ı 17 Ocak 1284'te yakalattırıp Karabağ'da katlettirmiştir.²⁴⁰

Ahmed Han ve Şehzâde Argun'un iktidâr çekişmesinden sonuç olarak Argun zaferle ayrılmış, Ahmed takip edilerek yakalanmıştır. Daha sonra Sultan Ahmed, huzura getirilmiş²⁴¹, Argun ve emirleri büyük itibar sahibi olan annesi Kutuy Hatun'un hatırı için Ahmed'in suçunu affetmek istemişler, ancak Kongurtay'ın annesi, çocukları ve maiyetindekiler Ahmed'in öldürülmesini talep etmişlerdir. Bu nedenle Ahmed, Kongurtay'ın kanına kısas olarak yarlıg hükmüyle yasaya çarptırılmış ve Ahmed Han 10 Ağustos 1284'te katledilmiştir.²⁴²

1.2.4. Argun Han Dönemi (1284-1291)

Ahmed Han'ın katlinden sonra Horasan valisi olan Abaka Han'ın oğlu Şehzâde Argun²⁴³, tahta oturmuştur. Tahta çıkış merasiminde adet olduğu üzere emirler

Tevârih, 133; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 428; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 331; Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, 242; Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, II, 609-614.

²³⁹ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 789-790; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 332; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 135; Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, 54.

²⁴⁰ Ebu'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 54; Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 790-791; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 136-37; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 227-228; İlhan Erdem, "İlhanlılar'da Ahmed Tekûdâr Dönemi ve Selçuklular", *TAD*, 35, Ankara 2004, 107.

²⁴¹ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 791-793, 800.

²⁴² Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 148; Ebu'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 60-61; Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, III, 300; Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 800; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 616; Müstevfî, *Târih-i Guzîde*, 595; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 343; Rızâ Kulî Hân, *Fihrisu't-Tevârih*, 161; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 230; W. Barthold, "Argun", *IA*, MEB Yay., MEB Basımevi, I, İstanbul 1978, 500-501.

²⁴³ Abaka Han'ın oğlu Argun'un annesi Kaymîş Hatun'dur. Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfî*, VI, 4127.

kemerlerini boynuna asarak, diz çökmüş ve yeni han için kâse tutmuşlardır.²⁴⁴ Argun Han, halkın gönlünü almak için memleketlerin her tarafına yarlıklar göndermiş²⁴⁵, tahta çıktığında devlet ricâli biat ettiğini beyan eden möçelga vermişlerdir. Han, şehzâdelerden Cuşkab ve Baydu'yu Bağdad ve Diyâr-ı Bekr emirliği ve hâkimliğine tayin etmiş, Hülacü ve Geyhatu'yu Rum memleketine göndermiş ve Gürcistan'ı amcası Acay'a²⁴⁶ tahsis etmiştir. Horasan, Mâzenderân, Kumis ve Rey şehirlerini ise kendi oğlu Gazan'a²⁴⁷ idaresi için bırakmıştır. Gazan'a yardımcı olarak şehzâde Kinşu'yu ve Nevruz'u da Horasan emirliğine tayin etmiştir. Argun Han, memleketlerin vezirliğini Emîr Buka'ya vererek Emîr Buka'nın devlet işlerinde tam yetkiye sahip olmasını sağlamıştır.²⁴⁸

Bu dönemde Irak încûlarını elinde bulunduran Meceddîn Kazvînî huuzra gelerek mamûr olan her bir încûnun, Sâhib-i Dîvân'ın çocuklarının ele geçirdiğini ve bu yüzden Irak vergisinin birden bire düştüğünü arz etmiştir. Gelişen olaylar ile birlikte şehzâdeliğinden beri vezir Cüveynî'den şikâyetçi olan Argun Han, Sâhib-i Dîvân Şemseddîn'i ve onun çocuklarını yasaya çarptırmalarını buyurmuş ve bunun üzerine Şemseddîn Cüveynî'nin oğulları olan Mesûd ve Ferecullah Tebriz'de katledilmişlerdir. Diğer oğlu olan Ali'yi yakalamaları için Kâşân'a bir nöker gönderilmiş ve o da tutuklanıp katledilmiştir.²⁴⁹ Argun Han dönemi iç çekişmeler ile devletin zayıflamasına sebep olmuş ve bu kargaşalı süreç içerisinde Han, 10 Mart 1291 tarihinde Arrân'da hastalık sebebi ile vefat etmiştir.²⁵⁰

Argun Han dönemi siyasî olarak devlet adamlarının nüfuz mücadeleleri ve iç

²⁴⁴ Kâse tutamak veya kâse kaldırmak, Moğolca “*ayağabakirgu*” teriminin tercümesidir; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 151.

²⁴⁵ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 807-808; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 442; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 151.

²⁴⁶ Acay, Hülagu Han'ın sekizinci oğlu olup annesinin adı İrigân İkâçî'dir. Tetevî-Kazvînî, *Târîh-i Elfî*, VI, 4020.

²⁴⁷ Detaylı bilgi için bkz; el-Kutbî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, IV, 97-98.

²⁴⁸ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 808; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 622; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 344-345; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 137; Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, 479; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 152; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 113; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 143; Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, 56; Faruk Sümer, “Argun”, *DİA*, İstanbul 1991, III, 355-357;

²⁴⁹ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 820; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 167; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 231.

²⁵⁰ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 825-826; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 363; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 446; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 173; Fahreddîn-i Irâkî, *Mecmûa-yi Âsâr-i Fahreddîn-i Irâkî*, (Nşr. Nesrîn Muhteşem), Tahrân 1392 hş., önsöz, 1; Fahreddîn-i Irâkî, *Kulliyât-İ Dîvân-İ Fahreddîn-İ Irâkî*, (Sa'îd Nefîsî), Çâphâne-yi 'İlmî, Tahrân hş.

çekişmeler ile geçmiştir. Bu iç çekişmelerin baş aktörleri ise; Emîr Buka, Şemseddîn Cüveynî, Sa‘dü’d-Devle ve diğer Moğol devlet adamları olmuştur. Bu çekişmeleri tezimizin ana konusu olan İlhanlı bürokratlarının faaliyetleri içinde detaylı bir şekilde vermeye çalışacağız.

1.2.5. Geyhatu Han Dönemi (1291-1295)

Argun Han’ın hastalığı nedeni ile vefatından sonra yerine şehzâde Geyhatu, Han olarak seçilmiştir. 29 Haziran 1292 tarihinde şehzâdeler ve emirler hep birlikte Geyhatu’nun gelenek üzere hanlığını onaylayan bir möçelga vererek hükümdarlık tahtına oturtmuşlardır. Gazan, onu görmek için Horasan’dan gelmiş ve Tebriz’e vardığında Geyhatu’nun fermanı üzerine geri dönmüştür. Bu sırada Sadreddîn Zencânî, büyük bir miktarda malı hediye olarak sunup, Geyhatu’yu yetiştiren ve gayet itibarlı biri olan Burakçin İğaçi’ye sığınarak vezirlik istemiştir. Şemseddîn Ahmed-i Lakuşî de bazı emirlerin desteği ile o makama talip olmuş fakat Sadreddîn, vezârete getirilmiştir. Bu sırada Geyhatu Han, Ak Buka’yı noyanların başına getirmiştir.²⁵¹

Geyhatu Han zamanı, Ahmed Han döneminden beri var olan ekonomik sıkıntının İlhanlı tarihinde zirve yaptığı bir dönemdir. Bu yüzden ülke hazinesi iflasın eşiğine kadar gelmiştir. Bu durum içerisinde Geyhatu dönemi iktisadî olarak devlet adamlarının özellikle vezir Sadreddîn Zencânî’nin çıkış yolu bulma girişimleri ile devam edecektir. Fakat bu süreç sonunda ülke, şehzâdelerin çekiştiği savaflara sürüklenmiştir.

²⁵¹ Reşidüddin, *Câmiut’t-Tevârih*, 180; Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, 135; Aksayalı Mehmed Oğlu Kerimüddîn Mahmud, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 167-168; Reşidüddîn, *Câmi’u’t-Tevârih*, 833-834; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu’s-Safâ*, V, 364; Şebânkâreî, *Mecma’u’l-Ensâb*, 201; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 247; Hândmîr, *Habîbu’s-Siyer*, III, 135; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 160.

İKİNCİ BÖLÜM

İRAN'DA İDARİ BÜROKRASI (1231-1295)

2.1. İLHANLI ÖNCESİ MOĞOL YÖNETİCİLERİ VE FAALİYETLERİ (1231-1256)

Sultan Celâleddîn Hârizmşâh, 1231 yılında vefat etmiş ve Hârizmşâhlar sülalesinden erkek bulunmadığı için İran resmen Moğol idarecilerin eline geçmiş bulunuyordu.²⁵² 1231 tarihi öncesinde bölgede fiilen varlığını gösteren Moğol devleti, artık Celâleddîn Hârizmşâh'ın ölmesi ve arkasında erkek varis bırakmaması sonucunda İran coğrafyasını resmen idarî kadrosunun denetimi ile ele geçirmiş bulunmakta idi. Artık bu tarihten sonra İran coğrafyasında çok rahat bir şekilde Moğol devletinin idarî ve malî yapılanmasından ve yönetiminden bahsedebiliriz.

Moğolların İran'daki askerî faaliyetlerini üç döneme taksim edebiliriz. İlki, Hârizmşâhlar devletinin yıkılmasını takip eden Cengiz Han'ın hayatta olduğu dönemdir. İkincisi Cengiz Han'ın emriyle batı yönünde görevlendirilen Cebe ve Sübütay'ın bölgedeki faaliyetleri ve üçüncü dönem ise, 1256 yılından itibaren Hülâgu'nun Ceyhun nehrini geçişiyle başalayan dönemdir. Askerî faaliyetleri bu üç döneme taksim ederken, idarî olarak ise Moğollar'ın bu süreç içindeki faaliyetlerini yine üç döneme ayırabiliriz. Birincisi 1220'den 1231 yılına kadar olan süreç, ikincisi 1231 yılından 1256 tarihine kadar devam eden dönem ve üçüncüsü ise, 1256 senesinden sonraki dönemdir. Buradan anlaşılacağı üzere, İran bölgesindeki askerî ve idarî anlamdaki faaliyetler için aslında 1256 tarihi ortak bir kırılma veya geçiş dönemi olarak ifade edilebilir. Aslında bu kırılma ya da geçiş evresi Mengü Han'ın kardeşlerini farklı coğrafyalara Moğol devletinin bu uzak noktalarını idare etmeleri için göndermesi ile başlamaktadır.

Bu süreç içerisinde Zebihullah-i Safâ'nın eserine göre; İran'a Moğol saldırıları temelde Arapların ekonomik amaçlarla yaptıkları saldırılara benzemektedir. Bu dönemde şehirler ve bölgeler için yıllık haraç belirlenir ve haracın merkezi hükümete zamanında ödenmesi için malî işler için bir görevli atanırdı.²⁵³ İlhanlı devleti öncesinde İran'ın

²⁵² Beyzâvî, *Nizâmu't-Tevârih*, 131-132; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 182.

²⁵³ Safa, *Târîh-i Edebiyât der Îrân*, III, 3-14; Safa, *İran Edebiyatı Tarihi*, II, 13-17.

idaresinin Cin Timur, Körgüz ve Argun Aka gibi valilere bırakıldığı görülmektedir.²⁵⁴ 1256'ya kadar bu dönem içerisinde İran'da sivil idareci olarak ele alacağımız beş önemli karakter bulunmaktadır. Bunlar; Cin Timur, Nosal, Körgüz, Emîr Argun Aka ve Şerefeddîn Hârizmî'dir.

2.1.1. Cin Timur

Cin Timur, Karahıtaylı olup, Cuci tarafından kendi oğullarının öğretmenliğini yapması için tayin edilmiş, ayrıca Hârizm'de baskak yani vergi tahsidârı olarak da görevlendirmiştir. Ögedey Han tarafından 1232 yılında Horasan valiliğine atanmış, yanına birçok bitikçi alarak görevini sürdürmüştür. Onunla birlikte çalışan bu bitikçiler arasında daha sonra önemli görevlere gelenler de olacaktır. Bunlara Bahâeddîn Cüveynî, Körgüz ve Argun Aka örnek olarak verilebilir. Cengiz Han ülkeyi oğulları arasında taksim ederken, Ceyhun nehrinin güneyindeki toprakları vasiyetinde göstermemiştir. Bu yüzden daha sonra zapt edilen bu topraklar Cengiz Han'ın oğullarının müşterek malı olarak sayılmakta idi. Cengiz'in vasiyetinde yer almaması yüzünden bu yörenin valisi Cin Timur'un yanında hanlık varisi olan diğer üç kardeşin birer temsilcisi her zaman bulunmuştur. Vali Cin Timur, o zamana kadar aynî olarak alınan vergileri paraya çevirince ahali perişan olmuş ve onun hakkında bir takım şikâyetler yayılmıştır. 1233 yılında görevinden alınarak, yerine kısa bir süre için Kül Bolad atanmıştır. Bu dönemde Cin Timur'a karşı Tâir Bahadır²⁵⁵ ve Çağatay'ın veziri Karaca da düşmanca davranışlarda bulunuyorlardı. Fakat Ögedey Han onu suçsuz bulunarak tekrar görevine iade etmiştir. Tair Bahadır'ın iki yıl boyunca Sistan bölgesinde yer alan Erk kalesini kuşatmış ve bu süreç içerisinde Horasan'ın yönetimi ile ilgili olarak Cin Timur ile ihtilafa düşmüştür. Bundan sonra onun yanında askerî işlere Nosal Noyan bakmıştır.²⁵⁶

²⁵⁴ *Târîh-i Sîstân*, 399; Osman G. Özgüdenli, *Gazan Han ve reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yay., İstanbul 2009, 44.

²⁵⁵ Tabakât-ı Nâsirî'ye göre Tâir Bahadır, Herat bölgesinin yönetimi için aday olarak gösterilmiştir. Bu yüzden Horasan civarına vali olarak tayin edilen Cin Timur'a karşı düşmanlık beslemiş olabilir. *Târîhnâme-i Herât*'a göre Tâir Bahadır, h. 645 (1247) tarihinde vefat etmiştir. Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, II, 159; Herevî, *Pîrâste-i Târîhnâme-i Herât*, 39.

²⁵⁶ Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, 584; Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 469-471, 483-486; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 122-23; Özdemir, *Moğol İstilas ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı*, 194; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 166; Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, 66; Boyle, "Târîh-i Düdmânî Siyâsî-yi İlhânî", *Târîh-i İrân Cambridge*, V, 317.

2.1.1.1. Horasan Valiliği Öncesinde Cin Timur

Cin Timur hakkındaki bilgiler, onun Cend şehrine yaptığı elçilik görevi ile başlamaktadır. Cuci'nin Cin Timur adında birini göndererek Cendlileri teslim olmaya davet ettiği bilinmektedir. Cin Timur, elçilik görevinde iken Cendliler onu öldümeği düşünmüşlerdir.²⁵⁷ Buradan anlaşıldığına göre; Cin Timur, bitikçilik ve öğretmelik görevi dışında elçilik görevinde de bulunmuştur. Bu vazifeleri büyük bir ihtimalle onun valiliğe atanmadan önce yaptığı başarılı işlerden bir kaçıdır. Cend şehrine Cin Timur'un elçi olarak gönderilmesi, daha sonra yapacağı Horasan valiliği öncesinde de Cin Timur'un vazifesi hakkında bize güzel bir detay sunmaktadır. Bu durum ile Moğol devletinde sivil memuriyette bulunanların farklı merhale ve görevlerde göstermiş oldukları performanslarıyla yükseldikleri anlaşılmaktadır.

Hârizm bölgesi Moğollar tarafından zapt edildikten sonra Cuci, bu bölgeyi kendi memurlarından biri olan Cin Timur'a bırakmıştır. Daha sonra bu şahısın Ögedey Kaan zamanında Horasan ve Mâzenderân'a gönderildiğini görmekteyiz. Bu uygulama 1231-1256 yılları arasında Hülâgu'nün İran bölgesine memur edilmesine kadar sürmüş ve otuz beş yıllık bir zaman dilimini kapsamaktadır. Bu dönemde Moğol hanları Horasan, Mâzenderân ve İran bölgesine buranın idâresi için atadıkları memuru, Hâkim ünvanı ile buraya gönderiyorlardı. Bu hâkimlere İranlı kâtipler ve çalışanlar vergi toplamada ve ülke işlerinde yardım etmekteydiler.²⁵⁸

Askerî yetkililerin arkasından hâkim olunan bölgelere Cin Timur gibi sivil memurların farklı görevlerle gönderilmesi Moğol devletinde gelişen bir memur sınıfının ve oturan bir idarî sistemin ortaya çıktığının en güzel göstergesidir.

2.1.1.2. Cin Timur'un Horasan Valiliği

Horasan ve Mâzenderân yöneticiliğine tayin edilen Moğol emiri Karahıtaylı Cin Timur, Curmagun'un dördüncü iklimin²⁵⁹ fethine görevlendirilmesi ve ülkenin her tarafında bulunan komutanların ve baskakların ona katılması konusunda yasanın

²⁵⁷ D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 101; Âştiyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 34; Hândmîr, *Habîb'üs Siyer*, III, 30.

²⁵⁸ Âştiyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 165.

²⁵⁹ Dördüncü iklim, doğuda Tibet'ten başlayıp Horasan, Maveraünnehr, Irak ve Deylem, Suriye ve Anadolu'nun bir kısmı, Kıbrıs ve Rodos Adaları, Kuzey Afrika ülkeleri gibi yerleri içine alır. Dördüncü iklim hakkında detaylı bilgi için bkz. Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l'İbâd*, 341-361.

çıkması üzerine, Hârizm'den Şehristane'ye hareket etmiştir. Hepsî Curmagun'un huzuruna varınca Curmagun, Kaan ve şehzâdelerin gönderdikleri memurları Cin Timur'un emrine vermişti. Cin Timur'un emrine verilenler; Kaan'ın temsilcisi Kül Bolat, Çağatay'ın temsilcisi Yeke, Sorkotani Beki'nin temsilcisi Nosal, Batu'nun temsilcisi Kızıl Buka daha sonra haciplik makamına kadar yükselmiş olan Körgüz idi. Curmagun o sırada Horasan'da ele geçirdiği bazı bölgelere baskaklar yerleştirmiş, Cin Timur, aleyhinde fakir halktan zorla para topladığına dair şikâyetler olduğu için geçici olarak görevinden alınmış fakat Cin Timur'un suçsuzluğu anlaşılınca tekrar eski görevine iade edilmiştir. Bu sırada Nosal ise sadece askerî işlerden sorumlu olarak onunla beraber görevlendirilmiştir.²⁶⁰ Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere, bu dönemde Horasan'ın idarî kadrosunda bir karışıklık mevcuttur. İran üzerinde hak iddia eden Moğol hanedânına mensup kişilerin kendi adlarına memurlar yollayarak bu coğrafyada kendi çıkarlarını korumaya çalıştıkları çok açıktır.

Adı geçen yerlerin Cengiz Han'ın vasiyetinde yer almamış olmasından dolayı burası hanedân üyelerinin ortak malı sayılmıştır. Buradan toplanan vergiler ve buraya atanan valiler devamlı çekişmelere sebep olmuştur. Hanedân üyelerinin burası için birer temsilci göndermeleri de bölgedeki karışıklığı daha da artırmıştır.²⁶¹ Moğol devletinde aktif olarak bürokraside yer alan Uygur Türklerinin 1231 yılından sonra İran ve Yakınoğu coğrafyasında da görev aldıkları bilinmektedir.²⁶² Moğol istilası ile Horasan bölgesindeki büyük yıkımın etkileri, 1231 tarihinde Cin Timur'un bölgeye atanması, Horasan'ın iktisadî olarak iyileşmeye başlamasına ve düzelmesine sebep olmuştur.²⁶³

Ayrıca bu dönemde Horasan bölgesinde tam anlamıyla Moğol hâkimiyeti de sağlanmış değildi. Nişabur ve buraya bağlı köy ve kasabalara Sultan Celâleddîn'e bağlı olan Karaca gibi bazı emirler saldırılar düzenliyorlardı. Karaca ve Türk askerleri Moğolların bıraktıkları baskakları öldürüyorlardı. Bu yüzden Cin Timur, Kül Bolat'ı Karaca'nın üzerine göndermiş ve Kül Bolat, Karaca sorununu Moğollar lehine çözmüştür. Yine Tair Bahadır'ın da Ögedey Kaan emriyle Karaca'nın üzerine

²⁶⁰ Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 369-371, 429; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 175; Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, II, 218-219; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 48-49; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, 402; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 165; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, II, 153, 158; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 51.

²⁶¹ Yuvalı, *İlhanlılara Tarihi I Kuruluş Devri*, 52-53.

²⁶² A. T. Özcan, "Moğol Tarihine İlişkin Latince Kaynaklarda Uygurlar", *SÛTAD*, 34, Konya 2013, 152.

²⁶³ Seyyid E. Rezevî, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der 'Ahd-i İlhanân*, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1388 hş., 75.

gönderildiği bilinmektedir. Bu sırada Kül Bolat Nişabur'dan kaçan Bahâeddin Cüveynî ve diğer büyüklerin durumunu öğrenmiş, Tus'a varınca onları yanına istemiş ve onlara ilgi göstermiştir. Daha sonra Kül Bolat ve Tair Bahadır, Horasan yönetiminin kendi hakları olduğunu iddia etmişler ve bu konuda Curmagun Noyan'ın Cin Timur aleyhine Tair Bahadır'ı desteklediği de bilinmektedir. Ayrıca Cin Timur ve Kül Bolat Ögedey Kaan'a İran memleketlerinin bağlılığını bildiren bir heyet gönderdiler. Bu durum Ögedey Kaan'ın çok hoşuna gitmiş, çünkü ilk kez İran ükesinden bir heyet Kaan'ın hizmetine girmek için gelmiştir. Bu durum sonucunda Kaan, Cin Timur ve Kül Bolad'a bolca iltifat etmiş, Kaan'ın fermanıyla resmen Horasan ve Mâzenderân hükümeti bir ferman ile Cin Timur'a verilmiş ve Curmagun Noyan'ın ona müdahale etmemesi de Kaan tarafından emredilmiştir.²⁶⁴

Ögedey Kaan'ın kurultayında ülkenin batısındaki meseleleri ele almış ve Curmagun Noyan komutasında batıya gönderilen Moğol birliklerine batıdaki Moğol yöneticilerinin yardım etmeleri konusunda emir vermiştir. Bu bağlamda Curmagun Noyan'a karşı bir sivil yönetici olan Cin Timur'un eli kuvvetlenmiştir.

Ögedey Kaan, ran'dan gelen heyet üzerine Cin Timur ve Kül Bolat'a birçok ihsanlarda bulunarak, *Cin Timur, küçük bir bölgeyi yönetmesi ve imkânlarının daha az olmasına rağmen bizi sevindirdi. Bu hareketlerinden dolayı onu takdir ettim, Horasan ve Mâzenderân bölgelerinin yöneticiliğine asaleten tayin ettim* demiş ve Kaan, daha sonra her ikisine de altın payza ve al tamgalı birer berât vermiştir. Cin Timur, yarlıg ile makamını sağlamlaştırdıncı Batu'yu temsilen vezirlik görevine kıdemi dolayısıyla Şerefeddîn'i, sâhib-i dîvânlık görevine de Bahâeddîn Muhammed'i tayin etmiştir. Şehzâdelerin hepsi temsilci olarak onun dîvânına bir bitikçi göndermişlerdir. Daha sonra Cin Timur dîvânda yapılan işleri rapor etmek için Bahâeddîn Muhammed ile birlikte Körgüz'ü Ögedey Kaan'ın huzuruna göndermiştir. Bahâeddîn Muhammed, Kaan'ın huzuruna varınca Kaan, bütün yöneticilerin durumunu ona sormuş ve Körgüz'den de vilâyetlerin ne halde olduğunu öğrenmek istemiştir. Kaan, Bahâeddîn Muhammed'in uslubunu ve anlatım şeklini beğenerek ona ilgi gösterip suyurgamişi, payza ve al

²⁶⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 403; Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 220; ; Âştiyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 165; Boyle, "Târîh-i Dûdmânî Siyâsî-yi Îlhânî", *Târîh-i Îrân Cambridge*, V, 318.

tamgalı yarlıg vermiş, ülkelerin sâhib-i dîvânlık makamını da ona emanet etmiştir.²⁶⁵ Kaan tarafından taltif edilen İran'daki Moğollara bağlı sivil yöneticilerin ve Cin Timur'a bağlı yüksek dereceli memurların kendi kadrolarını kurmaya başladıklarını görmekteyiz. Bu bağlamda artık Moğol tarihinde Cüveynîleri ve Fars unsurları bu tarihlerden itibaren sıkça görmek mümkün olacaktır.

Târîh-i Cihânguşâ' da İran'daki Moğolların önceleri altın ve gümüş gibi kıymetli madenlere ilgi duymadığı fakat Cin Timur'un iş başına geçmesi ile Moğolların kalbine mal mülk edinme hırsının aşılandığına vurgu yapılarak Cin Timur, eleştirilmektedir. Ayrıca Cin Timur'un yanında kabiliyetli kişiler bulunmadığı için Şerefeddîn'in ulug bitikçi olarak tayin ettiğine de özellikle dikkat çekilmektedir.²⁶⁶

2.1.1.3. Cin Timur'un Ölümü ve Horasan'ın Durumu

1235 yılında Cin Timur'un ölümü Horasan'ın idaresini karıştırmış, emrindeki memurlar adeta Horasan'ı aralarında taksim etmişlerdi. Bir müddet sonra buranın idareciliğine Uygur Türklerinden olan Körgüz atanmıştır. Horasan valisi Cin Timur'un yanında çalışmış ve daha sonra bu göreve atanmıştır. Cin Timur'un oğlu Edgü Timur babasının yerine geçmek için hak iddia ettiyse de bu çekişmeyi Kögüz kazandığı gibi Edgü Timur ve adamları cezalandırılmıştır. Bu olaydan sonra Horasan, Körgüz'ün şahsında iyi bir idareye kavuşmuş; o, burayı malî ve idarî yönden yeniden teşkilatlandırmış, onun idarî hâkimiyeti Kafkasya sınırına kadar uzanmıştır. Curmagun Noyan'ın adı geçen yerlere tayin ettiği memurlar, yerli halka baskı yaparak vergilerin dışında, menfaat temin ediyor ve aldıkları vergileri de Büyük Han'a göndermeyip kendi aralarında pay ediyorlardı. Daha sonra değineceğimiz Körgüz, bu memurları değiştirdiği gibi, daha önce tahsil ettikleri vergi borçlarını da geri almıştır.²⁶⁷

Cin Timur dönemi Moğollara idarî anlamda yeni bağlanmış olan İran bölgesi için bir kargaşa ve yenilik dönemi idi. Cin Timur'un yönetiminin ağır bir sınavdan geçtiği çok açıktır. Çünkü Cengiz Han'ın vasiyeti çerçevesinde olmayan bu bölge, tüm Moğol

²⁶⁵ Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 470-471; Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 222-223; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, 405-06; *Aştîyânî, Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 166.

²⁶⁶ Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 471; Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 269; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 438.

²⁶⁷ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, II, 153, 158; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 48; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 390; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 32-33, 51.

varisleri tarafından hak iddia edilen ve tam olarak bir hukukî zemine oturtulamayan bir görüntü arz ediyordu. İran coğrafyasının bu bakımdan Moğol veraset hukukunda idarî olarak bir boşlukta bulunması çekişmeleri ve malî anlamda yıpranmayı da beraberinde getirmiştir. Tüm sorunlarına rağmen Cin Timur döneminde İran bölgesi tarihinde yeni bir sayfa açarak birçok yeni idarî uygulamaya, yeniliğe sahne olacaktır.

2.1.2. Nosal

Horasan valisi olan Cin Timur ile Kül Bolat ve Karaca arasındaki çekişme sonucunda Ögedey Kaan, 1232 yılında Cin Timur'u geçici olarak görevinden almış, yerine Moğol olması kesin olmakla birlikte hangi kabileye mensup olduğunu bilmediğimiz Nosal Noyan'ı getirmiştir. Cin Timur'un suçsuz olduğu anlaşılınca eski görevine iade edilmiştir. Nosal Noyan ise onun yanında sadece askerî işlerden sorumlu bir memur olarak görevine devam etmiştir. Daha sonra Nosal Noyan'ı Batu Han'ın yanında ve onun güvenilir bir adamı olarak görmekteyiz.²⁶⁸ Bu geçici dönem valiliği Nosal Noyan'ın Horasan bölgesinde ilk valilik görevi olarak sayılabilir.

2.1.2.1. Nosal Noyan'ın Valilik Dönemi

Nosal'ın Horasan ve İran bölgesi valiliği, 1235-1240 yılları arasında sürmüştür. Nosal, Cin Timur ölünce 1235 tarihinde Kaan'ın huzuruna bir elçi göndermiş ve böylece Kaan'dan, Cin Timur'un yerine Nosal'ın geçmesi konusunda ferman çıkmıştır. Nosal, yaşı yüze yaklaşmış bir Moğol idi. Kaan'dan ferman gelince emirler, dîvânların kâtipleri ve vezirler Cin Timur'un ikâmetgâhından Nosal'ın ikâmetgâhına taşınarak dîvân işlerini orada yürütmeye başlamışlardır. Bu geçiş döneminde daha sonra vali olarak tayin edilecek olan Körgüz, değişik yerlerde görev yapıyordu. Körgüz ve Bahâeddîn Cüveynî, Kaan'ın huzurundan döndüklerinde Cin Timur 1235 tarihinde ölmüştü. Nosal, Cin Timur'un yerine Horasan ve Mazenderân valiliğine getirilmişti. Bahâeddîn Cüveynî sâhib-i dîvânlık görevine bu dönemde de devam etmiştir. Fakat Nosal ve Körgüz arasında çekişme baş göstermiş, bunun üzerine Körgüz, Kaan'ın huzuruna giderek kendi hükümetini kendi adına alan bir ferman ile geri dönmüştür. Yarıltaki Körgüz hakkındaki hükümler Nosal ve Kül Bolat'ın hoşuna gitmemiş,

²⁶⁸ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 125.

Körgüz başkentten geri gelince ferman üzerindeki bütün yetkileri üzerinde toplamıştır. Bu yarığa göre Nosal, sadece askerî kuvvetlerin sorumlusu olarak kalmış ve böylece dört yıla yakın süren valiliği son bulmuştur.²⁶⁹

Târîh-i Cihânguşâ'da bu dönem ile ilgili olarak, *O esnada her bölgeden gelen vergiyi bakkallar gibi ayrı ayrı kâğıtlara yazıyorlardı. Horasan ileri gelenlerinden bir grup gelip onları tek bir deftere geçirince ondan sonra aynı usulü uyguladılar,* denilerek malî hesap işlerinde o dönemdeki yetersiz uygulamaya dikkat çekilmektedir. Cin Timur ölüp yerine Nosal geçince, Cin Timur zamanında bitikçi olan Şerefeddîn, Batu'ya giderek, önceki işine devam etmesi konusunda yarığ almış ve Körgüz'ün valiliği sırasında, yine aynı makamını korumuştur.²⁷⁰ Cin Timur sonrası dönemde sivil vali atamasının Büyük Kaan tarafından yapılması, fakat bu valiye bağlı olarak çalışacak olan kıdemli memurların Batu Han tarafından seçilmesi bu dönem için idarî anlamdaki ikili yönetime ve karışık yapıya güzel bir örnektir.

Cin Timur hayatta iken ona muhalif olan grubun içerisinde olan askerî yönetici olarak bölgeye tayin edilen Nosal Noyan, bir asker olmasına rağmen dört yıllık bir zaman zarfı içerisinde İran bölgesinin idareciliğini yapmıştır. Bu zaman zarfında Batu Han ile Büyük Kaan'ın İran'a tayin ettikleri yöneticiler ile yine bu coğrafyada birbirlerini dengeleyen politikalar izledikleri çok açıktır. Bu durum vali ve ona yardımcı olan bürokrat atamalarında açık bir şekilde görülmekte, Batu ve Kaan arasındaki çekişmeyi çok rahat bir şekilde yansıtmaktadır.

2.1.3. Körgüz

Nosal'dan sonra bölgeye tayin edilen Körgüz, Uygur Türklerinden olup Cengiz Han'ın soyundan gelen şehzâdelere Uygur yazısını öğretmesi için görevlendirilmişti. Daha sonra Horasan valisi olan Cin Timur'un yanında bitikçi olarak tayin edildi. Cin Timur'un Horasan valiliğinden sonra, babasının yerine geçmek isteyen Edgü Timur ile mücadele etmiş ve nihayet valilik görevi Körgüz'e verilmiştir. Görevde bulunduğu

²⁶⁹ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 224-225; Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 484; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 186; Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, 584; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 166-167; Rezevî, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der 'Ahd-i İlhanân*, 76; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl*, 195; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 406; Boyle, "Târîh-i Dûdmânî Siyâsî-yi İlhanî", *Târîh-i İrân Cambridge*, V, 318.

²⁷⁰ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 270; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 439.

sırada Tus şehrini kendine merkez yapmış²⁷¹, yani genel valiliği sırasında burada oturarak işleri Tus şehrinden idare etmiştir. 1239 yılında Kafkasya genel askerî valisi olan Curmagun Noyan ile yetki anlaşmazlığına düşmüş, Ögedey Kaan, anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak için askerî ve sivil idarecilerin görevini birbirinden ayırmak maksadıyla; sancakların idaresini Noyanlara, şehirlerin idaresini de sivil valilere vermeyi uygun bulmuştur. Töregene Hatun'un niyâbeti sırasında gözden düşen Körgüz, görevini de kaybetmiştir. Körgüz'ün düşmanları yani onun rakipleri nâibenin etrafını sararak onu tamamen gözden düşürmüşlerdir. Cengiz Han zamanında itibar görmüş olan Körgüz, Ögedey Han zamanında Horasan'ın nüfuz sayımı ve vergilerinin kontrolü için görevlendirmiştir. Ögedey'in ölümünden sonra onun düşmanları meydanı boş bulmuş olmalı ki, hakkında birçok entrika uydurarak Körgüz'ü etkisiz hale getirmişlerdir.²⁷²

2.1.3.1. İran Valiliği Öncesinde Körgüz

Genç yaşta Uygur yazısını öğrenen Körgüz, bu konuda ustalaşmıştı. İlk olarak Körgüz'ün, Batu'nun karargâhındaki emirlerden birinin hizmetine girmiş, Körgüz, seyis olarak görev yapmış ve kısa zaman içinde yeteneklerini ortaya koyunca emir, Körgüz'ü yanına memur olarak almıştır. Körgüz'ün hizmetinde bulunduğu emir, Cengiz Han'ın oğlu Cuci'nin (Tuşi) önderliğinde düzenlenen bir av partisine giderken, Körgüz'ü de yanında götürmüştü. Av yerinde Cengiz Han'dan içinde önemli şeyler bulunan bir yarlıg gelmiş, o sırada yarlıgı okuyabilecek kâtiplerden hiçbiri orada olmadığı için orada bulunanların hangisinin bu işi yapabileceği sorulduğunda Körgüz tavsiye edilmiştir. Daha sonra Körgüz, Cuci'nin yanına getirilmiş ve onun huzurunda yarlıgı, bir seyisten beklenilmeyecek derecede saygı kuralları içinde okumuştur. Onun iyi yetişmiş biri olduğunu anlayan Tuşi, Körgüz'e kâtiplik görevi vermiştir. Kısa zamanda şöhrete kavuşan Körgüz, Moğol şehzâdelerini eğitmek için görevlendirilmiştir. Cin Timur, Urgenc baskakı olarak tayin edildiğinde Körgüz de o görevde bulunuyordu. Aradan bir süre geçince Körgüz, Cin Timur'un haciplik ve nâiblik görevine tayin

²⁷¹ Âştiyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 168; Rezevî, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der 'Ahd-i İlhanân*, 85; Boyle, "Târîh-i Dûdmânî Siyâsî-yi İlhanî", *Târîh-i İran Cambridge*, V, 318.

²⁷² Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 186; Petruşevsky, *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der İran 'Ahd-i Mogûl*, I, 122; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 122.

edilmiştir.²⁷³

Daha sonra Cin Timur, K rg z'  haberci olarak Kaan'a gönderdiğinde Ögedey Kaan ona sorular yöneltmiŐ ve sorulara verdiği cevaplar Kaan'ın ve orada bulunanların çok hoşuna gitmiştir. O sırada Ögedey Kaan'ın huzurunda bulunan, K rg z gibi Uygur asıllı olan saray müşavirlerinden Cinkay da K rg z'  öven sözler söyleyince, Ögedey Kaan, K rg z'  birçok iltifatla geri göndermiştir.²⁷⁴ Böylece K rg z' n, Ögedey Kaan'ın sarayında nüfuz sahibi olan Cinkay'ın himayesine girdiği görülmektedir.²⁷⁵

Başlangıçta K rg z, Cuci'nin kâtiplerinden birisi olarak görevlendirilmiştir. Daha sonra Cin Timur'un Hârizm'deki yönetim kadrosu içerisinde yer almış ve Cin Timur'un h cibi konumuna kadar da yükselmiştir. K rg z' n, Cin Timur'un Horasan valiliği sırasında onun idarî kadrosu içerisinde yer aldığı bilinmektedir. Bu dönem içerisinde K rg z' n ve Bahâeddîn C veyni'nin Cin Timur tarafından Horasan ve civarının ahvalini Ögedey Kaan'a arz etmek için gönderildiğini görmekteyiz.²⁷⁶ Bu görevlendirmeden anlaşılacağı üzere Cin Timur, devlet işlerinde kendisine yardımcı olan K rg z ve Bahâeddîn'e çok güvenmektedir.

Cin Timur'un ölümüyle onun yerine Nosal tayin edilmiş,²⁷⁷ Melik Bahâeddîn'in fermanı getirmesine kadar K rg z, Nosal'ın hizmetinde çalışmıştır. Melik Bahâeddîn'in getirdiği fermada, K rg z' n saraya gelerek Horasan'ın durumunu Kaan'a rapor etmesi isteniyordu. Fakat Nosal ve K l Bolat, K rg z oraya giderse kendi yaptıkları kanunsuz işleri Kaan'a anlatır, diye endiŐelenerek onun saraya gitmesini engellemeye çalışmışlardır. Buna karşın K rg z'de saraya gitmenin yollarını aramaktaydı. O sırada K rg z, Bahâeddîn Muhammed çağırarak ona, *Devlet kuŐa benzer. Kimse onun hangi dala konacağını bilemez. Bu konu da ben yine de elimden geleni yapacağım, bakalım felek ne gösterir* diyerek, bu konudaki kararlılığını göstermiştir. Kaan'ın huzuruna vardıklarında Horasan ve Mâzenderân bölgelerinin vergisinden, ne kadar toplanması gerektiğinden, halkın vergi borçlarından ve o bölgenin nüfusundan söz açılmış, bu konuda yapılan hatalar ve ihmaller dile getirilmiştir. Cinkay, K rg z' n Cin Timur'un

²⁷³ C veyni, *Târih-i Cih nguŐa*, II, 225-227; C veyni, *Tarih-i Cihan G Őa*, 408;  Őtiy ni, *Târih-i Mog l ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûri*, I-II, 167.

²⁷⁴ C veyni, *Târih-i Cih nguŐa*, II, 227-228.

²⁷⁵ Rezevî, *Şehr, Siyâset ve  ktis d der 'Ahd-i  lh n n*, 84; Barthold, *Moğol  stilasına Kadar Türkistan*, 510; Grousset, *Bozkır  mparatorluğu*, 335.

²⁷⁶  Őtiy ni, *Târih-i Mog l ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûri*, I-II, 166;  Őtiy ni, *Târih-i Mog l*, 195-196.

²⁷⁷ Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 186.

yerine geçmesini istemesine rağmen, Danişmend Hacib ve birkaç kişi yönetimin Cin Timur'un oğluna bırakılmasını istemişlerdir. Bir gün Kaan'ın huzurunda Cinkay, *Horasan büyükleri Körgüz'ü istiyorlar* demesi üzerine Ögedey Kaan, *Devletin hissesine düşen ürün ve vergiyi toplamak, bölgenin nüfusunu saymak için Körgüz'ü geçici olarak tam yetkiyle görevlendiriyorum. Eğer verilen görevi hakkıyla yerine getirebilirse, o zaman gerekeni yaparız*, şeklinde bir yarlıg yazmalarını emretmiş, Körgüz bu fermanı alınca başkentten ayrılarak hızla Horasan ve Mâzenderân bölgesine dönmüştür. Böylece Körgüz, Kaan tarafından Rum sınırına kadar Horasan ve İran bölgesine atanmıştır.²⁷⁸

Seyislikle başlayan öğretmenlik ve kâtiplik makamına terfi eden Körgüz, daha sonra Cin Timur'un yardımcılığını yapmış ve en sonunda Kaan'ın emriyle Horasan'ın idarî işlerinde vekâleten de olsa bir müddet valilik yaparak hiyerarşik anlamda Moğol devleti içinde basamakları teker teker çıkmıştır.

2.1.3.2. Körgüz'ün İran Valiliği

Cin Timur'un ölümünden sonra Körgüz'ün İran coğrafyasında görevlendirilmesi Kül Bolat ve Nosal'in hoşuna gitmemiştir. Körgüz başkentten geri gelince ferman üzerindeki bütün yetkileri üzerinde toplamıştır.²⁷⁹ Körgüz'ün valiliği Cin Timur ve Nosal'ın valiliklerinde farklı olarak Horasan'ın batısını da kapsamakta olup bu dönem içerisinde Körgüz'ün yetkilerinin Horasan sahası dışına doğru genişlediğini görmekteyiz.²⁸⁰

Körgüz'ün seyislikten Ögedey Kaan'ın müşavirlerinden olan Cinkay'ın himayesine girecek kadar yükselmesi ve doğrudan Kaan tarafından ödüllendirilmesi görev yaptığı coğrafyada yani Horasan ve İran bölgesinde onunla beraber askerî ya da idarî görevlerde bulunan diğer Moğol devlet adamlarının ve Batu Han'ın Körgüz'e karşı muhalif olmalarına sebep olan en önemli faktördür. Aslen Karahıtaylı olan Cin Timur'un iş başına gelmesinden sonra Moğol devletinin batısında Türk kökenli memurların, Körgüz örneğinde olduğu gibi, artık bu coğrafyada idarî kadronun başına geçtiğini de çok rahat bir şekilde görmekteyiz.

²⁷⁸ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 228-229; Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, 584; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 390; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 409-10; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 220.

²⁷⁹ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 484; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 186; Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 224-225; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 406.

²⁸⁰ Rezevî, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der 'Ahd-i İlhânân*, 76.

D'ohsson'a göre bu dönemde Çin ülkelerinden başka; idarî olarak Moğol ülkesinin taksimatına baktığımızda imparatorlukta iki büyük idarî birime ayrılmıştır. Bunlardan birincisi; İli çayı ve Ceyhun nehri arasında kalan memleketler olup bunlar; Uyguristan, Hoten, Kaşgar, Almalık, Kayalık, Semerkand ve Buhara idi. İkincisi ise; Ceyhun nehrinin batı tarafından Diyâr-ı Bekr'e ve Rum hududuna kadar dayanıyordu. Bu batı kısmını Körgüz'ün idare ettiği bilinmektedir.²⁸¹ Bu ifadeden anlamaktayız ki; Moğol ülkesi idarî olarak üç büyük kısma taksim edilmiş bulunmaktaydı. İlki Çin ülkelerini kapsayan Moğol ülkesinin doğu bölümü, ikincisi; Doğu Türkistan ve Orta Asya'yı Ceyhun nehrine kadar kapsayan Orta Asya Türk coğrafyası ve üçüncü ise; Ceyhun nehrinin batısında kalan sınırı Doğu Roma, Abbâsî hilafeti ve Memlûk coğrafyasına kadar uzanan bölge idi. Daha sonraki dönemlerde de görüleceği üzere, Moğollar bu büyük coğrafyayı ve yeni toprakları idarî olarak taksim etmeden yönetemeyeceklerini kavrayacaklardır. Bu taksimatta devletin merkezi konumundaki bölge ve coğrafi unsurlar da belirleyici olacaktır.

2.1.3.3. Körgüz'e Karşı Muhalefet

Ögedey Kaan'ın fermanı ile Körgüz, kâtipler ve memurları ikametgâhına çağırarak yönetim işlerini eline almıştı. Nosal, bu dönemde yaşlılığı dolayısıyla Körgüz'e muhalefet edemeyecek bir durumdaydı. Fakat Kül Bolat, onun aksine bilgili ve tecrübeli bir devlet adamıydı. Kül Bolat ve Körgüz karşıtları, yönetim işlerinde Körgüz'e müdahale ettikleri her an; Körgüz, Kaan'ın fermanını onlara hatırlatıyor ve işlerine kimsenin karışmamasını istiyordu. Körgüz, kısa zamanda Horasan'ın ve Mâzenderân'ın işlerini yoluna koymuş, nüfus sayımını ve vergi miktarını yenilemiştir. Bu arada Cin Timur'un yakınları bir araya gelerek Cin Timur'un yerine oğlu Edgü Timur'un asaleten tayin edilmesi konusunda görüş birliği varmışlardı. Bunun için Edgü Timur ve Tonguz'u, Körgüz'e kışkırtmaktaydılar. Körgüz, bazı kimselerin kendisini şikâyet etmek için saraya gittiğini duyunca hemen hazırlıklara başlayıp yola çıkarken kendisine vekil olarak Sâhîb-i Dîvân Bahâeddîn Muhammed'i bırakmıştır.²⁸² Körgüz, böylece valilik döneminde muhaliflere karşı mücadele vermeye başlamıştır.

²⁸¹ D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 183.

²⁸² Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 229-231; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 410; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 168; Pîrniyâ, *Târîh-i Kâmil-i Îrân*, 689.

Edgü Timur, Horasan valisi Cin Timur'un oğlu olup babasının ölümü üzerine onun yerine geçmek için harekete geçmiş ve bu uğurda Körgüz ile mücadele etmiştir. Ancak Ögedey Han, meseleyi Körgüz'ün lehine halletmiş ve birbirleri ile kavgalı olan Körgüz ile Edgü Timur'u beraber çalışmaya mecbur etmiş ise de, aralarında bir uzlaşma sağlanamamıştır. Körgüz ile olan anlaşmazlıkları çözmek için Ögedey Han, Cinkay ve Taynal'a onları yargılatmış, mahkeme sonunda Körgüz haklı bulunmuş ve Edgü Timur davayı ve iddiayı kaybetmiştir.²⁸³

Başkentteki mahkeme birkaç ay devam etmiş, tartışmaların sonu gelmeyince Kaan'ın emri ile Körgüz ile Edgü Timur'un bir süre aynı odayı paylaşmalarını istemiş, fakat bunun da faydası olmayınca Kaan, bizzat yargıda bulunarak onlara sorular yöneltmiştir. Yargı sonucunda Kaan, *Sizi şimdi Körgüz'ün emrine veriyorum. Cengiz Han'ın yasalarına göre işlediğiniz suçların cezası ölümdür. Fakat uzak yerlerden geldiğiniz ve çoluk, çocuklarınız sizi evde bekledikleri için bu defa canınızı bağışlıyorum* dedikten sonra Körgüz'e de, onları affettiğini, onlara bir şey yaparsa, bunu hayatıyla ödeyeceğini bildirmiştir. Bu yargıdan sonra Körgüz, rahatlamış ve daha sonra Kaan, Curmagun tarafından fethedilmiş olan Ceyhun nehrinin batı taraflarının yönetimini de yarlıg ve payza ile Körgüz'e vermiştir.²⁸⁴ Böylece Körgüz'ün eli muhalifler karşısında kuvvetlenmiş oldu.

Körgüz'e, onun hakkında çıkmış olan yarlıgı okunmuş ve Körgüz oğlunu ve dîvândaki kâtipleri de Irak, Arrân ve Azerbaycan'a göndermiştir. Liyâkati ve iş bilirligi yüzünden bazı devlet işlerini Nizâmeddîn Şâh'a yüklemiştir. Yeni heyet Irak, Arrân ve Azerbaycan ülkesine varınca Curmagun'un emirleriyle mücadele ederek, o vilâyetleri onların elinden kurtarmışlardır. Bu heyet, vergilere yeni usuller koymuştur. Çünkü her vilâyetin Noyan'ı vergilerden az bir miktarı dîvânın payı olarak ayırıyor, geri kalanı kendileri sahipleniyorlardı. Oraya yeni gelen Körgüz'ün adamları, onlardan ele geçirdiklerinin hepsini o geri almışlardır. Bu işleri yaptıktan sonra Körgüz, yönetim merkezi olan Tus'un imârıyla meşgul oldu.²⁸⁵

²⁸³ Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 186-187; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 126; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 168-169.

²⁸⁴ Reşidüddîn, *Câmi 'u't-Tevârîh*, 485; Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 224-225; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 413-14.

²⁸⁵ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 237-238; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 415; N. V. Pikoloskaya-A. Yakubovski-E. Y. Petroşfski-A. M. Belinski-L. V. İstrova, *Târîh-i İrân*, 337.

Körgüz'ün valiliği zamanında Nosal, Kül Bolat, Edgü Timur ve Şerefeddîn'in İran coğrafyasında aktif olarak siyasî, malî ve idarî hayata müdahale ettikleri görülmektedir. Bu çekişmeli durum coğrafya üzerinde huzursuzluğa sebep olmaktadır. Ayrıca huzursuzluğun tek sebebi siyasî çekişme de değildi. Bu dönemde vergi konusu da belirsizliğini hâlâ korumakta idi. Moğol şehzâdeleri, valiler ve noyanlar bu belirsizlik neticesinde kafalarına göre vergi toplamakta veya yeni vergi uygulamaları denemekte idiler.

Dava sonrasında Körgüz evine varınca, Kül Bolat, Edgü Timur, Nosal ve diğer Moğol emirleri, yanlarına adam toplayıp Körgüz'ün evinde bulunan çalışanları zorla oradan çıkarıp kendi ikâmetgâhlarına götürerek sorguya çektiler. Daha sonra başkentten haberciler gelerek Körgüz hakkındaki soruşturmaya son verilmesi ve orada bulunan bütün melik ve emirlerin başkente gelmesi konusundaki Kaan'ın fermanını bildirmişlerdi. Bu ferman üzerine devlet memurları Edgü Timur'un evinden ayrılıp Körgüz'ün evine gitmek istemişler ve bunun üzerine Edgü Timur'un adamları onları sopayla döverek Körgüz'ün evine götürmüşlerdir. Bu olay üzereine kâtipler, iki taraf arasında kalmışlardı. Körgüz ise, Kaan'ın fermanıyla başkente gitmişti.²⁸⁶

Cin Timur ölüp yerine Nosal geçtiğinde Cin Timur'un uluğ bitikçisi olan Şerefeddîn, Batu'ya giderek, önceki işine devam etmesi konusunda yarlıg almıştı. Şerefeddîn, Cin Timur'un oğlu Edgü Timur'un babasının makamını ele geçirmesi için Körgüz'e karşı kışkırtmaya, Körgüz aleyhinde raporlar hazırlayıp başkente göndermeye başlamıştı. Daha sonra Şerefeddîn, Kaan'ın Körgüz'den yana olduğunu anlayınca, el altından teşvik ettiği Edgü Timur aleyhinde hareket etmiştir. Edgü Timur'un adamlarından bazılarını cezalandırıldıkları zaman onlardan biri, Şerefeddîn'in yazdığı bir kâğıdı Körgüz'e vermiş, böylece muhaliflerin gizlice Şerefeddîn'in sözleriyle de kışkırtıldığı ortaya çıkmıştı. Bu durumu, Cinkay vasıtasıyla Ögedey Kaan duyunca Şerefeddîn'in Körgüz ile Horasan'a gönderilmemesini istemiştir. Körgüz ise Horasan ve Mâzenderân bölgelerinin vergi hesapları kapatılmadığı için vergi memurları ve mutasarrıfların²⁸⁷ Şerefeddîn'in yokluğundan faydalanarak vergi hesabında açık verecekleri düşüncesi ile Şerefeddîn'in kendisi ile Horasan'a dönmesi için Ögedey

²⁸⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 411; Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 484-485; Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 231.

²⁸⁷ Vergi tahsildarları; Emîn, *Istulâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 211.

Kaan'dan izin istemiştir. Körgüz ile başkente giden Horasan melikleri ile ileri gelenleri, Körgüz'ün davayı kazanması üzerine her biri bir yarlıg almak istemişlerdir. Bunun üzerine Körgüz, *Eğer herkese padişah yarlıgı verilirse, benim onlardan ne farkım kalır* diyerek Cinkay'ın da yardımıyla onların yarlıg ve payza almalarına engel olmuştur. Körgüz Horasan'a döndükten kısa bir zaman sonra Ögedey Kaan vefat etmiş, bu yüzden bazı Körgüz muhalifleri tekrar fırsat bulmuşlardı.²⁸⁸

Körgüz, Moğol adetlerine aykırı olarak kalede bir hazine binası yaptırmış, kendi ikâmetgâhını da oraya nakletmişti. Cinkay'ın adamları olan Mahmûd Yalavac ve Körgüz, daha önce saraya geldiklerinde görev başındaki devlet erkânına ilgi göstermemişlerdi. Bu yüzden saraydaki yeni memurlar ile Körgüz'ün arası açıktı. Körgüz ömrünün sonlarına doğru putperestliği bırakıp İslam'ı kabul etmiştir.²⁸⁹ Körgüz'ün Horasan valiliği zamanında vergiler güzel bir şekilde toplanmış ve düzenlenmiştir. Onun zamanında merkez olan Tus şehri kerhizlerin açılması ve imâr faaliyetleri ile mamûr bir hale gelmiş, Horasan vilâyetinin işleri adalet ve güven içerisinde bu dönemde yoluna girmişti.²⁹⁰ Körgüz, 1242 yılında öldürtülmüş, onun yerine uzun süredir baskaklık yapmış olan Emîr Argun Aka atanmıştır.

İran valiliği konusunda güçlü devlet adamları karşısında çeşitli badireler atlatan, bu yüzden birkaç kez başkente gitmek zorunda kalan Körgüz, başkentteki Moğol bürokratlarının ve Kaan'ın desteği ile yerini güçlendirmiştir. İran konusundaki belirsiz idarî anlayışı ve vergi yapısını düzeltmeye çalışan Körgüz, muhalifleri ile mücadele ederken imâr faaliyetlerinde de bulunmayı eksik etmemiştir. Onun faaliyetleri ve mücadelesinin yanında Körgüz'ü tarihimiz açısından önemli kılan yanı, onun Moğol tarihinde Yakınoğu'ya ve İran'a atanan ilk yüksek dereceli sivil Türk idârecisi olmasıdır.

²⁸⁸ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 236, 271; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 440; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 168-169; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, 414; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 187.

²⁸⁹ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 240, 242; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 418; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 169.

²⁹⁰ Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 167-168; Petruşevsky, *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, I, 121.

2.1.4. Emîr Argun Aka

Moğolların Oyrat kabilesinden olan Emîr Argun Aka, 1243-1255 tarihleri arasında Horasan ve İran bölgesinde genel vali olarak görev yapmıştır. Ögedey Kaan'ın kâtiplerinden birisi olan Argun Aka, Körgüz ve Cin Timur'un oğlu Edgü Timur arasında sorun çıkması sonucunda Ögedey Kaan'ın fermanıyla Körgüz'ün niyâbeti için görevlendirilmiştir.²⁹¹

Argun Aka, Uygurca'yı bildiği için küçük yaşta devlet hizmetinde bulunmuştur. Horasan hükümetine namzet olarak görülmüştür.²⁹² Argun, küçük yaşından itibaren Uygur yazısını öğrenerek bu konuda büyük bir ilerleme göstermiş ve çocuk denecek yaşta Kaan'ın hizmetine girerek onun bitikçileri arasında yerini almıştır. Horasan ve Irak'ın yönetimi Körgüz'ün ellerinde bırakılınca Argun da onun yanına baskak olarak tayin edilmiştir. Verilen emre göre Körgüz, bütün kararlarında ve işlerinde Argun'a danışacak onun haberi ve izni olmadan hiçbir iş yapılmayacaktı. Körgüz'den sonra Töregene Hatun, Ceyhun'dan Fars'a, Gürcistan'dan Anadolu'ya ve Musul'a kadar daha önce Körgüz'ün yönetiminde olan bütün bölgelerin idaresini Emîr Argun Aka'ya bırakmış ve Şerefeddîn'i onun yanına Uluğ Bitikçi olarak tayin etmişti.²⁹³

2.1.4.1. Emîr Argun'un İran Valiliği

Emîr Argun Aka, Cin Timur ve Körgüz'den sonra devletin batı kısmının idaresi uhdesine verilince, bu işte ehil olduğu için zorluk çekmemiştir. Argun Aka, İran'da bulunduğu sırada faaliyet merkezi olarak Tebriz şehrini seçmiştir. Güyük Han ile Batu'nun çekişmesine sebep olan Elcigidey Noyan'ın geniş yetkilerle Ön Asya'ya gönderilmesi sonucunda; onunla vazifesi gereği anlaşıldığı, yani uyum halinde çalışmasına rağmen Elcigidey'in başına gelenlerden etkilenmemiştir. Güyük Han zamanında Ön Asya idarî olarak taksim edilmiştir. Rum, Musul, Şam ve Gürcü şehirleri üzerine Elcigidey Noyan'a verilmiş, Hıtay (Çin ülkeleri) idareciliği için Sâhib Mahmûd

²⁹¹ Âştiyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 169; Âştiyânî, *Târih-i Mogûl*, 197.

²⁹² Mîrhând, *Târih-i Ravzzatü's Safâ*, V, 143; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 50; "Argun Aka", *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., VII, 644; E. Hatîbî, "Argun Aka", *Dânişnâme-i Îrân*, Tahrân 1384 hş., II, 443-444; Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târih-i Îrân*, 101.

²⁹³ Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 419; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 186; Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, II, 242-243; Âştiyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 169; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 59-60; Şîrîn Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, 128.

Yalavac'ı görevlendirilmiş; Maverâünnehr ve Türkistan'a Emîr Mesûd Yalavac'ı; Horasan, Irak, Azerbaycan, Şirvan, Lur, Kirman, Fars'a Emîr Argun Aka'yı tayin etmiş ve Rum diyarının hükümdarlığına ise IV. Rükneddîn Kılıç Arslan'a verilmiştir.²⁹⁴

1243-1244 yılında Horasan'da görevine başlayan Argun, bölgeyle ilgili yarıları herkese duyurduktan sonra daha önce bozulmuş olan işleri yoluna koymaya çalışmıştır. Aradan bir süre geçince kalan vergiyi toplamak için Töregene'nin sarayından Şirakçin Elçi başkanlığında bir heyet gelmiş, Emîr Argun onları Nizâmeddîn Şâh'a havale ederek, Horasan'dan Azerbaycan'a hareket etmiştir. O sırada Emîr Hüseyin, Hoca Fahreddîn ve kâtiplerinden bir kısmını kendine vekil bırakarak Tebriz'in yolunu tutmuştur. Tebriz'e varınca daha önce Curmagun, Baycu ve diğer yöneticilerin keyfi idareleri yüzünden işleri bozulmuş olan bu sınır bölgesinin işlerini yoluna koymuştur. Argun, halkın malını güvence altına alarak devlet memurlarının ellerini onların üzerinden çekirmiş, bu esnada Suriye ve Halep sultanları elçiler göndererek onun gözüne girmeye çalışmışlar ve Emîr Argun, bütün bu bölgelere vergi toplamak için elçi yollamıştır.²⁹⁵

Daha sonra başkentten elçiler gelip bütün yöneticilerin saraya çağrıldığını bildirince, Emîr Argun yola çıkmadan önce Sâhib-i Dîvân Bahâeddîn Muhammed Azerbaycan, Gürcistan ve Anadolu bölgelerinin yönetimine vekil bırakmış, Buku'yu baskak olarak tayin ettikten sonra yola çıkmış, Tus'a vardığında Şerefeddîn'in öldüğü haberini almıştır. Bunun üzerine Şerefeddîn'in halka yüklediği ağır vergileri iptal etmiş ve fazladan toplanmış olanları sahiplerine geri verdikten sonra kâtipler ve yüksek dereceli memurlarla birlikte sarayın yolunu tutmuştur. Saraya vardığında Töregene Hatun ölmüş²⁹⁶, şehzâdelerin her biri bir bölgeyi alarak bu bölgelerin yöneticilerine yasa hükümlerine aykırı olarak berâtlar, nişanlar, yarılg ve payzalar dağıtmışlardı. Emîr Argun, maiyetinde bulunanlara verilmiş olan yarılg ve payzaların hepsini toplattır. Huzura varınca Güyük Kaan'a ülke meseleleri hakkında görüşlerini arz etmiş,

²⁹⁴ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 570; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 393; Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 239; Ravzatu's-Safâ'da Emîr Argun Aka'ya Hürmüz sınırına kadar Horasan, Irak, Fars, Kirman, bölgesinin zabtı görevi verildiği bilgisi aktarılmıştır. Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 173-174; Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, I, 212; Şirâzî, *Târih-i Vassâf*, 279; Osman G. Özgüdenli, "Ögedey", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 21. Ebu'l-Ferec, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, 22; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 513.

²⁹⁵ Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, II, 244; Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 420; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûri*, I-II, 169.

²⁹⁶ Ebu'l-Ferec, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, 23; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 170.

şehzâdelerin kanunsuz olarak dağıttıkları payza ve yarlıglara değinmiştir. Onun sözlerini beğenen Güyük, daha önce yönettikleri toprakların yönetimini tekrar ona verdikten sonra altın başlı payza ve yarlıg ile onu şereflendirmiş ve hizmetine memurlar tahsis etmiştir. Han, Emîr Argun'dan başka hiç kimseye payza ve yarlıg vermemiştir. Ayrıca batı bölgelerinin yöneticisi olan Argun Aka'dan, Hıtay ve Maverâünnehr'den gelen Sâhib Yalavac ile oğlundan başka kimseyi huzuruna kabul etmemiştir. Şerefeddîn'in ölümü üzerine uluğ bitikçi olarak onun yerine herkes tarafından sayılıp sevilen Hoca Fahreddîn Bitikçi'yi tayin etmiş ve Emîr Argun, başkentten dönerken memurların her birine yeteneklerine göre işler vermiştir.²⁹⁷

Şerefeddîn Harizmî'nin ölümünden sonra Argun Aka, Horasan ve İnan bölgesinde rahat bir nefes almış ve asayişini sağlamaya muvaffak olmuştur.²⁹⁸ Hülâgu Han'ın İnan'a gelişine kadar bölge Argun Aka'nın idaresi altında tek elden yönetilmeye devam etmiştir.

Emîr Argun, Horasan'a varınca bütün vezirler huzurunda toplamış, yarlıg muhtevası okunduktan sonra Mengü Kaan'ın vergi konusunda koyduğu yasaları tahsildârlara duyurmuştur. Yasaların hükmüne titizlikle uymaları, yasaya uymayıp halka zulmedenlerin suç işlemiş sayılacağı ve cezalandırılacakları konusunda onların her birinden birer senet almıştır. Daha sonra ferman uyarınca emirleri ve kâtipleri tayin etmiştir. Kopçurun belirlenmesi için günlerce görüş alış verişinde bulunmuş, sonunda nüfus sayımı yapıldıktan sonra her on kişiye yetmiş dinâr vergi konulması ve meblağın yıldan yıla alınması kararlaştırılmıştır. Argun Aka, akrabası olan Naku'yu, ulug bitikçi olan Hoca Fahreddîn Behiştî'yi, geniş yetkilerle donatılmış olan Nâib-i Mutlak Vezir İzzeddîn Tâhir'i ve şehzâdeler tarafından görevlendirilmiş olan Moğol emirlerini Horasan ve Mâzenderân'ın çeşitli bölgelerine göndermişti. Bu dönemde dîvân görevlerinden bıkmış usanmış, idârî görevlerin ağırlığından yıpranmış, geri kalan ömrünü bir köşede geçirmeye karar vermiş olan Sâhib-i Dîvân Bahâeddîn Muhammed ile Naimtay'ı Irak ve Yezd bölgelerinin yöneticiliğine tayin etmiştir.²⁹⁹

²⁹⁷ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 245-247; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 420-421.

²⁹⁸ Spuler, *İnan Moğolları*, 307.

²⁹⁹ Reşidüddîn, *Câmi 'u't-Tevârih*, 597; Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 256-257; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 426-27; Emîn, *İstulâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 137; Safa, *Târîh-i Edebiyât der İnan*, III, 354; 663-664.

Emîr Agun Aka'nın İran valiliği selefi olan Cin Timur ve Körgüz'e göre daha işlerin yerine oturduğu ve iktidar için kavgaların azaldığı bir döneme denk gelmektedir. Argun, kendinden önceki Horasan valilerinin siyasî geçmişlerinden ders çıkarmış ve bürokratik hayatını buna göre belirlemiştir. Ayrıca Şerefeddîn'in ölümüne kadar Emîr Argun'un onunla çatışmaya girmemeye çalışması da siyasî açıdan dikkate değerdir.

Emîr Argun'un yönetimi sırasında Mengü Kaan'ın emriyle Hülâgu, Karakorum cihetlerinden garba yönelmiş ve Mengü Kaan her on kişiden iki kişi ayırma suretiyle Hülâgu'ya birçok asker vermiştir.³⁰⁰ Hülâgu Han, 1255 yılında Semerkant önlerinde bulunan Kân-ı Gil³⁰¹ denen yere geldiğinde Melik Şemseddîn-i Kert³⁰², diğer İran meliklerinden önce karşılama şerefine ulaşmıştır.³⁰³ Daha sonra Emîr Argun Aka, Horasan'ın bütün ileri gelenleri ile gelip olcamışı³⁰⁴ yapmış ve Hülâgu Han, bir ay kadar Semerkant yakınlarında kalmıştır.³⁰⁵

Emîr Argun, Hülâgu Han'ın İran'a gelmesi ile onun buyruğuna girerek, Irak ve Azerbaycan'daki işlerini hafifletince Hülâgu'yu karşılamış ve Hülâgu'nun huzurundan ayrıldıktan sonra Cemâleddîn Has Hâcib, Hülâgu'ya giderek ona bir isim listesi uzatmıştır. Bunun üzerine Hülâgu, *O bölgenin işleri Argun'un ellerine bırakılmıştır. Onun yaptığı her iş Mengü Kaan ve benim rızamız dâhilindedir*, diye cevap vermiştir. Cemâleddîn Has Hâcib, orada daha önce Argun ile arası açılmış olan Hoca Fahreddîn ile Argun Aka'ya karşı işbirliği yapmaya çalışmıştır. Daha sonra Emîr Argun başkente vardığında orada aleyhinde hazırlanmış raporlar huzurda okunmuş ve Hitay kâtipleri bu raporu incelemekle meşgul olmuşlardır. Yargıdan Argun haklı çıkınca, yargıç mahkemedен sonra bazılarını hemen başkentte öldürmüştür. Elebaşlarından bazılarını da Emîr Argun'a teslim etmiş, Emîr Argun ise Cemâleddîn Has Hâcib dışındakileri

³⁰⁰ Ebu'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 25.

³⁰¹ Semerkant'ın doğusunda bir otlakın ismidir; Reşîdüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 16; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 414; Tetevî-Kazvîni, *Târîh-i Elfi*, VI, 3939; Fehmî, *Târîhü'l-Devletü'l-Mogüliyye fî İrân*, 110.

³⁰² Şemseddîn Muhammed Kert ile ilgili olarak detaylı bilgi için bkz. Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 47-51; Seyfî Herevî, *Pirâste-i Târîhnâme-i Herât*, 39-42; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 414; Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Fihrisu't-Tevârih*, 151.

³⁰³ Reşîdüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, 688; Reşîdüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 16.

³⁰⁴ Olcamışı, Moğolca'da görüşmek ve birbirine kavuşmak anlamına gelen ağulca ce aulcadan türemiştir. Buradaki metinde tazim sunmak anlamına gelir; Reşîdüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 16; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 230.

³⁰⁵ Reşîdüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, 688; Reşîdüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 16-17; Ebu'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 27.

Tus'ta cezalandırmıştır.³⁰⁶ Seleflerinin döneminde olduğu gibi Argun döneminde de onun aleyhinde yargılarla uzayan sorunlar mevcuttu. Hülâgu'nun gelmesinden sonra batıdaki sivil ve askerî sistem onun şahsında birleştirilmiştir.³⁰⁷

Mengü Kaan zamanında Moğol devleti en geniş sınırlarına ulaşmıştı. O sırada Mengü Kaan, nüfusu sayılmış olan bölgelerin yönetimini kardeşleri ve akrabaları arasında paylaştırdı. Mengü Kaan, Argun'u kendisine bağlı melikleri ve emirleri ile başkente çağırmış, o sırada ölen Hoca Fahreddîn Behiştî'nin yerine en küçük oğlu olan Hüsâmeddîn Emîr Hüseyin'i tayin edilmiştir. Çünkü Hüsâmeddîn Emîr Hüseyin, Moğolca'yı Uygur yazısı ile yazabilen sayılı kişilerdendi. O devirde bilgili ve yetenekli olmanın en önemli ölçüsü Moğolca ve Uygur yazısını bilmektir. Uluğ bitikçilik görevi ise Batu tarafından Hoca Necmeddîn'e verilmiş ve diğer görevliler ise yerlerini korumuşlardı.³⁰⁸

Hülâgu, Horasan'a geldiğinde Emîr Argun, ferman üzere Mengü Kaan'ın yanına gitmek zorunda kalmış ve kendi oğlu Giray Melik'i ve Ahmed Bitikçi ile Sâhib Alâaddîn Ata Melik Cüveynî'yi, kendisi dönene kadar önemli işleri yapmaları için atayıp Hülâgu'nun hizmetine bırakmıştır.³⁰⁹ Emîr Argun Aka, Hülâgu Han İran'a gelmeden önce bu bölgeyi idarî ve malî anlamda düzene sokmuştu.³¹⁰ Denilebilir ki; Hülâgu, İran'a gelmeden önce batıdaki Moğol topraklarının ve tabii devletler siyasî ve askerî bakımdan Kafkasya'daki Curmagun, Baycu ve Elcigidey gibi genel valilere; malî yönden de Horasan'daki valilere; bunlar sırasıyla Cin Timur, Körgüz ve Argun Aka'ya karşı sorumlu idiler. Hülâgu'nun gelmesi ile sivil ve askerî yönetim Moğol şehzâdenin

³⁰⁶ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 258-259; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 429-30; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 126; E. Hatîbî, "Argun Aka", *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., VII, 645; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 11.

³⁰⁷ Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 187; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 53; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 220.

³⁰⁸ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 260; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 430; A. Riasanowsky, "Moğol Hukuku", (Çev. Hüseyin Edip Serdengeçti), *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1939, V, 192.

³⁰⁹ Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 689; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 17-18; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 230; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 175. 250; Hayrunisa A. Akbıyık, "Cengiz Han Sonrası Asyası'nda Politik Geleneğe Dair", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, VIII, 293.

şahsında birleşmiş, Argun Aka'nın görevi fiilen sona ermiş ise de, Hülâgu'nun Mısır seferinden dönmesine kadar görevini sürdürmüştür.³¹¹

Bu dönemde Mengü Kaan, ilk iş olarak Cengiz Han'dan itibaren Ögedey, Güyük ve diğer şehzâdeler arasında dağıtılmış olan yarlık ve payzaları toplatmıştır. Mengü zamanında Mahmûd Yalavac'ın vergi görüşü kabul görmüştü. Önceleri hane başına alınan vergi yerine bu dönemden itibaren kişi başına vergi almayı esas alan “*Dink*” sistemi getirilmiştir. Daha önceleri dağınık toplanan vergi sistemini Mengü, bir düzene sokmak istemiş, bu amaçla da doğu bölgelerine Mahmûd Yalavac, batı bölgelerine ise Argun Aka'yı görevlendirmiştir. 1243-1255 yılları arasında Argun Aka görev yaptığı İran bölgesinde kişisel vergi sistemi olan “*Dink Sistemi*”ni başarıyla uygulamıştır. Ömrünün son yıllarında Müslüman olan Argun Aka, 14 Mayıs 1278 yılında Tus'ta vefat etmiş, onun oğlu Nevrûz, Gazan Han zamanında ünlü devlet adamlarından olacaktır.³¹²

2.1.4.2. Emîr Argun'a Karşı Muhalefet

1251 tarihinde Karakurum'daki kurultaya katılan Emîr Argun, kısa bir süre sonra hakkındaki iddialar üzerine yaptığı işlerle ilgili olarak hesap vermek veya aleyhinde yayılan yanlış haberlere karşı kendisini müdafaa etmek için beş altı defa Karakurum'a gitmek zorunda kalmıştır. 1256 yılında Hülâgu İran'a vardığında yine bu iddialar üzerine Argun Aka, Mengü Kaan'ın yanına gitmek üzere yola çıkmıştı. Argun Aka, yerine kendi memurlarını bırakmıştı. Hülâgu geldikten sonra ona düşman olanlardan Cemâleddîn, onun hakkında bir takım iddiaları Hülâgu'ya aktarmış ise de netice alamamıştır. Hülâgu'nun gerek İsmâ'îlî kalelerini kuşatması sırasında ve gerekse Bağdad'ın alınması sırasında ünlü bitikçilerden Karakay, Seyfeddîn Bitikçi, Alâaddîn Ata Melik Cüveynî, Nasîreddîn Tûsî ve Argun Aka Han'ın yanında hazır bulunmuşlardı. Hülâgu, 1258 yılı sonunda Ön Asya seferinden dönünceye kadar Argun Aka da resmî olarak görevinde kalmış, 1260 yılından sonra da İlhanlı sarayında nüfuzlu

³¹¹ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 101; Âştıyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûri*, I-II, 169; Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i Îrân der Devre-i Mogûl*, 139-140; Boyle, “*Târîh-i Dûdmânî Siyâsî-yi İlhanî*”, *Târîh-i Îrân Cambridge*, V, 320.

³¹² Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 433; Tetevî-Kazvînî, *Târîh-i Elîf*, VI, 4096; Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 72-73; Mustafa Uyar, *İlhanlı Devleti'nde Argun Dönemi (1284-1291)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2001, 4; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 41, 124; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 336.

bir müşavir olarak hizmetine devam etmiş ve Abaka Han'ın iş başına gelmesi ile eski mevkiini kaybetmiştir.³¹³

Bu sırada uluğ bitikçi olarak Argun'un yanında bulunan Şerefeddîn, fırsat bulunca halktan zorla vergi toplamıştır. Bu sırada saraydaki memurlar ve devlet adamları Körgüz'ün nâibe Töregene zamanında gözden düşüşü yüzünden Şerefeddîn'e karşı tepkili idiler. Aynı zamanda Töregene'nin Ön Asya'daki gözdesi Emîr Argun idi.³¹⁴ Emîr Argun'un sayesinde Şerefeddîn'in işleri yoluna girip, halktan zorla topladığı dört bin balış altını Töregene'ye sununca nâibe; Horasan ve Mâzenderân bölgelerinin malî işlerinin başına yeniden tayin etmiş ve Emîr Argun'u da yanında Horasan'a göndermişti. Oraya varınca Şerefeddîn, bütün vergi işlerini tekrar eline aldı. Ayrıca Emîr Argun da önemli işleri ona havale ediyordu. Fakat Şerefeddîn, Dihistân'a varınca Batu'nun gönderdiği elçiler gelip onu yargılamak için saray götürmüşler, gerek Emîr Argun'un onun kurtulması için sarf ettiği çabalar, gerekse onun vergi toplama işinde üstün başarısı, onu hapis olmaktan kurtarmıştı.³¹⁵

Emîr Argun Aka, düşmanlarının kendi aleyhine çevirdikleri işleri öğrenince saraya gitmek için hazırlıklara başlamış, ayrıca yanına Hoca Fahreddîn Bitikçi, Bahâeddîn Muhammed ve *Târîh-i Cihânguşâ*'nın yazarı Ata Melik Cüveynî'yi de almıştı. Emîr Argun, Horasan'a geri dönünce Elcigidey'e erzak ve şarab temîni ile meşgul olmuştu. Bu sırada şehzâdelerin her tarafa elçiler göndererek birkaç yıllık vergiyi birden istemeleri, Elcigidey'in ve diğer Moğolların bitmez tükenmez istekleri ile halkı ve yöneticileri zor durumda bıraktı.³¹⁶

³¹³ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 597; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 230; Müstevfî, *Târîh-i Guzide*, 584; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 404; Yuvalı, *İlhanlılara Tarihi I Kuruluş Devri*, 123; Tetevî-Kazvîni, *Târîh-i Elfi*, VI, 3913, 3941; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 182; İ. Erdem, "İlk Dönem Türkiye Selçuklu-Moğol İlişkilerinin İktisâdî Boyutu (1243-1256)", *AÜDTÇFTAD*, XXIV, 38, Ankara 2005, 8; Z. M. Pûrhûncânî-E. F. Ânûş, "Destâverd-i Hâfuzân-i Ferheng ve Temeddon-i İrânî-İslâmî der Devre-i İlhânî", *Faslnâme-i Pejûheşi Târîh-i Ferheng ve Temeddon-i İslâmî*, 12, 1392 hş., 9; Özen, *Mengü Han Döneminde (1251-1259) Selçuklu-Moğol İlişkileri*, 81.

³¹⁴ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 273-274; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 441.

³¹⁵ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 274; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 442.

³¹⁶ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 249-248; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 422.

2.1.4.3. Emîr Argun Zamanında Vergi Meselesi ve Nüfus Sayımı

Argun Aka da tıpkı Cin Timur gibi uhdesinde bulunan yerlerin idaresini ikiye bölmüştü. O zamana kadar uygulanmakta olan keyfi vergi usulünü kaldırarak, sabit hayvan vergisi olan kopçur vergisini getirmiştir. Mengü Kaan, tahta çıktığı sırada merkezî idare bilhassa nâibeler döneminde zayıflamış, Argun Aka, ilk olarak vergilerin ıslahı ile işe başlamış ve Mahmûd Yalavac zamanında uygulamaya konulan kopçur hayvan vergisini yaygın hale getirmiştir. Yeni uygulama da herkesin gelirinden yılda ne kadar vergi vermesi gerektiği belirlenecekti. Emîr Argun, 1251 yılında Mengü Kaan'ın üst düzey yöneticilerle Karakurum'daki yaptığı toplantıya katılmış, rapor sunmuş, 2 Eylül 1253 yılında Mengü Kaan'dan yarlık ve payza aldıktan sonra, Horasan'a dönmüş ve İran'a bölgesine döner dönmez, vergi işi için Ali Melik'i Isfahan ve Nişabur civarında nüfus sayımına görevlendirmiştir.³¹⁷

Mengü Kaan zamanında Emîr Argun 1251 yılında maiyetinde kâtiplerle kurultaya katılmak için başkentin yolunu tutmuş³¹⁸, ayrıca Melik Sadreddîn, Hoca Fahreddîn Bitikçi ve devlet büyüklerinden bazıları huzura kabuledilmişlerdir. Mengü Kaan, Argun Aka'ya ülke sorunları hakkında görüşlerini sormuş Emîr Argun, vergilendirmedeki karışıklıkları beklenen verginin toplanmamasının en önemli sebebinin tahsildârların ve elçilerin işlerini bilmemelerinden kaynaklandığını anlattıktan sonra, aksayan diğer işlerin aksama sebeplerini ve çözüm yollarını söylemiştir. Onun sunduğu çözüm yolları Kaan'ın çok hoşuna gitmiştir. Mengü Kaan, bütün yetkilileri huzurunda toplayarak, onlara halkı rahat ettirmenin ve ülke fethetmenin yollarını, fakirlerin durumunun düzeltilmesi ve şehirlerin imâr etmenin çarelerini, her yöneticinin kendi bölgesine has meselelerin neler olduğunu sormuş ve onlara, düşündükleri çözüm yollarını yazılı olarak bildirmelerini, o raporların kendisi tarafından incelendikten sonra vereceği emirler doğrultusunda hareket etmelerini istemiştir.³¹⁹

Ertesi gün fermana uyarak rapor yazan emirlerin hepsi Mengü Kaan'ın huzurunda hazır bulunmuşlar ve Mengü Kaan, onlara çeşitli konular hakkındaki görüşlerini bildirmiştir. Kaan'ın anlattıklarının en önemli bölümü şuydu: *Halktan çeşitli adlar*

³¹⁷ Tetevî-Kazvînî, *Târîh-i Elfi*, VI, 3913.

³¹⁸ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 251; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 424; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 553.

³¹⁹ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 254.

altında vergi toplanmakta, bu da sorunlara sebep olmaktadır. Bu karışıklık Maverâünnehr’de Sâhib Mahmûd Yalavac’ın uyguladığı, adına kopçur denilen sistemin her yere yayılması ile giderilebilir. Buna göre ayrı ayrı her kişinin kazancından ve servetinden yılda ne kadar vergi vermesi gerektiği belirlenir. O, kişi o miktarı ödediği zaman bir daha ondan vergi istenmez. Yalnız bu verginin dışında haşerin, posta menzillerinin (yam) ve elçilerin harcamalarını karşılamak için fakir kişiden bir, zenginden de on dinar alınır. Bunların dışında her ne ad altında olursa olsun hiçbir memur halktan para isteyemez ve rüşvet alamaz, diyerek bu konuda uygulanmasını istediği sistemi açıklamıştır. Daha sonra Mengü Kaan, her konuda yasalar çıkararak onların titizlikle uygulanmasını emretmiştir.³²⁰ Emîr Argun, 1252’de Kaan’a bağlılığını tekrar arz etmiş, bunun üzerine Kaan; Emîr Argun’a Horasan, Mâzenderân, Hindistan, Irak, Fars, Kirman, Lur, Arran, Azerbaycan, Gürcistan, Musul ve Halep ülkelerinin yönetimini vermiştir. Ayrıca onunla beraber saraya gelen melikler, emirler ve bitikçiler de Mengü Kaan’ın bağış ve yardımını gördüler.³²¹

Ayrıca yönetimde Emîr Argun’a ortak tayin edilmiş olan Nasîreddîn Ali Melik’e Nişabur, Tus, Isfahan, Kum ve Kaşan tümenlerinin komutanlığını verilmiş; Arran, Azerbaycan bölgelerinin meliki olan Melik Sadreddîn, tekrar aynı göreve tayin edilmiş ve Herat, Sistan, Belh ve Hindistan’ın Moğol ülkesine katılmış bölgeleri Melik Şemseddîn Muhammed Kert’in yönetimine bırakılmıştır. Emîr Mahmûd’a Kirman ve Sankuran’ın yönetimlerini verdikten sonra yukarıda adı geçenlere üzerine aslan başı resmedilmiş damgalı payza dağıtılmış, diğer görevlilere de rütbe ve makamlarına göre altın ve gümüş payzalar ve yarlıklar verilmiştir.³²² Ayrıca çok açık bir şekilde görülmektedir ki; İran coğrafyasının güneydoğusunda hâkim olan Melik Şemseddîn Muhammed Kert, Târihnâme-i Herât’tan anlaşılacağı üzere Mengü Kaan zamanında hem merkezde hem de İran’daki Moğol yöneticileri tarafından müttelik olarak algılanmaktaydı.

1254 yılında Mengü Han, zapt ettiği yerlerde yeniden nüfus sayımı yapılmasını istemiş, bu iş ile ilgili olarak Emîr Argun Aka’yı görevlendirmişti. Argun, sadece

³²⁰ Reşidüddîn, *Câmi’u’t-Tevârih*, 597; Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, II, 254; Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 425-26; İlhan Erdem, “İlk Dönem Türkiye Selçuklu-Moğol İlişkilerinin İktisâdî Boyutu (1243-1256)”, 8.

³²¹ Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, III, 74; Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 489; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu’s-Safâ*, V, 182.

³²² Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, II, 255; Herevî, *Pirâste-i Târihnâme-i Herât*, 41.

erkekleri değil kadın, yaşlı ve çocukları da vergiye tabi tutmuştur.³²³ Bu dönem içinde Ermeni tarihçilerin aktardığı bilgilerde dikkatimizi çeken en önemli nokta; ülkenin batısına vali olarak atanan ve atanır atanmaz vergi tahsil kalemını belirlemek için Ceyhun nehrinin batısından itibaren nüfus sayımı yapan Argun Aka'nın bu nüfus sayım faaliyetidir. Dönemin birçok Ermeni vakanüvisi ağız birliği yapmış gibi bu olayı özellikle kaydetmişlerdir. Bu nüfus sayımı ile birlikte vergi toplama işinin bölgede ciddiye alındığı ve halkın vergi tahsilinden kötü yönde etkilendiği belirtilmiştir. Bu durum bize içtimaî olarak hadisenin bölge halkı üzerinde unutulmayacak ve kaydedilmeye değer bir etki bıraktığını göstermektedir. 1273 yılında Emîr Argun, Gürcistan ve Ermenistan'a gelmiş ve tekrar nüfus sayımı yapmıştır.³²⁴ Ayrıca görmekteyiz ki; Mengü Kaan, Argun Aka'nın görüşlerinden devletin umumî idaresinde faydalanmıştır.³²⁵

Ayrıca kendi döneminde Emîr Argun, Hoca Necmeddîn Tebrizî ile birlikte nüfus sayımı yapmak, halkı onlu ve binli gruplara ayırmak ve kopçuru tespit etmek için görevlendirdikleri Torumtay, Sarık Buka ve Melik Sadreddîn'i göndermiş, sonra kendisi de yanına Hoca Necmeddîn'i³²⁶ alarak Batu'nun karargâhına gitmiştir. Daha sonra oradan ayrılarak Derbend tarafından Gürcistan, Arrânve Azerbaycan'a ulaşmışlar, bu bölgede nüfus sayımı ve kopçur tespiti görevlerini yerine getirdikten sonra Irak'a hareket etmişlerdir. Ayrıca onun yokluğunda Emîr Argun aleyhine Mengü Kaan'ın sarayında faaliyet gösteren bazı kimseler, Cemâleddîn Has Hâcib'in, Horasan'ı teftiş etmesi konusunda ferman çıkarmışlardı. Cemâleddîn Has Hâcib, Horasan'a gelince hesapları incelemeye ve halktan para toplamaya başlamıştır.³²⁷

Emîr Argun, 1258'de Horasan'a dönünce başkentte önemli işlerin nasıl halledildiğini gözleri ile görmüş, en ince ayrıntılarına kadar dikkat etmiş, soruşturma ve yargılama usullerini öğrenmiş olduğundan malî işlerde soruşturma açmıştır. Suçu görülen bazı vergi memurlarını cezalandırmış, bu sırada iyi ahlaka ve şöhrete sahip olan Hoca İzzeddîn'e hazine işlerinin yönetimini bırakılmıştır. Nüfus sayımı ve kopçur tespiti işinde sıra her zaman en son adet olduğu üzere Horasan eyaletine gelirdi, bu sefer

³²³ Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, 45, 67.

³²⁴ Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, 71.

³²⁵ Spuler, *İran Moğolları*, 306.

³²⁶ Tam adı Necmeddîn Ali Cilâbâdî'dir.

³²⁷ Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, II, 258; Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 428-29.

vergi işleri Horasan'dan başlatılmıştır. Ayrıca Argun, Arran'da bulunan Hülâgu'nun yanına gitmiş, ona ülke sorunları hakkındaki raporunu sunmuştur. Yine bu dönemde daha önce on kişiye yetmiş dinâr kopçur konmuş olmasına rağmen bu miktar askerlerin, posta menzillerinin ve menzil beygirlerinin masraflarını ve devletin diğer giderlerini karşılamadığı için ilâve vergiler (zevâid) koyuldu. Bu vergilerin taksitler halinde toplanması kararlaştırıldı. Bu sistem yürürlüğe konmadan önce toprak sahiplerinin zenginlerinin birinin meselâ, on yerden geliri varsa bu gelirlerin her biri ayrı ayrı vergilendiriliyor, bu şekilde her kişi elli dinârdan bin dinâra kadar değişen miktarda vergi ödüyordu. Fakat kopçur sistemi uygulanmaya başlayınca daha önce bin dinâr ödeyenler on dinâr öder oldu. Kazanç ne kadar artarsa artsın yıl içinde onlara ilâve vergi konulmadı. Bu durum zenginlerin lehine fakirlerin aleyhine sonuçlar doğurdu. Bunun farkına varan Emîr Argun, durumu Kaan'a arz edince Kaan, zenginlerden beş yüz dinâr alındığında fakirlerden bir dinâr alınmasını ve masrafların böyle karşılanmasını emretmiştir. Ayrıca Emîr Argun'un nüfus sayımı işinde büyük bir dikkat ve çaba gösterdiği bilinmektedir.³²⁸

2.1.5. Şerefeddîn Hârizmî

Şerefeddîn Hârizmî, Hârizmli bir Müslüman olup Horasan genel valiliğinde uzun süre bitikçi olarak görev yapmıştır. Uzun bir süre bu görevde kalmasını Ata Melik Cüveynî eserinde, onun halktan haksız yere aldığı paraları rüşvet olarak dağıtması ve çevirdiği entrikalara bağlamıştır. Nitekim Şerefeddîn ilk olarak Cin Timur'un yanında "*Uluğ Bitikçi*" olarak görev yapmıştı. Cin Timur'un ölümünden sonra Batu Han'ın yanına gitmiş ve getirdiği yarlıg ile Cin Timur'dan sonra kısa bir süre bu göreve gelen Nosal Noyan zamanında da mevkiini korumuştur. Körgüz'ün valiliği sırasında da yerini korumuş, bu dönemde Şerefeddîn Hârizmî, Körgüz'ün emri ile Emîr Argun ile birlikte Herat'a vergi toplamaya gönderilmiştir. Körgüz onu iyi tanıdığı için yetkilerini sınırlamıştı. Şerefeddîn de Cin Timur'un oğlu Edgü Timur'u gizlice babasının yerine geçmesi için Körgüz'e karşı muhalefete teşvik ediyordu. Mahkemede Şerefeddîn'in Edgü Timur'un muhalefetine sebep olduğu ortaya çıktı ise de, Ögedey Han'ın ölümünden sonra Nâibe olarak göreve gelen Töregene Hatun, Şerefeddîn'i afetmiştir.

³²⁸ Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, II, 261; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 430-31.

Böylece Argun Aka'nın yanında göreve başlamıştır.³²⁹ Körgüz, 1245 yılında Tus şehrinde eceli ile ölünce, onun ölümünden sonra Argun Aka, rahat hareket etmiş ve asıl hizmetini bu tarihten sonra vermiştir. Şerefeddîn Hârizmî, Körgüz'ün valiliği zamanında onunla anlaşamamış ve ona muhalif olan isimlerle de beraber olmaktan çekinmemiştir.³³⁰ Körgüz'ün yönetiminden sonra bütün bölgelerin idaresi Emîr Argun'a ve uluğ bitikçi olan Şerefeddîn'e bırakılmıştır.³³¹

Mîrhând'ın eserine göre, bir gün Hârizm Meliki, yoldan geçerken Şerefeddîn'i görmüş ve onu hizmetine almıştır. Çok kısa zamanda Şerefeddîn, Hârizm Meliki'nin yakın hizmetinde teşrifat işlerinde ustalık kazanmıştır.³³² Cin Timur'un Hârizm ordusuyla Horasan'a gitmesi ve orayı Curmagun'un desteğiyle fethetmesi için ferman gelince Cin Timur, kâtip almak istemiş, fakat kâtiplik teklif ettiklerinden hiçbiri bu görevi kabul etmemişlerdir. Kâtiplerin bu işi kabul etmemelerinin iki sebebi vardı: birincisi, halkı Müslüman olan bir devletin yıkılmasını istemiyorlardı. İkincisi ise, bu işin sonucunun nasıl olacağını kestiremiyorlardı. Bu durumda Cin Timur tarafından Şerefeddîn Hârizmî, Horasan yönetimi için seçilmiştir.³³³

Cin Timur ölüp yerine Nosal geçince Şerefeddîn, Batu'ya giderek, önceki işine devam etmesi konusunda yarlıg almıştır. Körgüz vali olunca, Şerefeddîn yine aynı makamını korumuştur. Cin Timur'un oğlu Edgü Timur'un babasının makamını ele geçirmesi için Körgüz'e karşı kışkırtmıştır. Daha sonra Edgü Timur'un aleyhinde şahitlik yapmıştır. Edgü Timur olayında Şerefeddîn'in parmağı olduğu anlaşılınca Kaan, onu cezalandırmak istemiş fakat Körgüz, Horasan vergi hesaplarında vergi memurlarının hile yapacaklarından korkarak onu yanında Horasan'a getirmiştir. Emîr Argun Aka zamanında görevini tekrar muhafaza eden Şerefeddîn, başkentteki devlet

³²⁹ Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 183; Herevî, *Pîrâste-i Târihnâme-i Herât*, 43; Dihhudâ, "Şerefeddîn Harezmi", (Haz. Muhammed Mu'in-Seyyid Ca'fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., IX, 12544.

³³⁰ Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 186; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 168; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 126.

³³¹ Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, II, 242-243, 245-246; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 59-60; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 186; Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 419-420.

³³² Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 174.

³³³ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 470-471; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 174; Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, II, 268-269; Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 436, 438; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 166.

adamları tarafından K rg z aleyhine hareket edilmesinden dolayı sevilmemiştir.³³⁴

2.1.5.1. Emîr Argun Zamanında Şerefeddîn Faaliyetleri

Emîr Argun'un sayesinde Şerefeddîn'in işleri yoluna girmişti. Şerefeddîn, halktan zorla topladığı dört bin baliş tutarındaki vergiyi Nâibe Töregene'ye sununca Horasan ve Mâzenderân bölgelerinin malî işlerinin başına yeniden tayin edilmiş ve Emîr Argun'u da yanında Horasan'a göndermişti. Horasan'a varınca bütün vergi işlerini tekrar eline almış ve bu esnada Emîr Argun da önemli devlet işlerini ona havale etmiştir. Şerefeddîn Dihistân'a varınca Batu'nun gönderdiği elçiler gelip onu yakalamıŐ, vergi toplama konusunda hünerli olan Hârizmî'yi kurtarmak için Emîr Argun, çaba sarf etmiştir. Böylece Şerefeddîn hapse girmekten kurtulmuştur. Şerefeddîn vergi toplama konusunda halka acımasız davranıyordu. Halk vergisini ödemek için elindekileri satmak zorunda kalıyordu. Ayrıca bununla kalmayıp Őahs  vergiler de koymuştu. Kendisi de Tebriz'de bulunarak bizzat vergi toplama işlerine nezâret etmiştir. Zengine, yoksula, yöneticiye, halka, gence, yaŐhya herkese güclerinin üzerinde Őahs  vergi yüklemiŐti. Sonunda halk, ileri gelenleri araya koyarak ondan vergi konusunda merhametli olmasını istemiş, fakat Şerefeddîn, bu talebin ihanet olduğunu söyleyerek onları tehdit etmiştir. Cengiz Han yasasında vergiden muaf tutulan dul ve yetimler bile vergi konusunda ondan merhamet dilemiŐlerdir. Şerefeddîn, Tebrizlilerin nesi var nesi yok aldıktan sonra Şubat 1245'te Kazvin'e gitmiş ve ileri gelenleri huzuruna çaĐırmıŐtır. Herkes için Őahs  vergi koymuş, o sırada vergi mükelleflerinin bazıları çocuklarını rehin bırakmaya mecbur olmuş, bazıları da onları satmak zorunda kalmıştır.³³⁵

Bulduğunu alan Şerefeddîn, Rey'e varınca orada da halkı yoran vergi işlerine devam etmiş; Isfahan, Kum, Kaşan, Hemedan ve diğer yerlerden tahsild rlar buraya gelip topladıklarını getirmişlerdir. Oradan hareket etmeden önce Damg n'a adamlar göndererek, herkesin ödeme gücünün üzerinde tespit ettiği vergileri toplamalarını istemiş, çaresiz kalan halk m lhidlere (Batınilere) başvurarak Şehri onlara teslim etmişlerdir. Şehre gelen mülhidler çok sayıda insan öldürüp bazılarını da G rdk h kalesine g t r lm Őlerdi. Tebriz, Kazvîn, Isfahan, Kum, KaŐ n, Hemedân, Damg n,

³³⁴ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 271-274; Cüveynî, *Târîh-i Cihân GÜŞÂ*, ( ev. Mürsel  zt rk), 440-441.

³³⁵ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 274-277; Cüveynî, *Târîh-i Cihân GÜŞÂ*, ( ev. Mürsel  zt rk), 442-443.

Cürcân, Cacerem, Sebzvâr, Meşhed ve Tus halkı Şerefeddîn Hârizmî zamanında toplanan ağır vergilerden dolayı sıkıntı içinde idiler.³³⁶

Hatta rivayete göre Şerefeddîn, hasta yatağında bile daima kendi kendine, *Filan şu kadar ödeyecek, falan şunu verecek*, deyip durmuştur. Hasta yatağından Şerefeddîn, Emîr Argun'a da; *Ölümün eşiğine geldim. Eğer vergi toplama konusunda koyduğum kurallardan bir saç teli kadar sapma olursa sistem tamamen bozulur ve vergi memurları da doğru yoldan ayrılırlar*, diye haber göndermiştir. Hârizmî'nin bu tutumu vergi konusunda hastalık sayılabilecek bir saplantıya sahip olduğunu göstermektedir. Daha sonra başkentten elçiler gelip bütün yöneticileri saraya çağırınca Emîr Argun yola çıkmış, Tus'a vardığında ise Şerefeddîn'in öldüğü haberini almıştır. Bunun üzerine Argun, onun halka yüklediği ağır vergileri kaldırmış, ayrıca onun koyduğu vergiler yüzünden hapiste bulunanları da zindandan çıkarmıştır.³³⁷

Şereddîn'in halkı bu kadar yoran vergiler koymasına rağmen bu dönem içerisinde İran'da vali konumunda olan Emîr Argun'un ona göz yummasını iki sebebi vardır. Bunlardan ilki, Şerefeddîn'in vergi konusunda dehâ sayılabilecek bir zekâyâ ve yeteneğe sahip olması, diğeri ise onun Batu Han gibi güçlü Moğol hâkimlerine arkasını dayamış olmasıdır. Bu iki faktörün muhaliflerine karşı Şerefeddîn'in eline kuvvetlendirdiği bilinmektedir.

³³⁶ Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 1189; Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 278; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 60; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 445; Ensârî, *Târîh-i Isfahân ve Rey*, 139.

³³⁷ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 279-280; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 446; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 190.

2.2. İLHANLI HÜKÜMDÂRLARININ İDARÎ FAALİYETLERİ

İlhanlı devletinin kurulduğu alana baktığımızda, Abbâsîler ve Sâsânîler gibi tarihin en önemli ve muktedir devletlerinin hâkim olduğu bir coğrafyayı görmekteyiz. Dolayısıyla bu bölgede zengin devlet tecrübesi ve kültürel geçmişi olan zümreler var idi. Moğollar, Çin’de Uygurlardan faydalandıkları gibi İran’da da getirdikleri yöneticiler ile birlikte Fars unsurlardan da devlet yönetiminde istifade etmişlerdir. Ancak bu durumun bir takım sakıncaları bulunuyordu. Her şeyden önce devlette iki başlı bir yönetim söz konusuydu. Yönetimin bir tarafında devletin kurucusu Moğollar, askerî aristokrasiyi temsil etmekte; diğer yanı da idarî ve malî sahada İranlılar, sivil bürokrasiyi oluşturmaktaydılar. Hükümdâr ise iki kanadın üstünde bir hakem rolünde idi. Farsların devlet bürokrasisindeki baskın durumu aslında Abbâsî devletinden beri bu coğrafyada kendini gösteren bir gerçektir.³³⁸

Söz konusu bu durum kudretli bir hükümdârın yönetiminde bir sorun çıkarmazken, aksi bir durum söz konusu olduğunda iki taraf arasında rekâbet ve gerginlik hâsıl oluyor, bu da devletin otoritesinin zayıflamasına neden oluyordu. İlhanlı devletinin ilk hükümdârı Hülâgu, malî ve idarî konuların haricinde kültürel konuları da bu Fars unsurlara bırakmıştı. Fars yazısı ve kültürü Hülâgu ve halefleri döneminde devlet eli ile yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Yerleşik kültüre, ticarete ve oldukça yüksek bir medenî bir yapıya sahip İran coğrafyasında genel nüfusun ve yönetici kesimin taban tavana zıt olduğu bir durumda şartları Moğollar lehine çevirmek oldukça zor idi. Bu yüzden Moğolların İran’a geldikten sonra yavaş yavaş yerleşik hayata ve halk arasında hâkim olan kültüre ayak uydurduklarını görmekteyiz.³³⁹

Abaka Han zamanı, Fars unsurunun daha da güç kazandığı bir dönemdi. Anadolu’da ise Türkiye Selçuklu Devleti’nin zayıflaması ile beraber ülke içinde iki mühim güç merkezi bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki İlhanlı Devleti ile paralel olarak gittikçe güçlenen Fars bürokrasisi, diğeri ise küçük esnaf birlikleri olan ahî teşkilatının destek verdiği Türkmenlerdi. Bu Fars bürokrasini oluşturanların başında

³³⁸ M. Sepehrî, “Nakş-i Îrânîyân der Teşkilât-i Mâlî ve Dîvânî Devlet-i Hulefâ”, *Faslnâme-i Pejûheşt Târîh-i Ferheng ve Temeddon-i İslâmî*, 5, 1390 hş., 53-74; Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 132; Mustafa Uyar, “Bir Ortaçağ Kaynağında Yerel Yönetim ve Köy Reislğine (Riyâset-i Dîh) İlişkin Veriler”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 2012, XXI, 69.

³³⁹ P. ‘Alî Asl, “Gâzâniye-i Tebrîz: Numâd-i Tehevvul-i Ferhengî Mogûlân”, *Târîh ve Temeddon-i İslâmî*, 13, 1390 hş., 66; Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 132-133.

vezir Şemseddîn Cüveynî ile devrin önemli âlimlerinden olan Nasîreddîn Tûsî gelmekte idi. Bunlar Fars kültürünün sadece İlhanlı ülkesinde değil, Anadolu'da da yükselmesini sağlamışlardır. Bu durum Abaka Han tarafından ise desteklenmekteydi.³⁴⁰

Hülâgu ve Abaka zamanında Halifelik vakıfları devlet emlakı olarak sayılmış elde edilen gelirler hanlar tarafından Hıristıyan ve Musevî tabib ve nüneccimlere maaş olarak verilmişti. Ahmed Teküdâr zamanında ise, onun Müslüman olması hasebiyle bu vakıfların yalnızca Müslüman müesseselerine verilmesi ve Müslüman memurların idaresine bırakılması hususunda bir ferman çıkartılmıştır. Böylece İlhanlı ülkesinin vakıfları tekrar Müslümanlara verilmiş ve bu işlerin başına da Şeyh Abdurrahman, Ahmed Teküdâr'ın eliyle getirilmiştir. Ayrıca her yıl Evkâf-ı Harâmeyn'in, Ata Melik Cüveynî tarafından toplanarak Bağdad hacıları ile birlikte gönderilmesi hususunda hüküm çıkmıştır.³⁴¹ Ahmed Teküdâr'ın Müslüman olması İran coğrafyasında İslâm'ın kuvvet kazanmasına sebep olmuştur.³⁴² Tahta kısa sürede olsa da kalan Teküdâr, İslâmı ilk seçen İlhanlı hanı idi. Argun Han'ın başa geçmesi ile devlet bürokratlarının Müslümanlardan değil de, Yahûdîlerden seçilmeye başlanması beraberinde başka değişiklikleri de getirdi. Farsîlerin ve Fars kültürünün hâkimiyeti sona erdi. Böylece İranlı yöneticilerin tasviyesine başlandı. Argun Han, Teküdâr'ın başlattığı icraatların pek çoğunu devam ettirmekle birlikte, tahta geçer geçmez, Teküdâr'ın emriyle çıkan tüm yarlıkları geçersiz kıldı.³⁴³

Argun, Teküdâr zamanında başlamış olan Fars unsurun tasfiyesi zamanla da devam ettirdi. Cüveynî'nin öldürülmesi ile artık bu unsurun etkinliği ortadan kaldırılmış oluyordu. Böylece Fars unsurun devlet içindeki egemenliği bir dönem sona ermiş, Argun, kendisinin tahta geçmesinde yardım eden Emîr Buka'yı vezirliğe tayin etmiştir. Ancak Buka, kendisine karşı harekete geçince ani bir manevra ile Emîr Buka'yı ortadan kaldırmış, bu olayın ardından İlhan Argun yeniden Fars yöneticileri başa getirmemiş, onun yerine bir denge unsuru olarak Yahûdîleri tercih ederek kullanmıştır.³⁴⁴

³⁴⁰ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (Çev. Erol Üye Pazarcı), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000, 272.

³⁴¹ Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 68; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 330.

³⁴² *Târih-i Sîstân*, 405-406.

³⁴³ Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 140.

³⁴⁴ Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 231; İlhan Erdem, "Olçaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakınoğu'ya Etkileri", AÜDTCFAD, XX, 31, 19.

Argun dönemi, İlhanlı yönetiminde Fars kültürünün bırakılarak İranlıların yönetimden uzaklaştırıldığı, buna karşılık olarak Yahûdîlerin gücü arttığı, hanedân üyeleri arasında Türk kültürünün yaygınlaştığı, Müslümanlığın da yayıldığı, Türkmen şeyhlerin itibarının arttığı bir dönem olmuştur. Argun döneminde Anadolu'da var olan sorunların çözümü için Mecireddîn Emîrşâh'ın görevlendirildiği görülmektedir.³⁴⁵

2.2.1. Vezirler (Sâhib-i Dîvânlar) (1256-1295)

Çalışmamızın içeriğinde yer alan bir diğer konuyu da Hülâgu'nun İran coğrafyasına gelişi sonrası 1256-1295 yılları arası bürokratik yapının yer alan ve baş vezirlik yapmış olan; Seyfeddîn Bitikçi (1260-1263), Şemseddîn Muhammed Cüveynî (1263-1284), Emîr Buga (1284-1288), Sa'dü'd-Devle İbnü's-Şâfi (1287-1291), Sadreddin Ahmed Haledî (1292-1295), Cemaleddin Destgerdanî (1295) gibi önemli isimler oluşturmaktadır.³⁴⁶

2.2.1.1. Seyfeddîn Bitikçi (1260-1263)

Emîr Seyfeddîn Bahâdır b. Abdullah Hârizmî, Hülâgu ile Ön Asya'ya gelmiş olan yüksek dereceli memurlardan, bitikçilerden biri idi. Seyfeddîn Bitikçi, Karakurum'dan batıya yolculuğu sırasında Hülâgu'nun yanında bulunmuştur. İsmâ'îlî ve Bağdad meselesinin sonuçlandırılmasından sonra, Hülâgu'ya baş vezir olarak hizmet etmiştir. Bağdad'ın kuşatılması sırasında Şîî Müslümanlarca kutsal olan Ncef³⁴⁷ şehrini yanındaki yüz Moğol askeri ile birlikte Moğol yıkımından korumaya muvaffak olmuştur. Seyfeddîn Bitikçi'nin Hülâgu'nun hizmetine ne zaman girdiği bilinmemektedir. Ancak, Hülâgu İran yolculuğunda iken Seyfeddîn Bitikçi de yanında bulunmaktaydı ve Habuşan şehrinin Hülâgu'nun emriyle onarılması sırasında Seyfeddîn Bitikçi'nin bu proje için üç bin altın bağışladığı bilinmektedir. İsmâ'îlî kalelerinden Meymundîz kalesinin kuşatması uzadığında, kuşatmanın kaldırılması veya devamı görüşmelerinde Seyfeddîn Bitikçi kuşatmanın devamı konusunda ısrar etmiş, bir süre sonra bu önemli merkez alınmış ve İsmâ'îlîlerin reisi Rükneddîn teslim olmuştur. Bitikçi, 1263 yılında yapılan Berke-Hülâgu savaşında, kendi dindaşı olan Müslüman

³⁴⁵ Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 147.

³⁴⁶ Devlet, "İlhanlılar", *DGBİT*, IX, İstanbul 1993,82.

³⁴⁷ Abdülkadir Yuvalı'nın İlhanlı devletinin Kuruluş Tarihi I adlı eserinde bu Şehir Meşhed olarak geçmektedir; hâlbuki buranın Bağdad'a yakınlığı dolayısıyla Ncef olması gerekmektedir.

Berke askerlerine karşı iyi savaşmadığı için ölüm cezasına çarptırılmış ve yerine Cüveynî ailesinden Şemseddîn Cüveynî getirtilmiştir.³⁴⁸

2.2.1.1.1. Seyfeddîn Bitikçi'nin Faaliyetleri

Hülâgu Han, Moğolların Kuçan dedikleri Habuşan'a geldiğinde o kasabanın Moğol askerlerinin geldiği günden beri terkedilmiş bakımsız bir halde olduğunu görmüş, oranın binalarının tamir edilmesini emretmiş ve bunun tahsilatının da halka yük olmaması için hazineden almıştır. Bunun üzerine burada su kanalları akmaya başlamış, vezir ve idareci olan Seyfeddîn Bitikçi, caminin tamir edilmesi için bir miktar para vermiştir. Ayrıca Han, kendi emirlerine her birisi kendi gücü ve rütbesi ölçüsünde orada bina yapmalarını emretmiştir.³⁴⁹

Böyle Hülâgu'nun ve Vezîr Seyfeddîn Bitikçi'nin ilk zamanlarından beri İran coğrafyasında imâr işlerine kalkıştığını görmekteyiz. Ayrıca bu işin hazine desteğiyle yapılması bize, Han'ın İran'a hareket ederken yanında bir hazinenin olduğunu göstermektedir. Bu hazineyi daha sonra Hülâgu'nun Ön Asya'daki faaliyetleri zenginleştirecektir. Bu coğrafyada Şeyfeddîn Bitikçi'nin ilk imâr faaliyeti de Han'ın emriyle başladığı görülmektedir.

İsmâ'îlî harekâtında Hülâgu Han, Meymundiz kalesinin giriş çıkışlarını anlamak için kalenin etrafını dolaşmış, bu sırada şehzâdeler ve diğer emirlerle kuşatma konusunda bir sene beklemeyi meşveret etmiştir. Şehzâdeler ve emirler mevsimin kış olması ve hayvan yeminin yokluğu yüzünden geri dönmenin iyi olacağını düşünmüşlerdir. Fakat bu görüşe Seyfeddîn Bitikçi, Buka Timur ve Emîr Kit Buka muhasaranın devam etmesi görüşü ile karşı çıkmışlardır.³⁵⁰ İran'a gelir gelmez Seyfeddîn Bitikçi'nin Moğolların askerî harekâtını etkileyecek nitelikte kararlar alması onun siyasette en başından beri etkili bir aktör olduğunun göstermektedir. Şüphesiz bu

³⁴⁸ Reşidüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, 692, 696, 715; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 49; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 571; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 233, 268-269; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 37, 47; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 102,104; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, VI, 3955; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûri*, I-II, 197; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 127; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl*, 228; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 21; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûri*, I-II, 176; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 247; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl*, 212; M. Murrezilpûr, "Vezâret-i der Defter-i Evveliyeye-i Hükûmet-i İlhanî: Ez Argûn tâ Bâydû 683-694", *Pejûheşhâyi Târihi Îrân ve İslâm*, 11, 1391 hş., 107; B. Şehryârî, "Seyfeddîn Bitikçi Evvelîn Vezîr-i Dovlet-i İlhanân", *Roşd-i Âmûzeş-i Târih*, 29, 1386 hş., 24, 27.

³⁴⁹ Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 21; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 37.

³⁵⁰ Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 24, 689-690.

harekâtın daha sonra başarıyla tamamlanması onu Hülâgu nezdinde muteber kılmıştır. Ayrıca bir bürokrat olarak tüm İran coğrafyasında hâkimiyetin sağlanması siyasî olarak Bitikçi'nin de güçlenmesine sebep olacaktır.

İsmâ'îlî sorununu çözen Hülâgu Han, daha sonra devlet erkânı Bağdad'a yönelme konusunda meşveret etmiştir. Mengü Kaan'ın fermanıyla yanında bulunan Hüsameddîn Müneccimî çağırarak ve yıldızların bu harekât konusunda ne gösterdiğini sormuştur. Hülâgu'ya müneccim bu fikrin felaketler getireceğini söylemiştir. Daha sonra Hülâgu Han, Hâce Nasîreddîn Muhammed Tûsî ile istişare edip onun desteğini alarak Bağdad üzerine yönelmiştir.³⁵¹

10 Şubat 1258'de Bağdad, Moğolların eline geçmiştir. Bağdad'ın zaptından sonra Hülâgu Han, Halife'nin gizli ve açık olan hazinesinden iki bin kadar elbise, on bin dinar, mücevherleri ve sarayın ortasında saklanmış olan içi yüz miskallik tam ayar altınla dolu hazineleri çıkartmıştı. Sabah olunca Han, Suncak Noyan'ın şehre gitmesini ve halifenin mallarını kayd edip dışarı çıkarmasını buyurmuş, bunun üzerine bütün halifelerin altı yüz senede toplamış oldukları her şeyi sarayın iç alanına yığmışlardı.³⁵² Böylece Hülâgu Han'ın kuracağı İlhanlı devletinin hazinesinin ana kaynağının Bağdad'ın zaptıyla tesis etmiştir. Bu zengin ganimette İsmâ'îlî kalelerinden alınan hazineler ve İran bölgesinden alınan vergiler eklenince devlet iktisaden sağlam bir temel üzerine kurulmuş oluyordu. Fakat devlet ekonomisi için iyi bir başlangıç olan bu ganimetler ve gelirler, Abaka Han'dan sonra devletin iç çekişmelere girmesi ile tarumar olacaktır.

Son halife Musta'sım on yedi sene halifelik yaptığı Abbâsî hanedanı, Hülâgu'nun Bağdad'ı zaptıyla son bulmuştur. Halifenin şehit olduğu günde hilafet veziri Müeyyededdîn Alkamî vezârete ve Fahreddîn-i Damganî de Sâhib-i Dîvânlığa getirilmiştir.³⁵³ Ali Bahadır ise şahneliğe ve ortaklar³⁵⁴ ile uzanların³⁵⁵ başkanlığına

³⁵¹ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 706-707; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 250; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 37-38.

³⁵² Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 46; Detaylı bilgi için bkz. Üçok, *İslâm Tarihi Emeviler Abbasiler*, 136-137; Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 713; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 569; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 248-249; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 20; Gaffârî-yi Kâşânî, *Târih-i Nigâristân*, 241.

³⁵³ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 714; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, II, 197; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 47; Müneccimbaşı, *Câmi'üd-Düvel*, II, 103; Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târihi*, II, 309; Musta'sım'dan sonra Abbâsî hilafeti Bağdad'da son buldu. Musta'sım'ın amcası Mısır'a kaçtı ve Abbâsî hilafeti bu dönemde

tain edilmiştir.³⁵⁶ Bağdad'ın düşüşünden sonra bu şehirde yaşayan birçok Şi'î'nin koruyuculuğunu kendisi de Şi'î mezhebine mensup olan Seyfeddîn Bitikçi'nin yaptığı çok açıktır. Ayrıca Şiîlerin koruyuculuğunu yapan bir başka isim ise Nasîreddîn Tûsî'dir. Yine Tûsî'nin girişimleri sayesinde Bağdad'ın işgali esnasında bazı âlimler Moğolların elinden kurtulmuşlardır.³⁵⁷

2.2.1.1.2. Abbâsîlerin Sukûtunun Etkisi ve İlhanlı Devleti'nin Tesisi

Musta'sım'ın şehit edilişi ve Abbâsî hanedanının düşüşü, İslâm dünyası tarihinde yaşanmış en büyük olaylardan bir olarak karşımıza çıkmaktadır. Beş asır hüküm süren Abbâsî hanedanı böylece son bulmuş olmaktadır. Bu durum İslâm dünyasında bir büyük bir tesire de sebep oldu. Çünkü ruhanî olarak tüm Müslümanların en yetkili temsilciliği bir anda ortadan kaldırılmış oluyordu. Bu tesir ile dönemin büyük şairlerinden olan Sa'dî de Abbâsoğulları için Arapça ve Farsça mersiyeler yazmıştır.³⁵⁸ Şâir, aslında bu konu hakkındaki mersiyeleri ile işgale ve katliama uğrayan Bağdad faciasının getirdiği üzüntüye de tercüman olmuştur.³⁵⁹

Abbâsî hanedanının yok olması üzerine Sa'dî farsça mersiyesinde ise bu olayın şoku şöyle dile getirilmektedir;

آسمان را حق بود گر خون بگرید بر زمین بر زوال ملک مستعصم امیر المومنین

*Gökyüzü kan ağlayıp gözyaşını yere dökse haklıdır; Emîrü'l-Mümîn Musta'sım'ın mülkü yok olduğunda.*³⁶⁰

Yine Halife'nin şehit edilmesi ile ilgili olarak Tabakât-ı Nasîrî'ye göre Bedreddîn

Mısır'da Memlûk devletinin himayesinde devam etti; Safa, *İran Edebiyatı Tarihi*, II, 18; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 21

³⁵⁴ Ticarete hissedar anlamına gelir; Reşîdüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 48; Gaffârî-yi Kâşânî, *Târih-i Nigâristân*, 9; *Eski Uygur Tarihine ve Türkçesine Giriş*, Eğitim Yayınevi, Konya 2015, 41.

³⁵⁵ Uz kelimesi daha sonra Moğolca'ya geçerek, bu dilde ura, urana dönüşüp usta sanatkâr, hüner sahibi, maharet ve sanat, sanatsal, sanatkârlıkla ve ustalıkla anlamını almıştır; Reşîdüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 48.

³⁵⁶ Reşîdüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 48; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 250; Fazlullah Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 22; Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, II, 308-309.

³⁵⁷ M. Ârifnîyâ, "Kârgerdhâyî 'İtikâdî Nehâd-i Vezâret der 'Ahd-i İlhanân", *Zâmâne*, 74-73, 1387 hş., 33; Hanifî Şahin, "Abbâsîlerin Son Zamanlarından İlhanlıların Yıkılışına Kadarki Süreçte Şiî-Sünnî İlişkileri", *e-Mâkâlat Mezhep Araştırmaları*, VI/2, 2013, 23; Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, 27.

³⁵⁸ Şeyh Musliddîn Sa'dî-i Şîrâzî, *Külliyât-ı Sa'dî*, (Tsh. Muhammed Alî Furûgî Nüshasından Nâsır Ahmedzâde), Tahrân 1390 hş., 964-967; Sa'dî-i Şîrâzî, *Külliyât-ı Sa'dî*, (Tsh Muhammed Alî Furûgî), İntişârât-i Hestân, 858-860; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 189.

³⁵⁹ Sa'dî-i Şîrâzî, *Külliyât-ı Sa'dî*, (Tsh. Muhammed Alî Furûgî), 969.

³⁶⁰ Sa'dî-i Şîrâzî, *Külliyât-ı Sa'dî*, (Tsh. Muhammed Alî Furûgî), 954.

Lulu'nun³⁶¹ Moğollar ve Hülâgu Han üzerinde etkisi mühim rol oynamıştır. Bedreddîn Lulu, eğer halife öldürülmez ise müslümanların onu kurtaracağını ve Moğollara karşı geleceklerini söylemiştir.³⁶² Cüzcânî'nin eserinde Moğol yöneticileri haricinde Moğollar ile işbirliği yapan Müslüman yöneticilere ve bürokratlara karşı lanet denilecek bir düzeyde büyük bir tepkinin olduğu görülmektedir. Özellikle bu tepki Bağdad'ın kuşatılması ve Halife'nin şehit edilmesi bahsinde kendini açıkça göstermektedir.

Abbâsî hanedânının ortadan kaldırılması dört halife döneminden beri dinî ve siyasî anlamda kendini halifelik müessesesine bağlı olarak hisseden islâm dünyasında büyük bir psikolojik çöküntüye sebep olmuştur. Halifenin güçsüz bile olsa Bağdad'daki varlığı dünyanın her yerindeki Müslümanlar için prestij unsuru idi. Halifenin Moğollar eliyle öldürülmesi ve Bağdad'ın işgali, İslâm medeniyetinde edebiyattan siyasete her alanda etkisini gösteren bir argüman olarak İslâm dünyasının hafızasına kazınan ve dönüm noktası niteliğini taşıyan islâm tairihi içinde yer alan mühim olaylardandır.

Bağdad'ın zaptından sonra Hülâgu Han, İran memleketlerinin çoğunu ele geçirdikten sonra memleket işlerine çekidüzen vermekle meşgul olmuştur.³⁶³ İmâreti çok seven biri olan Han, Alacadağ' da bir saray, Hoy'da tapınaklar inşa ettirmişti. Kendini imâr işleriyle uğraşıp ülkenin, askerlerin ve halkın yararına olan işleri yoluna koymakla meşgul olmuştur.³⁶⁴

Daha sonra Hülâgu Han'ın elindeki toprakları idarî olarak taksim ettiğini görmekteyiz. Irak, Horasan ve Mâzenderân memleketlerini Ceyhun nehrine kadar en büyük şehzâde Abaka'ya tefviz etmiş, Arrânve Azerbaycan'ı diğer oğlu Yeşmut'a havale etmiş; Diyâr-ı Rebi'a'dan Fırat'ın kıyısına kadar olan yerleri Emîr Tudavun'a bırakmıştır. Rum memleketlerini Mu'ineddîn Pervâne'ye, Tebriz'i Melik Sadreddin'e, Kirman'ı Türkan Hatun'a,³⁶⁵ Fars'ı Emîr Enkiyanu'ya ihsan etmiştir. Emîr Seyfeddîn şehit edildikten sonra Sâhib Şemseddîn Muhammed Cüveynî'yi yüceltip memleketlerin sâhib-i dîvânlığını ona verdiğini ve Bağdad mülkünü kardeşi Sâhib Alâaddîn Ata Melik

³⁶¹ Bedreddîn Lulu, Musul ve Diyâr-i Bekr hâkimidir. Muhammedü'l-Kâşânî, *Târîh-i Olcayto*, 111.

³⁶² Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, II, 197-180.

³⁶³ Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 67-68; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 575-576.

³⁶⁴ Reşidüddin, *Câmi 'u't-Tevârih*, 734; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 71.

³⁶⁵ Türkan Hatun (Terken Hatun), Yezd Atabek'i 'Âlâü'd-devle'nin kızı olup küçük yata olan oğlu Muhammed b. Sa'd'ın yerine Fars Atabekliğinde niyâbet etmiştir. Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 62.

Cüveynî'ye bağışladığını görmekteyiz.³⁶⁶

Berke ile Kafkasya'da girişilen mücadeleden istenilen sonucu alamayan Hülâgû, bunun sorumlusu olarak Seyfeddîn Bitikçi'yi görmüştür. Seyfeddîn Bitikçi, Hülâgu ve Berke arasındaki Kafkasya'daki çekişmede özellikle Terek savaşında İlhanlı kuvvetlerinin yetersiz kalmasına sebep olarak gösterilecek ve Hülâgu Han'ın emriyle idam edilecektir. 1256-1295 tarihleri arasında görev yapan vezirlerin aynı akibete uğrayarak devlet tarafından katledildiklerini görmekteyiz. Seyfeddîn Bitikçi bu zincirin sadece ilk halkasını oluşturmakla diğerlerinden ayrılmaktadır. Seyfeddîn Bitikçi'nin Tiflis yakınlarında katledildiği bilinmektedir.³⁶⁷

2.2.1.2. Şemseddîn Muhammed Cüveynî (1263-1284)

Şemseddîn Cüveynî, Hârizmli Müslüman bir aileye mensuptu. Babası Bahâeddîn Cüveynî, Cengiz Han'ın batı seferinden Hülâgu'nun Ön Asya'ya gelmesine kadar otuz beş yıl batı bölgesinde yüksek dereceli Moğol idarecilerinin yanında kâtiplik yapmıştır. Bahâeddîn'in diğer oğlu Ata Melik Cüveynî ise İlhanlı devleti idaresinde Bağdad'da önemli hizmetlerde bulunmuştur. Hülâgu'nun ölümünden sonra tahta geçen Abaka Han zamanında da görevini sürdüren Şemseddîn Cüveynî, böylece İlhanlı devletinde uzun süre hizmet etmiştir. İlk olarak 1232 (630 h.) yılında Horasan bölgesinin Sâhib-i Dîvân'ı olmuştur. Devletin kuruluşu sırasında yani Hülâgu Han devrinde devletin gelir ve giderleri de baş vezir tarafından yürütülmüştür. Moğol devletinde Cengiz Han'ın Uygur ve Çinli müşavirlerinin yardımı ile kurmuş olduğu idarî sistem içinde zamanla yeni birimler ve görevler ihdâs edildiği bilinmektedir.³⁶⁸ Ayrıca Hülâgu, İsfahân'ın niyâbetini de 1254 yılında (652 h.) Şemseddîn Cüveynî'ye bırakmıştır.³⁶⁹

Şemseddîn Cüveynî'nin çocukluğundan itibaren çok iyi bir eğitim aldığı ve

³⁶⁶ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 732,734; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 271; Benâketî, *Târih-i Benâketî*,425; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 71-72; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 65; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, VI, 4034; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûri*, I-II, 197; Pîrmiyâ, *Târih-i Kâmil-i İrân*, 706.

³⁶⁷ Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, 144.

³⁶⁸ Müstevfî-yi Bâfkî, *Câmi'-i Müfîdî*, 117; Rîzâ Kulî Hân, *Mecma'u'l-Fusahâ*, I, 1135-1136; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmi*, 30; Nefîsî, *Târih-i Nazm ve Nesr*, I, 162-163; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 121; Dihhudâ, "Şemseddîn Muhammed Cüveynî", (Haz. Muhammed Mu'in-Seyyid Ca'fer Şehîdî), *Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân*, Tahrân 1373 hş., IX, 12761; S. Seccâdî, "Cüveynî-Ebulmekârem", *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., XIX, 10-12; R. Şa'bânî- Z. Emîrî, "İkdâmât-i Hânedân-i Cüveynî der Zâmân-i Mogûl", *Faslnâme-i İlmî- Pejûheşî Moskoviyye*, 16, 1390 hş., 107.

³⁶⁹ Ensârî, *Târih-i İsfahân ve Rey*, 140.

İmâdeddîn Ebû Muhammed b. Ömer b. Muhammed Kazvîni'den ders aldığı bilinmektedir.³⁷⁰ Ata Melik Cüveynî'nin kardeşi olan Şemseddîn Muhammed Cüveynî, 1263 (661 h.) yılında baş vezir Seyfeddîn Bitikçi'nin idam edilmesinden sonra onun yerine getirilmiştir. Hülâgu'nun 1265 yılında ölmesinden sonra da Şemseddîn Cüveynî görevini muhafaza edecektir. *Târîh-i Cihânguşâ* ve *Câmi'ü't-Tevârih*'de hakkında verilen bilgilere göre, devlet işlerinden haberdâr, dirayetli ve oldukça da hamiyet sahibi bir insan olarak görülmektedir.³⁷¹ Seyfeddîn Bitikçi'den sonra İlhanlı devletinde vezârete getirilen Şemseddîn Cüveynî, Seyfeddîn Bitikçi'nin aksine itikâd olarak Sünnî inancına mensup bir aileden gelmekteydi.³⁷² İlhanlı vezâretinde ve devlet işlerinde farklı inanç ve dinlere mensup devlet adamlarını rahatlıkla görmekteyiz. Bu uygulama aslında Moğol devletinin kuruluş felsefesi içerisinde yer almaktadır. Müslüman, Hıristiyan, Yahûdî ve Budist inancına sahip kişiler devlet idaresinde çok rahat yer almışlardır. Devlet bu dönemde onların yeterliğini inançlarının önünde tutarak aslında Ortaçağ devlet anlayışının çok önünde bir tavır takınmıştır.

Hülâgu Han, İsmâ'îlî ve Halifelik sorunlarını kendi lehine çözdükten sonra İlhanlı devletinin temelini atmak üzere bazı tayinlerde bulunmuştur. Bu tayinler aslında; İlhanlı devletinde bürokratik anlamda temel atmak isteyen İlhanların yapmış olduğu ilk atamalardır. Hülâgu Han; Irak, Horasan, Mâzenderân, Arrânve Azerbaycan'ı oğulları Abaka ve Yeşmut'a, Diyâr-i Rebi'a'yı Emîr Tudavun'a, Anadolu'yu Mu'ineddîn Pervâne'ye, Tebriz'i Melik Sadreddin'e, Kirman'ı Türkan Hatun'a, Fars'ı Emîr Enkiyanu'ya idareleri için bırakmış ve onları bu bölgeler idareci olarak tayin etmiştir. Ayrıca Seyfeddîn Bitikçi şehit edildiği için Şemseddîn Muhammed Cüveynî'yi de bürokratik anlamda en yüksek makama yani memleketlerin sâhib-i dîvânlığını atamış, ayrıca Bağdad mülkünün idaresini de Şemseddîn Cüveynî'nin kardeşi Alâaddîn'e havale etmiştir.³⁷³ Bu terfi ve atamalarla özellikle Cüveynî ailesinin bürokraside parlak yılları başlayacak ve İlhanlı idaresinde ülkenin her yerinde güçlenen Cüveynî aileisi Moğol hanedânının, aristokrasinin ve bazı bürokratların tepkisini çekmeye

³⁷⁰ Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, 146.

³⁷¹ Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 271; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 128.

³⁷² M. Ârifnîyâ, "Kârgerdhâyî 'İtikâdî Nehâd-i Vezâret der 'Ahd-i İlhanân", *Zâmâne*, 74-73, 1387 hş., 33-34.

³⁷³ Reşîdüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 71-72; Reşîdüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 732,734; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 271; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 425,427; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 65; Tetevî-Kazvîni, *Târîh-i Elfi*, VI, 4015; A. M. Ağır, "Sultan Kalavun Devri Memlûk-İlhanlı münasebetleri II. Humus Savaşı h. 679/m. 1281", *Akademik Bakış Dergisi*, 15, 2008, 2.

başlayacaktır. İlhanlı idaresi Cüveynîler ile yükselmeye başlamış, bu başarılı yükselişe vasıta olduğu için bu aile, göze batmaya başlamış ve aslında kendi akıbetini de hazırlamıştır.

Hülâgu'nun ölümü üzerine küçük oğlu Yeşmut ilk olarak babasının yerine geçmiş, fakat emirler daha sonra büyük oğlu Abaka'yı tercih etmişlerdir. Abaka Han, 9 Mart 1265'te tahta çıkmış ve Şemseddîn Cüveynî de baş vezirlik makamında olduğu gibi bırakmıştır. Bu sırada Abaka Han, Bizans imparatoru VIII. Mihail'in kızı ile evlenerek Bizans ile ittifak yapmıştı. Bu ittifak Bizans'ın da menfaatine olmuş, çünkü Altın Ordu ile arası bozulmuştu. Bu dönemde Şemseddîn Cüveynî'nin aktif olarak İlhanlı devleti siyasetinde yer aldığını görmekteyiz. Cüveynî, otuz yıl kadar vezâret makamında kalacak ve onun yalnızca emlâklarından günlük geliri bir tümen yani on bin dinârı bulduğu bilinmektedir.³⁷⁴ Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Cüveynî'nin İran genelinde birçok emlâka sahip olması ve buralardan gelen yüklü gelirler kendisine karşı gelişen muhalefetin elinde bir koz olarak bulunmaktaydı. Bu açıdan onun giderek artan serveti ve nüfuzu daha sonra kendisinin ve Cüveynî ailesinin felaketi olacaktır.

Hülâgu'nun ölümünden sonra Abaka Han zamanında Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Cüveynî, eskiden olduğu gibi ülkelerin Sâhib-i Dîvân'ı unvanını korumuştur. Cüveynî devlet işleri konusunda mükemmel bilgili olduğu; ayrıca güzel konuşan ve belâgat sahibi bir vezir olarak da bilinmektedir. Bu dönemde ilim ve sanattan anlayan fâzıl kişiler onun yazılarını evrâklarının arasında bir hazine gibi korumuşlardır.³⁷⁵ Müsâmeretü'l-Ahbâr'da Şemseddîn Cüveynî için, *Onun fermânı, ülke göğünde kader gibi geçerliydi*, ifadesi kullanılmıştır.³⁷⁶ Bu ifadeden de anlaşılacağı gibi Şemseddîn Cüveynî'nin ülke genelinde iktidarı, İlhanlı hanedânına paralel bir şekilde iyice kuvvet kazanmıştı. Kendisi sanattan anlayan ve sanatçılara değer veren bir kişi olarak sadece idarî alanda değil, sanat ehli arasında da nüfuz sahibi olan bir olmuştur. Ayrıca onun

³⁷⁴ Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 585; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 108; 'Ukaylî, *Âsârü'l-Vuzerâ*, 276; Beyzâvî, *Nizâmu't-Tevârîh*, 134; Recebzâde, *Â'in-i Keşverdârî der 'Ahd-i Vezâret-i Reşîdüddîn Fazlullah Hemedânî*, 14; Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddön-i İrân der Devre-i Mogûl*, 146; Şîrîn Beyânî, *Dîn ve Devlet der İrân 'Ahd-i Mogûl*, II, Tahrân 1993, 388; Ensârî, *Târîh-i İsfahân ve Rey*, 142; Güler, *Altın Orda İmparatorluğu Dış İlişkileri*, 35; Kemal R. Haykıran, *İlhanlı Hükümdarı Ebu Sa'îd Bahadır Han Zamanında Doğu Anadolu (1317-1338)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007, 7; R. Şa'bânî- Z. Emîrî, "İkdâmât-i Hânedân-i Cüveynî der Zâmân-i Mogûl", *Faslnâme-i 'İlmî- Pejûheşî Moskoviyye*, Yıl: 6, 16, 1390 hş., 107; Devlet, "İlhanlılar", *DGBİT*, IX, İstanbul 1993, 66.

³⁷⁵ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 60; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 108; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 268; 'Ukaylî, *Âsârü'l-Vuzerâ*, 276-277; Müstevfî-yi Bâfkî, *Câmi '-i Müfîdî*, 118.

³⁷⁶ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 61; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 79-80.

tarafından yazılan belgelere değer verilerek saklanması, onun yazı sanatında sanatçı inceliğine sahip usta biri olduğu ihtimalini de akıllara getirmektedir.

Abaka Han vezirlik makamını eskiden olduğu gibi Sâhib Şemseddîn Muhammed Cüveynî'ye bırakıldığı gibi Tebriz de padişahlık tahtının merkezi yapılmıştır. Ayrıca Han, Sâhib Alâaddîn Ata Melik'i Bağdad'ta Emîr Suncak Aka'nın nâibliğine tayin etmiş, Horasan vezirliğini Hâce İzzeddîn Tâhir'e ve ondan sonra onun oğlu Hâce Vecihiddîn'e bağışlamış, Fars memleketleri Atabek Ebu Bekr'in evlatlarının ve oranın ikta işlerini yürüten Şemseddîn Taziku'nin kontrolünde olmuş, Kirman'ı Türkan Hatun'a, Tebriz'i Melik Sadreddîn'e, Diyâr-i Bekr'i Celaleddîn Tarîr ile Melik Razieddin Baba'ya Isfahan ve Irak-ı Acem vilâyetlerinin büyük bir kısmını Sâhib-i Dîvân Şemseddîn oğlu Hâce Bahaeddin Muhammed'e, Kazvîn ile Irak'ın bazı yerlerini Melik İftihareddîn Kazvînî'ye, Diyâr-i Rebî'a'yı³⁷⁷ Melik (Muzaffer) Fahreddin Karaaslan'a, Nimruz memleketini Melik Şemseddîn Kert'e idare etmeleri için bırakmıştır. Sarayın hizmetinde olan Ustâdü'l-Beşer Hâce Nasireddîn Tûsî'nin öğrencilerinden olan yüze yakın değerli bilgini de sarayın bünyesinde koruma altına almıştır. Tüm idarî atamaları yapan Abaka Han, o seneyi Mâzenderân taraflarında kışlayarak geçirmiştir.³⁷⁸

Elbistan'da Moğol ordusunun Memlûkler karşısında yenilmesi sonucunda Abaka Han çok öfkelenmiş ve 1277 tarihinde başkent Tebriz'den Anadolu'ya yola çıkmıştır. Abaka Han, Elbistan'a yetiştiğinde Sultan Gıyaseddîn, Sâhib Fahreddîn Isfahanî ile birlikte onun huzuruna varmıştır. Abaka Han, Elbistan'da ölen Moğol askerlerini görünce öfkelenmiş, bu durum yüzünden Rum'un bazı vilâyetlerinde katliam ve yağma yapılması emrini vermiştir. Fakat Şemseddîn Cüveynî, Abaka Han'ın hışmından korumak için Anadolu'da birkaç şehri satın almıştır. Bu olaylar üzerine Moğollar

³⁷⁷ Diyâr-i Rebî'a, Kazvînî'nin eserinde Cizre mıntikasını oluşturan üç beldeden biri olarak zikredilmektedir. Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l'İbâd*, 414; Detaylı bilgi için bkz. Yâkût b. Abdullah El-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, II, Dârü'l-Sâdir, Beyrût 1977, 494.

³⁷⁸ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 743-744; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 79-80; Ebu'l- Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 48; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 277; Beyzâvî, *Nizâmu't-Tevârih*, 133; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 427; Tetevî-Kazvînî, *Târîh-i Elfi*, VI, 4034; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 200-201; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 32; S. A. Mü'eyyîd-i Sâbitî, *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târîhî*, Kitâbhâne-i Tuhûrî, Tahrân 1346 hş., 234; Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, 277; A. Mîlânî, "Emîrân-i Mogûl (Noyânâ) der Mesâ'il-i Şûrâyî 'Asr-i İlhânân: ez Merg-i Hulâgû tâ Âmeden-i Gâzân", *Ulûm ve İnsânî Dânişgâh-i El Zehrâ*, 65, 1386 hş., 167; K. Jahn, "Tebriz Doğu ile Batı arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi", (Çev.İsmail Aka), *AÜDTÇFTAD*, Ankara, 24, XIII, 59.

Sivas'ın yarısını yağmalamışlardır. Sâhib-i Dîvân Şemseddîn, *Adil padişâh, bazı insanların cezası için herkesi cezalandırmasın*, diye arz etmiş ve Abaka Han'ın Anadolu'da yapacağı yıkımı Şemseddîn Cüveynî, engellemeye çalışmıştır.³⁷⁹ Bu duruma çok sinirlenen Abaka Han, Pervâne'nin Mısır Sultanı ile işbirliği içinde olduğunu ve Elbistan'daki yenilginin sorumlusu olduğu gerekçesi ile Mu'ineddîn Pervâne'nin öldürülmesini emretmiş ve 2 Ağustos 1277 yılında Mu'ineddîn eddîn ailesi ile birlikte öldürülmüştür. Pervâne'ye olan kin hasebiyle cesedi Moğollar tarafında parça parça edilmiştir.³⁸⁰

Abaka Han tarafından 17 Eylül 1277'de Şemseddîn Cüveynî, Anadolu halkının gönlünü okşaması, düşmanları kahretmesi ve Rum memleketini zapt etmesi için Anadolu'ya gönderildi. Şemseddîn Cüveynî, Anadolu'ya gidip harap olan şehirleri mamûr hale getirmiş ve Rum memleketinde yaygın olmayan tamga vergisini uygulamaya koymuştur. Bu dönemde Rum havalisinde uc bölgesine yakın bir yerde Kahraman³⁸¹ adında bir asi, ormanlık bölgeye kaçmış ve onun yüzünden yolların emniyeti kalmamıştı. Sâhib-i Dîvân, Rum'dan döndükten sonra Derbend tarafından Elburz dağı ve Legzistan'a gitmiş ve hiçbir zaman kimseye baş eğmeyen Kafkas kavimlerini tedbirli davranarak itaat altına almıştır.³⁸²

Vezir Şemseddîn Cüveynî'nin halkı koruyan bir yanının olduğunu kaynaklardan anlamaktayız. Elbistan olayından sonra Abaka Han'ın hışmından korumak için Anadolu'da birçok yerleşim yerini satın alması ve Han'ın Anadolu seferi sonrasında Cüveynî'nin Anadolu halkın gönlünü almaya çalışması buna bir örnektir. Yine Seyfî

³⁷⁹ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 768-769; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 113; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 434; Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfi*, VI, 4102; Nejat Kaymaz, *Pervâne Mu'ineddîn Süleyman*, Ankara 1970, 177; A. Kaya, "İlhanlıların Anadolu Türkmen Beylerine Karşı Politikaları", *EÜSBED*, VI, 2, Erzincan 2013, 311; Y. Çatal, *Anadolu Selçuklu Devleti'nde III. Gıyaseddîn Keyhüsrev Dönemi (1266-1284)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Tokat 2009, 125; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 43; İbn Bîbî, *Selçuknâme*, 240; R. Şa'bânî- Z. Emîrî, "İkdâmât-i Hânedân-i Cüveynî der Zâmân-i Mogûl", *Faslnâme-i 'İlmî- Pejûheşi Moskoviyye*, 16, 1390 hş., 109; Fahreddîn-i Irâkî, *Aşk Metafiği*, (Çev. Ercan Alkan), İstanbul 2012, 48.

³⁸⁰ Müstevfî, *Târih-i Guzîde*, 592; İbn-i Bîbî, *El-Evâmirü'l-'Alâiyye fi'l-Umûri'l-'Alâiyye*, 679, 684-689; İbn Bîbî, *Selçuknâme*, 241; Rızâ Kulî Hân, *Fihrisu't-Tevârih*, 159; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 214; Kaymaz, *Pervâne Mu'ineddîn Süleyman*, 178-179; A. Kaya, "İlhanlıların Anadolu Türkmen Beylerine Karşı Politikaları", *EÜSBED*, VI, 2, Erzincan 2013, 310.

³⁸¹ Türkçe kaynaklarda Karaman olarak yazılmış olan Kahraman, iki yüzyıldan beri Anadolu'da hüküm sürmüş bir beyliktir; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 115; C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 268-269.

³⁸² Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 770; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 114-115; Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfi*, VI, 4104; Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, 154; Riyâhî, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, 88.

Herevî, vezirin bu davranışı hatırlatan bir olayı Herat ve havalisi için kaleme aldığını görmekteyiz. Sâhib-i Dîvân, Abaka Han'ın on bin askeri Herat'ı göndermesine karşı çıkmış ve bu durumun harap olan Horasan'ı tamamamen harap edeceğine değinerek engel olmaya çalışmıştır.³⁸³ Şemseddîn Cüveynî'nin gerek Anadolu ve gerekse Horasan için halkı gözetir bir tarzda tavrı almasının sebebi; Sâhib-i Dîvân'ın Moğol işgali sonrasında tamamen sarsılan iktisadî düzenin tekrar bozulmasına mani olma düşüncesinden başka bir şey değildir.

Elbistan savaşı sonrası Abaka Han'ın Anadolu'ya intikam seferi düzenlemesi, yağma ve katliamda bulunması ardından Anadolu idaresine vakıf olana Pervâne'yi öldürtmesi Anadolu'da büsbütün idarenin bozulmasına sebep olmuştur. Bozuk olan düzenin yeniden tesis edilmesi için Şemseddîn Cüveynî, bölgeye memur edilerek gönderilmesi Moğolların aslında içinden çıkamadıkları idarî sorunları deneyimli bürokratlara havale etmelerinden başka bir şey değildir.

Abaka Han'ın görevlendirmesi ile gelen Şemseddîn Cüveynî, isyanları bastırıp, düzeni sağladıktan sonra Şemseddîn Tuğraî tarafından alınan ve bir türlü ödenemeyen borcu silerek Erzincan yöresinin ve başka yerlerin gelirini özel gelir olarak İlhanlı hükümdârları dîvânına bağlamıştır. Bu şekilde İlhanlılar ilk kez Anadolu'da özel mülk edinip buranın gelirini kendilerine bağlamış oluyorlardı. Cüveynî'nin Anadolu'ya getirdiği bir diğer yenilik ise o zamana kadar Selçuklulardan alınmayan tamga vergisinin alınması idi. Ticaret emtiası üzerinden alınan bu vergi doğrudan İlhanlı sarayına gidecekti.³⁸⁴ Böylece başlangıçta haraç güzârlık esaslarına dayanan iktisadî ilişkiler, yerini yavaş yavaş vergiler koyup gelirini ise doğrudan İlhanlı hazinesine aktarmaya başlanması ile yeni bir hal almıştır.³⁸⁵

³⁸³ Herevî, *Pîrâste-i Târihnâme-i Herât*, 83.

³⁸⁴ İbn Bîbî, *Selçuknâme*, 249-251; Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 166; A. Kaya, "İlhanlıların Anadolu Türkmen Beylerine Karşı Politikaları", *EÜSBED*, VI, 2, Erzincan 2013, 311; Z. V. Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, 18.

³⁸⁵ Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 167; İ. Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadî, Ticari İlişkileri ve Sonuçları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXIII, 2003 Ankara, 53.

2.2.1.2.1. Şemseddîn Cüveynî ve Mecdü'l-Mülk Çekişmesi

Vezâretteki uzun yıllar süren görevi esnasında Şemseddîn Cüveynî ve ailesinin en çok sorun yaşadığı siyasî karakter Mecdü'l-Mülk Yezdî olmuştur. Çalışmamızın başlıca kaynakları olan *Târîh-i Cihânguşâ*, *Câmi' u't-Tevârih*, *Ravzatu's-Safâ*, *Habîbu's-Siyer*, *Târîh-i Vassâf* ve *Dustûru'l-Vuzerâ* gibi eserlerde Cüveynî ve Mecdü'l-Mülk arasındaki çekişmeye geniş yer ayrılmıştır. Bu çekişmenin bürokrasi tarihi içerisindeki yeri İlhanlı tarihi açısından çok büyük bir yere sahiptir. Zira bu çekişmeye hanedân üyeleri de dâhil olmuştur. Ayrıca bu siyasî kavga Cüveynîleri düşüşe geçirmiş, aslında bu ailenin düşüşü ile İlhanlı devleti idarî anlamda genel olarak kötü gidişata doğru yol almaya başlamıştır.

Mecdü'l-Mülk Yezdî'nin babası, Safiü'l-Mülk Yezd Atabeklerine hizmet eden bir devlet memuru idi. Mecdü'l-Mülk, bir süre Isfahan'da Şemseddîn Cüveynî'nin oğlu Hâce Bahâeddîn'in hizmetinde bulunduktan sonra, Şemseddîn Cüveynî'nin hizmetine girmiştir. Mecdü'l-Mülk, istifa ve siyakat konusunda iyi bir eğitime sahipti. Şemseddîn Cüveynî, onu eğitmiş ve iki üç defa da onu işlerini halletmesi için görevlendirmişti. Bu işlerden birisi Gürcistan'da ve o taraflarda nüfus sayımı görevi idi. Lakin Cüveynî ona itimat edemediği için onu desteklemeyi bırakmış Mecdü'l-Mülk, bu durumu anlayınca Yezd'e dönmüştür.³⁸⁶

Daha sonra tekrar Hâce Bahâeddîn'in hizmetine giren Mecdü'l-Mülk, bir süre sonra Şemseddîn Cüveynî tarafından yine devlet işleri için Rum'a gönderilmiştir. Geri döndüğünde eskisi gibi Hâce Şemseddîn'in hizmetine girmiştir. Mecdü'l-Mülk, ikinci kez Cüveynî'nin hizmetindeyken bir gün tesadüfen Alâeddîn Ata Melik ile Mecdüddîn Esir'in Mısır ordusunun büyüklüğünden ve bu ordunun sayısından bahsettiklerini işitmiş bunu bahane ederek Yisu Buka Gürekan'ın yanına gidip; *Sâhib-i dîvân'ın kardeşinin nâibi, her iki kardeşin kengeşi ve ittifakı ile düşman olan Mısırlılarla bir olup onların bütün durumlarından haberdârlar. Sürekli Mısır'dan İlhanlı toprağına ordu gelmesini ve Bağdad memleketini Mısırlılara teslim etmeyi bekliyorlar*, diyerek Cüveynîlere karşı ilk kez muhalifet etmeye başlamıştır. Yisu Buka Gürekan, bu iddiayı Abaka Han'ın huzurunda arz etmiş ve bu konuda soruşturma başlamış fakat yargı sonucunda bu iddia kanıtlanamamıştır. Sâhib-i Dîvân, bu olaydan sonra Mecdü'l-Mülk'e Sivas hâkimliği menşûrunu vermiştir. Mecdü'l-Mülk ise bu esnada Şemseddîn

³⁸⁶ Tetevî-Kazvînî, *Târîh-i Elfi*, VI, 4119; Müstevfî-yi Bâfkî, *Câmi'-i Müfidî*, 123, 125.

Cüveynî'ye olan düşmanlığını artırmış ve şehzâde Argun'un yakınlarından Ayaçi adında birinin vasıtasıyla Argun'un hizmetinde bulunarak, Şemseddîn Cüveynî'nin Mısır Sultanı ile İlhanlılar aleyhinde irtibat halinde olduğunu ve kardeşi Ata Melik Cüveynî'nin Bağdad'da sultanlar gibi yaşadığını Horasan'da şehzâde olan Argun'a arz etmiştir. Söylediklerine kanıt olarak, bu durumdan haberdâr olduğu için Sivas hâkimliğinin Şemseddîn Cüveynî tarafından kendisine sus payı olarak verildiğini iddia etmiştir.³⁸⁷

Daha sonra Şehzâde Argun, bu durumu Abaka Han'ın huzurunda arz etmiş, fakat Abaka Han, bu konuyu iyice tetkik etmek için bu olayı kimseye kimseye söylememesini şehzâdeye tenbihlemiştir. Mecdü'l-Mülk, daha sonra Abaka Han'a ulaşarak şehzâde Argun'a söylediklerini kendisi de iletmiştir. Abaka Han, bu meseleyi araştırıp tetkik etmek üzere Cüveynî'nin nâiblerini yakalattırıp, dîvân defterleri ile getirmeleri için bütün memleketlere elçiler göndermiştir. Bu sırada Sâhib-i Dîvân, Olcay Hatun'dan yardım istemiş, ancak Olcay Hatun'un aracılığı ile Cüveynî bu durumdan kurtulabilmiştir. Olcay Hatun'un himayesinden sonra Han, Sâhib-i Dîvân'ın nâiblerine saldırılmamasına dair yarlıklar göndermişti. Mecdü'l-Mülk, ümitsizliğe kapılarak, *Hükümdâr, Sâhib-i Dîvân hakkında suygamişi verdiği için, o bu köleye bundan böyle bir an bile aman vermez. Bu kölenin onun şerrinden uzak olması için kendisini bir emire teslim etmesini veya kölenin bu diyardan gitmesini umuyor*, diye bir ötüğ³⁸⁸ yazmıştır.³⁸⁹

Yapılan tahkikat sonucunda Abaka Han, her ne kadar Sâhib Dîvân'a ihsanda bulunmuş ise de, Mecdü'l-Mülk'ü de suçlamamıştır. Bütün bu olaylardan sonra Mecdü'l-Mülk için 1280 senesi baharında, *Mecdü'l-Mülk Yezdî, Amuderya suyundan Mısır kapısına kadar bütün memleketlerde şereflendirilsin ve çıkacak olan hükümlerde Sâhib-i Dîvân ile ortak şekilde olsun*, diye yarlık hükmünde karar çıkmıştır. Abaka Han, bütün hatunlara ve şehzâdelere, emirlere, devlet ileri gelenlerine Meraga tapınağında iken o yarlığı duyurmalarını buyurmuş, orada huzurda bulunanlar, *Hiçbir zaman Moğol*

³⁸⁷ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 774-777; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 318-320; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 111-112; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 55; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 272-275; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 120-121; Müstevfi-yi Bâfkî, *Câmi'-i Müfidî*, 123; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 216-217; Kadyânî, *Târih Ferheng-i ve Temeddon-i Îrân der Devre-i Mogûl*, 149.

³⁸⁸ Ötüğ, ötek, ötüğ ve ötüğ Türkçe'de istek, rica, dilekçe, arıza veya bir üst dereceye sunulan yazıdır; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 122; Emîn, *Istîlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 40.

³⁸⁹ Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 121-122; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 217-218.

*hükümdârı bir Tazik'e*³⁹⁰ (Acem'e) böyle bir yarlığı vermemiştir, diyerek bu ayrıcalıklı durum için hayretlerini belirtmişlerdir. *Habîbu's-Siyer*'de Mecdü'l-Mülk'e verilen yarlığda, kimsenin onun işlerine müdahale etmemesinin emredilği belirtilmiş, ayrıca ondan önce İlhanlı ülkesinde hiç kimseye verilmemiş olan aslan başlı payzenin de bu yarlıkla beraber Mecdülmük'e verildiğinden de bahsedilmektedir. Abaka Han, Mecdü'l-Mülk'e; *Mülk, mal, hazine ve erahta işlerinde çok uyanık olman, hepsinden haberdâr ve vâkıf olman gerekiyor. Bütün işlere senin nâiblerin hâkim olsun. Kendini iyi koru ve hiçbir zaman orduya karşı her hangi bir yanlış davranışta bulunma! Eğer birisi sana saldırmak isterse, onun cevabını ben vermeyi bilirim*, diye ona muhalif olabilecek devlet adamlarına özellikle düşman edindiği Cüveynîlere karşı güvence vermiştir. Böylece büyük bir itibar gören Mecdü'l-Mülk'e herkes değer vermeye başlamış ve Mecdü'l-Mülk bütün devlet işlerine el atmaya başlamıştır. Bu nedenle Şemseddîn'in ve Cüveynî ailesinin güçlü konumu sarsılmıştır. Mecdülmük, eli güçlenince şu dörtlüğü Sâhib Şemseddîn'e göndererek ona meydan okumaktan geri durmamıştır;

در بحر غم تو غوطه خواهم خوردن یا غرقه شدن یا گوهری آوردن
 خصم تو بسی قویست خواهم کردن یا روی بدان سرخ کنم یا گردن

Senin gam denizine dalacağım; ya boğulurum, ya cevher çıkartırım,

Senin düşmanlığını çok güçlü; ya yüzümü kızartırım, ya da boynumu veririm. Bu konuyu anlatan kaynak eserlerde yer alan bu şiirden anlaşılacağı üzere Yezdî, Cüveynî'ye karşı giriştiği bu hareketten başarılı olursa büyük bir makama kavuşacağını ve başarısız olursa yine büyük bir felakete uğrayacağını farkındadır.

Sâhib-i Dîvân ise, bu şiire cevap olarak şu dörtlüğü göndermiştir;

یرغوجو بر شاه نشاید بردن بس غصه روزگار باید خوردن
 این کار که در میانش داری هم روی بدان سرخ کنی هم گردن

Şahın katına yargu götürmek yakışmaz, o yüzden feleğin çilesini çokça çekmek gerek.

³⁹⁰ Eski İranlılar Araplar için Tâzik kelimesini kullanmışlardır. Moğol hâkimiyeti döneminde Moğolların Müslümanlar için genel olarak bu ifadeyi kullandıkları görülmektedir. Muhammed Emîn Edîb Tûsî, *Ferheng-i Lugât-i Edebî*, I, Tahrân 1388 hş., 158.

*Bu işe giriştiğin için, hem yüzünü kızartacaksın hem boynunu vereceksin.*³⁹¹

Abaka Han zamanında Şemseddîn Cüveynî, 1279 yılından itibaren uzun yıllar müşrîfü'l-mülk sıfatıyla Mecdü'l-Mülk Yezdî ile birlikte devleti idare etmiştir.³⁹² Böylece bu görev ile Mecdü'l-Mülk Yezdî'nin tayin edeceği memurlar Şemseddîn Cüveynî tarafından tayin edilmiş olan idarî ve malî görevlileri takip edebileceklerdi.³⁹³ Müşriflik payesi aldıktan sonra eli iyice güçlenen Mecdü'l-Mülk, Vassâf tarihine göre tüm İlhanlı ülkesinin her yerine hesaplarda araştırmalar yapmaları için kâtipler göndermiştir. Ayrıca bu dönemde İlhan makamlarından sâdır olan bütün fermanlarda Mecdü'l-Mülk'ün ve Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Cüveynî'nin imzalarının bulunması gerekmektedir. Sâhib-i Dîvân belgenin sağına, Mecdü'l-Mülk ise belgenin soluna “*Müşrif-i Memâlik Bilgâsı*” unvanı ile imza atmaktaydı.³⁹⁴ Mecdü'l-Mülk'ün Sâhib'i bu denli takip ettirmesinin tek amacı güçlü bir şekilde muhalefet yapmak için Sâhib-i Dîvân'ın açığını bulmak istemesidir. Ayrıca bu durum bize İlhanlı devletinde idarî işlerin en yetkili ismi olan vezirin bazen yetkilerini paylaştığını da göstermektedir. Aslında vezirin kontrol edilemeyen bürokratik gücü Han tarafından müşrifler eli ile kontrol altına alınmaya çalışılmıştır.

Sadır olan ferman ile Mecdü'l-Mülk Yezdî, bütün İlhanlı devletinin müşrifî sıfatıyla Sâhib-i Dîvân'ın işlerine ortak olmuş ve böylece Cüveynî ailesi için büyük bir tehlike unsuru haline de gelmiş bulunuyordu. Burada dikkati çeken şey Mecdü'l-Mülk'e Sadreddîn Zencânî'nin ve şehzâde Argun'un onun giriştiği işte yardımcı olmalarıdır. Ayrıca çıkarılan ferman ile Sâhib-i Dîvân şahsında toplanmış olan idarî ve malî işlerinin kontrol ve takibi, müşriflik unvanının Mecdü'l-Mülk Yezdî'ye verilmesi ile vezâret makamından ayrıldığını da görmekteyiz.

Mecdü'l-Mülk muhalefetinin ve idarî takiplerinin Sâhib-i Dîvân Şemseddîn

³⁹¹ Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 774-777; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 321-324; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 112-113; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 56; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 276; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 435; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 122-123; Müstevfî-yi Bâfkî, *Câmi'-i Müfîdî*, 126; Rızâ Kulî Hân, *Mecma'u'l-Fusahâ*, I, 1135-1136; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 218.

³⁹² Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 56; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 276; Müstevfî-yi Bâfkî, *Câmi'-i Müfîdî*, 125; Spuler, *İran Moğolları*, 308; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmi*, 34; D. İsfahânîyân, “Hânedân-i Cüveynî der Destgâh-i İlhanân”, *Dânişgâh-i Edebiyât-i 'Ulûm-i İnsânî Tebrîz*, 134, 1369 hş., 16; Mes'ûd Ferşîdniyâ-Sûsen Rahmânyân, “Mâlîyât der Devre-i İlhanân”, *Âmûzeş-i Târih*, Sayı: 1, 1388 hş., 34.

³⁹³ ‘Ukaylî, *Âsâru'l-Vuzerâ*, 276; F. Köprülü, “Cüveynî Şemseddîn Muhammed b. Muhammed”, III, İstanbul 1979, MEB, MEB Basımevi, 256.

³⁹⁴ Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 57.

Cüveynî nezdinde etkili olmayacağını görünce, Bağdad hâkimi olan kardeşi Ata Melik Alâaddîn ile uğraşmaya başlamıştır. Sâhib Şemseddîn, olayın giderek vahim bir hal aldığı görünce kardeşine, *Başının derde girmemesi için hiçbir şekilde inkâr etme!* diyer haber göndermiş ve bu süreç içerisinde Yezdî'nin isteklerine boyun eğmesi gerektiğini işaret etmiştir. Tehditler sonucunda Alâaddîn, Mecdü'l-Mülk'e yüz bin tümen altın vermeyi kabul etmiştir. Hatta Yezdî'nin adamları Ata Melik Alâaddîn'i zincirle Bağdad köprüsüne bağlayarak ona eziyet etmişler ve ayrıca onun tüm malına el koymuşlardır. Ata Melik Alâaddîn'ten sonra sıra çocuklarının mallarına da gelmiş, bu baskı sonucunda çocuklarının malları da satılmıştır. Böylece Ata Melik Alâaddîn'in Bağdad'taki işleri tamamen bozulmaya başlamış ve böylece Mecdü'l-Mülk'ün eli ülkenin her yerinde olduğu gibi Irak havalisinde de güçlenmiş oluyordu.³⁹⁵ Tüm bu olaylar neticesinde Abaka Han, Ata Melik Cüveynî'nin durumuna acıyarak 17 Aralık 1281 senesinde onu hapisten çıkartmıştır. Fakat Mecdü'l-Mülk'ün Han tarafından hapisten çıkartılmasına rağmen, yine ona saldırmaya devam ettiği bilinmektedir.³⁹⁶

İlhanlı devleti içerisinde Cüveynî ailesine mensup olan Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Muhammed Cüveynî ve kardeşi Alâaddîn Ata Melik Cüveynî'nin devlet yönetimi üzerindeki kontrol ve yetkilerinin Abaka Han zamanında artması onlara muhalif kesimin giderek büyümesine sebep olmuştur. Önceleri Kara Buka ve onun nâibi olan İshak-ı Ermeni Ata Melik aleyhine faaliyetlerde bulundularsa da, Cüveynî ailesinin devlet içerisindeki bu sağlam duruşu buna engel olmuştur. Fakat ailenin devlet içindeki durumu, Mecdü'l-Mülk Yezdî'nin faaliyetleri ve muhalefeti ile sarsılmıştır. Mecdü'l-Mülk'ün bu muhalefeti Abaka Han zamanında İlhanlı devletindeki en önemli olaylardan ve bürokratik çekişmelerinden biri olarak bilinmektedir. Bu dönemde Cüveynî ailesi tıpkı Abbâsîler dönemindeki Bermekî ailesi gibi büyük nüfuz ve iktidâr sahibi olan bir aile idi. Bu ailenin zamanında devlet işleri Fars kökenlilerin eline geçmeye başlamıştı.³⁹⁷

³⁹⁵ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 777; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 610; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 324; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 124; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 218-219; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî*, 34.

³⁹⁶ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 777-778; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 325; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 125; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 219.

³⁹⁷ Ebu'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 48; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 216; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî*, 32; Ş. Beyânî, *Dîn ve Devlet der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, II, 386,396.

2.2.1.2.2. Sultan Ahmed Teküdâr Zamanında Şemseddîn Cüveynî ve Mecdü'l-Mülk'ün Akibeti

Abaka Han'ın vefatı üzerine Sultan Ahmed Teküdâr İlhan olmuştur. Şemseddîn Cüveynî, Sultan Ahmed Teküdâr zamanında vezirlik görevine devam ettiğini görmekteyiz. Ayrıca Abaka Han zamanında Fars bölgesine hesapların tahkiki için gönderilen Soğuncak Noyan (Suncak Noyan), Ahmed Teküdâr zamanında nâib-i saltanatlık yapılmış; Şemseddîn Cüveynî, Horasan, Mâzenderân, Irak, Arrân ve Azerbaycan hâkimliğini bağımsız bir şekilde; Rum illerini de Selçuklu sultanları ile birlikte yönetmiştir. Böylece Cüveynî ailesi, Hülâgu, Abaka ve Ahmed Teküdâr zamanında devlet işlerini kendi kontrolleri altına almışlardı. Dikkati çeken bir diğer husus ise; muhaliflerin ve Mecdü'l-Mülk Yezdî'nin çabalarına rağmen Cüveynî ailesi, Sultan Ahmed Teküdâr Han zamanında İlhanlı devletinin yönetim kadrosunda yine en ileri seviyede bulunuyordu. Fakat kendilerine düşman olan Argun Han zamanında (1284-1290) ve Emîr Buka'nın faaliyetleri sonucunda bu aile büyük acılar çekerek ortadan kaldırılacaktır.³⁹⁸

Ahmed Teküdâr tahta çıktıktan sonra vezârette tekrar eli güçlenen Hâce Şemseddîn'e karşı olan eski korku yeniden başlamış, memleketin işrâf işlerinin bir kez daha ona verilmesi bile söz konusu olmuştu. Bu sırada Mecdü'l-Mülk, Sâhib'i kötölemeleri, onun ağzından doğru veya yalan sözler nakletmeleri için bir kısım adamlarını kullanarak muhalefetine devam etmekteydi.³⁹⁹ Bu sırada Mecdü'l-Mülk, şehzâde Argun huzuruna, *Ben senin încûnum. Babanı Sâhib-i Dîvân zehirledi. Benim bunu bildiğimden haberi olduğu için benim canıma kastediyor. Eğer bu olay ortaya çıkarsa, şehzâdenin olayın bu nedenle olduğunu bilmesi gerekiyor* diye haber gönderdi. Ahmed Teküdâr zamanında konumu sarsılan Mecdü'l-Mülk ile beraber çalışan Sadrüddîn lakabı ile tanınan yeğeni Yezdî'nin bütün faaliyetlerinden haberdâr idi. O

³⁹⁸ Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 118-119; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 67, 118-119; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 264; Safa, *Târih-i Edebiyât der İrân*, III, 41-42; R. R. Lenkerûdî, "Ahmed Teküdâr", *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., VII, 28; Kadyânî, *Târih Ferheng-i ve Temeddun-i İrân der Devre-i Mogûl*, 150; M. M. Burûşki, *Berresî Reveş-i İdârî ve Âmüzeşî Reb'-i Reşîdî*, Müessesesi-i Çâp ve İntişârât-ı Âsân-i Kuds-i Rezevî, Meşhed 1365 hş. 16; C. 'Abbâsî, "Umerâyî Mogûl ve İslâm Gerâyî der Devreyi İlhanân", *Pejûheşnâme-i 'Ulûm-i İnsânî*, Dânişgâh-i Şehîd Beheştî, 1382 hş., 88; D. İsfahânîyân, "Hânedân-i Cüveynî der Destgâh-i İlhanân", *Dânişgâh-i Edebiyât-i 'Ulûm-i İnsânî Tebrîz*, 134, 1369 hş., 14; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 220-221.

³⁹⁹ Reşîdüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 786; Reşîdüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 130-31; Ebu'l-Ferec, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, 59; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 610.

günlerde Sadrüddîn'i Mecdü'l-Mülk, kendi hazinedârlığı görevinden azletmişti. Bu yüzden Sadrüddîn, Mecdülmük'ten incinmişti. Sâhib-i Dîvân'ın arkadaşları Sadrüddîn'i Sâhib'in huzuruna götürerek, ona Irak-ı Acem istifa dîvânı görevini vaat etmişler ve ondan Mecdü'l-Mülk'ün şehzâde Argun ile işbirliği yaptığı yönünde ifade vermesini istemişlerdir. Böylece Hâce Alâaddîn Ata Melik'ten müsâdere yolu ile alınan mallar bir yarlığ ile geri verilmiştir.⁴⁰⁰ Şemseddîn Cüveynî, Sultan Ahmed Teküdâr'ın şehzâde Argun karşısında mağlup olması sonucunda kendine kin besleyen şehzâde Argun'un ilk iş olarak Cüveynî ailesini ortadan kaldıracağını çok iyi bilmekte idi.⁴⁰¹

Sultan Ahmed zamanında Alâaddîn Ata Melik, aleyhindeki iddialar yüzünden yargılanmıştır. Alâaddîn Cüveynî yargı sırasında, *Biz kardeşler ne bulduysak hepsi İlhan'ın bize verdiği mükemmel sadakalarıdır. Bu köle bu kurultayda bunları bahşış olarak dağıtacak*, diyerek kendini savunmuştur. Bu sırada büyük emirlerden Suncak Aka ile Aruk'un, Mecdü'l-Mülk'ü de yargılamaları için ferman çıkmıştı. Onun evinde yapılan aramada kumaşlar arasında bir parça aslan derisi bulunmuş ve bu derinin üzerinde okunaklı olmayan bir hatla sarı ve kırmızı renkte bir şeyler yazılı olduğu tespit edilmiştir. Moğollar, büyü işlerinden çekindikleri için durum, hemen yargıya havale edilmiştir. Bahşiler ve kamlar bu büyü'nün kötülüğü kendine dönsün diye, bu muskayı suda karıştırmış ve suyu Mecdü'l-Mülk'e içirmişlerdir. Suçun sabit olmasından sonra Suncak Aka, onun kanının dökülmesine razı olmamış, fakat bu sırada Mecdü'l-Mülk'de ani bir ayak ağrısı ortaya çıkmış ve bu da onun evinde bulunan muskanın etkisinin kendisine geçtiğinin kanıtı olarak gösterilerek, Yezdî'yi iyice suçlu konumuna düşürmüştür. Bu sırada onun yasaya çarptırılarak katledilmesi için Sultan Ahmed'den yarlığ çıkmıştı. Şemseddîn Cüveynî, onun öldürülmesine izin vermeyip, bağışlanmasını istemiş fakat Hâce Alâaddîn ve Hâce Harun⁴⁰² öldürülmesi için ısrar etmişlerdir.⁴⁰³

Daha sonra katli için Mecdü'l-Mülk, gece vakti halkın eline teslim edilmiş ve o uzuvları parçalanarak katledilmiştir. Mecdü'l-Mülk, 14 Ağustos 1281 gecesini Aladağ mevkiinde öldürülmüş ve parçalanan uzuvları farklı vilâyetelere gönderilmiştir.

⁴⁰⁰ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 786; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 327; Müstevfî-yi Bâfkî, *Câmi'-i Müfîdî*, 130.

⁴⁰¹ Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 228.

⁴⁰² Hâce Harun ile ilgili detaylı bilgi için bkz; Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 787; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 132; Hayruddîn ez-Zirikli, *El-A'lâm*, IX, 45; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 233.

⁴⁰³ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 786-787; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 282; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 131-32; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 222-224.

'Ukaylî'nin *Âsâru'l-Vuzerâ* adlı eserinde, Mecdü'l-Mülk Yezdî'nin Novşehr civarında öldürüldüğüne değinilmektedir. *Habîbu's-Siyer*'deki bilgilere göre Mecdü'l-Mülk katledildikten sonra onun parçalanan uzuvlarından başını Bağdad'a, ayağını Şîrâz'a ve elini de Irak'a götürülmüş; ayrıca onun dilini yüz dinara celladından satın alan biri, Mecdü'l-Mülk'ün bu uzvunu Tebriz'e götürmüştür. Bu olaydan sonra Sultan Ahmed, Hâce Alâeddîn'e Bağdad'ın yönetimini tekrar iade etmiştir. Ata Melik, bir süreden beri bir iş yapmadığı için Bağdad'a gitmeyip buranın işlerini ve görevlerini üstlenmeleri için nâiblerini göndermiştir.⁴⁰⁴ Mecdü'l-Mülk'ün muhalefetinden bayağı eziyet çeken Ata Melik Cüveynî, *Târîh-i Benâketî*'nin aktardığına göre şu şiiri Mecdü'l-Mülk için söylemiştir;

روزی دوسه سر دفترت زویر شدی جوینده مال و جاه و توفیر شدی
اعضای تو هر یکی گرفت اقلیمی فی الجمله یک هفته جهانگیر شدی

İki üç günlük serdefterlik için ikiyüzlülük ettin; mal, makam ve mal biriktirmeyi aradın.

*Senin uzuvlarının her biri bir iklimi aldı, filcümle bir haftada dünyayı ele geçirdin.*⁴⁰⁵

Aslında Ata Melik Cüveynî'ye atfedilen bu şiir, iktidar hırsı ile devlet işinde söz sahibi olmak için canlarını dahi ortaya koyan dönemin bürokratlarının genel itibari ile uğrayacakları hazin sonu özetlemesi açısından mânidardır.

2.2.1.2.3. Argun Han Zamani ve Şemseddîn Cüveynî'nin Katli

Şehzâde Argun babası Abaka Han'ı zehirlemekle suçladığı Şemseddîn Cüveynî'yi Sultan Ahmed Teküdâr'dan her fırsatını buldukça istemekteydi. Bu nedenle Sultan Ahmed ve Argun arasında düşmanlık başlamıştı. Şehzâde Argun, iki tümen askerle Ceyhun kıyısını korumakta olan Hindu Noyan'a müracaat ederek, *Babam hayatta iken beni istedi, askerim yanımda olmaksızın ferman üzere yola düştüm. Oraya vardığımda o ölmüştü ve işleri alt üst etmişlerdi. Ordum olmadığı için çaresiz rıza göstermem gerekti. Şimdi siz emirler eğer bana yardım ederseniz kılıç darbesiyle babamın tac ve tahtını*

⁴⁰⁴ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 787; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II,610; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 328-329; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 120; Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, 593; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 283-284; 'Ukaylî, *Âsâru'l-Vuzerâ*, 277; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 132; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 223; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmi*, 34-35; Uyar, *İlhanlı Devleti'nde Argun Dönemi (1284-1291)*, 16.

⁴⁰⁵ Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 438.

galebe edenlerin elinden alırım. Sizin çabanıza minnettâr olurum ve sizden iyi bir ad kalacaktır, diyerek ondan yardım talep etmiştir. Fakat Hindu Noyan, onun bu isteğini yasaya uygun olmadığı için reddetmiş ve ona hakkını doğru bir şekilde araması konusunda nasihat etmiştir.⁴⁰⁶

Sultan Ahmed'in Şehzâde Argun ile olan çekişmeden yenilgiyle ayrılmasından sonra durum tekrar Şemseddîn Cüveynî'nin aleyhine dönmüştür. Sâhib Şemseddîn, Şehzâde Argun'un kendisinden intikam alacağı düşüncesi ile Cacerem tarafında iki üç nökeriyle birlikte kaçarak ve çöl yolu ile Isfahan'a gitmiştir.⁴⁰⁷ Fakat Isfahan halkının Argun'u destekler tavrı yüzünden Şemseddîn Cüveynî, o topluluğun niyetinden haberdâr olmuş ve ziyaret bahanesi ile Isfahan'dan Kum'a yönelmiştir. Oraya vardıktan sonra şehrin dışında olan kutsal Meşhed'e⁴⁰⁸ girip bu mezara tabiri caizse sığınmıştır. Hizmetinde bulunanlar, Hâce'nin Hürmüz boğazına yönelip orada kendi başının çaresine bakması konusunda fikir birliğine varmışlardır. Şemseddîn Cüveynî, *Çocukları Moğol elinde esir bırakıp kaçmak uygun değildir. En iyisi hazretin kulluğuna yönelmemdir. Eğer benim eski dostum olan Emîr Buka vasıtasıyla Argun Han'ın gönüllü kazanılırsa ne güzel. Yoksa Allah'ın kazasına razı olup teslim olurum*, diye cevap vermiştir. Daha sonra onu ikna etmek için Melik İmaddîn-i Kazvînî, Atabeg Yusufşâh-ı Lur ile Kumarî gelmişlerdir. Argun Han'ın *Allah bana suyurgamişi buyurup babamın taç ve tahtının bana bağışladığı için bütün suçluların suçunu bağışladım. Eğer Sâhib-i Dîvân hizmete teşebbüs ederse ona ikramda bulunacağım*, diye buyurduğunu bir müjde olarak Cüveynî'ye verdiler. Daha sonra Şemseddîn Cüveynî, Emîr Buka'nın yanına gitmiş, Şemseddîn Cüveynî, eve geldikten sonra devlet işleri ile ilgili olarak dilekleri olan kimseler onun yanına gelmişler, fakat o, Emîr Buka'nın nâibliği hariç, bundan sonra hiç bir işi yürütmeyeceğini söylemiştir. Bu arada Emîr Ali Tamgacı, Tebriz'e gitmiş ve Cüveynî'nin oğlu Yahya'yı yakalayıp hapsedmiş ve Sâhib'e ait mallara ve mülklere el koymuş idi. Bu sırada Şemseddîn Cüveynî'nin işini bozan Fahreddîn Müstevfî ile Hüsâmeddîn ona saldırmakla ittifak etmişler ve Buka'ya, *Sâhib var olduğu*

⁴⁰⁶ Reşidüddîn, *Câmi 'u't-Tevârih*, 789-790; Reşidüddîn, *Câmiut 't-Tevârih*, 135;

⁴⁰⁷ Reşidüddîn, *Câmi 'u't-Tevârih*, 808-809; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 345; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 290-291; Reşidüddîn, *Câmiut 't-Tevârih*, 152; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 442; Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, 56.

⁴⁰⁸ Kum şehrinde İmam Musa Kâzım'ın kızı Fatıma el-Ma'sûme'nin kabri bulunmaktadır. Cüveynî'nin bu şehirde Meşhed'e sığınmasından kasıt bu türbe olmalıdır. Detaylı bilgi için bkz; Marcel Bazın, "Kum", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 361.

sürece senin için yolunda gitmez. Yerini sağlamlaştırdıktan sonra Argun Aka ve diğer emirlere yaptığının aynısını sana yapar, deyip Emîr Buka'yı Argun Han huzurunda ona saldırmaya teşvik etmişlerdir. Bu süreç içerisinde Fahreddîn Müstevfî ve Hüsâmeddîn Hâcib, Emîr Buka'yı Şemseddîn Cüveynî aleyhinde devamlı kışkırtmakta idiler.⁴⁰⁹

Habîbu's-Siyer'de Şemseddîn Cüveynî düşmanlarının eline geçen fırsat için şu dörtlüğe yer verilmiştir;

دشمن چو بدست آمد فرصت داری زنهار که از دست خودش نگذاری
ور بگذاری که دست یابد بر تو سودی نکند ندامت و غمخواری

Düşman eline geçince fırsatın olur; sakın elinden onu bırakmayasın!

*Ve bırakırsan sana karşı zafer kazanır; pişmanlığın ve üzüntünün faydası olmaz*⁴¹⁰

Bu dörtlükten anlaşılacağı gibi Şemseddîn Cüveynî artık düşmanlarının eline affedilmemek üzere düşmüş bulunuyordu. Ve bu fırsatı değerlendirmek için düşmanları ellerinden gelen her şeyi yapacaklardır.

Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Cüveynî'yi Sultan Ahmed ile dost olmak ve Sultan Ahmed'i Argun'a muhalefet etmesi için tahrik etmek suçuyla itham edilmişti. İlimine, faziletine ve kurnazlığına rağmen kuş gibi kendi ayağıyla tuzağa düşmüştü. Onun ölümünden ve tedbirlerinin yok olmasından sonra dîvâna ait vergilerde ve işlerde bozulmalar ortaya çıkmıştı. Ülkenin her tarafında karışıklıklar baş göstermiş ve vergilerin alınıp toplanması konuları intizam dairesinden çıkmıştı. Vergi toplama sebepleri ve çalışanların gelir kapıları onun kurallarının değiştirilmesi ve topladıklarının dağıtılması ile bozulmuştu.⁴¹¹

Yargı sırasında Şemseddîn Cüveynî, Buka'nın huzuruna, *Benim nakit hiçbir şeyim yoktur. Çünkü cahiller gibi altını yerin altına saklamıyordum. Elime geçen her şeyi değerli emlâka yatırdım. Şimdi benim adıma mevcut olan birkaç eşya değerlendirildiğinde bin dinar bile çıkmaz*, diye haber göndermişti. Daha sonra Buka'nın katına, *Ey Emîr Buka etme! Padişaha vezir öldürtmeyi öğretme. Çünkü yakinen bilmen gerekir ki eğer bugün beni öldürürlerse çok uzun sürmez seni de*

⁴⁰⁹ Reşidüddin, *Câmi 'u't-Tevârih*, 809; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 442; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 347; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 126; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 291-292; Kirmânî, *Târîh-i Vüzerâ*, 106; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 153-54.

⁴¹⁰ Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 126.

⁴¹¹ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 113-114; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 143-145.

öldürürler diye, bir haber daha göndermiştir. Bu konuya benzer bir nasihat olayı, Selçuklular zamanında vezir Amîdü'l-Mülk'ün öldürülmesi öncesinde vezirin, Nizâmü'l-Mülk'e gönderdiği haberi anımsatmaktadır. Amîdü'l-Mülk, Nizâmü'l-Mülk'e vezir öldürmek ile kötü bir adet ortaya getirdiğini söylemiştir. Şemseddîn Cüveynî'yi yargılamaları için Dolagay Yarguci ve Kadan'ı gönderilmiştir. Sâhib-i Dîvân abdest alıp kuran okuduktan sonra, bir şeyler yazacağım diye kâğıt ve mürekkep istemiş, ancak çocuklarına ve Tebriz'deki dostları olan âlimlere ki, bunların içinde dönemin ünlü şairlerinden Humâmeddîn Tebrîzî de bulunuyordu, vasiyetnâmesini yazmıştır.⁴¹²

Bu arada Şemseddîn Cüveynî, Argun Han'a yüz tümenlik mal takdim etmiştir. Bundan sonra canını satın almak için para toplamak üzere kendisine mühlet verilmiştir. Cüveynî, elinde bulunan mülkleri satmış, akrabasından ve yakınlarından ödünç para almıştır. Kırk tümen altın (dört yüz bin) daha takdim ettikten sonra, *En son gayretle bulabildiğim budur. Ne yaparsanız yapın!* demiş tüm gayretlerine rağmen Argun Han kendisinin öldürülmesini emretmiştir. Zamanında serçe parmağı ile devleti çeviren bu büyük adam, siyâset ve tedbirde tekemmül etmiş bir zat olup, aynı zamanda pek alçak gönüllü ve iyi huylu bir şahsiyet idi.⁴¹³ Yasaya çaptırılan Şemseddîn Cüveynî, 16 Ekim 1284'te (4 Şaban 683 h.) Tebriz'e yakın bir yerleşim yeri olan Aher⁴¹⁴ yakınlarında şehit edilmiştir. Emîr Buka onun mallarına el koymak için Emîr Ali'yi Tebriz'de görevlendirmiştir. Şemseddîn Cüveynî ailesinden geriye Zekeriya adlı oğlundan başka kimse bırakılmamıştır.⁴¹⁵ Şu şiirde Cüveynî'nin şehit edildiği tarih verilmektedir;

⁴¹² Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 809-810; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 83; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 154; 'Ukaylî, *Âsâru'l-Vuzerâ*, 206-207, 279-280; Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, I, 116; S. A. Mü'eyyid-i Sâbitî, *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târihî*, Kitâbhâne-i Tuhûrî, Tahrân 1346 hş., 225; Hüseyinî, *Ahbâr*, 18; Müstevfî, *Târih-i Guzide*, 43-431; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VIII, 231.

⁴¹³ Ebu'l-Ferec, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, 61; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 617; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 346; Şemseddîn Cüveynî ile ilgili bilgi için bkz. T. Yazıcı, "Cüveynî Şemseddîn", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 144-146; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 126-127; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 82; 'Ukaylî, *Âsâru'l-Vuzerâ*, 277; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 231-232.

⁴¹⁴ Aher hakkında detaylı bilgi için bkz. *Ferheng-i Cogrâfyâ-yi Îrân*, IV, İntişârât-i Dâ'ire-i Cogrâfyâ-yi Sitâderteş, 1330 hş., 60.

⁴¹⁵ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 811; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 266; Devletşâh, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, 84; Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Fihrisu't-Tevârih*, 161; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 233; Nefîsî, *Târih-i Nazm ve Nesr*, I, 164; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmi*, 38.; Ensârî, *Târih-i Isfahân ve Rey*, 145; Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, 147.

نظام عرصه آفاق صاحب دیوان
 محمد بن محمد در یگانسه دهر
 به سال ششصد و هشتاد و سه ز شعبان چار
 به وقت عصر دو شنبه رودخانه اهر
 به دست ظلم نه از روی اختیار به جبر
 ز جام تیغ لبالب چشید شربت زهر

Ufukların arsasının düzeni olan Sâhib-i Dîvân Muhammed b. Muhammed dünyada (zamanda) yegânedir.

*Şaban'ın dördünde 683 (1284 miladi) yılında pazertesi ikindi vakti Aher vadisinde Zâlim eliyle istemedен cebren kılıçla zehir şerbetinden dolu bir kadeh içti.*⁴¹⁶

Esnâd ve Nâme-hâ-yî Târîhî adlı eserde Şemseddîn Cüveynî'ye ait mektuplara yer verilmektedir. Bu mektupların içerikleri şöyledir; hac yolculuğunun geliş gidişlerin serbest olması ile ilgili mektup, Huzistan'ın vergi hesapları hakkındaki mektup, bin dinarın Humâmeddîn Tebrîzî zaviyesine vakfedilmesi ilgili mektup, Hâce Harun'a yazılan Ata Melik ve Mecdü'l-Mülk sütüşmesini içeren mektuplardır. Diğer bir mektup ise Şemseddîn Cüveynî'nin çocuklarına vasiyeti hakkındadır.⁴¹⁷ Ayrıca Şemseddîn Cüveynî oğlu Şerefeddîn Harun'a iki mektup göndermiş, bunlardan ilk Mecdü'l-Mülk'ün katledilmesi ile ilgilidir. Diğerisi ise yine Hâce Harun'a Gürcistan'da Kura nehri kenarından yazmış olduğu nasihat dolu mektubudur.⁴¹⁸

Mecdülmük'ün dostlarından birisi Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Cüveynî öldürüldükten sonra şu şiiri söylemiştir;

چو مجدالملک از تقریری ایز
 شهادت یافت در صحرای نو شهر
 بقصد صاحب دیوان محمد
 که دستور مالک بود درد هر
 پس از دو سال دو ماه و دو هفته
 چشید او هم ز دوران شربت قهر
 تو درد نیامش و بدر اعمال
 که دارد در تراز و نوش بازهر

Allah'ın takdiriyle Mecdü'l-Mülk gibi, Novşehr'in sahrasında şehâdet buldu.

O dönemde memleketin veziri olan Sâhib-i Dîvân Muhammed'in kasdıyla,

⁴¹⁶ Rezevî, *Ahvâl ve Âsar-i Nasîreddîn Tûsî*, 147; Gaffârî-yi Kâşânî, *Târîh-i Nigâristân*, 252.

⁴¹⁷ Mü'eyyid-i Sâbitî, *Esnâd ve Nâme-hâ-yî Târîhî*, 211-225; N. Muttalibî Kâşânî- A. İ. Âştîyânî-M. Kazvînî, "Mukaddemî ber Mecmu'a-i Merâsilât-i Resmîyi Dîvânî Selcûkîyân ve Harezimşâhîyân ve Evâil-i 'Ahd-i Mogûl", *Nâme-i Bahâristân*, 3, 1380 hş., 117-118.

⁴¹⁸ N. Muttalibî Kâşânî-A. İ. Âştîyânî-M. Kazvînî, "Mukaddemî ber Mecmu'a-i Merâsilât-i Resmîyi Dîvânî Selcûkîyân ve Harezimşâhîyân ve Evâil-i 'Ahd-i Mogûl", *Nâme-i Bahâristân*, 3, 1380 hş., 117.

İki yıl, iki ay ve iki haftadan sonra, o da dönemin kahır şerbetini tattı.

Sen dünyanın işlerine kulak asma, çünkü Terâz'da⁴¹⁹ balla zehir de vardır.⁴²⁰

Hâce Şemseddîn iki yıl Hülâgu Han, on yedi yıl Abaka Han ve iki yıl da Ahmed Teküdâr Han zamanında olmak üzere toplam yirmi bir yıl vezârette kalmıştır. Argun Han'ın emri ile Şemseddîn Cüveynî'nin dört oğlu Yahya, Fecrüllah, Mahmûd ve Atabek'i aynı yıl 1290'da ve daha sonra onun torunu Hâce Bahâeddîn Muhammed oğlu Ali ve Atamelik'in oğlu Mansûr'u ve Hâce Hârûn'u da katletmişlerdir. Böylece Cüveynî hanedânı son bulmuş oldu. Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Cüveynî'nin ölümü üzerine İran halkının özellikle Şîrâzlıların çok üzüldüğü ve şairler arasında olduğu gibi halk arasında da onun için mersiyelerin yazıldığı bilinmektedir. Ayrıca sanat çevresine desteği olan Sâhib-i Dîvân'ın öldürülmesi bu çevreyi de çok üzmüştür. Bu olay üzerine dönemin ünlü şairlerinden olan Mecd-i Hemgerî⁴²¹, Hâce'nin katli üzerine şu ruba'îyi söylemiştir;

از رفتن شمس الدین از شفق خون بچکید مه روی بخست و زهره کیسو ببرد
شب جامه سیاه کرد در ماتم و صبح بر زد نفس سرد و گریبان بدرید

⁴¹⁹ Terâz, Türkistan'da Buhara'ya yakın bir şehirdir; Cemâleddîn Hüseyin b. Fahreddîn Hasan İncû-yi Şîrâzî, *Ferheng-i Cihângîrî*, (Tsh. Rahîm 'Afiî), Dânişgâh-i Meşhed Müessesesi-i Çâp ve İntişârât, 1351 hş., 904.

⁴²⁰ Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 127; 'Ukaylî, *Âsâru'l-Vuzerâ*, 277; Gaffârî-yi Kâşânî, *Târih-i Nigâristân*, 251.

⁴²¹ Hâce Mecdüddîn b. Ahmed Hemger (h. 606-686), 1210 yılının ortalarında Yezd'e dünyaya gelmiştir. Şîrâz'da Salgur padişahlarının hizmetinde bulunmuş ve Muhamed Sa'd b. Ebu Bekr'i methetmiştir. Bu dönemde vezirlîğe denk bir statüye kavuştuğu bilinmektedir. Salgurlu hâkimiyeti 1236 yılında son bulunca Mecdî, Şîrâz'dan Kirmân'a gitti. Daha sonra Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Cüveynî'nin gölgesine sığındı. Mecd; Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Cüveynî'yi, oğlu Bahâeddîn Muhammed'i ve Ata Melik Cüveynî'yi öven kasideler yazmıştır. Mecd-i Hemger, Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Cüveynî'nin Moğollar tarafından ailesi ile birlikte ortadan kaldırılması sonucunda çok üzülmüştür. Bundan sonra Mecd, 1287'de ölünceye kadar İsfahân'da inziva hayatı yaşadı. Onun dîvânının nüshaları yaklaşık üç bin beyit içermektedir. Güzel hatla yazabilen Mecd, zamanın büyükleri için istinsah da yapmaktaydı. Müstevfî, *Târih-i Guzîde*, 749; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 117; Devletşâh, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, 133-136; Rızâ Kulî Hân, *Mecma'u'l-Fusahâ*, I, 2076; Gaffârî-yi Kâşânî, *Târih-i Nigâristân*, 253; Nefisî, *Târih-i Nazm ve Nesr*, I, 162; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmi*, 165-166; Nevâyî, *Ricâl-i Kitâb-i Hâbîbü's-Siyer*, 47; Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, 288-292; Dihhudâ, "Mecd-i Hemgerî", (Haz. Muhammed Mu'in-Seyyid Ca'fer Şehîdî), *Lugatnâme*, Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1334 hş., 49, 298; Safa, *Târih-i Edebiyat der İrân*, III, 523-530, Râzî, *Târih-i Kâmil-i İrân*, 360; Ruhullah Hâdimî-Muhammed Hüseyin Keremî, "Costûcû der Ahvâl ve Eş'âr-i Mecdüddîn Hemger", *Âyîne-i Mirâs*, Sayı: 55, 113-114; Seyyid Ali Mîr Efel, "Rubâ'îyyât-i Mecd-i Hemger be Hatt-ı Neve-i Ū", *Nâme-i Bahâristân*, 1386 hş., 337-338; Muhammed Hüseyin Keremî-Rûhullah Hâdimî, "Berresî-yi Sebk-i Mecd-i Hemger-i Şîrâzî ez Dîdgâh-i Mesâ'il-i Edebî", *Faslnâme-i Tehessüsî Sebksenâsî Nazm ve Nesr-i Fârsî*, Sayı: 3, 1391 hş., 255; Çiftçi, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, 266.

Şemseddîn'in gidişiyile şafaktan kan damladı; Ay yüzünü yaraladı ve zühre saçını kesti.

Gece siyaha büründü ve matemdeki sabah, soğuk bir nefes aldı ve yakasını yırttı.

422

Târîh-i Vassâf'ın yazarı Şehâbeddîn Abdullah b. Fazlullah Şîrâzî, 1292 tarihihinde Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Cüveynî'nin kabrini Tebriz'deki Çerendâb'da ziyaret ettiğini belirtmektedir.⁴²³ İlhanlılarda en kudretli vezir Şemseddîn Muhammed Cüveynî olduğu gibi ondan sonra gelen vezirler onun derecesinde otorite tesis edemediler.⁴²⁴

Bu dönemin meşhur şairlerinden Sa'dî Şîrâzî⁴²⁵, Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Cüveynî'yi öven gazeller de yazmıştır. Yine aynı dönemde Sa'dî gibi Safiyüddîn Urmevî, Hoca Humâmeddîn Tebrîzî, Pûr Behâ-yî Câmî⁴²⁶ ve Bedreddîn Câcermî⁴²⁷ de

⁴²² Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 446; Seyyid Ali Mir Efel, "Rubâ'îyyât-i Mecd-i Hemger be Hatt-ı Neve-i Ū", *Nâme-i Bahâristân*, 1386 hş., 337-338.

⁴²³ Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 127; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 84; 'Ukaylî, *Âsârü'l-Vuzerâ*, 277; Kirmânî, *Târîh-i Vüzerâ*, 103; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 442; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 233; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî*, 40-41; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar İslam Devletleri*, I, TTK, Ankara 1996, 564; S. A. Mü'eyyid-i Sâbitî, *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târîhî*, Kitâbhâne-i Tuhûrî, Tahrân 1346 hş., 210; F. Köprülü, "Cüveynî Şemseddîn Muhammed b. Muhammed", *İA*, III, İstanbul 1979, MEB Yay., MEB Basımevi, 257; D. İsfahânîyân, "Hânedân-i Cüveynî der Destgâh-i İlhanân", *Dânişgâh-i Edebiyât-i 'Ulûm-i İnsânî Tebrîz*, 134, 1369 hş., 118-19.

⁴²⁴ Uzunçarşılı, *Medhâl*, 208.

⁴²⁵ Sa'dî Şîrâzî, 1208-1209 (605-606 h.) yılları civarında Şîrâz'da dünyaya gelmiştir. Tahsilini Şîrâz'da ve Bağdâd'taki Nizâmiye Medresesi'nde tamamlamıştır. Çeşitli memleketlere seyahat etmiştir. Fars dili edebiyatçıları ve eleştirmenlerine göre Sa'dî, fesahat ve belağatta üst düzeye ulaşmıştır. Nasıl Fidevî milliyet konusunda Fars diline yardım etmiş ise; Sa'dî de fesahat ve belağat konusunda Fars diline hizmet etmiştir. Sa'dî Şîrâzî, İran Moğolları dönemi şairlerindedir. Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Cüveynî'nin sorularına karşılık olarak zarif ifadeli şiirler de yazmıştır. Sa'dî, Şemseddîn Cüveynî ve kardeşi Atamelik Cüveynî için kasideler yazdığı bilinmektedir. 9 Aralık 1292 (27 Zilhicce 691 h.) senesinde Şîrâz'da vefat etmiştir.; Umar Kehhâle, *Mu'cemu'l-Mü'ellifin*, IV, 151; el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-Ârifin*, II, 462; Reşidüddîn, *Câmî'u't-Tevârîh*, 66; Safa, *İran Edebiyatı Tarihi*, II, 221-222; Neffîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 167-169; Safa, *Târîh-i Edebiyât der İrân*, III, 587-622; M. Çiçekler, "Sa'dî-i Şîrâz", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 405-407; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 539-544; Muhammed Ca'fer Yâhakkî, *Kulliyât-ı Târîh-i Edebiyât-ı Fârsî*, Tahrân 1389 hş., 83-85; Ö. Ünal, "Sa'dî-i Şîrâzî'nin Arapça Şiirleri ve Bağdad Mersiyesi", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21/ Bahar, Ankara 2006, 90-91, 95; Dihhudâ, "Sa'dî", (Haz. Muhammed Mu'în-Seyyid Ca'fer Şehîdî), *Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân*, Tahrân 1373 hş., VIII, 12040; İsmet Zeki Eyuboğlu, *İran Edebiyatı*, Pencere Yay., İstanbul 2007, 79-80; Ca'fer Müeyyid Şîrâzî, "Peyvindhâ-yi Honerî Kemâl Hucendî ve Sa'dî Şîrâzî", *Makâlât-i Mecme'-i Bozorgdâşt-i Kemâl-i Hucendî*, Tebriz 1375 hş., I, 253.

⁴²⁶ İlhanlı döneminin şairlerinden olan Tâcuddîn b. Bahâuddîn Câmî, Purbehâ mahlası ile tanınmaktadır. Nâsirüddîn Tûsî'ye bir kaside de yazmıştır. Hâce İzzeddîn Tâhir ve oğlu Vecîheddîn Zengî Feryumedî bu dönemde Horasan'da vezirlik yapmaktaydılar. Şairin ataları Câm şehrinde yıllarca kadılık yapmışlardır. Ve şair her iki veziri de dîvânında methetmiştir. Bir müddet şair İlhanlı sarayında Şemseddîn Cüveynî ve ailesini şiirlerinde övmekle meşgul olmuştur. Horasan, Bağdad, Tebrîz ve İsfahân'da ikamet etmiştir. Purbehâ dîvânında h. 666 (1267) yılında Nişabur'da meydana gelen depreme de yer vermiş ve bu konu ile ilgili bir de kaside yazmıştır. Bu depremden sonra yerle bir olan Nişabur'da Abaka Han'ın emriyle

Cüveynî ailesini öven kasideler yazmışlardır. Hatta Sa'dî ile Cüveynî ailesi arasındaki samimiyet o kadar ileri idi ki; Şemseddîn Cüveynî ve kardeşi Ata Melik Cüveynî, Sa'dî'ye "Baba" diye hitap ederlerdi.⁴²⁸ Ayrıca dönemin şairlerinden olan Fahredîn-i Irâkî'nin de Şemseddîn Cüveynî için bir eser ithaf ettiği bilinmektedir.⁴²⁹ Şemseddîn Cüveynî'nin öldürülmesinden sonra İlhanlıların iç siyâsetinde bir çöküş döneminin başladığı çıkan siyasî krizler ile çok açık bir şekilde görülmektedir.⁴³⁰

Şemseddîn Muhammed Cüveynî'nin Sâhib-i Dîvânlığı zamanında Abaka Han'ın devlet işlerini çok iyi bir hale gelmişti. Kaynaklara göre, Şemseddîn Cüveynî'nin iyi idaresi sayesinde İran onun zamanında ilerlemiş ve itibar kazanmıştır. Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Muhammed Cüveynî'nin vezâretinde Tebriz şehri de büyük gelişim göstermiştir. Ayrıca Sivas'taki Çifte Minareli Medrese'nin 1271-1272 yılları arasında İlhanlı veziri Şemseddîn Cüveynî'nin tarafından yapıldığı da bilinmektedir. Şemseddîn

yeniden inşaa faaliyetlerinin başladığı bilinmektedir. Şairin akıcı bir uslubu vardır. Ve onu diğer dönemin şairlerinden ayıran en belirgin özelliği Moğolca terimlere şiirlerinde vermesidir. Hatta bu terimlerle yazılan Kaside-i Mogûliyye adında bir kasidesi de bulunmaktadır. Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, 724; Devletşâh, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, 137-138; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî*, 158-159; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 160-161; Safa, *Târîh-i Edebiyât der Îrân*, III, 660-671; Râzî, *Târîh-i Kâmil-i Îrân*, 359; Seyyîd Ebu'l Fazl Rezevî, "Purbehâ ve Nakd-i Nizâm-i İktisâdî-yi İlhanân (654-694/1252-1296)", *Pejûheşhâ-yî Târîhî*, 3, Dânişgâh-i İsfahân 1392 hş., 44; Dihhudâ, "Pûr Behâ-yî Câmî", (Haz. Muhammed Mu'in-Seyyîd Ca'fer Şehîdî), *Lugatnâme*, Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., IV, 5035-5036; Çiftçi, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, 268-269.

⁴²⁷ Horasan'ın bir kasabası olan Câcerm'den olan Bedreddîn b. 'Ömer Câcermî, Bahâeddîn Cüveynî'nin hizmetine girmek için İsfahân'a gitmiştir. Mevd-i Hemgerî'nin öğrencisi olmuştur. Şemseddîn Cüveynî'yi öven şairlerdendir. Cüveynî hanedanının son bulmasına kadar bu ailenin hizmetinde bulunmuştur. Câcermî'nin dîvânı yaklaşık dört bin beyittir. Devletşâh, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, 165; Rızâ Kulî Hân, *Mecmau'l-Fusahâ*, I, 598; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 162; Dihhudâ, "Pûr Behâ-yî Câmî", (Haz. Muhammed Mu'in-Seyyîd Ca'fer Şehîdî), *Lugatnâme*, Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., V, 6436; Safa, *Târîh-i Edebiyât der Îrân*, III, 558-560; Pejûhede, Leyla, "Câcermî", *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., XIIV, 173-174.

⁴²⁸ Sa'dî-i Şîrâzî, *Külliyât-ı Sa'dî*, (Tsh. Muhammed Ali Furûgî), Hestân Yay., Tahrân 1378 hş., 808-811, 814; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî*, 157-158; M. N. Uygun, "Safiyüddin el-Urmevî", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 479-480; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 506, 537-538, Humâm-ı Tebrîzî, *Dîvân-ı Humâm-ı Tebrîzî*, (Tsh. Doktor Reşîd 'Uyûdî, Neşr-i Sudûk), Tahrân 1370 hş., 15-17, 41-44, 74-75; Me'ânî, *Târîh-i Tezkirehâ-yi Fârsî*, I, 719; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 146, 204, 160-161; Safa, *Târîh-i Edebiyât der Îrân*, III, 559, 660-671; A. Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddun-i Îrân der Devre-i Mogûl*, 113; Beyânî, *Dîn ve Devlet der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, II, 389-390; R. Şa'bânî- Z. Emîrî, "İkdâmât-i Hânedân-i Cüveynî der Zâmân-i Mogûl", *Faslnâme-i 'İlmî- Pejûheşî Moskovîyye*, Yıl: 6, 16, 1390 hş., 109; D. İsfahânîyân, "Hânedân-i Cüveynî der Destgâh-i İlhanân", *Dânişgâh-i Edebiyât-i 'Ulûm-i İnsânî Tebrîz*, 134, 1369 hş., 18; Seyyid Ebu'l Fazl Rezevî, "Purbehâ ve Nakd-i Nizâm-i İktisâdî-yi İlhanân (654-694/1252-1296)", *Pejûheşhâ-yî Târîhî*, 3, Dânişgâh-i İsfahân 1392 hş., 44.

⁴²⁹ Irâkî'nin bu eseri ikinci manzum eseridir. Bu eser *On Fasıl, Kâşifu'l Esrâr-ı Sübhânî* ya da *Uşakknâme* adıyla da bilimektedir. Bu manzume isminde de anlaşıldığı gibi on fasıldan oluşmaktadır ve mesnevi, gazel kalıbında 1065 beyitten oluşmaktadır. Ayrıca hafif bahrinde kaleme alınmıştır. Şemseddîn Cüveynî'ye ithaf edilen eserin konusu ise aşktır. Detaylı bilgi için bkz; Mollamehmetoğlu, *Fahrüddîn-i Irâkî'nin Tasavvufî İstilahları Ve Dîvân-ı Kebîr'den Şahit Beyitler*, 25.

⁴³⁰ A. Mîlânî, "Emîrân-i Mogûl (Noyânâ) der Mesâ'il-i Şûrâyî 'Asr-i İlhanân: ez Merg-i Hulâgû tâ Âmeden-i Gâzân", *'Ulûm ve İnsânî Dânişgâh-i El Zehrâ*, 65, 1386 hş., 170.

Cüveynî'nin Serah'ın içilebilir suyu, üzerine sed çektirerek bir gölet yaptırdığı, Meraga ve Ucan dağları civarından doğan su kaynaklarından otuz iki tane çeşme yaptırdığı da bilinmektedir.⁴³¹

Şemseddîn Cüveynî ve ailesinin sanata, sanatçıya, âlimlere ve hayır işlerine değer vermesi ayrıca siyasi hayatı açısından akıllıca faaliyetlerde bulunması ve idarî anlamda başarılı işlere imza atması İran bürokrasi geleneğinde kendinden önce yer almış olan Bermekî ve Nizâmü'l-Mülk ailesini anımsatmaktadır. Bu açıdan Cüveynî ailesi, İran bürokrasi tarihi açısından önceki idarecilerle karşılaştırılabilecek bir çok argüman sunan, değerli şahsiyetlere sahiptir.

2.2.1.3. Emîr Buka (1284-1288)

Celâyir kabilesinden Hugulay Kurçı'nın oğlu Emîr Buka, babası öldüğünde henüz çocuk olduğu için Abaka Han'ın himayesinde terbiye edilip büyütülmüştür. Yetiştirilmesine özen gösterilen Emîr Buka'nın daha sonra al tamga sahibi büyük ve itibarlı emirlerden olduğu bilinmektedir.⁴³² Argun'un tahta çıkışında Emîr Buka'nın etkin olarak rol aldığı görülmektedir. Han seçiminde Buka Argun'a, Aruk Cuşkab'a, Tikna da Hülacü'ye meyl etmişlerdi. Tikna, *Hülacü, Hülâgu Han'ın oğludur. Oğlunun bulunduğu yerde torunlara düşmez*, demiş buna karşılık olarak Buka, *Dört iklim hükümdarı ve Cengiz uruğunun hepsinin akası olan Kaan, İran memleketlerinin padişâhlığını kendi kardeşi olan Hülâgu Han'dan sonra onun en akıllı ve en kusursuz olan ve en büyük oğlu olan Abaka'ya bağışladı. Ondan sonra miras yoluyla onun halefi olan oğlu Argun'a yetişir*, diyerek cevap vermiştir.⁴³³ Bu ifadeden de anlaşıldığı üzere

⁴³¹ Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 201-202; Ö. Ertuğrul, "Çifte Minareli Medrese", *DİA*, İstanbul 1997, VIII, 312-313; Hamdullah Müstevfî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, (Tsh. G. Le Strange), *Dünyâ Kitâb*, Tahrân 1342 hş. 221,224; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 59; R. Şa'bânî- Z. Emîrî, "İkdâmât-i Hânedân-i Cüveynî der Zâmân-i Mogûl", *Faslnâme-i 'İlmî- Pejûheşî Moskoviyye*, Yıl: 6, 16, 1390 hş., 111; Orhan Cezmi Tuncer, *Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar*, Ankara 1986, 23-26.

⁴³² Reşîdüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 773-774; Reşîdüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 119; R. Şa'bânî- Z. Emîrî, "İkdâmât-i Hânedân-i Cüveynî der Zâmân-i Mogûl", *Faslnâme-i 'İlmî- Pejûheşî Moskoviyye*, 16, 1390 hş., 111; Muhsin Mürselpür, "Vezâret-i der Fetret-i Evveliyye-i Hükümet-i İlhânî: ez Argûn tâ Bâydû", *Mecelle-i Pejûheşhâ-yi Târîh-i İrân ve İslâm*, Sayı: 11, 1391 hş., 108-109.

⁴³³ Reşîdüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 798-799; Reşîdüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 146. Türk Tarih Kurumu yayınlarından çıkan *Câmiut't-Tevârih*'in İlhanlılar kısmı adlı çeviri kitapta Hülâgu'dan sonra tahtın onun oğlu olan Abaka'ya Kaan (Mengü) tarafından bağışlandığına değinilmektedir. Bu ifadeden Abaka Han'ın İlhanlık tahtına oturmasının Mengü Kaan tarafından onaylandığı izlenimi doğmaktadır. Hâlbuki Târîh-i Cihânguşâ ve diğer eserlerde Abaka'nın emirlerin desteğine rağmen, Kubilay Han'dan emir gelene kadar tahta oturmadığı hatta bir sandalyeye oturarak ülke işlerini hakkında hüküm verdiği aktarılmaktadır. Yoksa bu ifade ile İlhanlı tahtının babadan oğula geçen bir yapı çerçevesinde Kaan tarafından onaylanmış

Emîr Buka, Argun’u desteklemekteydi.

Argun Han tahta oturduktan sonra şehzâdelere mükemmel ikramlarda bulunup güzel vaatlerde bulunmuştur.⁴³⁴ O gün herkes Argun’un hanlığını onaylayan möçelga vermiş ve Han, bundan sonra hiçbir yaratık Ahmed’in yakınlarında bulunanlara zahmet edip eziyet etmesin diye yarlıg çıkartmıştır. Argun Han tahta çıktıktan sonra şehzâdelerden Hülacü ve Geyhatu’yu Rum memleketine memur etmiş ve Gürcistan’ı kendi amcası Acay’a yönetim için bırakmıştır. Horasan, Mâzenderân, Kumis ve Rey şehirlerini kendi oğlu Gazan’a bağışlayıp, ona yardımcı olarak şehzâde Kinşu’yu ve Nevruz’u da Horasan emirliğine tayin etmiştir. Memleketlerin vezirliği ise Emîr Buka adına yazdırılmıştır.⁴³⁵

Emîr Buka kendi nâibi ve Hamdullah Müstevfî’nin amcası oğlu olan Hâce Fahreddîn Muhammed Müstevfî Kazvînî’nin eli ile bütün İlhanlı ülkesinin idarî işleri ile meşgul olmuştur. Böylece Hâce Şemseddîn Cüveynî’nin düşüşü idarî işlerdeki başlamış oluyordu. Ayrıca Emîr Buka’nın yanındakiler devamlı Şemseddîn Cüveynî’nin güçlenebileceği konusunda kışkırtmalar yapıyorlardı. Özellikle Fahreddîn Müstevfî ve Hüsâmeddîn Hâcib, Emîr Buka’yı Şemseddîn Cüveynî aleyhinde devamlı kışkırtmakta idiler. Ayrıca devlet işlerini eline alan Emîr Buka, Sâhib-i Dîvân Şemseddîn’in ülke idaresini ne derece eline aldığı da çok iyi görmüştü.⁴³⁶ Ayrıca Celâleddîn Melik Simnânî, Hüsameddîn Kazvînî ve Fahreddîn Müstevfî Emîr Buka’nın yanında nâiblik ve kâtiplik unvanı ile hizmetinde bulunuyorlardı.⁴³⁷

Emîr Buka’nın yakınları ve nâiblerinin kışkırtmaları sonucunda Şemseddîn Cüveynî, şehit edilmiş ve böylece Emîr Buka’nın işi büyük bir ilerleme kaydetmişti. Ve

olması mı kastedilmektedir. Bu bağlamda Câmiut’t-Tevârih’in İlhanlılar kısmı adlı çeviri eserden her iki anlamda çıkmakta ve akla bu soruları getirmektedir.

⁴³⁴ Reşidüddîn, *Câmi’u’t-Tevârih*, 807-808; Reşidüddîn, *Câmiut’t-Tevârih*, 151.

⁴³⁵ Reşidüddîn, *Câmiut’t-Tevârih*, 152; Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, 113; Aksayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 143; Reşidüddîn, *Câmiut’t-Tevârih*, 808; Abû’l Farac, *Abû’l-Farac Tarihi*, II, 622; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu’s-Safâ*, V, 344-345; Hândmîr, *Habîbu’s-Siyer*, III, 125; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 82,137; Müstevfî, *Târih-i Guzîde*, 479; Şebânkâreî, *Mecma’u’l-Ensâb*, 265-266; Aştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 231; F. Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, 59; S. H. Âkâcerî-S. E. Rezevî, “İlel Nâkârkerdî Pûl-i Kâğızî der İktisâd ve Câme’i ‘Asr-i İlhânî”, *Pejûheşnâme-i Dânişgede-i Edebiyât*, 38, Dânişgâh-i Şehid Beheştî, 1382 hş., 212.

⁴³⁶ Hândmîr, *Habîbu’s-Siyer*, III, 126-292; Müstevfî, *Târih-i Guzîde*, 595; Aştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 232; Yazıcı, “Cüveynî Şemseddîn”, 145; E. Göksu, “Târih-i Guzîde’ye Göre Rûm (Anadolu) Selçukluları”, *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 27/II, Ankara 2008, 29.

⁴³⁷ Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 137; M. Müsevî, “İlhânân”, *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., X, 706; Müstevfî, *Târih-i Guzîde*, 595; M. Murreşilpûr, “Vezâret-i der Defter-i Evveliyye-i Hükümet-i İlhânî: Ez Argûn tâ Bâydû 683-694”, *Pejûheşhâyî Târihi İrân ve İslâm*, 11, 1391 hş., 109.

kısa zamanda birçok mal elde etmişti. Emîr, makamı ve mallarından gurur duyup kendi haddini aşmış Argun'un yakınlarından olan Tağaçar, Konçalbal, Doladay İdaçi, Sultan İdaçi, Togan, Cuşi ve Ordu Kiya'yı küçümsemeye başlamıştı. Bundan dolayı onların Emîr Buka ile araları açılmıştı. Özellikle Sultan İdaçi ve Togan her zaman onun bencilliği ve kibirli halini kendi aralarında konuşuyorlardı.⁴³⁸ Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Buka, makam ve mevki elde edince etrafındakileri küçümser bir tavır takınmıştı.

1286 yılında ayrıca Buka'ya prenslerin prensi anlamına gelen çinks (çingsan) unvanı verildi.⁴³⁹ Buga, Argun Han'ın hâkimiyeti ele geçirmesinde ve düşmanlarından kurtulmasında önemli rol oynamıştı. Argun'u ölümden kurtarmış ve bunun karşılığında Argun Han, bütün önemli işler ile saray, ordu ve devlet yönetimini ona vermişti. Ayrıca Argun Han, bütün işlerini Moğolların en güçlü ve en kalabalık kabilelerinde olan Celâyir ileri geleni olan Buka ile istişare ederdi. Buka, zamanla etrafında nüfuz sahibi ve zengin insanları toplamayı başarmış, her geçen gün güçlenen ve yükselen Buka, gurura da kapılınca mevcut statüsü yetersiz gelmeye başlamıştı.⁴⁴⁰

Şemseddîn Cüveynî'nin katlinden sonra Emîr Buka'nın gündün güne İlhanlı ülkesinde kudreti ve nüfuzu artmıştır. Fakat bu durum yani Emîr Buka'nın tüm işleri tek elden yürütmesi devlet ileri gelenlerinin tepkilerini çekmeye başlamıştı. Sonunda İlhan'ın al tamgası olmadan sadır olan yarlıkların kabul edilmemesi konusunda Argun Han tarafından bir ferman çıkmıştı. Bu ferman aslında Emîr Buka'nın işlerinin kötüye gitmeye başlayacağını bir göstergesi idi. Böylece İlhanlı devletinin ileri gelenleri arasında Emîr Buka'ya muhalif bir halka oluşmaya başladı ki, bunların en başında Kuhistan şahnesi Togan ve Fars hükümetinin başında bulunan Tağaçar'ın nâibi Sadreddîn Ahmed Zencânî yer almaktaydı. Emîr Buka'nın bu dönemde Fars emvâlinden talepte bulunması Fars hükümetinin başında bulunanların ona karşı düşmanlık beslemelerine ve muhalif grupta yer almalarına sebep olmuştu. Emîr Buka'nın düşmanlarından biri de daha sonra İlhanlı vezâretine yükselecek olan Ebherli

⁴³⁸ Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 814; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 160; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 83; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 444.

⁴³⁹ Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 354; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 127; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 137; Müstevfî, *Târih-i Guzîde*, 595; Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, 77; Uyar, *İlhanlı Devleti'nde Argun Dönemi (1284-1291)*, 46; O. G. Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, 61; M. Murreşilpûr, "Vezâret-i der Defter-i Evveliyye-i Hükûmet-i İlhanî: Ez Argûn tâ Bâydû 683-694", *Pejûheşhâyî Târihî İrân ve İslâm*, 11, 1391 hş., 108.

⁴⁴⁰ Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, 79.

Sa'dü'd-Devle adında bir Yahûdî idi.⁴⁴¹ İlhan Argun'un Emîr Buka'ya karşı aldığı ilk tedbir kendi al tamgası olmadan sadır olan hiçbir fermanın geçerli olmaması hükmüdür. Bu hüküm ile Argun, tahta çıkarken yardımını gördüğü ve daha sonra aşırı derecede güçlendiğine şahit olduğu Buka'ya karşı ilk faaliyeti sayılabilir.

Kaynaklar bu dönemde Bağdad hâkimi olarak görevlendirilen Emîr Buka'nın kardeşi Aruk da Bağdad'da emirler gibi değil de, padişahlar gibi yaşadığını aktarmaktadır. Ayrıca Aruk, Argun'un elçilerine iltifat etmeyip oranın vergilerini hazineye göndermiyordu. Bir keresinde Irak havalisinden Ordu Kiya ile Sa'dü'd-Devle çeşitli yollardan elde ettikleri beş yüz tümen malı getirdikleri zaman Argun Han, Aruk'un her sene aynı miktarda vergi göndermediğini anlamıştı. Tağaçar tarafından nâib olan Sadreddîn Zencanî, Buka'nın ondan Fars vilâyetinin bakiyesini istemiş, bu yüzden ona saldırmaya kalkışmıştı. Sadreddîn Zencanî, Tağaçar'a; *Buka, kendisi için bir padişâhlık hazırlamış padişâhın fermanı olmadan ve emirler ile kengeş yapmadan istediği her şeyi yapıyor ve malları istediği doğrultuda harcıyor, halktan hiç kimse Argun Han'ı padişâh bilmiyor, ancak Buka'yı biliyorlar. İşi o kadar ileri götürmüştü ki, Tebriz'e yarlıg ve payza ile giden, fakat Buka'nın al tamgası olmayan her elçiye, oranın valisi olan Emîr Ali kesinlikle iltifat etmiyor ve elçiler sonuç almadan geri geliyor, diye şikâyet etmiştir.*⁴⁴² Bunlara benzer sözler Argun'un kulağına ulaşmıştı. O esnada Buka hastalanmış ve adı geçen emirler onun ölmesi için çaba harcıyorlardı. Argun Han, adet olduğu üzere hasta olduğu için ona ikramda bulunmuş ancak elinde olan încû vilâyetlerini Emîr Tağaçar'a vermişti. Argun Han'ın huzurunda bazı devlet ileri gelenleri sırf arası Han ile düzelsin diye Emîr Buka'nın hasta numarası yaptığını söylemişlerdir. Aynı zamanda dîvân ve defterlerin onun evinden getirmeleri, nâiblerin ve ona bağlı olanların dîvân işlerinden azl edilmesi için yarlıg da çıkmıştı. Ayrıca daha önce Tebriz hâkimi olan ve Buka ile hareket eden Emîr Ali Tamgaçi azl olunmuştu.⁴⁴³

⁴⁴¹ Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 127; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 139; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 236- 238, 247; Kadyânî, *Târih Ferheng-i ve Temeddun-i Îrân der Devre-i Mogûl*, 153; M. Uyar, *İlhanlı Devleti'nde Argun Dönemi (1284-1291)*, 48.

⁴⁴² Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 815; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 357; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 444; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 129; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 161; Spuler, *İran Moğolları*, 311; Âştîyânî, *Târih-iMogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 238; M. Uyar, *İlhanlı Devleti'nde Argun Dönemi (1284-1291)*, 49.

⁴⁴³ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 815; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 130; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 161.

2.2.1.3.1. Buka'nın Darbe Girişimi ve Akibeti

Argun Han'ın Emîr Buka'ya karşı cephe almasıyla Buka'nın işlerinde çatlaklıklar ortaya çıkarmaya başlamıştır. Ayrıca Fars baskakları, Emîr Buka'nın nâibi olarak Fars eyâletine gitmiş olan Hüsâmeddîn Kazvî'nin ödemek zorunda olduğu yüz elli tümen vergi borcunu ortaya çıkarmışlardı. Bu sırada Diyâr-i Bekr ve o taraflardan ardı ardına Emîr Buka'nın kardeşi Aruk hakkında şikâyet yazıları geliyordu. Buka, tamamiyle Argun'un gözünden düşmüş, işin elinden çıkacağını görünce ümidini kesip sayısız mal dağıtmış ve bazı emirlere ikramda bulunup Argun Han'a saldırmak için kendi tarafına çekmek istemiştir. Argun Han'ın emri ile Emîr Buka, vergi toplama işlerinden azledilmişti.⁴⁴⁴

Emîr Buka; Bayan Bitikçi, Algu Bitikçi'nin oğlu Mikritay ve Çirik Bitikçi'yi kendi tarafına çekmeyi başarmış, ayrıca Hülâgu Han'ın torunu olan Cuşkab'a Argun Han'a karşı isyan teklifinde de bulunmuştu. Bu haber Cuşkab'a ulaştığında şaşırılmış ve *Subhanallah! O adamın aklı başından gitmiş ve delirmiş ki memleketin padişâhı olan Argun Han'ın yerine bir başkasını seçiyor. Ahmed'de aynı oyunu hileyi kurdu. Muhakkak benim de yaptığım antlaşmaya sadık kalmamamı istiyor, diyerek elçiye, Geri dön ve benden Buka'ya selam söyle. Benim hakkımda düşündükleri çok güzeldir. Ancak gönlümüz sizin söylediklerinize itimat etmiyor. Eğer söyledikleri doğru ise, benim size güvenim tam olması için sen ve bu konuda müttefik olduğunuz topluluk adlarınızı yazın ve bir möçelga ile gönderin*, diyerek aslında Buka'nın düşünceleri hakkında yazılı bir belge talep etmiştir. Bunun üzerine Emîr Buka ve bütün emirler möçelga yazıp göndermişler ve bu belgeye dayanarak Cuşkab, onun ve emirlerinin möçelgalarını çıkarıp Argun Han'a arz etmiştir. Argun Han, o kâğıdı görünce öfkelenmiş ve *Bana karşı hile, düşmanlık düşünmesi için mi Buka'yı bütün emirlerin üzerine çıkarıp memleketleri onun yönetimine bıraktım, halkı ve askerleri onun eline verdim?* diyerek Emîr Buka taraftarlarını ve Buka'nın kardeşi Emîr Aruk'u, 16 Ocak 1289 tarihinde öldürtülmesini emretmiştir.⁴⁴⁵ Aruk ve Emîr Buka öldürüldükten sonra onların başları

⁴⁴⁴ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 815-816; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 357-358; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 129-130; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 162; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 239.

⁴⁴⁵ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 816-817; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 358; Müstevfî, *Târih-i Guzîde*, 597; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 163; H. Hamîd, "Sa'dü'd-devle-i Vezîr: Emîr-i Kebîr-i Yahûdî Dovrân-i Argûn-i Mogûl", *Îrânşenâsî*, 2006/1385 hş., 1, 111.

ibret olması için Çağan köprüsünün başına asılmıştır.⁴⁴⁶

Emîr Buka öldürüldükten sonra yargıda onunla işbirliği yapan Kaan'ın elçisi olduğu için Kadan ve doğru söylediği için Bayan Bitikçi kurtulmuştur. Fakat Emîr Ali Tamgacı, Hüsâmeddîn-i Kazvîni, İmâdeddîn Müneccim ve Bahâü'd-Devle Ebu'l-Kerem-i Nasranî'nin hepsi yasaya çarptırıldı. Târîh-i Vassâf'ın kaydına göre suçları yüzünden Emîr Ali ve Hüsâmeddîn Kazvîni'nin tüm ailesi kılıçtan geçirilmiştir. Ayrıca kaynaklarda onların sahraya bırakılan cesetlerinin kurtlara ve leş yiyicilere yem edilmiştir.⁴⁴⁷

Argun Han, kendi dönemi itibariyle Teküdâr'ın başlattığı icraatların pek çoğunu devam ettirmekle birlikte tahta geçer geçmez, Teküdâr'ın yayınladığı tüm yarlıkları geçersiz kılmıştı.⁴⁴⁸ Argun, Teküdâr zamanında başlamış olan Fars unsurun tasfiyesine kendi zamanında da devam etmiştir. Cüveynî'nin ölümü ile artık bu unsurlar tamamen ortadan kalkmıştı. Fars unsurların devlet içindeki baskın egemenliği sona ermişti. Argun, kendisinin tahta geçmesinde Emîr Buka'yı vezirliğe tayin etmiş ancak kendisine karşı harekete geçince ani bir manevra ile Emîr Buka'yı ortadan kaldırmıştır. Bu olayın ardından İlhan Argun yeniden Fars yöneticileri başa getirmemiş, onun yerine bir denge unsuru olarak Yahûdîleri kullanmıştır.⁴⁴⁹

2.2.1.4. Sa'dü'd-Devle İbnü's-Şafi (1287-1291)

Sa'dü'd-Devle, Safiyüddîn Ebher adlı Yahûdî bir doktorun oğludur. O, bazı kaynaklarda Ebherli Mühezzibü'd-Devle oğlu Hibetullah'ın oğlu Sadrü'd-Devle olarak adlandırılmaktadır. İbn Kesîr ise onun adını Sadüdevle b. Safîi olarak zikretmektedir. Sa'dü'd-Devle, Argun Han zamanında Bağdad'da yaşayan İlhanlı tabiblerinden birisi olup sonunda Argun Han'ın vezâret makamına nâil olmuştur. Vezârete geldikten sonra bazı emirler ve Müslüman devlet adamları ona muhalif olmuşlardır. Safiyü'd-Devle'nin oğlu Sa'dü'd-Devle, Bağdad'da iken Irak'ın ve Bağdad'ın emvâli hakkında iyi bilgi sahibi olmuştur. Bu arada Argun Han'ın bir hastalığını da tedavi eden Sa'dü'd-Devle,

⁴⁴⁶ Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 141.

⁴⁴⁷ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 818; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 164; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 140; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 445.

⁴⁴⁸ Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 140.

⁴⁴⁹ Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 231; Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 140; İ. Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakındoğu'ya Etkileri", *AÜDTCTAD*, XX, 31, 19.

böylece İlhanlı sarayında hizmet vermeye başlamıştır. Bağdad'da bulunduğu süre içerisinde Türkçe ve Moğolca'yı da öğrendiği bilinmektedir. Ayrıca hüsn-ü hat ile de meşgul olmuştur.⁴⁵⁰

Han tarafından 1284 senesinde Tunskay, Bağdad şahneliğine gönderilmişti. Oraya vardığından kabiliyetli, zengin ve Bağdad memleketlerinin bütün işlerine vakıf olan Sadrüddeve'yi kendi nâibliği ve hacibliğine tayin etmiştir. O zamana kadar Bağdad hâkimliği Sâhib-i Dîvân Alâaddîn'in bendesi Kutlukşâh ve Alâaddîn nökerlerinden Mecdedîn-i Kubeti'nin elinde bulunuyordu. Sa'dü'd-Devle'nin mevcudiyeti bunların gücünü azaltmıştı. Aynı zamanda Cuşi, Koçan ve Şökürcüler topluluğu; *Sa'dü'd-Devle eşsiz bir tabiptir ve kullukta bulunup hizmet etmesi yakışıır*, diyerek Sadüdevle'yi övmekte idiler.⁴⁵¹

Ayrıca devlet ileri gelenleri Sa'dü'd-Devle'nin Bağdad hesabı konusunda ne kadar iyi olduğunu Argun Han'a arz etmişler ve bunun üzerine hizmette bulunup Bağdad'a gitmesine dair yarlıg hükmü çıkmıştır. Sa'dü'd-Devle, Ordu Kiya ile dostluk kurarak ona, *Bağdad mallarından büyük bir kazanç var. Eğer oranın hâkimliğini istersen, ben de senin hizmetinde bulunurum. Hem hazine mallarını diğerlerinden daha iyi göndeririz hem de Emir'in hassası için iyi kazançlar var ve hem de Bağdad amillerine arta kalan sayısız malları da ele geçiririz*, diyerek Ordu Kiya'ya vergi işlerini beraber üstlenmeyi teklif etmiştir. Ordu Kiya, Argun Han'ın huzurunda bunları anlatmış, Argun Han bunun üzerine, *Bağdad'ın artakalanları ne kadardır?* diye sorunca, Sa'dü'd-Devle, *Beş yüz tümen* diye cevap vermiş ve bu cevap Han'ın hoşuna gitmiştir. Argun Han, daha sonra bunlara yarlıg ve payza vererek hazinenin mallarını tahsil etmek ve bakiyeleri almak için Bağdad'a göndermiştir. Daha sonra Ordu Kiya ve Sa'dü'd-Devle Bağdad'dan elde ettikleri geliri arz etmişler ve bu durum Argun Han'ın takdirine sebep olmuştur. Böylece İlhan'ın 6 Haziran 1288'de Bağdad emirliğini Ordu

⁴⁵⁰ Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 128; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 141; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 296; 'Ukaylî, *Asâru'l-Vuzerâ*, 281; Kirmânî, *Târîh-i Vüzerâ*, 107; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, XIII, 537; Âştiyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 238; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî*, 42-43; Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târîh-i Îrân*, 462; Dihhudâ, "Sa'dü'd-devle", (Haz. Muhammed Mu'in-Seyyid Ca'fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., VIII, 12038; M. Uyar, "İlhanlı Devletinde Yahûdî Bir Vezir: Sa'düddeve", *TAD*, XXI/33, 2003, 131-133; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 353; Fehmî, *Târîhü'l-Devletü'l-Mogûliyye fî Îrân*, 175-177; Hamîd Hamîd, "Sa'dü'd-devle-i Vezîr: Emîr-i Kebîr-i Yahûdî Dovrân-i Argûn-i Mogûl", *Îrânşenâsî*, 2006/1385 hş., 1, 104, 106.

⁴⁵¹ Reşidüddîn, *Câmî'u't-Tevârih*, 813-814; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 128; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 159.

Kiya'ya ve Sa'dü'd-Devle'ye de müşrifliği verdiğini görmekteyiz. Böylece her ikisi Bağdad'a giderek görevlerini yerine getirmeye başladılar.⁴⁵² Sa'dü'd-Devle'nin bu başarısı sonucunda Argun Han, ülkenin her yerinde hiç kimseye danışmadan özgür bir şekilde Sa'dü'd-Devle'nin ihtiyaçlarının karşılanması konusunda bir yarlığ vermiştir.⁴⁵³

Bu sırada İlhanlı devletinin yönetimi Emîr Buka'nın elinde bulunmaktaydı. Ancak Emîr Buka ve Irak'ın yönetimini elinde tutan kardeşi Aruk, devlet yönetmek konusunda başarısız kalmışlardı. Ayrıca halkın üzerine koydukları ağır vergilerin yanı sıra kıtlık ve hastalık düzeni bozmuştu. Bu durum Sa'dü'd-Devle için siyasî bir fırsat olmuştur. Onun Bağdad'ta meydana gelen sorunlara bulduğu çözümler bölgede adının duyulmasını sağladı. Sa'dü'd-Devle, 1284 yılında Bağdad dîvân üyesi olarak tayin edilmiş ve bu sırada Argun'un sempatisini kazanarak bir danışmanlık payesi de elde etmişti.⁴⁵⁴

1287 yılında Argun'un özel hekimi olan Sa'dü'd-Devle, hekimlikten çok, oldukça iyi tanıdığı Bağdad'ın malî işleri ile ilgileniyordu.⁴⁵⁵ Bağdad'ta bulunan idarî ve ekonomik durumdan elde ettiği tecrübelerle kısa sürede iktisadî fikirleri dinlenir ve önemsenir olmuştu. İlhan'ın isteği üzerine Irak'taki kötü durumu aydınlatmış, Buka ve Aruk'a karşı şiddetli suçlamalar ileri sürmüş, Ordu Kiya ve Sa'dü'd-Devle'den oluşan bir heyet Bağdad'ı teftiş için bölgeye gönderilmişti. Sa'dü'd-Devle, Bağdad'a daha vardığında Aruk'a devlet gelirinden kendilerine ayırdıkları paranın hesabını sormuş ve vatandaştan zorla aldığı verginin büyük kısmını da istemiştir. 1289 yılında Ordu Kiya ve Sa'dü'd-Devle ikinci kez Bağdad'a gönderildi. Burada iken Argun'un emiri olan Kutlukşâh'ın görevinden almışlardır. Kutlukşâh'ın azlinden sonra darbe almış olan Emîr Buka ve Aruk, İlhan'a karşı komplo hazırlığına girişmişlerdir. Onun faaliyetlerinden haberdâr olan Argun, Emîr Buka'nın çocuklarının, taraftarlarının ve Diyâr-i Bekr'e kaçmış olan kardeşi Aruk'un idamını emretmiştir. 1289 yılında bu iki kardeşin idamı ile Sa'dü'd-Devle siyasî inkişâf kazanmıştır. Teftiş komisyonundaki görevini tam ve düzgün bir şekilde icra etmesi ona Irak dîvân müşrifliği görevini

⁴⁵² Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârîh*, 814; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 350; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârîh*, 160; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 238; Kirmânî, *Târîh-i Vüzerâ*, 108.

⁴⁵³ Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 238-39.

⁴⁵⁴ H. Hamîd, "Sa'dü'd-devle-i Vezîr: Emîr-i Kebîr-i Yahûdî Dovrân-i Argûn-i Mogûl", *Îrânşenâsî*, 2006/1385 hş., 1, 108; Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 141.

⁴⁵⁵ Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 141.

kazandırmıştı.⁴⁵⁶ Ayrıca Aruk zamanındaki zulümden dolayı Bağdad medreselerinin viran bir hale gelmiş ve Bağdad halkı asayişten uzaklaşmıştır.⁴⁵⁷

2.2.1.4.1. Sa'dü'd-Devle'nin Vezârete Gelmesi

Sa'dü'd-Devle, büyük miktarlarda zorla alınan borçların bir kısmını geri ödemiş, toplanması gecikmiş olan vergileri toplamış, bütçeyi düzenlemiş vergilerden elde edilen geliri ikiye katlayarak devletin ve İlhan Argun'un hazinesini doldurmuştu. Sa'dü'd-Devle, bu başarılarından sonra tüm eyâletlerin veziri olarak atanmıştır. Argun'un bu dönemde Moğol aristokrasisi ile hükümdârlığı arasında bir denge unsuru olarak devlet görevlerinde Yahûdîleri tercih ettiği görülmektedir. Böylece İlhanlı bürokrasisinde yeni bir dönem başlıyordu. Kısa sürede maliye ve hesap işlerinde uzman olan Sa'dü'd-Devle, Emîr Buka'nın öldürülmesinin ardından İlhan Argun'u avucunun içine alarak baş vezirliği elde etmiş ve devletin idaresini tamamen kontrolü altına almıştı.⁴⁵⁸ Elde ettiği vezirlik payesinin kendisine sunduğu fırsatlardan istifade ile karşıtlarını tasfiye ederek devlet yönetiminde önemli mevkilere güvendiği yakın adamları ve özellikle ailesine mensup kişileri görevlendirmişti.⁴⁵⁹ Argun Han, devlet üzerinde baskı unsuru olmaya başlayan Moğol devlet adamlarını ve İranlı bürokratların etkisini azaltmak için Yahûdî unsurları devlet işlerinde tercih eden bir politika izlemiştir.⁴⁶⁰

Bu dönemde Bağdad'ta nevbet, Darü'l-Halife kapısından Sa'dü'd-Devle'nin kapısına getirilmişti. 26 Ağustos 1289'da kendi kardeşi Fahrü'd-Devle, Mühezzibü'd-Devle ve Cemâleddin Destcirdanî'yi Bağdad hâkimliğine göndermişti. Bu pozisyonu ile Sa'dü'd-Devle, büyük emirlerden Şiktur Noyan, Tagaçar, Samagar, Koncukbal ve

⁴⁵⁶ Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 240; Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 142; Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, V, 594; H. Hamîd, "Sa'dü'd-devle-i Vezîr: Emîr-i Kebîr-i Yahûdî Dovrân-i Argûn-i Mogûl", *Îrânşenâsi*, 2006/1385 şş., 1, 111.

⁴⁵⁷ Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 141-142.

⁴⁵⁸ Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, 598; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 298; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 445-446; Müneccimbaşî Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'üd-Düvel*, II, Müneccimbaşî Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'üd-Düvel*, II, 128; Recebzâde, *Â'in-i Keşverdârî der 'Ahd-i Vezâret-i Reşîdüddîn Fazlullah Hemedânî*, 56; Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 143; M. Uyar, "İlhanlı Devletinde Yahûdî Bir Vezir: Sa'dü'ddevle", *TAD*, XXI/33, 2003, 134; İ. Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakandoğu'ya Etkileri", *AÜDTCFTAD*, XX, 31, 9, 19; Morris Rossabi, *Kubilay Han'ın Seyyahu Rabban Savma ve Doğu'dan Batı'ya İlk Yolculuk*, (Çev. Ekin Uşşaklı), İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2008, 176.

⁴⁵⁹ Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 143; A. Karaköse, *İlhanlı devletinin Yönetici Kesiminin Dinî İnançları ve İslamiyet*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2010, 131.

⁴⁶⁰ M. Uyar, "İlhanlı Devletinde Yahûdî Bir Vezir: Sa'dü'ddevle", *TAD*, XXI/33, 2003, 125; M. M. Burûşkî, *Berresî Reveş-i İdârî ve Âmûzeşî Reb'-i Reşîdî*, 16.

diğerlerinden korkmaktaydı. Bu yüzden uyanık ve güvenilen, kendisine yardım eden bir yardımcı istiyordu. Argun Han'ın huzurunda iken, *Ben bizzat kendim bütün önemli işlere yetişemem. Her gece artık eksik durumun ne olduğunu ve o günün hesabını bana arz etmesi için, birkaç iş bilen ve tamah etmeyen nökere ihtiyacım var*, diye arz edip, Ordu Kiya'yı yardımcı olarak yanına istemiş ve böylece Ordu Kiya bu göreve başlamış oldu.⁴⁶¹ Sa'dü'd-Devle, dîvân işlerinde ve vergileri toplama konusunda maharetli bir kimse olup, bu konuda çalışmak ve mesai sarf etmekten kaçınmazdı.⁴⁶²

Saddüdevle, devlet yönetiminde şehzâde Gazan idaresinde olan Horasan ve şehzâde Geyhatu idaresinde olan Bilâd-ı Rum yani Anadolu hariç Irak-ı Arap, El-Cezire ve Azerbaycan'ı Yahûdî kökenliler arasında taksim etmişti. Sa'dü'd-Devle'nin nüfuzu o kadar artmıştı ki; hiç kimse onun izni olmadan Argun Han ile görüşemiyordu. Bu yüzden birçok ulemâ ve ümerâ ona muhalif olmaya başlamışlardı. Yine bu dönemde Argun Han'ın emri ile Müslümanların dîvân işlerinde görevlendirilmemeleri emredilmiştir.⁴⁶³ Tüm bu faaliyetler giderek Sa'dü'd-Devle'ye karşı muhalefeti geliştiriyordu.

Sa'dü'd-Devle, kardeşi Fahrü'd-Devle'yi, yine akrabası olan Muhazzibü'd-Devle b. Maşa'ırî ile Bağdad yönetimine yönetimine atamış ve Cemâleddîn Destcirdanî'yi de yardımcılığına getirmiş, diğer kardeşi Emîrü'd-Devle'yi Musul, Diyâr-i Bekr ve Mardin yönetimine atamış, yanına ise Tacüddîn b. Muhattas'ı göndermiştir. Azerbaycan'dan sorumlu olarak Yahûdî Labid b. Ebi Rabia'yı ve akrabası olan Yahûdî hekim Muhezzibü'd-Devle Ebu Mansûr'u tayin etmiş ve Fars'ın yönetiminde Münecim Şemsü'd-Devle b. Mecdü'd-Devle'yi görevlendirmişti.⁴⁶⁴

⁴⁶¹ Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 820-821; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 351; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 131; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 141-142; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 299; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 167-68; A. Dûrî, "Bağdad", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 432.

⁴⁶² Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 821; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 446; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 168;.

⁴⁶³ Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 131, 134; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 142; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 302; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 239-240; R. R. Lenkerûdî, "Argun Han", *Dânişnâme-i İrân*, Tahrân 1384 hş., II, 444-445; S. Porkârî, "Çâv Numâd-i Buhrân der Siyâset-i Dînî İlhanân", *Faslnâme-i 'İlmî- Pejûheşî 'Ulûmî İnsânî*, Dânişgâh-i El Zehrâ, 43, 1381 hş., 52.

⁴⁶⁴ Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 351; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 141-142, 145; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 299; Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 144; A. Dûrî, "Bağdad", *DİA*, IV, 432; M. Uyar, "İlhanlı Devletinde Yahûdî Bir Vezir: Sa'düdevle", *TAD*, XXI/33, 2003, 134; A. R. Kerîmî-M. Samedîvend, "Siyâset-i Mezhebî Hukûmet-i İlhanî", *Faslnâme-i 'İlmî- Pejûheşî Târih-i İslâm*, 4, 1391 hş., 148-149; H. Hamîd, "Sa'dü'd-devle-i Vezîr: Emîr-i Kebîr-i Yahûdî Dovrân-i Argûn-i Mogûl", *İrânşenâsî*, 2006/1385 hş., 1, 112

Arap hâkimiyeti boyunca yüksek mevkiler elde edemeyen Yahûdîler, İlhanlılar zamanında bölgede hâkim oldular. Bunda en büyük etken Moğolların bütün insanların bir ve aynı nesilden geldiğine inanmalarından ileri geliyordu. İşte bu sebeple Argun Han zamanında Yahûdîler itibara sahip oldular. Çalıştıkları kimselerden Moğolların bekledikleri yegâne şey, çalışmaktan yılmamak ve emirlere harfiyen itaat etmektir. Bu yüzden Sa'dü'd-Devle, her bakımdan Moğolların istediği gibi biriydi ve bu yüzden başarılı oldu.⁴⁶⁵

Bu şartlardan faydalanarak memleketin en ücra köşelerinde bulunan Yahûdîler, onun etrafında toplanıyor ve bu adam vasıtasıyla Yahûdîlerin yükseleceklerini iddia ediyorlardı.⁴⁶⁶ Bu durum öyle bir hal aldı ki; Yahûdîler bir mesih beklentisi içine girdiler. Müslümanların çoğunluk olduğu bir coğrafyada, tutucu bir Yahûdî olan Sa'dü'd-Devle hakkında eleştiriler oldukça yoğundu. Dönemin müelliflerinin Sa'dü'd-Devle'ye karşı olan tutumu oldukça açıktır. Aksarayî onun vezirliğe geçişi ile ilgili olarak; *O, öyle bir vezirdi ki, vezirlik berâtı, o kedinin elinde bir boyunluk veya köpeğin boynunda altın bir tasma gibiydi. Emirlik mevkii ise, o alçağın ayağında eşeğin ayağındaki köstek gibiydi*, ifadesini kullanmıştır.⁴⁶⁷ Vassâf tarihinin yazarı, bu nübüvvet olayı ile ilgili olarak bizzat Sadr-ı Cihân Sadreddîn Zencânî ile görüştüğünü ve ondan bu konu hakkında bilgiler nakletmiştir. Hatta Sa'dü'd-Devle, mesihliğinin Sadr-ı Cihân tarafından da tasdik edilmesini istemiştir.⁴⁶⁸

2.2.1.4.2. Sa'dü'd-Devle'nin Sonu

Sa'dü'd-Devle aleyhinde İsmâ'îlîlerin de bu dönemde faaliyetlerinin olduğunu görmekteyiz. Ebu'l-Farac'ın kaydına göre İsmâ'îlîlerden yaşlı bir kişi yakalandıktan sonra şöyle bir ifade vermiştir, *Bize işkence yapmanıza gerek yok. Biz üçümüz sizi öldürmeye geldik. Üç kişi de Babil'e oradaki Yahûdî'yi (Sa'dü'd-Devle) öldürmeye gittiler. Başka üç kişi de orada bulunan Sâhib-i Dîvân'ı öldürmek için ordugâha gittiler*, demiştir. Bu dönemde Argun'un Sa'dü'd-Devle'ye itimadı, Moğol emirleri

⁴⁶⁵ Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 636; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 142; Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 144;

⁴⁶⁶ Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 144.

⁴⁶⁷ Akasarayî, *Müsameratü'l-Ahbâr*, 154; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 637; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 131; M. Uyar, "İlhanlı Devletinde Yahûdî Bir Vezir: Sa'dü'd-Devle", *TAD*, XXI/33, 2003, 134-135.

⁴⁶⁸ Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 145.

arasında Sa'dü'd-Devle düşmanlığını artırmıştı.⁴⁶⁹

Sa'dü'd-Devle, İlhanlı vezâretine gelmeden önce Irak Sâhib-i Dîvânı olan Şerefeddîn Simnanî'nin Müşrîflîğine getirilmişti.⁴⁷⁰ Fakat daha sonra Melik Celâleddîn-i Simnanî'nin kardeşi olan Şerefeddîn Simnanî, Bağdad bakiyeleri nedeniyle hapiste girmiş idi. Bir sabah Melik Celâleddîn-i Simnanî Şerefeddîn'i görmeye gitmiş ona, neden bir köşeye çekildiğini ve ondan buna neden olan şeyi öğrenmek istemişti. Melik, *Bendenin hiç bir günahı yoktur. Pâdişâh, bir Yahûdî'yi benim üzerime çıkarmış ve onu besliyor*, diye cevap vermiştir. Bu laf Argun Han'ın kulağına gidince Han, *Bu benim suçumdur, onu neden hayatta bırakmışım*, diyerek Şerefeddîn-i Simnanî yasaya çarptırılmasını istedi. O, öldürdükten sonra Sa'dü'd-Devle'nin işi iyice yükselmeye başladı. Durumu çok güçlenip gücü kuvveti gün geçtikçe artmıştı. Bu sırada Sâhib-i Dîvân, Hâce Bahaeddin'in çocukları Mahmûd ve Ali, kendi işlerinin durumunun bozulduğunu arz ediyorlardı. Irak'ta Sâhib ve ona ait olan bazı mülklerin buna verilmesine dair yarlıg çıktı.⁴⁷¹ Sa'dü'd-Devle'nin yükselişi girerek hem Moğol hem de Fars kökenli devlet adamlarının tepkisini çekmekteydi.

Argun Han, bahşilere ve onların usullerine ileri derecede inanan biriydi. Uzun ömür için bahşilerin tavsiyesi üzerine kükürt ve civadan oluşan bir macunu kullanmış ve Tebriz kalesinde inzivaya çekilmişti. Bu süreç içerisinde bahşiler, Ordu Kiya, Koçan ve Sa'dü'd-Devle'den başka hiç kimse onunla görüşmüyordu.⁴⁷²

Daha sonra Argun Han'ın hastalığının şiddetlenmesi nedeniyle emirler onun hayatından ümitlerini kesmişlerdi. Bu arada Tağaçar ve diğer emirlerin Sa'dü'd-Devle ile arası bozuktu. Sa'dü'd-Devle'ye karşı Tağaçar ve Koncukbal, Tukul ve Togan ile birlikte 16 Şubat 1291'de yemin etmişler, müttefik olmuşlardı. Tağaçar kendi evinde ziyafet vermek maksadıyla Sa'dü'd-Devle'yi davet etmiş ve bu ziyafette Sa'dü'd-Devle'yi tutsak etmiştir. Kendi muhaliflerine saldırmaya başlayıp Cuşi ve Ordu Kiya'yı

⁴⁶⁹ Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 635; Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 145;

⁴⁷⁰ H. Hamîd, "Sa'dü'd-devle-i Vezîr: Emîr-i Kebîr-i Yahûdî Dovrân-i Argûn-i Mogûl", *Îrânşenâsi*, 2006/1385 hş., 1, 112.

⁴⁷¹ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 819-820; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 141-142; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 298; 'Ukaylî, *Âsâru'l-Vuzerâ*, 280; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 166-67; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 124.

⁴⁷² Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 823; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 361; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 133; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 170-71; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 242.

da daha sonra yakalamışlar, Togan'ı, Kuçan ve Sa'dü'd-Devle'yi yakalaması için göndermişlerdi. Ardından Sa'dü'd-Devle'yi yargılanmış ve ölüm cezasına çarptırılmıştı. Tugal ve Togan, Sa'dü'd-Devle'nin evlerine girip askerlere yağma ettirdiler.⁴⁷³ Bu sırada Argun Han şifa bulmak için Bağdadlılar için otuz bin, Şîrâzlular için ise on bin dinar sadaka bağışında bulunmuş ve hükümlüleri zindanlardan serbest bırakmıştır.⁴⁷⁴ Ayrıca bu dönemde Sa'dü'd-Devle'nin katledilmesinden sonra Yahûdîlere ait evler ve mallar da yağmalanmıştır.⁴⁷⁵

Toğaçar tarafından düzenlenen ziyafete Sa'dü'd-Devle ve taraftarlarının birçoğu katılmış ve ziyafet esnasında taraftârların hemen tümü orada öldürülmüştür. Sa'dü'd-Devle ve Ordu ise Sa'dü'd-Devle 3 Mart 1291'de Emîr Toğaçar'ın konağında katledilmiştir. Daha sonra Bağdad'ın yöneticisi olan Fahrü'd-Devle yakalanarak öldürülmüş, Irak'ın yönetiminde bulunan meslektaşısı Muhazzibü'd-Devle b. Maşha'rî, Bağdad'ta moda olan ölüm tarzı ile çengellere takılıp sokaklarda sürüklenerek febi bir şekilde katledilmiştir. Bu iki Irak yöneticisi, eski nâibleri Cemâleddîn Destcirdânî tarafından öldürülmüşlerdir. Sa'dü'd-Devle'nin düşüşünün ardından Irak yönetimi Cemâleddîn Destcirdânî'nin eline geçmiştir. Sa'dü'd-Devle'nin Musul'daki kardeşi Emînü'd-Devle de diğer kardeşi Fahreddîn'in kaderini paylaşmış, bu sırada halk arasında; *Bu Yahûdî iktidara yükseldiği zaman Tebriz'de kendine bir saray yaptırdı ve bu sarayın duvarları içine içinde altın ve gümüş bulunan küpleri sakladı*, diye söylentiler çıkmıştı. Moğollar onlara işkence yaparak bu küpleri bulmuşlardır. Böylece Yahûdî vezirin hükümeti iki yıl sürdükten sonra son bulmuştur.⁴⁷⁶

İlhanlıların iç karışıklığından Sa'dü'd-Devle faydalanarak vezirliği elde etmiş, kısa süren iktidarını ise Argun Han sayesinde elde tutmuştur. Argun'un vefatının ardından yaşanan kaos sonucunda şehzâde Geyhatu, tahta oturmuştur. Geyhatu, tahta

⁴⁷³ Reşîdüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 172; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 132; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 165; Reşîdüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 824-825; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 133; Fazlullah Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 147; Kirmânî, *Târih-i Vuzerâ*, 109; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmi*, 44-45; M. Uyar, "İlhanlı Devletinde Yahûdî Bir Vezir: Sa'dü'devle", *TAD*, XXI/33, 2003, 139; H. Hamîd, "Sa'dü'd-devle-i Vezîr: Emîr-i Kebîr-i Yahûdî Dovrân-i Argûn-i Mogûl", *Îrânşenâsî*, 2006/1385 hş., 1, 113.

⁴⁷⁴ Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 146.

⁴⁷⁵ H. Hamîd, "Sa'dü'd-devle-i Vezîr: Emîr-i Kebîr-i Yahûdî Dovrân-i Argûn-i Mogûl", *Îrânşenâsî*, 2006/1385 hş., 1, 114.

⁴⁷⁶ Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 637; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 446; Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 149-150; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmi 'Asr-ı İstîlâ-yi Mogûl ve Tâtâr*, 41; N. Pîrmezer, "Hüviyyet-i Yahûdiyân-ı İrânî", *Îrân Şenâsî*, 3/ Sonbahar, 1390hş., 486-487.

çıkar çıkmaz Moğol emirlerine gözdağı vermek için Toğaçar, Konçukabal ve Tekna'yı yargılatmıştır.⁴⁷⁷ Böylece Sa'dü'd-Devle'nin katliyle eli kuvvetlenen grubu engellemeye çalışmıştır.

İlhanlı ülkesinde bürokratlar arasında siyasî dengeyi kendi lehine tesis etmeye çalışan Argun Han, öncelikle Cüveynî ve Fars kökenli idarî kadroyu devlet işlerinden uzaklaştırmış ve kendisine iktidar mücadelesinde yardımcı dokunan Emîr Buka'yı ülke idaresine memur etmişse de, bir süre sonra dengenin yine kendi aleyhine döndüğünü görerek idarî kadroda yenilik yoluna gitmiştir. Moğol ve Fars unsurlardan istediğini alamayan Argun Han, o dönemde başarılı malî çıkışlar yapan Sa'dü'd-Devle'ye yönelmiş ve ülke bürokrasisini onun ellerine bırakmıştır. Fakat onun bu davranışı ülke genelinde Müslümanların ve Moğol ümeranın incinmesine sebep olmuştur. Sonuç olarak idarî yapıda alternatif olan Yahûdî kadro bu incinen kesimin tepkisini alarak ortadan kaldırılmıştır. Sultan Ahmed Teküdâr döneminden beri açıkça siyasî bir kriz yaşayan ülke Sa'dü'd-Devle'nin diğer devlet adamlarının yıkıcı siyasî faaliyetleri ile iyice bir çıkmaza sürüklenmiştir.

2.2.1.5. Sadreddîn Ahmed Haledî Zencânî (1292-1295)

Geyhatu Han zamanında vezir olan Hâce Sadreddîn Ahmed Haledî Zencânî, Cüveynî hanedanının karşısında Mecdülmük Yezdî ile işbirliği yapmıştır. Bu işbirliğinden sonra Sadreddîn Zencânî'yi Fars hükümetinin başında olan Emîr Tağaçar'ın niyâbetinde görmekteyiz. Sâhib-i Dîvânlığa seçildikten sonra Sadreddîn Zencânî'ye Sadrü'l-Cihân unvanı verilmiştir. Emîr Buka zamanında Fars memleketinin malî işlerine müdahalesinden dolayı Zencânî, Buka'ya da muhalefet etmiştir. Sadreddîn Zencânî, Geyhatu'dan memleketlerin Kadîü'l Kudatlığını kardeş Kutbeddîn adına istemi ve kardeşi Kutbeddîn, Kurb-u Cihân lakabıyla Kadîü'l-Kudatlığa başlamıştır. Tebriz hâkimliğini yine kardeşine, Irak hâkimliğini Kıvamü'l-Mülk'e vermiştir.⁴⁷⁸ Sadreddîn Zencânî'nin çav uygulamasını başlatan kişi olmasından dolayı o,

⁴⁷⁷ Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 150-51.

⁴⁷⁸ Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 834; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 367; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 135; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 160; Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, 600; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 305-306; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 448; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 181; Âştîyânî, *Târîh-i Moğul ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 247; Kirmânî, *Târîh-i Vüzerâ*, 109; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmi*, 47; A. Zerrînküb, *Rûzgârân Târîh-i Îrân Ez Âgâz Tâ Sukût-i Saltanat-ı Pehlevî*, İntişârât-ı Sohen, Tahrân

“*el-Çavî*” diye de anılmaktadır.⁴⁷⁹

Geyhatu Han tahta oturduktan sonra bir yarlıg hükmü ile Ceyhun kenarında Mısır sınırına kadar bütün İlhanlı ülkesindeki memur ve münşilerin azl edildiğini ve her işin bundan sonra Sadr-ı Cihân yani Sadreddîn Zencânî'ye danışılarak yapılması gerektiğini beyan etmişti. Bu yarlık ile Sadreddîn Zencânî'nin işleri ülke içerisinde kudret kazanmaya başlamıştı.⁴⁸⁰ Böylece Zencânî vezirlik ve müşriflik sıfatını kendinde toplamıştır. Geyhatu Han öncesi süregelen siyasî sorunlar ve ekonomideki bozulma yeni Sâhib-i Dîvân'ı farklı çıkış yolları aramaya mecbur bırakmıştır.

2.2.1.5.1. Sadreddîn Zencânî ve Çav Uygulaması

Sadr-ı Cihân döneminin en önemli olayı kâğıt paraya geçiş yani çav uygulamasıdır. Sadreddîn Zencânî ve bazı emirler Hitay ülkesinde yaygın olan çavın, İran'da yaygınlaşması hususunda zaman zaman kafa yoruyorlar ve bunu söz konusu ediyorlardı. Daha sonra bu konu sonunda Geyhatu'nun huzurunda arz edilmiştir. Geyhatu, bu durumun ne olduğunu Hitay taraflarından gelen Pulad Çing Sang'dan⁴⁸¹ anlatmasını istemiş, Pulad; *Üzerinde pâdişâhın tamgası olan, Hitay'ın tamamında sikke ve dirhem yerine kullanılan bir kâğıttır. Onun değeri baliştir ve hazine-i amire (devlet hazinesi) de mevcuttur*, diyerek çavı ve onun işlevini Han'a açıklamıştır. O sırada emirlerden Şiktur Noyan, *Çav memleketlerin bozulmasına ve pâdişâhın adının kötüye çıkmasına, halk ve askerinin dağılmasına sebep olur*, diyerek bu uygulamaya karşı çıkmakta idi.⁴⁸² Bu dönemde sıkça vergi toplandığı halde Sâhib-i Dîvân malî anlamda sorunlar içinde idi. Sâhib-i Dîvân bu durumdan kurtulmak için hayallere kapılmaya

1390 hş., 529-530; 'Ukaylî, *Âsâru'l-Vuzerâ*, 282-283; M. Murretilpûr, “Vezâret-i der Defter-i Evveliyye-i Hükümet-i İlhanî: Ez Argûn tâ Bâydû 683-694”, *Pejûheşhâyî Târihi İrân ve İslâm*, 11, 1391 hş., 116.

⁴⁷⁹ Spuler, *İran Moğolları*, 312; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 250.

⁴⁸⁰ Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 247-248.

⁴⁸¹ Pulad Çingsang, Olcayto Han zamanında da devlet içerisinde etkin bir rol almış ve 1312 tarihinde Errân'da vefat etmiştir; Kâşânî, *Târih-i Olcayto*, 42,142, 147.

⁴⁸² Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 834-835; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 643-645; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 368-371; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 137; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 165; Müstevfî, *Târih-i Guzîde*, 601; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 182; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 248-249; T. Yazıcı, “Çav”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 235; Dihhudâ, “Çav”, (Haz. Muhammed Mu'in-Seyyid Ca'fer Şehîdî), *Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân*, Tahrân 1373 hş., V, 7045; K. Jahn, “İran'da Kağıt Para”, (Çev. Mehmet Altay Köymen), *Belleten*, Ankara 1942, VI, 288, 291; S. H. Âkâcerî-S. E. Rezevî, “İlel Nâkârkerdî Pûl-i Kâğızî der İktisâd ve Câme'i 'Asr-i İlhanî”, *Pejûheşnâme-i Dânişgede-i Edebiyât*, 38, Dânişgâh-i Şehîd Beheştî, 1382, 216; D. Isfahânîyân, “Nohestûn Pûl-i Kâğızî der İrân”, *Berresihâyî Târihi*, 77, 1357 hş., 104; I. P. Petruşevsky, *Târih-i İctimâ'i- İktisâdîyi İrân der Devre-i Mogûl*, (Ter; Ya'kûb Âjend), İntişârât-i İtlâ'ât, Tahrân 1366 hş. 88-89.

başlayarak yeni kâğıt parayı basmaya karar vermiştir.⁴⁸³ Ayrıca Geyhatu Han'ın eli açıklığı ve eğlenceye düşkünlüğü sebebiyle kötüye gitmekte olan İlhanlı hazinesini tam anlamıyla tarumar bir haldeydi. Kaynaklar Bu alışkanlığı konusunda Geyhatu Han'ı Ögedey Kaan'a benzetmektedirler. Bu dönem içerisinde ülke genelinde hayvan sürüleri arasında veba hastalığı yayılmış, hastalık özellikle Diyâr-i Bekr, Musul, Horasan ve Bağdad'da etkili olmuştur.⁴⁸⁴ Yukarıda sayılan faktörlerin hepsi malî düzen bozulduğu için aslında çav uygulamasının sebepleri arasında yer almaktaydı.

Sadreddîn, bu sırada; *Şiktur Noyan, ileri derecede altın sever olduğundan çavın iptaline çalışıyor*, diye Şiktur'a muhalif oluyordu. Ülke malî bir çıkmaz içinde olduğu için son çare olarak çavın hazırlaması için çalışmaların tamamlanması hususunda yarlıg çıkmıştır. Ak Buka, Tagaçar, Sadreddin ve Tammaçi İnak çavı uygulamaları için Tebriz'e doğru yola koyulmuşlar, konuyla ilgili yarlıg ulaştırmışlar ve birçok çav hazırlanmıştır. 12 Eylül 1294 tarihinde Tebriz şehrinde çavı hazırlanıp piyasaya sokulmuş ve *Her kim onu istemezse, derhal yasaya çarpturulsın*, diye ferman hükmü de çıkmıştır.⁴⁸⁵

Çav uygulamaya geçtikten sonra Irak-ı Arap ve Acem, Diyâr-i Bekr ve Diyâr-ı Rebi'a, Meyyâfârikîn, Azerbaycan, Horasan, Kirman, Şîrâz taraflarına ve büyük emirlere hükümler gönderilerek, her şehirde "Çavhane" yapılması ve buralarda bitikçiler ve diğer çalışanların kararlaştırılmasını, her tarafta çavın kullanılması emredilmiştir. Çavın üzerinde hanın unvanı olan "Arincin Turci"⁴⁸⁶ lakabı yazılmıştı.⁴⁸⁷

Bir hafta boyunca halk kılıç korkusundan çavı kullanmış, Tebriz halkının birçoğu mecburiyetten dolayı yolculuğa çıkmış, kumaş ve yiyecekleri pazardan çekilmişti. Öyle

⁴⁸³ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 834-835; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II,643-645; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 368-371; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 182.

⁴⁸⁴ Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 160-161, 164; Âştiyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 248; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmi*, 47-48; K. Jahn, "İran'da Kâğıt Para", 277; I. P. Petruşevsky, *Târîh-i İctimâ'î- İktisâdîyi İrân der Devre-i Mogûl*, 94-95; Fehmî, *Târîhü'l-Devletü'l-Mogûliyye fî İrân*, 183-186.

⁴⁸⁵ Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 183; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 644; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 371; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 448; W. Barthold, "Geyhatu", *IA*, MEB Yay., İstanbul 1977, IV, 770.

⁴⁸⁶ Geyhatu Han'ın bu lakabı, yarlıglarda da kullandığı bilinmektedir; Şebânkârî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 266.

⁴⁸⁷ Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 370; Hândmîr, *Habibu's-Siyer*, III, 137-138; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 165-166; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmi*, 48; K. Jahn, "İran'da Kâğıt Para", (Çev. Mehmet Altay Köymen), *Belleten*, Ankara 1942, VI, 293-294; O. G. Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, 270; S. H. Âkâcerî-S. E. Rezevî, "İlel Nâkârkêrdî Pûl-i Kâğızî der İktisâd ve Câme'i 'Asr-i İlhanî", *Pejûheşnâme-i Dânişgede-i Edebiyât*, 38, Dânişgâh-i Şehîd Beheştî, 1382 hş., 217; D. İsfahânîyân, "Nohestîn Pûl-i Kâğızî der İrân", *Berresihâyî Târîhî*, 77, 1357 hş., 104; I. P. Petruşevsky, *Târîh-i İctimâ'î- İktisâdîyi İrân der Devre-i Mogûl*, 94.

ki piyasada hiçbir şey bulunmuyordu. Halk meyve yemek için bağlara sığınmış, kalabalık olan şehirin ahalisi tamamen boşalmıştı. Bu sırada serseriler ve ayak takımı şehirde soygun yapıyorlardı. Böylece halk bir belaya giriftâr olmuştu. Tesadüfen Geyhatu Han, bir gün pazardan geçmekteydi, dükkânları boş görünce bunun nedenini sormuştu. Sâhib-i Dîvân Sadreddîn, *Buranın önde geleni olan Şerefeddîn Lakuşî ölmüş, büyüklerin yasından pazarı kapatmak Tebriz halkının âdetidir*, diye cevap vermiştir. Şehirde gizlice yiyecekler altınla satılır olmuştu ve yine bazıları bu yüzden öldürülmüştü. *Câmi 'u't-Tevârih'*e göre Tebriz'de ekonomik durum o kadar kötü idi ki, bir gün bir derviş pazarda Sadreddîn'in atının dizginini tutmuş ve:

بوی جگر سوخته عالم بگرفت گر نشنودی زهی دماغی تراست

Yanmış ciğer kokusu dünyayı sardı, duymadıysan yazıklar olsun sende olan buruna, diye bir beyit okumuştur.⁴⁸⁸

Sadreddîn, bu sözün etkisiyle nökerleriyle birlikte yiyeceklerin alışverişinin altınla yapılması için bir yarlıg hazırlamıştır. O nedenle halk cesaretlenmiş ve alışverişi zâhiren de altınla yapmaya başlamıştır. Bu nedenle bağlara gidenler şehre geri dönmüşler ve kısa bir sürede şehir yine mamûr hale gelmiştir. Sâhib-i Dîvân, nihayet yeni irade çıkarılmasına karar verilmiş ve bu sefer herkesin istediği para ile alışveriş yapabileceği ilan edilmiştir.⁴⁸⁹

Cüveynî hanedânından sonra, Argun Han zamanında Sa'dü'd-Devle ve Geyhatu Han'ın veziri Sadr-i Cihân diye meşhur Hâce Sadreddîn Ahmed Haledî Zencânî gibi vezirleri idarî kadronun başında zikretmek mümkündür. Sadr-i Cihân, Çin tarzını taklit ederek, çav adında bir kağıt para düzenleyerek bunu 1293-94 yılında gümüş ve altının yerine memlekette geçerli hale getirmişti. Ancak 1294 yılında Hâce Sadreddîn Ahmed Haledî Zencânî'nin vezirlik dönemi sona ermiş ve Cemâleddîn-i Destcirdanî Baydu'nun veziri olmuştur. O zamana kadar Sâhib-i Dîvânlık olarak kullanılan sadaret unvanını vezirliğe dönüştürülmüştür. Gazan hükümdarlığa başladığı zaman 1295 yılında Destcirdanî'yi azlederek yerine Sadr-i Cihân ikinci kez vezirliğe getirmiştir. Sadr-i Cihân, daha sonra Gazan Han'ın emriyle öldürülmüştür. O, öldürülene kadar yani 1297

⁴⁸⁸ Reşidüddîn, *Câmi 'u't-Tevârih*, 835-836; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 183; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 250-251; Petruşevsky, *Târîh-i İctimâ'î- İktisâdîyi İrân der Devre-i Mogûl*, 99.

⁴⁸⁹ Reşidüddîn, *Câmi 'u't-Tevârih*, 836; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 183-84; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 645.

yılına kadar görev de kalmıştır.⁴⁹⁰

2.2.1.6. Cemâleddîn Destcirdânî (1295)

Cemâleddîn Destcirdânî, Baydu ve Gazan Han'ın vezirliklerini yapmıştır. Gençliğinde Bağdad dîvânında münşî olarak hizmet etmiş ve bir müddet Bağdad'ın Sâhib-i Dîvânı olmuştur. Baydu Han 694 yılı cemâziyelevvelinden 694'ün zilkâdesine (19 Mart 1295-12 Eylül 1295) kadar hüküm sürdüğü kısa süre içerisinde, Cemâleddîn Destcirdânî'yi Sâhib-i Dîvân unvanı ile vezârete seçmişti. Gazan Han döneminde de kısa bir süre vezârette bulunmuştur. Ama bu vezâreti uzun sürmemiş ve iki aydan sonra Gazan'ın emriyle öldürülmüştür.⁴⁹¹ Sa'dü'd-Devle vezâreti sırasında kardeşi Fahrü'd-Devle'yi, yine akrabası olan Muhazzibü'd-Devle b. Maşa'ırî ile Bağdad yönetimine atamış ve Cemâleddîn Destcirdânî'yi de yardımcılığına getirmişti.⁴⁹²

Şehzâde Baydu, Burakçin İgaçi'nin şefaatiyle serbest bırakıldıktan sonra kendi eski ordugâhına gitmişti ve gönlü kırıldığı için kendi emirleri ile açık ya da kinayeli şekilde Geyhatu'dan şikâyet ediyordu. Şehzâde Baydu, emirlerden Tudacu Yarguçi, Çiçak Gürekan, Argun Aka'nın oğlu Lekzi ve Hindukur Noyan'ın oğlu İl Timur Bağdad'a doğru gittikleri zaman bunları yanına kazanmış ve Geyhatu'ya karşı isyan etmek konusunda kendi tarafına çekmiştir. Bağdad kâtiplerinden ve amillerinden olan Cemâleddîn Destcirdânî bunlarla müttefik olmuştu. Destcirdânî, onun ve ordu emirlerinin silah, hayvan, haraç ve benzerleri gibi ihtiyaç duydukları şeyleri hazır ediyordu. Bu sırada Baydu, Geyhatu'nun yarlığı ile Bağdad şahnesi olan Muhammed Şökürçi'yi öldürmeleri için Bağdad'a elçiler gönderip isyan ve kargaşayı ortaya çıkarmıştı.⁴⁹³

⁴⁹⁰ Kirmânî, *Târih-i Vüzerâ*, 110; Âştiyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 265; Safa, *İran Edebiyatı Tarihi*, II, 27.

⁴⁹¹ Âştiyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 252; Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târih-i İrân*, 279, 363; Muhsin Mürselpûr, "Vezâret-i der Fetret-i Evveliyeye-i Hukûmet-i İlhanî: ez Argûn tâ Bâydû", 117.

⁴⁹² Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 351; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 131; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 141-142; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 299; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 446; Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 144.

⁴⁹³ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 836; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 646; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 184.

2.3. NÂİB VE MÜŞRÎFLER (1256-1295)

2.3.1. Suncak Noyan

Suncak Noyan, Hülâgu ile birlikte Ön Asya'ya gelen kadronun içinde bulunmaktaydı. İsmâ'îlîlerin kalelerinin alınması ve Bağdad'ın kuşatılması sırasında Hülâgu ordusunun sağ koluna kumanda etmiş olan Suncak Noyan, Moğolların Sulduz kabilesine mensuptur. Baş yarguculuk yanında Bağdad ve Fars'ın idaresinde nâib olarak Ata Melik Cüveynî ile birlikte bulunmuştur. Abaka Han, zamanında Bağdad'taki görevini sürdürdüğü bilinmektedir. Suncak Noyan'ın mensup olduğu Sulduz boyu gerek Cengiz Han zamanında ve gerekse daha sonraları daima itibar görmüştür. Moğol kabileleri arasında İlhanlı Devleti'nde etkili olmaları yönünde iki büyük koldan bir Celayir diğeri de Sulduzlar olmuştur.⁴⁹⁴

1265 yılında Suncak Noyan'ı Hülâgu'nun nâibi olarak görmekteyiz. Devletin en yüksek makamını bir sivil memurun işgal etmesi gelenek halini almıştı. Memurları nasb veya azletmek, yükseltmek gibi işlere nâib bakardı.⁴⁹⁵ Bağdad kuşatması sırasında Hülâgu'nun çok sevdiği adamlarından biri olan Bitikçi Hinduin'in gözüne kaleden atılan bir okun saplanmış olması sonucunda kuşatma şiddetlendirilmiş ve Bağdad'ın düşüşünden sonra Halife sarayındaki ele geçirilen hazinelerin sayımı işi Suncak Noyan'a verilmişti.⁴⁹⁶ Daha sonra Suncak Noyan şehre girmiş ve halifenin mallarını zapt etmiştir. Bütün halifelerin altı yüz senede toplamış oldukları her şeyi sarayın iç alanına yığılmış ve Suncak Noyan tarafından bu hazinenin kaydedildiği bilinmektedir.⁴⁹⁷

Yine Suncak Noyan, *Târîhnâme-i Herât*'a göre; Abaka Han zamanında Herat şehrinin nüfus sayımı için Hâce Veciheddîn ve Celâleddîn Simnânî ile beraber

⁴⁹⁴ Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 32; Beyzâvî, *Nizâmu't-Tevârih*, 133; Tetevî-Kazvînî, *Târîh-i Elfî*, VI, 4034; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 200-201; Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, 151; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 132; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 38.

⁴⁹⁵ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 120.

⁴⁹⁶ Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 236; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 77.s

⁴⁹⁷ Reşîdüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 713; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II,569; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 248-249; Reşîdüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 46; Detaylı bilgi için bkz. Üçok, *İslâm Tarihi Emeviler Abbasiler*, 136-137;

görevlendirilmiştir.⁴⁹⁸

2.3.2. Mecdü'l-Mülk Yezdî

İlhanlı devletinde Cüveynî ailesine mensup olan Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Muhammed Cüveynî ve kardeşi Alâaddîn Ata Melik Cüveynî'nin devlet yönetimi üzerindeki yetkilerinin Abaka Han zamanında artması onlara muhalif kesimin giderek büyümesine sebep olmuştu. Cüveynî ailesinin devlet içerisindeki bu sağlam duruşunu Mecdü'l-Mülk Yezdî'nin faaliyetleri ve muhalefeti büyük ölçüde sarsmıştır. Mecdü'l-Mülk'ün bu muhalefeti Abaka Han zamanında İlhanlı devletindeki en önemli bürokrat çekişmelerinden biri olarak bilinmektedir. Bu dönemde Cüveynî ailesi tıpkı Abbasîler dönemindeki Bermekîler gibi büyük bir nüfuz sahibi olmuş ve bu dönemde devlet işleri İranlıların yani Fars asıllıların eline geçmeye başlamıştı.⁴⁹⁹

Mecdü'l-Mülk Yezdî, daha önce de değinildiği gibi öncelikle İsfahan'da görev yaptıktan sonra Şemseddîn Cüveynî'ni hizmetine girmişti. Daha sonra Mecdü'l-Mülk Yezdî, Mısırlılarla Cüveynî ailesinin işbirliği yaptığını ve devlet gelirlerini gaspettiklerini iddia ederek onlara karşı muhalif çevreyi etrafında toplamaya çalışmıştır. Bu duruma kanıt olarak da kendisine konuyu bildiği için Şemseddîn Cüveynî tarafından susması için olarak Sivas şehri meşurunun verildiğini söylemiştir. Abaka Han zamanında faaliyetlerde bulunan Mecdü'l-Mülk, bu muhalefetinin karşılığında ülkenin müşrifliğini elde etmiştir. Abaka Han'ın ölümünden sonra İlhanlı devletinin başına geçen Sultan Ahmed Han ile şehzâde Argun arasında siyasi çekişmenin başlamasında Mecdü'l-Mülk'ün iddialarının da yeri büyüktür.⁵⁰⁰

Çıkarılan ferman ile Mecdü'l-Mülk Yezdî, bütün İlhanlı devletinin müşrifî unvanı ile Sâhib-i Dîvân'ın işlerine ortak olmuş ve böylece Cüveynî ailesi için büyük bir tehdit unsuru haline de gelmiş bulunuyordu. Burada dikkati cezbeden şey Mecdü'l-Mülk'e Sadreddîn Zencânî'nin ve şehzâde Argun'un giriştiği işte destek olmalarıdır. Ayrıca

⁴⁹⁸ Herevî, *Pîrâste-i Târihnâme-i Herât*, 82.

⁴⁹⁹ Ebu'l- Ferec, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*,48; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 216; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî*, 32; Beyânî, *Dîn ve Devlet der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, II, 386,396.

⁵⁰⁰ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 774-777; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 318-320, 321-324; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 111-113; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 55-56; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 272-276; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 120-123; Müstevfî-yi Bâfkî, *Câmi'-i Müfîdî*, 123; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 216-218; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfî*, VI, 4122; Kadyânî, *Târih Ferheng-i ve Temeddon-i Îrân der Devre-i Mogûl*, 149.

çıkarılan ferman ile Sâhib-i Dîvân şahsında toplanmış olan idarî ve malî işlerin müşrûflüğün Mecdü'l-Mülk Yezdî'ye verilmesi ile birbirinden ayrıldığını da görmekteyiz.

Müşrûflük payesi aldıktan sonra makamını sağlamlaştıran Mecdü'l-Mülk, Vassâf tarihine göre tüm İlhanlı ülkesine hesaplarda araştırmalar yapmaları için kâtipler göndermiştir. Ayrıca bu dönemde İlhan makamlarından sadır olan bütün fermanlarda Mecdü'l-Mülk'ün ve Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Cüveynî'nin imzalarının bulunması gerekmektedir. Sâhib-i Dîvân belgenin sağına ve Mecdü'l-Mülk ise belgenin soluna “*Müşrif-i Memâlik Bilgâsı*” unvanı ile imza atmaktaydılar.⁵⁰¹

Mecdü'l-Mülk, Sâhib-i Dîvân'ın kardeşi Bağdad'da idareci olan Ata Melik Cüveynî'ye saldırarak Cüveynî ailesini zayıflatmaya çalışıyordu. Bağdad'ın hesapları ve gelirleri bahane edilerek Alâaddîn Cüveynî işkenceye maruz kalmış ve hapse atılmıştır. Ayrıca onun tüm mal varlığını da Mecdü'l-Mülk tarafından el konulmuştu. Böylece ailenin özellikle Şemseddîn Cüveynî'nin itibarı zedeleniyor ve bu vesile ile Cüveynî ailesinin zengin mülklerine el koyuluyordu.⁵⁰²

Ahmed Teküdâr tahta çıktıktan sonra Hâce Şemseddîn'in makamı yeniden yükseltilmişti. Mecdü'l-Mülk bu sırada boş durmuyor ve kötölemeleri, onun ağzından doğru veya yalan sözler nakletmeleri için bazı kişileri kullanıyordu.⁵⁰³ Ahmed Teküdâr Han, Abaka Han'ın ölümünden sonra tahta çıktıktan sonra; Anadolu'yu Selçuklu hanedânına ile beraber Şemseddîn Muhammed Cüveynî'ye, Diyâr-i Bekr, Musul ve Erbil'i Şemseddîn Cüveynî'nin oğlu Hâce Harun'a ve Bağdad ve Irak yönetimini ise Ata Melik Cüveynî'ye bırakmıştır. Böylece muhaliflerin ve Mecdü'l-Mülk Yezdî'nin çabalarına karşın Cüveynî ailesi Sultan Ahmed Teküdâr Han zamanında da İlhanlı devletinin yönetim kadrosunda tekrar kuvvetlenmişti.⁵⁰⁴

Mecdü'l-Mülk bu sırada Horasan'da şehzâde olan Argun'u, Şemseddîn Cüveynî'ye karşı Abaka Han'ın ölümünden mesul tutarak kışkırtmaktaydı. Şemseddîn

⁵⁰¹ Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 57; Müstevfi-yi Bâfkî, *Câmi '-i Müfîdî*, 125.

⁵⁰² Reşîdüddîn, *Câmi 'u 't-Tevârih*, 777-778; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 610; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu 's-Safâ*, V, 324; Reşîdüddîn, *Câmiut 't-Tevârih*, 124-125; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 218-219; Baron, *Ez Sa 'dî tâ Câmî*, 34.

⁵⁰³ Reşîdüddîn, *Câmi 'u 't-Tevârih*, 786; Reşîdüddîn, *Câmiut 't-Tevârih*, 130-31; Ebu'l- Ferec, *Târihu Muhtasari 'd-Düvel*, 59; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 610.

⁵⁰⁴ Hândmîr, *Habîbu 's-Siyer*, III, 118-119; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 220-221;

Muhammed Cüveynî, Sultan Ahmed Teküdâr'ın şehzâde Argun karşısında mağlup olması sonucunda kendine kin besleyen şehzâde Argun'un ilk iş olarak Cüveynî ailesini ortadan kaldıracakını çok iyi bilmekte idi.⁵⁰⁵ Ahmed Teküdâr zamanında yapılan yargılamada Alâaddîn Cüveynî haklı bulunmuş ve Mecdü'l-Mülk yasaya çarptırılarak 14 Ağustos 1282 tarihinde öldürülmüştür.⁵⁰⁶

2.3.3. Şiktur Noyan

Şezâde Geyhatu, İlhan olduktan sonra, Aladağ'dan Anadolu'ya yönelmiş ve İran memleketlerinde kendi mutlak nâibliğini Şiktur Noyan'a bırakmıştır. Han, ülkenin önemli işlerini düzene koymakla meşgul olmuş, elçiler ile al tamgalı emirleri etrafa göndermiştir.⁵⁰⁷

Sadreddîn Zencânî Geyhatu Han zamanında vezârete getirildiğinde çav uygulaması konusunda Şiktur Noyan ile anlaşamamış ve kendisine muhalif olan Şiktur Noyan için, *Şiktur Noyan, ileri derecede altın sever olduğundan çavın iptaline çalışıyor*, demiştir. Daha sonra çavın hazırlanması için çalışmaların tamamlanması hususunda yarlıg çıkarılmıştır. Ak Buka, Tagaçar ve Sadreddîn çavı uygulamaları için Tebriz'e doğru yola koyulmuşlar ve konuya dair yarlıgı getirerek birçok çav hazırlamışlardır. 12 Eylül 1294'te Tebriz şehrinde çavı hazırlanıp kullanılmaya başlanmıştır. Çavın kullanımı hakkında, *Her kim onu istemezse, derhal yasaya çarpsınlar*" diye, hüküm olunmuştur.⁵⁰⁸ Fakat çav uygulamasının başarısız oluşu Şiktur Noyan'ı bu konuda haklı çıkarmıştır. Daha sonra Şiktur Noyan, küstah davranışları yüzünden görevinden azl edilecektir.⁵⁰⁹ Çav uygulamasının başarısızlığı, Şiktur Noyan'ın çav hususunda Sâhib-i Dîvân olan Sadreddîn Zencânî'ye muhalifetenin haklılığını ortaya çıkarmıştır.

⁵⁰⁵ Reşidüddîn, *Câmi 'u't-Tevârih*, , 786; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 327; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûri*, I-II, 228.

⁵⁰⁶ Reşidüddîn, *Câmi 'u't-Tevârih*, 787; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 610; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 328-329; 'Ukaylî, *Âsâru'l-Vuzerâ*, 277; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 120; Müstevfî, *Târih-i Guzide*, 593; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 283-284; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 438; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 132; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûri*, I-II, 223; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmi 'Asr-ı İstîlâ-yi Mogûl ve Tâtâr*, 34-35; Uyar, *İlhanlı Devleti'nde Argun Dönemi (1284-1291)*, 16.

⁵⁰⁷ Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 178-79; Reşidüddîn, *Câmi 'u't-Tevârih*, 830-832; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 365; Şîrâzî, *Tahrîr-iTârih-i Vassâf*, 158.

⁵⁰⁸ Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 183; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 644; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 371; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmi*, 48.

⁵⁰⁹ Spuler, *İran Moğolları*, 311.

2.4. ANADOLU'YA TAYİN EDİLEN İLHANLI BÜROKRATLARI

Alâaddîn Keykubâd'ın 1232'de Moğol Hanı'na bir elçi gönderdiği bilinmektedir. Daha sonra Kaan Ögedey, Selçuklu sultanına gönderdiği mesaj ile ona tabii olmasını bildirmişti. 1233'te Ögedey'in yaptığı tabiiyet teklifini Türkiye Selçuklu Sultanı'nın kabul etmiştir.⁵¹⁰ Bununla birlikte devletin başında bulunan Sultan I. Alâaddîn Keykubâd (1220-1237) Ön Asya'yı tehdit eden Moğol tehlikesine karşı bir takım tedbirler de almış, buna rağmen Ögedey Kaan'ın 1235 yılında yaptığı tabiiyet teklifini de kabul etmiştir. Sultan Alâaddîn Keykubâd'ın izlediği siyaset sayesinde Moğollar, uzun süre Anadolu sınırında beklemek zorunda kaldılar. Ancak sultanın ölümünden sonra durum değişmişti.⁵¹¹ Tüm gelişmeler Anadolu sınırına kadar dayanmışken Türkiye Selçukluları zamanında devlet kadroları Moğol istilası ile gelen göç dalgası sonucunda genellikle Fars unsurlardan oluşmaktaydı. Bu kadrolaşma Moğol istilasının getirdiği göç dalgasının bürokrasiye yansıyan en büyük etkilerinden biridir.⁵¹²

Moğolların Anadolu'yu istilası teşebbüsü I. Alâaddîn Keykubâd (1220-1237) devrinde izlenen politika sonucunda geçici olarak uzak tutulmuştu. Ögedey Han'ın (1229-1241) 1233 yılında tabiiyet teklifini Selçuklu sultanı tarafından kabul edilmesine rağmen Keykubâd'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu II. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in (1237-1246) bu politikayı terk etmiştir. Selçuklu devleti nihayet Köseadağ savaşında yenilince 1243'te (641 h.) Moğollara tabii bir devlet haline geldi. Bu dönemde vergi işleri de Moğolların batıdaki topraklarının hemen tamamının vergi ve maliye işlerini yürüten, umumiyetle Horasan bölgesinde oturan genel valilerce yürütülmüştür. Denilebilir ki; Hülâgu, İran'a gelmeden önce batıdaki Moğol toprakları ve tabii devletler siyasî ve askerî bakımdan Kafkasya'daki Curmagun, Baycu ve Elcigidey gibi genel valilere, malî yönden ise Horasan'daki valilere; yani sırasıyla Cin Timur, Körgüz ve Argun Aka'ya karşı sorumlu idiler. Argun Aka, malî anlamda Anadolu coğrafyasına gelen ilk sivil Moğol devlet adamıydı. Daha sonra Hülâgu'nun gelmesi ile sivil ve

⁵¹⁰ Özdemir, *Moğol İstilas ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı*, 190; Salim Koca, "Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu'nun Kaderini Belirleyen Savaş: Köseadağ Bozgunu", *SÜTAD*, 37, Konya 2015, 41-42; Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 76; Salim Koca, "Moğol İstilasına Karşı Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın Güvenlik Politikası", *Gazi Üniversitesi Türkiyat Dergisi*, 5, Ankara 2009, 206-207; Rezevî, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der 'Ahd-i İlhanân*, 81.

⁵¹¹ Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme-Selçuklular Tarihi)*, (Haz. Abdullah Bakır), Çamlıca Yayınevi, İstanbul 2009, 610; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 144; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 36; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 6.

⁵¹² Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 6.

askerî yönetim Moğol şehzâdenin şahsında birleşmiştir. Hülâgu'nun Ön Asya'ya gelmesi ile Argun Aka'nın görevi fiilen sona ermiş ise de o, Hülâgu'nun Mısır seferinden dönmesine kadar görevini sürdürmüştür.⁵¹³

Kösedağ savaşından sonra için Türkiye Selçuklu Devleti'nin Moğol devleti ile siyasî ilişki durumu; 1243-1256 tarihleri arasında "Tabîlik Zamanı", 1256'dan 1277'de Pervâne'ni ölümüne kadar "İşgal Zamanı" ve Türkiye Selçuklularının yıkılışına kadar ise "Son Zaman" olarak üç kısma ayrılmaktadır.⁵¹⁴ 1243-1277 tarihleri arasında Selçuklu devleti, devlet adamlarının siyasî çekişmeleri yüzünden Moğolların elinde bir oyuncak haline gelmişti.⁵¹⁵

Ögedey Kaan ile resmî anlamda başlayan Türkiye Selçuklu-Moğol ilişkileri Güyük Kaan'ın Moğol devletinin başına geçmesi ile devam etmiştir. Güyük Kaan tahta çıkınca Rum, Musul, Şam ve Gürcü şehirleri üzerine Elcigidey Noyan'ı görevlendirdi. Çin ülkeleri için Sâhib Mamud Yalavac'ı memur kılmış; Maverâünnehr ve Türkistan'a Emir Mesûd Yalavac'ı ve Horasan, Irak, Azerbaycan, Şirvan, Lur, Kirman, Fars'a Emîr Argun Aka'yı görevlendirmiş ve Rum diyarının padişahlığına da IV. Rükneddîn Kılıç Arslan'a vermişti.⁵¹⁶ Bu tarihlerde yani Hülâgu Han İran'a gelene kadar doğuda Mahmûd Yalavac ne ise batıda Argun Aka da ona görev açısından ona denk idi. Vergilerin tesbit ve tahsilinde o, büyük hanın temsilcisi olmuştur. Emîr Argun, Azerbaycan'a geldiği sıralarda buralarda askerî valilerin topladığı vergileri keyfi bulmuştu. Argun Aka, göreve başladıktan sonra onların bu yetkilerini sınırlandırdığı gibi çevre ülkelerin vergilerine de el koymuştur.⁵¹⁷

⁵¹³ Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, 477-478; İbn-i Bîbî, *El-Evâmirü'l-'Alâiyye fi'l-Umûri'l-'Alâiyye*, (Tsh. Adnan Sadık Erzi), 517-528; İbn Bîbî, *Selçuknâme*, 150, 177; Müneccimbaşî, *Câmi'üd-Düvel*, II, 88-89; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 407; Ensârî, *Târîh-i İsfahân ve Rey*, 139; Rızâ Kulî Hân, *Fihrisu't-Tevârih*, 151; İ'timâdü's-Saltana, *Târîh-i Montezim-i Nâsirî*, I, 450; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 101; Riyâhî, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, 86; İbrahim Tellioğlu, *Tarih Boyunca Karadeniz*, Semender Yay., Trabzon 2015, 113; A. Kaya, "İlhanlıların Anadolu Türkmen Beylerine Karşı Politikaları", *EÜSBED*, VI, 2, Erzincan 2013, 301; İ. Erdem, "İlk Dönem Türkiye Selçuklu-Moğol İlişkilerinin İktisâdî Boyutu (1243-1256)", *AÜDTCFT AD*, 6; Taşçı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası (1018-1243)*, 559-560.

⁵¹⁴ F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *SAD*, 1, Ankara 1969, 75; Kemal Göde, "Çingizli/Cengizliler ve İlhanlıların Anadolu'da Hâkimiyeti (1239-1318) Bibliyografyası", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, I, Kayseri 1983, 354-355.

⁵¹⁵ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yay., İstanbul 2004, 475; Mehmet Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, 69.

⁵¹⁶ Ebu'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 22.

⁵¹⁷ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 102; Dayı, "Mahmud Yalavac'ın Moğol İmparatorluğu'ndaki Faaliyetleri", *CRSS*, III, 67.

Batıda 1220 yılı ile başlayan yoğun Moğol askerî hareketliliği Ceyhun nehrinin batsısında yaşayan halkları özellikle Horasan, merkezi İran ve Azerbaycan bölgelerindeki Türk ve Müslüman diğer toplulukları daha batıdaki Anadolu topraklarına göçe zorlamıştır. Bu demografik hareketlenme ile Anadolu'nun sadece Müslüman nüfus yoğunluğu değil, aynı zamanda kültürel dokusa da değişime uğramaya başlamıştır. Bu dönem beraberinde İran kültürünün devlet ve yerleşik halk tabakasında kabul görmeye başladığı dönemdir. Ayrıca bu yoğun nüfus baskısı konargöçer olarak yaşamını devam ettiren kitleleri daha batıdaki Bizans sınırına doğal olarak sürüklemiştir.

Ögedey Kaan, bu dönemde Erzurum'dan Karakorum'a giden Ömer Kazvîni⁵¹⁸ adlı bir tüccardan, Kaan'ın Türkiye Selçukluları ve Sultan Alâeddîn Keykubâd hakkında bilgi edinmek için sorular sormuştur. Ömer Kazvîni'ye Kaan tarafından yarlığ, bir altın ve iki de gümüş olmak üzere üç payza verilmiş, ayrıca Ögedey Kaan kendisini (1235/1236 yılı içinde) Türkiye Selçuklularına gönderilmek üzere elçi tayin etmiş, ona, Budun ve Urumtay adlı iki Moğol eşlik etmesi için vermiştir. İbn Bîbî, daha sonra Ögedey Kaan'ın yarlığını alan Alâeddîn Keykubâd'ın Moğol devletine il olmayı kabul ettiğini bize aktarılmaktadır.⁵¹⁹ Fakat bu olay, Câmî'üd-Düvel ve Evkâf-ı Ümem adlı eserlerde bu olayın Abaka Han döneminde olduğu anlatılmaktadır; aslında bu bilgide bir yanlışlık mevcuttur. Bu sırada Moğol tahtında Ögedey Kaan'ın bulunduğu bilinmektedir.

Ögedey Kaan'ın batıdaki vekili Batu Han'ın ölümünden önce 1256'ya kadar Türkiye Selçuklularının Batu Han'a ya da onun şahsında Altın Orda'ya bağlılığının söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Hülâgu'dan önce Altın Orda devleti adına bölgede, yani Ön Asya'da, Batu Han'ın İhanlık yaptığını görmekteyiz.⁵²⁰ Bu sırada Anadolu Selçukluları Kaan'ın huzuruna Rükneddîn Süleyman kardeşi Alâeddîn'i göndermiştir.

⁵¹⁸ Câmî'üd-Düvel'de bu kişinin adı Emîr Şemseddîn Ömer el-Kazvîni olarak geçmektedir. Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmî'üd-Düvel*, II, 77.

⁵¹⁹ İbn-i Bîbî, *El-Evâmirü'l-Âlâiyye fi'l-Umûri'l-Âlâiyye*, 452-454; Münecimbaşı, *Câmî'üd-Düvel*, II, 76-78; İbn Bîbî, *Selçuknâme*, 148-150; Şükrü, *Evkâf-ı Ümem*, III, 644-645, 657; Erdem, *Türkiye Selçukluları-İhanlık İlişkileri (1258-1308)*, 67-68; Koca, "Moğol İstilasına Karşı Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın Güvenlik Politikası", *Gazi Üniversitesi Türkiyat Dergisi*, 5, Ankara 2009, 207-208; Mehmet A. Köymen, "Türkiye Selçuklu Devleti'nin Ekonomik Politikası", *Bellekten*, Ankara 1986, L/198, 617; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 607-609; Uymaz, *Sultan I. Alâeddîn Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1237)*, TTK, Ankara 2003, 88-89, Emine Uymaz, *Türkiye Selçuklu Devleti'ne Gelen ve Giden Elçiler*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, 60-61.

⁵²⁰ Yuvalı, *İhanlıklar Tarihi I Kuruluş Devri*, 109; Kaymaz, *Pervâne Mu'înüddîn Süleyman*, 34-35; İbn Bîbî, *Selçuknâme*, 220; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, II, TTK Yay., Ankara 2014, 167.

Fakat Kıpçak ovasına varıp Batu'nun huzuruna çıkmak üzereyken kardeşleri onun gidişinden endişe duydular. Eğer o hedefine ulaşır yarlıg hükümleri ile geri dönerse, saltanatı gelişir bağımsızlık kazanır diye vehme kapılmışlardı.⁵²¹ Moğol İmparatorluğu'nda hanedan üyesi büyük prenslerin Büyük Han adına idare ettiği ülkelere İlhanlık, burada bulunan Moğol prensine ise İlhan adı verilmekte idi. 1256 yılından Hülâgu, Batu Han'ın yerini almıştır. Böylece Altın Orda devletinin Anadolu üzerindeki tasarruf hakkı İlhanlılara geçmiştir.⁵²² Bu dönemde taht çekişmesi yaşayan Anadolu'yu Mengü Kaan, iki kardeş arasında taksim ettiğini görüyoruz. Sivas nehrinin batısından Bizans'a kadar olan toprakları Keykavus'a; Sivas'tan Erzurum'a ve Tatarların sınırına kadar olan yerleri Kılıçaslan'a bırakmıştır.⁵²³ Mengü, Büyük Han olduktan sonra, Cengiz ailesinin en yaşlı üyesi ve dedesi Cengiz Han tarafından "Sayın" lakabı verilmiş olan Batu Han'a karşı devamlı saygılı olmuştur. Mengü Kaan'ın tahta geçmesi ile Batu'nun daha önce görevlendirmiş olduğu vali ve memurlar tekrar eski görevlerine getirilmişlerdir. Bu dönemde Azerbaycan'daki şehirlerde Batu Han'ın memur ve tahsildârlarının vazife yaptığını ve onun adına vergi topladıkları bilinmektedir.⁵²⁴

Tabakât-ı Nâsırî'ye göre Batu Han'ın sorumluluğunda olan saha Rum sınırına kadar uzanan Türkistan, Hârizm, Bulgar, Kıpçak ülkesinin tamamı olarak verilmektedir. Cüzcânî'nin bu ifadesinden yola çıkarak aslında Horasan, İran ve Anadolu'nun Batu Han'ın sorumluluk sahası içinde olmadığını anlamaktayız.⁵²⁵ Bu bilgi Batu Han'ın Ön Asya'da İlhanlık yaptığı bilgisiyle çelişmektedir. Fakat *Müsâmeretü'l-Ahbâr*'da ise, Anadolu Selçuklu şehzâdelerinin Anadoluya en yakın ve en büyük Moğol idarecisi olarak Batu Han'ı metbu olarak tanıdıklarını görmekteyiz. Açık olarak anlaşılan şudur ki; Ön Asya'nın idarî ve siyasî durumu bu dönemde karışık bir vaziyette idi. Belirgin olan ise Moğolların bu sahada askerî üstünlüğüdür.

Bağdad seferi öncesinde Hülâgu'nun emri üzerine Baycu, Anadolu'yu malî ve

⁵²¹ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 30; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 39; H. Müstevfî, *Târîh-i Guzide*, 478.

⁵²² Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 110-111.

⁵²³ İbn-i Bîbî, *El-Evâmirü'l-'Alâiyye fi'l-'Umûri'l-'Alâiyye*, (Tsh. Adnan Sadık Erzi), 631; Münecceimbaşı, *Câmi'üd-Düvel*, II, 102-103; Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 97; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 33; Muammer Gül, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti*, Yeditepe Yay., İstanbul 2005, 86; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, XIII, 402.

⁵²⁴ Tetevî-Kazvînî, *Târîh-i Elfi*, VI, 3901; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 92.

⁵²⁵ el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, II, 175-176.

idarî yönden kontrol altına almıştı.⁵²⁶ Anadolu'nun Moğollara ödemekte olduğu vergi de sultanların ellerindeki topraklara göre yeniden tanzim edilmiştir. Bu tutum ödenmekte olan verginin artmasına yol açmıştır. Tesbit edilen yeni verginin yirmi bin tümen nakit (200 bin dinar veya 1.200 bin dirhem) para ile beş yüz parça kıymetli kumaş, üç bin parça Venedik kumaşı, beş yüz iğdiş at, beş yüz katır idi. Ayrıca her iki sultana yapmayı planladığı Suriye seferi için Tebriz'de bulunan hazineden dört yüz baliş altın parayı borç vermiştir. Özellikle her iki sultanın da vezirliğini üstlenmiş olan Sâhib Şemseddîn, aynı zamanda Hülâgu'nun yani Moğollarında menfaatini koruyordu. Bu düzenlemeler olumsuz anlamda Anadolu'daki iktâ sistemine de yansımıştır. Böylece devletin idarî ve sosyal düzeni sarsılmıştır.⁵²⁷

Türkiye Selçuklu devletinde Moğolların desteği ile her iki sultana vezir olan Sâhib Şemseddîn Tuğraî, 1260 yılında arkasında külliyetli borç bırakarak ölmüştür. Onun ölümü üzerine II. İzzeddîn Keykavus, İlhanlı sarayına danışmadan Fahreddîn Ali'yi kendine vezir tayin etmiş, diğer yandan IV. Rükneddîn Kılıçarslan'ın veziri Anadolu'da Moğolların hesabına iş görüp yerini sağlamlaştıran Mu'ineddîn Pervâne, II. İzzeddîn Keykâvus hakkında Hülâgu'ya ihbarlarda bulunmaktan da geri kalmıyordu. Daha sonra Mu'ineddîn Pervâne'nin gayretleri semersini verecekti. Bu arada her iki sultanın Hülâgu'nun hazinesinden aldıkları borç para ve yıllık vergi tahsili için Taceddîn Mu'tez ve Tüklük Bahşi adında iki memur Anadolu'ya gönderilmişti. Mu'ineddîn Pervâne'nin II. İzzeddîn Keykâvus'a karşı izlediği politika sonucunda vezir Fahreddîn Ali, II. İzzeddîn Keykâvus'u yalnız bırakmıştır. Ümitsizliğe kapılan II. İzzeddîn Keykâvus, Antalya yöresine çekilmiş oradan da Bizans'a iltica etmiştir. Böylece 1261 yılında Türkiye Selçuklu tahtı IV. Rükneddîn Kılıç Arslan'ın eline tamamen geçmiştir. Konya'da bulunan II. İzzeddîn Keykâvus'un malları da Hülâgu adına Anadolu vergi tahsili için görevli bulunan Tüklük Bahşi ile Bahâeddîn Şehinşâh'a teslim edilmiştir. Bu tarihten sonra Anadolu üzerinde malî, idarî ve siyasî olarak Moğolların baskısı her geçen gün biraz daha artacaktır.⁵²⁸

⁵²⁶ İbn-i Bîbî, *El-Evâmirü'l-'Alâiyye fî'l-Umûri'l-'Alâiyye*, (Tsh. Adnan Sadık Erzi), 616-622; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 68; Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları", *TAD*, 33, 2003 Ankara, 56.

⁵²⁷ Münecimbaşî, *Câmi'üd-Düvel*, II, 104; E. Göksu, "Türkiye Selçuklularında İktâ", *SÜTAD*, 26, Konya 2009, 148; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 103-104.

⁵²⁸ İbn-i Bîbî, *El-Evâmirü'l-'Alâiyye fî'l-Umûri'l-'Alâiyye*, (Tsh. Adnan Sadık Erzi), 632-633; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 105; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 51; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*,

Argun Han zamanında iyice baş göstermeye başlayan malî buhran Geyhatu Han zamanında büyüyerek devam etmişti. Geyhatu'dan sonra sekiz ay gibi kısa bir süre hüküm süren Baydu, Anadolu'da malî düzeni sağlamak için Sadreddîn Zencanî'yi görevlendirmiş; Zencanî, İlhanlı devletinin boşalan hazinesini doldurmak için Anadolu'dan vergi toplamaya çalışmıştır. Baydu'nun gönderdiği vergi memurları halktan fahiş paralar istemişler, bu dönemde de iktisadî buhran hızını kesmeden sürdürmüştür.⁵²⁹

Nuzhetu'l-Kulûb'un verdiği bilgiye göre Rûm bölgesi altmış şehirden oluşmaktaydı.⁵³⁰ İlhanlılar Anadolu'ya İranlı vezir ve nâibler tayin ederek Anadolu üzerindeki malî faaliyetlerini gerçekleştirmektedirler. İran kökenli idarecilerin atanması Anadolu bürokratik alışkanlığında aslında bir değişiklik meydana getirmedi. Çünkü Türkiye Selçuklularından beri gelen bir İranlı bürokrat geleneği devam etmekteydi. Bu uygulamanın bir diğer sebebi ise Anadolu coğrafyasına hâkim olarak İlhanlı devletinin düşmanı olan Altın Orda ve Memlûk devletlerine karşı üstün bir vaziyette bulunmak idi. Bu dönemde İran Moğolları kendilerine yakın gördükleri Fars kökenli devlet adamları ile kendilerini Anadolu'da temsil ediyorlardı. Selçuklu yönetiminde etkili olan Sâhib Ata Fahreddîn ve Pervâne gibi isimler bu döneme damgasını vurmuş isimlerdir.⁵³¹

Bilindiği üzere, bu dönemde Anadolu'da Farsça resmi dil olarak kullanılmaktaydı. Ayrıca dönemin Selçuklu sultanları ve şehzâdeleri edebî yönden Farsça'yı desteklemekle kalmıyor, aynı zamanda kendileri de bu dilde şiir söylüyorlardı. Bunlardan en bilinenleri Sultan Alâaddîn Keykubâd ve Şehzâde Melik Alâaddîn Dâvûd Şâh'tır.⁵³² Farsça'yı kullanan bürokratik sınıf arasında ise üç ayrı tabaka oluşmuştu.

(Nşr. Osman Turan), 67-68; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 582; Kaymaz, *Pervâne Mu'inüddîn Süleyman*, 82; İbn Bîbî, *Selçuknâme*, 222.

⁵²⁹ Baydu hakkında bkz. Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 267; A. Yuvalı, "İlhanlılar", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 103; Yuvalı, "Gâzân Han", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 429; Z. V. Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, İstanbul 1931, 2, 9; Özgüdenli, *Gazan Han ve reformları (1295-1304)*, 46-47.

⁵³⁰ Müstevfî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, 94.

⁵³¹ H. Çetin, "İlhanlı Hâkimiyeti Altında Anadolu'da Siyasetin Temel Dinamiği: Göçebe Moğol-Türkmen Çatışması", *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 7/4, Fall, Ankara 2012, 1211; Kamalov, "Altın Orda-Bizans Münasebetleri (1261-1453)", *Karadeniz Araştırmaları*, 4, Ankara 2005, 5-6; M. S. Bal, "Türkiye Selçuklu Devletine Hükümdarlık Yapan Vezir; Şemseddîn İsfahânî", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 19, Konya 2006, 267; N. Ş. Doğan, "Bezeme Bakış: Anadolu'da İlhanlı Etkisi", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, XX, 1, Ankara 2003, 152; A. Miquel, *İslâm ve Medeniyeti*, I, Birleşik Kitabevi, Ankara 1991, 287; Fatime Müderris, "Zebân ve Edeb-i Pârsî der Âsyâ-yi Sa'îr", *Nâme-i Ferhengistân*, ty., 70-73.

⁵³² Golşenî, *Ferheng-i İrân der Kalemrov-i Torkân*, 15, 17.

Bunların ilki İran'dan yeni gelmiş olan tabakaydı. İkinci grupta ise babaları ve ataları İran'dan gelmiş olan ve halâ İran kültürünü kendi aralarında korumaya çalışanlardı. Üçüncü grupta ise, Müslüman olup Farsça'yı öğrenmiş olan tabaka yer almaktaydı.⁵³³ Anlaşıldığı kadarıyla bu üç grup arasında bir çekişme de mevcuttu. Hatta bu durum dönemin ünlü şairlerinden olan Seyf-i Fergânî'nin⁵³⁴ şiirlerine de yansımıştır. Şair bir kasidesinde bu çekişmeye taraf tutarak şöyle değinmektedir:

طالـب سـایـه اـمـان تـوانـد	خسـروا خـلق در ضـمان تـوانـد
زین عـوانـان کـه در زـمان تـوانـد	ظـلمـهـامـی رـود بـر اـهل زـمان
تـا چـنـین نـا کـسان کـسان تـوانـد	هـیچ کـس را نـمانـد آسـایش
هـمـه در زحـمت از سـگان تـوانـد	رـومـیان هـمچـو گـسـپـند از گـرگ

Ey Hüsrev! Halk senin güvencenin altında, senin emniyet gölgeni istiyor

Senin emrinin altında şu bekçiler herkese zulmediyor.

Böyle soysuzler senin adamların oldukça kimsede huzur kalmayacak

*Rumîler kurdun karşısında koyun gibiler. Herkes senin köpeklerinden eziyet çekiyor.*⁵³⁵

Şair, Rumîler kelimesi ile Anadolu'daki Selçuklu Türklerini ve bu kökenden gelen devlet memurlarını kasdetmektedir. Ayrıca şair tarafından Moğol istilası ile İran'dan atanmış olan devlet görevlilerini halka eziyet eden köpeklere benzetilmektedir. Bu dönemde İranlı yöneticilere karşı Anadolu halkında ve memurların bir kesiminde var olan tepki Fars şiirinde de yer almıştır. Yine Ravzatü'l-Küttâb'ın müellifi de Pervâne ve Anadolu emirlerinin kudretli günlerinin sona ermesi üzerine şu kasideyi kaleme almıştır;

⁵³³ Riyâhî, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, 93.

⁵³⁴ Ahmed Ateş, "Anadolu'nun Unutulmuş Bir Şairi: Sayf al-dîn Fargânî", *Belleten*, XXIII/91, 1959, 418,426; Nimet Yıldırım, "Seyf-i Fergânî", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 27; Riyâhî, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, 117-119.

⁵³⁵ Seyf-i Fergânî, *Dîvân-i Seyf-i Fergânî*, 154.

پرسیدم از زمانه که این سروران روم
من پارشان بغایت شهرت گذاشتم
پروانه معظم گویی کجا شدست
کو آن سوار گشتن و آن اسب تاختن
کو آن همه امارت و آن حکم و آن وقار
کو هیبتش که روم چنان گشته بود ازو
گویی کجا شدند و چه دیدند از این جهان
و امروز نیست زیشان نه نام و نه نشان
گو آن همه بزرگی و آن حشمت و توان
و ان سروران بطبع پس و پیش او دوران
کو آن همه خزاین و آن گنج بیکران
کز گوشت میش گِرد فرو بسته بد دهان

Zamaneye sordum bu Anadolu önderleri nereye gittiler? Ne gördüler dünyadan?

Geçenlerde onları çok meşhurken bıraktım. Bugün ne adları kalmış, ne izleri

Haşmetli Pervâne nereye gitti acaba? O ululuk, büyüklük, haşmet ve kudret nerede?

Nerde o atbinip koşmalar? Nerede onun önündeardında koşan liderler?

Nerde o emirlik, o hüküm, o vakar? Nerde onca bitmez tükenmez hazine?

*Nerede onun heybeti? Anadolu'da kurt kuzu eti yemezdi onun heybetinden.*⁵³⁶

Kösedağ savaşından sonra Moğol baskısının olduğu dönemde Anadolu'da Moğollar etkisinde ve lehinde görev yapan Türkiye Selçukluları vezirlerini şöyle sıralıyabiliriz;

Mühezzibüddîn Ali (1238-1245), Nizâmeddîn Hurşîd ve Cemâleddîn Hotenî (birkaç aylık sürelerle görev yapmışlardır), Necmeddîn Nahcivanî (1249-1251), Şemseddîn Mahmûd (1251 ve 1260 yılları arasında iki kez göreve gelmiştir.), İzeddîn Mehmed Razî (1252 ve 1256 yılları arasında iki kez görevde bulunmuştur.), Vezir Fahreddîn Ali (1260-1272 ve 1275-1288 yılları arasında görev yapmıştır.)⁵³⁷

⁵³⁶ Abu Bakr İbn Al-Zakî, *Ravzatü'l-Küttâb ve Hadikatü'l-elbâb*, (Çev. Ali Sevim), TTK Yay., Ankara 2011, 233-234.

⁵³⁷ Erdi İlvan, *Türkiye Selçuklu Devleti ve Vezirleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2013, 24-25.

2.4.1. Sâhib Şemseddîn Tuğraî

1251-1260 yılları arasında Türkiye Selçuklu devletinde iki kez vezirlikte bulunmuş bir isimdir.⁵³⁸ Tuğracı Baba Şemseddîn⁵³⁹ Sultan'ın dönüşünden sonra Hülâgu'nun huzuruna gitmiş ve birçok yükümlülük üstlenmiştir. Anadolu'da Moğol askerinin çoğaltmasının yolunu açan kişi olmuş; Şemseddîn Tuğraî, padişah hazinesinden çok miktarda borç almış ve vezirlik için yarlğ ile güvence alarak Konya'ya dönmüştür. Yarlğ hükmü gereğince maişet ve vezirlik karşılığı olarak Kastamonu vilâyetine el koymuştur. Onun padişâhın hazinesinden aldığı borçlar, üzerine aldığı iltizamlar sultanların borçlarına eklenmiş, daha sonra 1260 yılında ölmüştür.⁵⁴⁰

Türkiye Selçuklu devletinde Moğolların desteği ile her iki sultana vezir olan Sâhib Şemseddîn Tuğraî, 1260 yılında arkasında külliyetli borç bırakarak ölmüştür. Onun ölümü üzerine II. İzzeddîn Keykavus, İlhanlı sarayına danışmadan Fahreddîn Ali'yi kendine vezir olarak atamış, diğer taraftan IV. Rükneddîn Kılıçarslan'ın veziri Anadolu'da Moğolların hesabına iş yapan ve yerini sağlamlaştıran Mu'ineddîn Pervâne, II. İzzeddîn Keykâvus hakkında Hülâgu Han'a ihbarlarda bulunmaktan geri kalmamıştır. Her iki Türkiye Selçuklu sultanının Hülâgu'nun hazinesinden aldıkları borç para ve yıllık vergi tahsili için Taceddîn Mu'tez ve Tüklük Bahşi adında iki kişi memur olarak Anadolu'ya gönderilmişti. Mu'ineddîn Pervâne'nin II. İzzeddîn Keykâvus'a karşı izlediği politika sonucunda Fahreddîn Ali, II. İzzeddîn Keykâvus'u yalnız bırakmış, çaresiz duruma düşen II. İzzeddîn Keykâvus, Antalya yöresine çekilmiş oradan Bizans'a iltica etmek zorunda kalmıştır. Böylece 1261 yılında Türkiye Selçuklu tahtı IV. Rükneddîn Kılıç Arslan'ın eline tamamen geçmiştir. Konya'da bulunan II. İzzeddîn Keykâvus'un malları da Hülâgu adına Anadolu vergi tahsili için görevli bulunan Tüklük Bahşi ile Bahâeddîn Şehinşâh'a teslim edilmiştir. Bu tarihten sonra Anadolu üzerinde malî, idarî ve siyasî olarak Moğolların baskısı her geçen gün kendini

⁵³⁸ Erdem, *İlhanlı-Memlûk Münasebetleri*, 118-119.

⁵³⁹ Şemseddîn Tuğraî'ye "Baba" lakabının da verilmiş olması onun tuğraîlik ve vezirlik görevlerinden önce gulâmhânelerde görev yapmış olma ihtimalini doğurmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. İbn Bîbî, *Selçuknâme*, 186; Müneccimbaşı, *Câmi'üd-Düvel*, II, 103; E. Göksu, "Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhâneler", *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 24, Ankara 2008, 67.

⁵⁴⁰ İbn-i Bîbî, *El-Evâmirü'l-'Alâiyye fi'l-Umûri'l-'Alâiyye*, (Tsh. Adnan Sadık Erzi), 629-631; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 46-47; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 62-63; Kaymaz, *Pervâne Mu'ineddîn Süleyman*, 77-79; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 245.

hissettirecek derece artmıştır.⁵⁴¹

2.4.2. Şemseddîn Isfahanî

Şemseddîn Isfahanî'nin inşâ dîvânı kâtibi olarak devlet işlerinde yer aldığı bilinmektedir. İyi bir eğitim almış ve daha sonra tuğraîlik görevinde de bulunmuştur. Nâiblik görevine atandığında Mühezzibüddîn Ali'de vezirlik makamında bulunmakta idi. Köseadağ savaşından sonra Mühezzibüddîn Ali'nin Baycu ile bir anlaşma yapmış ve Baycu Noyan ile yapılan görüşmelerde Anadolu'nun senelik vergisi belirlenmiştir. Daha sonra bu anlaşmayı garantiye almak amacı ile Şemseddîn Isfahanî, Batu Han'ın huzuruna gönderilmiştir. Batu Han tarafından kendi adına nâib olarak Şemseddîn Isfahanî'nin atandığını görmekteyiz. Bu olaydan sonra Türkiye Selçuklu devletinde Moğolların atadığı nâibler büyük bir prestije kavuşmuştur. Güyük Han zamanında Şemseddîn Isfahanî'nin görevinden alındığı görülmektedir. Ülkeyi yönettiği iki yıllık dönem sonunda Moğolların emriyle öldürtülen ilk vezir de odur. Şemseddîn Isfahanî zamanında birçok Fars kökenlinin memuriyetleri onun sayesinde ele geçirdiği görülmektedir.⁵⁴²

⁵⁴¹ İbn Bîbî, *Selçuknâme*, 222; Müneccimbaşı, *Câmi'üd-Düvel*, II, 104; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 105; *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 51; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 67-68; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 582; Kaymaz, *Pervâne Mu'inüddîn Süleyman*, 82,107.

⁵⁴² İbn-i Bîbî, *El-Evâmirü'l-'Alâiyye fi'l-Umûri'l-'Alâiyye*, (Tsh. Adnan Sadık Erzi), 531-545; İbn Bîbî, *Selçuknâme*, 180-181, 183-184; Müneccimbaşı, *Câmi'üd-Düvel*, II, 91; Kaymaz, *Pervâne Mu'inüddîn Süleyman*, 28-30, 34-35; Refik Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, MEB, İstanbul 1995, 99; Refik Turan, "Türkiye Selçuklu ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât", *Türkler*, VII, Ankara 2002, Yeni Türkiye Yay., 219; H. Çetin, "İlhanlı Hâkimiyeti Altında Anadolu'da Siyasetin Temel Dinamiği: Göçebe Moğol-Türkmen Çatışması", *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 7/4, Ankara 2012, 1204; M. S. Bal, "Türkiye Selçuklu Devletine Hükümdarlık Yapan Vezir; Şemseddîn İsfahânî", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 19, Konya 2006, 267-286; A. Kaya, "İlhanlıların Anadolu Türkmen Beylerine Karşı Politikaları", *EÜSBED*, VI, 2, Erzincan 2013, 301; Erdem, *İlhanlı-Memlûk Münasebetleri*, 97-98; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 10; M. Akkuş, *İlhanlıların Anadolu'daki Dinî Siyaseti*, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2011, 33; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 226; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, II, 180, 183; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 463-466; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 683-687, 693-697; Taşçı, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası (1018-1243)*, 561; İlhan Erdem, "Sahib-i Divan Şemseddin Cüveynî'nin Anadolu'ya Gelişi, Yeni Moğol Rejiminin Kurulması ve Sonuçları", *60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof. Dr. Kâzım Yaşar Koprıman'a Armağan*, Berikan Yayınları, Ankara 2003, 331.

2.4.3. Taceddîn Mu'tez

Hülâgu'nun hizmetinde bulunan Hârizmli bir Müslümandır. Hülâgu'nun Türkiye Selçuklu Sultanı'na daha önce Suriye seferine katılmaları için verdiği borç paralar ile yıllık vergileri tahsil etmesi için 1259 yılında Anadolu'ya gönderilmiştir. İbn Bîbî, Taceddîn Mu'tez'in Anadolu'ya vezir rütbesi ile geldiğini kaydetmektedir. Taceddîn Mu'tez ile birlikte Hülâgu'nun alacaklarını tahsil için Anadolu'ya gönderilmiş sivil idarecilerden birisi de Uygur Türklerinden olan Tüklük Bahşi'dir. Moğollar vergi ve para meselesine çok önem verdikleri için güvenilir olmayan kimseleri bu göreve getirmezlerdi. Bu yüzden Taceddîn Mu'tez ve Tüklük Bahşi güvenilir kişilerden olmalıydılar. Sivil memurlar arasında Hülâgu'nun yanında Bağdad kuşatmasına katılmış olan Ukeh Bitikçi ile aynı görevde Hülâgu'nun yanında hizmet veren Hindu adlı bir diğer bitikçi daha vardır hatta Bağdad kuşatması sırasında Hindu Bitikçi'nin gözüne ok saplandığı için Hülâgu çok kızmış ve kuşatmayı şiddetlendirmiştir. Hülâgu'nun hizmetindeki bitikçilerden bir diğeri ise Karakay Bitikçi'dir. Mengü Han'ın İsmâ'îlî kalelerinin yıkılması yönündeki emri üzerine Hülâgu'nun görevlendirmiş olduğu Karakay Bitikçi Kazvîn'e gitmiş ve İsmâ'îlîlerin öldürülmesine nezaret etmiştir. Tabakât-ı Nasîrî'de ise Mülâhide kalelerinin Mengü Kaan zamanında zapt edilmeye başlandığı yönünde bilgi verilmekte olup eserin yazarı olan Cûzcânî, Mengü Kaan'ın daha sonra Hülâgu Han'ı Irak ve Acem'e gönderdiğinden ve bu memleketleri Hülâgu Han'a verdiğiinden bahsetmemektedir. Bu sırada Hülâgu, Horasan'a geldiğinde Curmagun Noyan Irak'ta bulunmaktaydı.⁵⁴³

Sultan Celaleddîn Harizmşâh'ın ülkesinde baş kadılığını yapmış sıfatı vezir olan Taceddîn Mu'tez İbn Mücireddîn Tâhir, Hülâgu zamanının ilk büyükelçisi olan Tüklük Bahşi ile birlikte baliş vergisini ve diğer borçları ve Baba Şemseddîn'in üstlendiği paraları istemek için vezirlik ve emirlik sıfatı ile Rum memleketine gelmişlerdi.⁵⁴⁴ Taceddîn Mu'tez, ölen Tuğracı Baba Şemseddîn'in bıraktığı mirasın borçlarının onda birini dahi karşılamayacağını, o konuda padişahın (Hülâgu'nun) vereceği kararı bekleyeceğini beyan etmiş ve bu durumu İlhan'a arz eden eliçiler yarlıg hükmü

⁵⁴³ İbn Bîbî, *Selçuknâme*, 222; Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 129; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nasîrî*, II, 180-185, 189; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 247.

⁵⁴⁴ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 49; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 65; Kaymaz, *Pervâne Mu'înüddîn Süleyman*, 82.

getirmişlerdir. Hülâgu, borcun tahsil edilmesi konusunda Konya'yı tehdit ediyordu.⁵⁴⁵

Taceddîn Mu'tez İlhanlı merkezine, *Baba Şemseddîn'in mirasından bir şey kalmadı*, diye arz edip Kastamonu'nun kendisine ikta olarak verilmesi için yarlıg hükmü almıştı.⁵⁴⁶ Moğollar namına gelen Mu'tez, İlhanlı gelirlerine ve malî hesaplarına bakıyordu.⁵⁴⁷ Taceddin Mu'tez, bütün emirler ve büyüklerle görüş alışverişinde bulunuyor, işbirliği ve ortaklık yolunu tutuyordu. Onların hepsi hep birlikte ülkenin tedbiri için gayret gösteriyorlardı. Bu dönemde vilâyetlere güvenilir nâibler ve uzmanlar tayin edildiği aktarılmaktadır.⁵⁴⁸

Bu sırada Anadolu vilâyetlerinin vergisi dört taksitte ödenmek üzere dört kısma ayrılmıştı; bunlar yivit, nâl bahâ, mâl-i yâm, mâl-i bozorg adını taşıyordu. Bunların dışında hiçbir şekilde ve durumda tekâlif ve zevâid istenmeyecekti. Uc vergileri emvâl, Alanya ve Antalya mukarrerâtını (gümrük vergisi) eksiksiz, fakat daha az bir tahsilâtla reislerden bir reis ile birlikte bir tasildârla veya sadece bir hükümle degâha gönderiliyor, belirlenen meblağ engelsiz, yasaksız olarak yerine ulaşıyordu.⁵⁴⁹

Taceddin Mu'tez, zamanında devlet işleri düzene girmiştir.⁵⁵⁰ Ayrıca Mu'tez, Anadolu Selçuklu Devleti'nde el-Emîrû'l-Kebîr unvanıyla anılmaktaydı. Muasırı olan büyük mutasavvîf Mevlânâ'ya Taceddîn Mu'tez'in büyük saygı gösterdiği de bilinmektedir.⁵⁵¹

2.4.4. Sâhib Ata Fahreddîn

Sâhib Ata Fahreddîn Ali, Hüseyin el-Konevî'nin oğlu olup o, Moğol devlet ricâlinin bitmek bilmeyen hediye isteğine son vermek için Karakurum'a Mengü Kaan'ın huzuruna gönderilmişti. Ayrıca onun Batu Han'a elçi olarak gönderildiği bilinmektedir. Sultan II. İzzeddîn Keykavus ve Sultan Rükneddîn Kılıçarslan ile Hülâgu Han'ın

⁵⁴⁵ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 50; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 67; İ. Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, 194.

⁵⁴⁶ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 55; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 73; Kaymaz, *Pervâne Mu'inüddîn Süleyman*, 107; C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 247.

⁵⁴⁷ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 550.

⁵⁴⁸ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 67; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 79.

⁵⁴⁹ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 68; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 79-80.

⁵⁵⁰ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 91.

⁵⁵¹ A. Çubukçu, "el-Emîrû'l-Kebîr", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 155; R. Öngören, "Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî", *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 445; H. A. Hacıgökmen, "Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin Selçuklu Sultanları ile İlişkileri", *SÜTAD*, 36, Konya 2014, 117.

huzuruna gitmek için Konya'dan ayrıldıkları zaman onu nâib-i saltanat tayin etmişler ve ertesini yılda kendisini vezirlik makamına atanmıştır. III. Gıyaseddîn Keyhüsrev ve II. Gıyaseddîn Mesûd zamanlarında da vezârete bulunmuştur. Mu'ineddîn Pervâne zamanında bir ara görevinden alınmış ise de daha sonra serbest bırakılmıştır. Sâhib Şemseddîn Tuğraî'den sonra vezirlik Sâhib Fahreddîn Hüseyin'e verilmiş, böylece o, saltanat nâibliğinden vezirlik makamına ulaşmış ve otuz beş yıl vezirlik yapmıştır. Vezirliği döneminde dîvân kararlarının dışındaki ferman ve menşûrlara ondan başka kimsenin imza atama yetkisi bulunmuyordu. Sâhib Fahreddîn, 22 Kasım 1288 tarihinde vefat etmiştir. Ondan sonra oğulları Sâhib Ataoğulları diye bilinen beyliği kurmuşlardır. Moğollar ile iyi geçinmeye çalışan Sâhib Ata işlerinde dürüstlüğü ve iyilikseverliği nedeni ile de “*Ebu'l-Hayrât*” lakabıyla da tanınmıştır. Mevlânâ Celâleddîn Rûmî ve oğlu Sultan Veled'in hizmetinde bulunduğu ve bu aile ile güzel ilişkilerinin olduğu bilinmektedir. O, dîvân kararlarını da genellikle devlet büyüklerinden başkasına göstermezdi.⁵⁵²

Sultan Veled, Dîvân'ında Sâhib Ata için öven hatta ona dua eden bir methiye de yazmıştır;

ای بزیر سایه عدل تو خالقان در امان	از وضع و از شریف و از صغیر و از کبیر
نیست نادر گر بکلی داد انسان داده ای	این عجب کزصیت انصاف تو شد حیوان خیبر
آشتی کرده بدوران تو گرگ و گوسفند	بچگان شیر و آهو هر دو با هم خورده شیر
دشمنت تیر حوادث را هدف باده مدام	تا که برچرخ و فلک تابان بود ناهید و تیر
باد بر احباب تو قعر جهنم چون جنان	باد بر اعدای تو صحن جنان همچون سعیر

Ey vezir! Senin adaletinin gölgesi altında şerefli ve şe refsiz, küçük ve büyük bütün halk güven içindedir.

Eğer bütün insanlara adaletle muamele etmişsen, nadir (olan bir şey) değildir.

⁵⁵² İbn-i Bîbî, *El-Evâmirü'l-'Alâiyye fi'l-Umûri'l-'Alâiyye*, (Tsh. Adnan Sadık Erzi), 633; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 47; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 63; Değirmençay, “Sultan Veled'in Sâhib Ataoğulları'na Methiyesi”, *Şarkiyat Mecmuası*, 25, (2014-2), İstanbul 2014, 66-68; E.Merçil, “Sâhib Ata”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 515-516; Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, (Çev. Tahsin Yazıcı), Kabalcı Yay., İstanbul 2012, 156,427; Kaymaz, *Pervâne Mu'inüddîn Süleyman*, 52,134,75-76; Değirmençay, “Sultan Veled'in Anadolu Selçuklu Devlet Adamları ve Diğer İleri Gelenleri Methi”, *AÜEFSBD*, 52/ Haziran, Erzurum 2014, 18-19; V. Değirmençay, “Sadri Konevî ve Anadolu Selçuklu Emirlerine Mersiyesi”, *AÜEFSBD*, 54/ Haziran, Erzurum 2015, 36-37.

Acayip olan senin adaletinin ününden hayvanların (bile) haberdâr olmasıdır.

Çünkü senin zamanında kurt ile kuzu barış yapmış, aslan ve ceylan yavruları heo birlikte süt içmiştir.

Gökyüzünde ve felekte Zühre ve Utarit (yıldızları) parladığı sürece, düşmanın sonsuza dek olaylar okuna hedef olsun.

*Senin dostlarına cehennem çukuru cennetler gibi olsun, senin düşmanına cennet bahçeleri cehennem gibi olsun.*⁵⁵³

Fahreddîn Ali, Mu‘îneddîn Pervâne tarafından görevinden alındıktan sonra Abaka Han’ın yadımıyla tutsak olduğu Osmancık kalesinden çıkmış ve eski görevine iade edilmiştir.⁵⁵⁴ Sâhib Ata’nın İlhanlı siyasetine ters düşmeden hareket ettiği söylenebilir. Fahreddîn Ali’ye Anadolu vergisi üzerine bir yarlığın da verildiği bilinmektedir.⁵⁵⁵ Sâhib Fahreddîn Ali’nin vezirliğinde emri üzerine dîvân evrâkı Arapça’dan Farsça’ya çevirilmiş, böylece Fahreddîn Ali, tercümeyle dayanarak gelir ve masrafların inceliklerini gereği gibi anlamış ve düzene koymuştur.⁵⁵⁶

İshaklı Kervansarayı (Sâhib Ata Han), Akşehir Taş Medrese ve Mescidi, Konya’da Sâhib Ata Hanı, Konya İnce Minareli Medrese, Konya Sâhip Ata Camii, Kayseri Sâhibiyye Medresesi ve Sivas Gök Medrese onun yaptırdığı eserlerdendir. Sultan Veled Sâhib Ata’yı öven şiirler yazmış, hatta Sultan Veled Dîvânı’nda Sâhib Ata için Alp Arslan ve Melikşâh dönemlerinde vezirlik yapmış olan, *Nizamülmülk hayatta olsaydı, senin huzurunda emir erleri gibi hengâme içinde oraya buraya koşuştururdu*, diyecek kadar sözünü ileriye taşımıştır.⁵⁵⁷

⁵⁵³ Sultân Veled, *Divân-i Sultân Veled*, (Tsh. Sa‘îd Nefîsî), 503; Sultan Veled, *Sultan Veled Divanı*, (Çev. Veyis Değirmençay), Demavend Yay., İstanbul 2016, 563; “Sultan Veled’in Sâhib Ataoğulları’na Methiyesi”, 69.

⁵⁵⁴ İbn-i Bîbî, *El-Evâmirü’l-‘Alâiyye fî’l-Umûri’l-‘Alâiyye*, (Tsh. Adnan Sadık Erzi), 652-653; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 785-790; Y. Çatal, *Anadolu Selçuklu Devleti’nde III. Gıyaseddîn Keyhüsrev Dönemi (1266-1284)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Tokat 2009, 33-34; İbn Bîbî, *Selçuknâme*, 228-230; Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, 4-5.

⁵⁵⁵ A. Kaya, “İlhanlıların Anadolu Türkmen Beylerine Karşı Politikaları”, *EÜSBED*, VI, 2, Erzincan 2013, 313; İ. Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, 201; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 239; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, II, 273-275; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 497.

⁵⁵⁶ Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, 48; Aksayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 64-65; Erdem, *İlhanlı-Memlûk Münasebetleri*, 115.

⁵⁵⁷ Değirmençay, “Sultan Veled’in Sâhib Ataoğulları’na Methiyesi”, 68; Sevgi Parlak, “Sâhib Ata Külliyesi”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 516-517; D. Yavaş- A. V. Çobanoğlu, “Konya İnce Minareli Medrese” *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 269-270; N. Ş. Doğan, “Bezemeye Bakış: Anadolu’da İlhanlı

2.4.5. Mücireddîn Muhammed b. Mu‘tez

Türkiye Selçuklu devletinde Moğolların desteği ile her iki sultana vezir olan Sâhib Şemseddîn Tuğraî, 1260 yılında arkasında külliyyetli borç bırakarak ölünce Hülâgu Han, hazinesinden alınan borç parayı ve yıllık vergiyi tahsil için Taceddîn Mu‘tez ve Tüklük Bahşi adında iki memur Anadolu’ya gönderilmiştir.⁵⁵⁸

Sultan Ahmed, Hülâgu’nun Rum ülkesini Sultan İzzeddîn ile Sultan Rükneddîn arasında eşit olarak paylaşılmasını buyurduğu gibi; o da aynı şekilde Sultan Mesûd ile Sultan Rükneddîn’in oğlu Gıyaseddîn Keyhüsrev arasında ülkeyi paylaşmıştır. Sultan Mesûd yarlîg hükmüyle Rum’a geldiğinde Mücireddîn Muhammed bin Mu‘tez, Sultan Mesud’u Erzincan yöresinde karşılamıştır. Sultan Mesûd onun sahip olduğu babasının sıfatına ek olarak saltanat nâibliğini ona verdi. Bu konuda mühürlenmiş fermân İlhan’ın yüce huzurunda arz edilerek yarlîg hükmünde karara bağlanmıştır.⁵⁵⁹ Sultan Mesud zamanında, Sâhib Fahreddîn’in vezirliği Mücireddîn’in nâibliği ile devlet işleri düzene girmeye başlamıştır.⁵⁶⁰

Türkiye Selçuklu devletinin yönetimi ve toprakları Sultan Ahmed döneminde de, Hülâgu zamanında olduğu gibi iki sultana iki eşit parça olarak taksim edilmiştir. Bu ikiye ayırma politikası İlhanlı hazinesine iki ayrı bölgeden gelen vergi gelirinin artması anlamına gelmekteydi. Ayrıca bu ikili siyaset ile Anadolu’da birbirine rakip ve daima birbirini frenleyen iki ayrı yapının ortaya çıktığı da çok açıkça görülmektedir. Hiç şüphesiz, bu iki ayrı yapılanma içerisindeki devlet adamları bu konuda en aktif rolleri üstlenmekte idiler. Buna en iyi örnek olarak daha önceki dönemde iki ayrı devletin vezirleri olan Mu‘îneddîn Pervâne ve Fahreddîn Ali’nin faaliyetleri gösterilebilir. Bu iki isim hem tek ve en güçlü vezir olmak için birbirleri ile yarışmışlar, hem de İlhan’a daha yakın ilişki kurma konusunda aralarında çekişmişlerdir. Aynı siyasetin sonraki dönemde

Etkisi”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, XX, 1, Ankara 2003, 154-155; İsmail Hakkı Uziçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988, 150; Orhan Cezmi Tuncer, *Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar*, Ankara 1986, 9.

⁵⁵⁸ İbn Bîbî, *Selçuknâme*, 222; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 105; Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, 51; Aksayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 67-68; Abû’l-Farac, *Abû’l-Farac Tarihi*, II, 582; M. S. Bal, “Türkiye Selçukluları, Mısır Memlûkluları ve Altın Orda Devleti’nin İlhanlılara Karşı Kurduğu İttifak”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 17, 2005, 296.

⁵⁵⁹ Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, 108; Aksayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 138; Müneccimbaşı, *Câmi’üd-Düvel*, II, 123; İ. Erdem, “İlhanlılar’da Ahmed Teküdâr Dönemi ve Selçuklular”, *TAD*, 35, Ankara 2004, 105.

⁵⁶⁰ Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, 110; Erdem, “İlhanlılar’da Ahmed Teküdâr Dönemi ve Selçuklular”, *TAD*, 35, Ankara 2004, 108.

de uygulanması İlhanlı merkezinin bu uygulamadan aslında idarî ve malî anlamda memnun kaldığının da bir göstergesidir. Türkiye Selçuklu Sultanlarının Anadolu'ya İran Moğolları tarafından atanan idarî kadrolar gibi İlhan'dan onay alması ve hatta kendi idarî teşkilatları için yaptıkları atama belgelerinin dahi İlhan'a arz edilip bu belgelerin tekrar yarlıg hükmünde onaylanması da ilgi çekici bir husustur. Bu dönemde sadece sultanların veya idarî kadrolarının İlhan'dan onay almadığı ayrıca; Türkiye Selçuklularına ait resmî atama evraklarının da İlhan'dan tasdik gördüğü anlaşılmaktadır. Şüphesiz bu uygulama sadece Anadolu için değil, İlhanlı devletine tabii bütün devlet mekanizmaları için geçerli idi.

1285 yılında şehzâde Hülacü ve şehzâde Geyhatu Anadolu'ya gelmişler ve o yıl Erzincan'da yaylak ve kışlak tutmuşlardır. Bu sırada Sâhib Fahreddîn, Moğol ordusunun tagarını hazırlamaya çalışmış, fakat zamanında tedârik edememiştir. Ayrıca Nâib-i saltanat Mücireddîn ile beylerbeyi Azizeddîn onunla anlaşamadılar. Fahreddîn'in elli yıllık hazineleri, nakitleri ve malları tagarı hazırlama uğruna tükenmiş ve Moğolların masrafı için çıkarılan çok miktarda vergi yüzünden halk sıkıntı içine girmişti. Şehzâde Hülacü ve Geyhatu, her hangi bir sebepten ordunun işleri ve ihtiyaçları için Sâhib Fahreddîn ile birlikte girişimde bulunmadıkları için Mücireddîn ile Beylerbeyi Azizeddîn'in yargılanmasını istemişlerdi. Onlar yargıda verdikleri cevapta, *Yalnız yiyen, yalnız kusar. Çünkü fermân ve menşûrlarda başkasının değil sadece onun adı vardı. Ordunun yükününde yalnız onun üzerinde olması gerekir, cevabını vermişlerdir.*⁵⁶¹

Bu ifadeden de anlaşıldığı üzere, 1285 yılı Anadolu'daki yöneticiler için Moğol ordusunun ihtiyaçları karşılamak ve Moğol şehzâdelerinin bitmek bilmeyen isteklerini karşılamak için malî olarak sıkıntılı geçmiştir. Bu malî sıkıntı, beraberin zor durumda kalan Türkiye Selçukluları idarecileri arasında siyasî krizlere de sebep olmuştur. Yönetimde beraber çalışan bu kadro söz konusu sıkıntılı malî sorunlarda suçu birbirlerine atmakla uğraşmışlardır. Bu malî buhran yönetim içerisindeki yetki durumunu da tartışmaya açmıştır. Mücireddîn ile Beylerbeyi Azizeddîn'in yargıda verdikleri ifadeye dikkat edilirse; resmî yazışmalarda yetkiyi kendinde toplayan ve kendi adına işleri yürüten böylece; diğer yöneticilerin üzerine çıkmak isteyen Sâhib

⁵⁶¹ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 115; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 145-146; Münecimbaşı, *Câmi'üd-Düvel*, II, 126.

Fahreddîn, Mücireddîn ve Beylerbeyi Azizeddîn tarafından bu çıkmazın resmî sorumlusu olarak gösterilmektedir. Aslında yargıda fermân ve menşûrların durumu da ifadelerini desteklemek için onlar tarafından örnek olarak sunulmuştur. Mücireddîn ve Beylerbeyi Azizeddîn resmî evrakların bağlayıcılığına sığınılmıştır.

Aksarayî, bu dönem Anadolu bürokratik kadrosunu şöyle ifade eder, *Geyhatu Han zamanında Moğol ve Müslüman emirler arasında görüş ayrılığı çıktı ve her biri bir yerde vergi toplamaya başladı. Emirlik ve nâiblik eskiden olduğu gibi Mücireddîn'in elindeydi. Dalay ve încû yönetimi işlerini de yine ona verilmişti. İncû ve dalay hakkında tahsildârlar tayin etmiş, bir tahsildâr yerine dört, bir kâtib yerine sekiz, bir münşi yerine on iki kişi göreve başladı. Bu dönemde her biri başkasının işine ilgi duyuyordu. Bazısı kâtiplik işiyle, bazıları nâiblik görevi ile bazıları da onlara yardımcı olmak maksadıyla yönetim işlerine müdahale ediyorlardı. Bu yüzden dîvân görevlilerinin birliğinde ayrılık ortaya çıktı. Tahsildârların her birinin arası garez illetiyle açıldı. Kâtipler günden güne bir günlük rızıkla yetinir olmuşlardı.*⁵⁶²

Bu dönemde Anadolu'da vergi tahsildarlarının birbirleri ile anlaşmazlığa düştüğü görülmektedir. Moğol vergi memurları ve Anadolu yönetiminin vergi memurları arasında problemler çıkmaktadır. Bu sorunu yaşamak istemeyen Mardin ve Fars bölgesinin yöneticileri vergileri kendi tahsildârları eliyle toplamakta idiler. Şüphesiz bu çekişme Anadolu'da halkın iktisadî yaşantısını da sarsmaktaydı. Geyhatu zamanında bazı Moğol yöneticilerinin yarlıg hükmünde karar çıkarmaları bu dönem içerisinde merkezî teşkilatta da bazı sorunların varlığını göstermektedir. Moğol yöneticilerinin Geyhatu zamanında güçlendikleri çok açıktır. Bu durumlarından güç alan yöneticiler yarlıg hükmüyle de tayinler yapıyorlardı. Anadolu'daki dîvân memurlarının fazlalığı yine yazar tarafından eleştirilmektedir. Bu durum muhtemelen işlerin iyice karışık bir hal almasına sebep oluyordu. Kâtiplerin kalabalık olması bu mesleğin prestijini ve kalitesini de düşürmekteydi.

⁵⁶² Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 144-145; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 179-181.

2.4.6. Sâhib-i Dîvân'ın Oğlu Nevrûz

1280 yılında Sâhib-i Dîvân'ın oğlu Nevrûz ile İmâdeddîn Zencânî, Pervâne Mu'îneddîn'den boşalan emirlik ve pervânelik için Rum'a gelmişlerdi. İmâdeddîn Zencânî, İshrâfû'l-Memâlik ve Evkâf yöneticiliği görevini üstlenmiş, onun görev yaptığı üç yıl içinde Rum ülkesi tam bir gelişme göstermiş; emniyet, huzur ve sükûn bir süre yüzünü göstermişti. Bu durum 1283 yılına kadar devam etti. Bu yılda Anadolu'nun destekçisi ve yardımcısı olan Sâhib-i Dîvân Şemseddîn'in kardeşi Sâhib Alaaddîn Ata Melik vefat etti.⁵⁶³

Dönem için İlhanlı hâkimiyetinin hissedilir bir derecede Anadolu'da artarak devam ettiğini görmekteyiz. Başlangıçta ülke içindeki bürokratlardan seçim ile Anadolu'ya atama yapan İlhanlı yönetimi, ilerleyen zamanlarda artık merkezden doğrudan yöneticiler göndermeye başlamıştır. 1280'lerden itibaren Türkiye Selçuklu Devleti fiilî olarak varlığını sürdürmektedir. Yönetimdeki büyük makamlar doğrudan İlhanlı merkezi tarafından görevlendirilen İranlı memurlarca idare edilmeye başlamıştır.

2.4.7. Sâhib Abâd-i Kâfi

Sâhib Abâd-i Kâfi, Anadolu'daki vezirlerden biriydi. Vezirlikte azledildiği makamlarda değişiklik yapıldığı sırada herkes halini tezkireler ile büyük Sâhib-i Dîvân olan Şemseddîn Muhammed Cüveynî'ye arz ederken o, birkaç kelimelik kısa ve özlü bir mektup yazmış, böyle önemli bir işte olmasına rağmen suçlayıcı ve saldırgan bir tavır takınmamıştır.⁵⁶⁴

Azil ve yeni atama durumlarında, tabii devletlerin kadrolarına mensup olan büyük memurların, itirazlarını içeren dilekçe niteliğindeki belgeleri İlhanlı devleti merkezindeki konu ile ilgili olan bürokratlara arz ettikleri bu beyândan anlaşılmaktadır. Böylece tabii devletler için merkezden yapılan tayinlerde, merkeze bağlı olan tabii devlet memurlarının itiraz ve şikâyet hakkını kullanmaları bize, bürokratik hiyerarşide aslında İlhanlı merkezinin referans alındığının bir göstergesidir. Ayrıca bu durum, tabii devletlerin ne derece merkezî sisteme bağlı olduklarını göstermektedir. İlhanlı devleti bürokrasisi bağlı devletlerin bürokratik alandaki hürriyetini kısıtlamaktaydı. Aslında

⁵⁶³ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 110; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 140.

⁵⁶⁴ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 73; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 96.

bağlı devlet kadrolarını görünürde bağımsız, fakat resmîyette tamamen İlhanlılara bağlı hale gelmiştir. Şikâyetlerin doğrudan merkezdeki sâhib-i dîvâna yapılması gerçekte İlhanlı devletine bağlı olan tüm devlet memurlarının dolaylı olarak veya doğrudan Sâhib-i Dîvân'a tabi kılmaktaydı. Böylece bağlı devletlere atanmış olan vezir statüsündeki devlet adamları, aslında merkezdeki sâhib-i dîvâna yardımcı olan memurlardan başka bir şey değildiler. Bu pervâneler, vezirler ve vergi memurları İlhanlı devletinin işlerini kolaylaştıran yapıların bir parçası haline gelmişlerdi. Yine bu dönem içerisinde Selçuklu Sultanı ya da şehzâdelerinden çok kaynaklar, Türkiye Selçukluları bünyesinde görev yapan memur sınıftan bahsetmektedir. Selçuklu hanedanı bu dönemde sembolik bir duruma düşmüş, devlet işleri İlhanlıların atadığı ya da onay verdiği kişilerce İran Moğolları yararına idare edilmeye çalışılmıştır.

2.4.8. Mu'ineddîn Süleyman Pervâne

Mu'ineddîn Süleyman'ın babası Sâhib Mühezzibüddîn Alî, İran asıllı olup Moğol istilasını sırasında Anadolu'ya sığınmıştır. Bu dönemde Anadolu Selçuklu Devleti'nde idarî bürokrasinin çoğunlukla İranlıların elinde bulunduğu bilinmektedir. 1243 Köseadağ savaşından sonra vezirlik makamında bulunan Mühezzibüddîn Alî, 1244/1245 yılında (642 h.) Mugan'a giderek Baycu Noyan ile barış anlaşması yapmıştı. Daha sonra ise İsfahanlı Şemseddîn'in Batu Han ile görüşerek bu barışı teminat altına aldığını görmekteyiz. Bu dönem içinde Mühezzibüddîn Ali ve Şemseddîn İsfahanî'nin bizzat Moğollar tarafından atanmadığını ama faaliyet olarak onların çıkarları için çalıştıklarını görmekteyiz.⁵⁶⁵ Şemseddîn İsfahanî'nin İlhanlı yönetiminin verdiği cesaret ile Türkiye Selçuklu tarihinde ilk kez sultanı devre dışı bırakarak siyasî rakiplerini ortadan kaldırmaya başlayan yüksek dereceli devlet adamı olduğu bilinmektedir.⁵⁶⁶

Hülâgu Han zamanında Rum memleketlerini idarî olarak Mu'ineddîn Pervâne'ye bırakmıştı. Bu sırada Emîr Seyfeddîn Bitikçi, şehit edildiği için Şemseddîn

⁵⁶⁵ İbn Bîbî, *Selçuknâme*, 180; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 683-687, 693-697; Münecimbaşı, *Câmi'ü'd-Düvel*, II, 90-92; Mü'eyyid-i Sâbitî, *Esnâd ve Nâme'hâ-yi Târihi*, 237; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 463-466; Kaymaz, *Pervâne Mu'inüddîn Süleyman*, 28-30, 34-35; Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, 99.

⁵⁶⁶ Turan, "Türkiye Selçuklu ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât", *Türkler*, VII, Ankara 2002, Yeni Türkiye Yay., 219; H. Çetin, "İlhanlı Hâkimiyeti Altında Anadolu'da Siyasetin Temel Dinamiği: Göçebe Moğol-Türkmen Çatışması", *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 7/4, Ankara 2012, 1204; A. Kaya, "İlhanlıların Anadolu Türkmen Beylerine Karşı Politikaları", *EÜSBED*, VI, 2, Erzincan 2013, 301-302; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 10.

Muhammed Cüveynî memleketlerin sâhib-i dîvânlığına getirmişti.⁵⁶⁷ Abaka Han zamanında da Anadolu Mu'ineddîn Pervâne'nin idaresi altında idi. Bir Selçuklu veziri olmasına rağmen Hülâgu ve Abaka Hanlar döneminde Moğollara itaat ettiği için Pervâne, Anadolu hükümetine tayin edilmişti. Pervâne Anadolu'da Kılıç Arslan adına düzeni kurduktan sonra nüfuzunu iyice güçlendirmek için yeni tahta çıkan Abaka Han'ın huzuruna çıkararak onun desteğini de almayı başarmıştır.⁵⁶⁸

Mu'ineddîn Pervâne ayrıca damadı Mecdüddîn Mehmed'i ve yakın adamlarından olan Celâlüddîn Mahmûd'u müstevfiliğe atamıştır. Pervâne, Moğollara sadakat göstererek Selçuklu yönetimi üzerinde büyük bir baskı kurmuştu⁵⁶⁹, bu dönemde devlet içerisine çok açıkça anlaşıldığı gibi kendi akraba ve yakınlarını yerleştirerek bürokratik olarak bir kadrolaşmanın içerisine girmiştir.

Mu'ineddîn Pervâne'nin II. İzzeddîn Keykâvus'a karşı izlediği politika sonucunda Fahreddîn Ali, II. İzzeddîn Keykâvus'u yalnız bırakmış ve zor duruma düşen II. İzzeddîn Keykâvus, Antalya yöresine iltica etmiş, oradan Bizans'a sığınmıştır. Böylece 1261 yılında Türkiye Selçuklu tahtı tamamen IV. Rükneddîn Kılıç Arslan'ın eline geçmiştir. Konya'da bulunan II. İzzeddîn Keykâvus'a ait mallar, Hülâgu adına Anadolu vergisinin tahsili için görevli bulunan Bahâeddîn Şehinşâh ile Tüklük Bahşi'ye teslim edilmişti. Bu tarihten sonra Anadolu üzerinde malî, idarî ve siyasî olarak Moğolların baskısı artmıştır.⁵⁷⁰

Bütün devlet erkânı, bazıları akrabalıkları dolayısıyla, bazıları da aldıkları eğitim ve himaye dolayısıyla Pervâne Mu'ineddîn'ye bağlanmıştı. O sırada, Fahreddîn Ali

⁵⁶⁷ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 732,734; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 271; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 104; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 71-72; Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfi*, VI, 4015; Me'ânî, *Târih-i Tezkirehâ-yi Fârsî*, II 513; A. Kaya, "İlhanlıların Anadolu Türkmen Beylerine Karşı Politikaları", *EÜSBED*, VI, 2, Erzincan 2013, 304; Mü'eyyîd-i Sâbitî, *Esnâd ve Nâmehâ-yi Târihî*, 237; Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, 180.

⁵⁶⁸ Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 208-209; M. Kesik, "Mu'ineddîn Süleyman Pervâne", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 91-94; Kaymaz, *Pervâne Mu'inüddîn Süleyman*, 111; Dihhudâ, "Pervâne", (Haz. Muhammed Mu'in-Seyyid Ca'fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., IV, 4820; E. Ayan, "Moğol Devri Avrupalı Seyyahlara Göre Karadeniz'in Kuzeyi", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 30, 2011, 58-59; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, XIII, 436.

⁵⁶⁹ Kaymaz, *Pervâne Mu'inüddîn Süleyman*, 24; A.Tanerî, "Müsâmeretü'l-Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilâtı Bakımından Değeri", *AÜDTCTAD*, IV/ 6, Ankara 1966, 131; F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 34; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, II, 254.

⁵⁷⁰ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 51; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 67-68; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 582; Kaymaz, *Pervâne Mu'inüddîn Süleyman*, 82; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 105; Değirmençay, "Sultan Veled'in Moğolların Anadolu Valisi Samagar Noyan ve Ailesine Methiyesi", *AÜEFSBD*, 51/Aralık, Erzurum 2013, 86.

devlet işlerinden dışlanmış ve onun azledilmesi konusunda Pervâne tarafından bahane aranmaya başlanmıştır. Moğol emirlerinin yardımıyla Fahreddîn vezirlik makamından uzaklaştırılmış ve Mu'ineddîn amacına ulaşmıştır.⁵⁷¹ 1288 yılında Fahreddîn Ali'nin ölmesi ile Selçuklu bürokrasisi Anadolu'da denge kaybına uğramış, iktidar İranlı memurların eline geçmiş ve bundan böyle vezir ve müstevfiler İran'dan atanmaya başlamıştır.⁵⁷²

Bu dönemde Mevlânâ Celâleddîn-i Rumî ve Pervâne arasında Anadolu'da bulunan Moğollara tabî diğer idareciler gibi samimi bir ilişkinin olduğunu görmekteyiz. Mevlânâ, bazen Pervâne'yi Moğollar ile iş birliği yaptığı için eleştirmiş; bazen de onu Müslümanların zarar görmemesi için çalıştığı için övmüştür. Mevlânâ'nın, Fîhi Mâfih adlı eserinde bu ilişkiyi açıkça yansıtmaktadır. Aynı sevgi ve saygının daha sonraki dönemde Sultan Veled'e karşı Anadolu'daki Selçuklu ve Moğol ümerası tarafından beslendiğini de görmekteyiz. Sultan Veled de tıpkı Mevlânâ gibi devlet adamlarını bazen eleştirmiş, bazen de övmüştür.⁵⁷³ Ayrıca dönemin ünlü şairlerinden olan Fahreddîn-i Irâkî için Mu'ineddîn Pervâne'nin Tokat'ta bir zaviye yaptırdığı bilinmektedir.⁵⁷⁴ Sultan Veled, Mu'ineddîn Pervâne için yazdığı methiyede ona şöyle seslenmektedir;

ای ز ازل سعید تو عید و هزار عید تو	باش قرین جاه و ماک حاکم و میر و کامران
سایه ذات والدت رحمت حق معین دین	تازمن و زمین بود دار مدام در زمان
سر نهم ودعا کنم گویم روز و شب ز دل	یارب ذات هر دو را دار همواره در امان
تا قمر و فلک بود آدمی و ملک بود	باد نصیب بخت تو دولت و سود بی زیان

Ey ezelden mutlu olan! Bu bayram ve binlerce bayram, makama ve saltanata yakın ol, hâkim ve emir ol, mutlu ol.

Babasının halefi, Hakk'ın rahmeti, dinin yardımcıısı (Mu'ineddîn)! Zaman ve

⁵⁷¹ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 71; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 92-93.

⁵⁷² Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 147; Uyar, *İlhanlı Devleti'nde Argun Dönemi (1284-1291)*, 89.

⁵⁷³ Celâleddîn Muhammed Belhî, *Fîhi Mâfih*, (Tsh. Zeyneb Yezdâni), İntişârât-i Tîrgân, Tahrân hş., 146; Mevlânâ Celâleddîn-i Rumî, *Fîhi Mâfih*, (Çev. Meliha Ü. Anbarcıoğlu), MEB Basımevi, İstanbul 1990, 121.

⁵⁷⁴ Fahreddîn-i Irâkî, *Lemaât*, (Çev. Ahmed Avni Konuk), Harf Yay., İstanbul 2011, 15; Mollamehmetoğlu, *Fahreddîn-i Irâkî'nin Tasavvufî İstılahları Ve Dîvân-ı Kebîr'den Şahit Beyitler*, 23; Riyâhî, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, 116; Orhan Bilgin, "Fahreddîn-i Irâkî", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 84-86.

mekân var olduğu sürece, sen bu zamanda ebedî ol.

(Ben kulun), “Ey Rabbim! Her ikisinin bedenini de sonsuza kadar koru” diye gönülden gece gündüz baş koyar ve dua ederim.

*Ay ve gökyüzü, insan ve melek var olduğu sürece, senin bahtına devlet ve zararsız kazançlar nasip olsun.*⁵⁷⁵

Moğol ordusu Elbistan’da Memlûklere karşı ağır bir darbe alınca bunun faturası Anadolu’daki bürokratlara ve Anadolu halkına kesilecektir. Bu olaydan ilk etkilenen de şüphesiz Pervâne Mu’ineddîn olacaktır. Bu yenilgiye çok sinirlenen Abaka Han, Mu’ineddîn Pervâne’nin öldürülmesini emretmiş, 2 Ağustos 1277 yılında Mu’ineddîn ailesi ile birlikte katledilmiş ve cesedi kaynaklara göre Moğollar tarafında parça parça edilmiştir.⁵⁷⁶ Türkiye Selçuklu tarihinin on beş yılına damgasını vuran Mu’ineddîn Pervâne’nin 1277’de katledilmesinden sonra Türkiye Selçukluları idarî anlamda tamamen Moğol taakkümüne girmiştir.⁵⁷⁷

Abaka’nın intikam seferi ile Mu’ineddîn Pervâne’nin öldürülmesi büyük hadiselerle sebep olmuş; asayişsizlik, Moğol baskısı, malî soygun gitgide artmıştır.⁵⁷⁸ Mu’ineddîn Pervâne zamanında o, halkın üzerine Buyut, Nalbahâ, Mâl-i Yam ve Mâl-i Bozork gibi dört yeni vergi daha yüklemiştir. Bu vergiler ile halkın üzerindeki baskı artarken devlet bir nebze olsun rahatlamıştı. Bu yeni vergilerin konulmasının en önemli sebebi hiç şüphesiz Moğol askerlerinin ihtiyaçlarını karşılamaktı. Zira Nalbahâ (nal kirası), Mâl-i Yam (posta) askeri ihtiyaçları karşılamak üzere kullanılıyordu.⁵⁷⁹

İlhan Abaka, Mu’ineddîn Pervâne’nin öldürülmesinin ardından Anadolu’da

⁵⁷⁵Sultân Veled, *Dîvân-i Sultân Veled*, (Tsh. Sa’îd Nefîsî), 486; Sultan Veled, *Sultan Veled Divanı*, (Çev. Veyis Değirmençay), 549; Değirmençay, “Sultan Veled’in Anadolu Selçuklu Devlet Adamları ve Diğer İleri Gelenleri Methi”, 18-19

⁵⁷⁶Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 54; İbn Bîbî, *Selçuknâme*, 240; Müneccimbaşı, *Câmi’üd-Düvel*, II, 117-119; Gaffârî-yî Kâşânî, *Târih-i Nigâristân*, 248; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 214; Ensârî, *Târih-i İsfahân ve Rey*, 144; M. Kesik, “Mu’ineddîn Süleyman Pervâne”, *DİA*, XXXI, 91-94; C. Kanat, “Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 26, 2001, 44; Değirmençay, “Sadr-i Konevî ve Anadolu Selçuklu Emirlerine Mersiyesi”, *AÜEFSD*, 54/ Haziran, Erzurum 2015, 35; E. Durmuş, *Siyasî, İktisadî ve Kültürel Açından İlhanlı-Memlûk Münasebetleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa 2005, 32; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 268-269; *Baypars Tarihi*, II, (Çev. M. Şerefüddin Yaltkaya), İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul 1941, 92-93.

⁵⁷⁷Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 523, 539.

⁵⁷⁸Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 102; Ebu’l-Ferec, *Târihu Muhtasari’d-Düvel*, 51; Abû’l Farac, *Abû’l-Farac Tarihi*, II, 600.

⁵⁷⁹Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 165.

iktisadî ve malî konuların düzenlenebilmesi için ünlü vezir Şemseddîn Cüveynî'yi göndermiş; o, önce çıkan isyanları bastırması ve ardından iktisadî konulara el atmıştır. Angarya olan birçok vergiyi kaldırılmış, bunların alımını belli esaslara bağlayarak gelişi güzel para ve mal istenmesini yasaklamıştır. Şemseddîn Tuğraî tarafından alınan ve bir türlü ödenemeyen borcu silerek, Erzincan yöresi ve başka yerlerin gelirini özel gelir olarak İlhanlı hükümdârları dîvânına bağlamıştır. Böylece İlhanlı hükümdârları ilk kez Anadolu'da özel mülk edinip buranın gelirini kendilerine bağlamış oluyorlardı. Cüveynî'nin Anadolu'ya getirdiği bir diğer yenilik ise o zamana kadar Selçuklulardan alınması cari olmayan tamga vergisinin alınması idi. Ticaret malları üzerinden alınan bu vergi doğrudan İlhanlı sarayına gidecekti.⁵⁸⁰ Böylece başlangıçta yıllık vergi esaslarına dayanan iktisadî ilişkiler yerine, yavaş yavaş vergiler koyup gelirini ise doğrudan İlhanlı hazinesine aktarmaya başlanmıştır.

Mu'ineddîn Pervâne, Moğol tarihinde Anadolu için kendine has uygulamaları ile döneminin başarılı siyasetçilerinden biri olmuştur. Onun devlet makamlarında yükselmek için yaptığı faaliyetler onu Anadolu'da zamanının bir numaralı bürokrati haline getirmiştir. Fakat bu yolda sarf ettiği çaba ve diğer bir yandan kendi sonunuda hazırlamıştır. Moğollar ile işbirliği yapması, Anadolu'daki devlet adamlarını kendi çıkarları doğrultusunda kullanması ve kendi idarî kadrosunu oluşturması onun çok başarılı bir devlet adamı olduğunu bize göstermektedir.

2.4.9. Fahreddîn Ali

Türkiye Selçuklu Devleti'nin Emir-i Dâd'ı olan Fahreddîn Ali, Baycu Noyan'ın baskı ve kanunsuz isteklerine karşı kıymetli hediyeler ve yanında yüz bin sultanî dirhem para ile Batu Han'a gönderilmiştir. Fahreddîn Ali, bu ziyareti sonucunda Baycu Noyan'ın ödenmekte olan vergiler dışında Anadolu'dan tehdit ve korku salarak almakta olduğu özellikle hayvan sayım vergisi kopçuru yasaklayan Batu Han'ın yarlığı ile yanında Han'ın elçi ve yargıcıları ile birlikte dönmüştür. Yani bundan sonra Baycu, her istediği zaman Anadolu'dan mal ve para alamayacaktı. Batu Han'ın 1256'dan sonra

⁵⁸⁰ Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 166-167; Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadî, Ticari İlişkileri ve Sonuçları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33, 2003 Ankara, 53; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 272.

Anadolu ile idarî anlamda ilgisinin kesildiğini görmekteyiz.⁵⁸¹

Türkiye Selçuklu devletinde Moğolların desteği ile her iki sultana vezir olan Sâhib Şemseddîn Tuğraî, 1260 yılında geride büyük bir borç bırakarak vefat etmiştir. Onun ölümü üzerine II. İzzeddîn Keykavus, İlhanlı sarayına danışmadan Fahreddîn Ali'yi kendine vezir olarak seçmiş, Mu'ineddîn Pervâne'nin II. İzzeddîn Keykâvus'a karşı izlediği politika sonucunda Fahreddîn Ali, II. İzzeddîn Keykâvus'u yalnız bırakmıştır. 1261 yılında böylece Selçuklu tahtı IV. Rükneddîn Kılıç Arslan'a kalmış oluyordu. Bu tarihten sonra Anadolu Selçukluları üzerinde malî, idarî ve siyasî olarak Moğolların hâkimiyeti güçlenmiştir.⁵⁸²

Daha sonra bütün devlet erkânı, akrabalıklar vasıtası ile Pervâne Mu'ineddîn'e bağlanmıştı. Bu esnada, Fahreddîn Ali, bu bürokratik yapıdan dışlanmış ve sonunda azledilmiştir. Bu azil Moğol emirlerinin yardımıyla olmuştur.⁵⁸³ 1288 yılında Fahreddîn Ali'nin ölmesi ile Selçuklu bürokrasisi Anadolu'da denge kaybına uğradı. İktidar tamamen İranlı memurların eline geçti. Bundan sonra vezir ve müstevfilerin İran'dan yani İlhanlı merkezinden atanmaya başlandı.⁵⁸⁴

2.4.10. Sâhib Fahreddîn Kazvînî

Fahreddîn Ali'den sonra Anadolu Selçuklu ülkesi İran'dan Anadolu'ya gönderilen Moğol ve Fars idarecilerin eline geçmiştir. Vezir Fahreddîn Ali'in ardından Selçuklu idarecileri İlhanlı merkezinden gönderilmeye başlandı. İlhanlı merkezinden Anadolu'ya gönderilen ilk kişi Fahreddîn Kazvînî olmuştur. Bu dönemde Anadolu'daki serveti İlhanlı merkezine daha rahat taşımak için iltizam sistemi uygulanmaya başlanmıştır. Anadolu'yu iltizam olarak ilk kez alan kişi Fahreddîn Kazvînî olmuştur. Bu dönemde vergiler gitgide ağırlaşmış ve Anadolu'da buna karşı koyan Türkmenlerin isyanları ise bastırılmaya çalışılmıştır. Kazvînî ile Anadolu yönetiminde büyük bir bozulmanın baş gösterdiği görülmektedir. Hatta Münecimbaşı, Kazvînî'nin Anadolu'daki faaliyetlerini

⁵⁸¹ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 109.

⁵⁸² İbn Bîbî, *Selçuknâme*, 222; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 51; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 67-68; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II,582; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 105.

⁵⁸³ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 71; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 92-93.

⁵⁸⁴ Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 147.

Haccac'ın zulmüne benzetmektedir.⁵⁸⁵

Sâhib Fahreddîn Kazvînî, Anadolu vezirliğini yarlıg hükmünce ve payza ile taltif edilerek almıştı ve Sâhib Kazvînî'ye “*Nizâmü'l-Mülk*” lakabıyla hitap edilmekteydi. Kazvînî, vergilerin artacağı düşüncesi ve gelirlerin yükseleceği hayaliyle gereksiz yükler koymaktan çekinmemiştir. Bu dönemde vergi kararlarında gerekli olmayan bir işi yüklenerek tehlikeli kararlar almış bulunuyordu.⁵⁸⁶

Kazvînî yanında Tebrizli, Hemedânli, Iraklı, İsfahanlı, Hoşkanlı, Horasanlı, Gürcü, Alanlı, Merendli, Nahcivanlı, Arrânli ve Tiflisli kimselerden çok sayıda memur topluluğunu da getirmiş ve bunların bazılarını hacipliğe bazılarını da nâibliğe tayin etmişti. Ülkenin istifa makamına kardeşi Cemâleddîn'e ve pervâneliği ise diğer kardeşine tahsis etmişti. Bu sırada saltanat nâibi olan Mücireddîn de, devlet adamlarını kendine bağlamış, Rum yönetiminin ortaklığında Sâhib Kazvînî ile işbirliği yapıyordu. Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr* isimli eserinde Kazvînî'den, *Her ne kadar Sâhib Kazvînî sayıların önünde sıfırlar gibi olsa da vezirdi*, diyerek aslında onun vezirliğini yetersiz bulduğunu belirtmektedir.⁵⁸⁷

Sâhib Kazvînî ve İranlı memurlar hakkında ayrıca Aksarayî, *Her ne kadar ilimden nasibi yoksa da konuşması son derece akıcı idi. Bir gün hafıza, Kur'an'dan arş oku dedi. O, arş ile aşr'ın farkını bilmiyordu. Fakat siyâkat sanatında benzeri yoktu. Yazı kapılarının üzerinde onun güzel sözü bulunuyordu. Kanun uygulamak için gönderilmiş olan tasildârların çoğu, kanun ve kurallardan öyle habersizler, dîvân işlerinde öyle acemî idiler ki; dîvâna döndükleri zaman getirdikleri belgeler öyle karışık ve eksikti ki; onların yazdıklarında o bölgede Rum kanunlarının en büyük kapısı olan cizye kelimesi bulunmuyordu. Bazılarına bunun sebebi sorulduğunda “Cizye ne oluyor?” diye karşılık veriyorlardı*, diyerek aslında bu dönemde Anadolu'daki bürokratların meslekî anlamda yetersiz durumları ile ilgili bize bilgi aktarmaktadır.⁵⁸⁸

1288 yılında İlhanlı devletinin merkezinden yapılan yeni atamanın en dikkat çekici yanı, ataması yapılan yeni idarî yöneticiler ile birlikte kalabalık bir memur

⁵⁸⁵ Münecimbaşı, *Câmi'ü'd-Düvel*, II, 126; Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 168; Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, 101, 115; İlvan, *Türkiye Selçuklu Devleti ve Vezirleri*, 125-126.

⁵⁸⁶ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 117; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 148-149.

⁵⁸⁷ Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, 597; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 118; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 149.

⁵⁸⁸ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 119-121; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 151-153.

sınıfının da Anadolu'da görevlendirilmiş olmasıdır. Artık İlhanlı merkezi sadece yöneticileri değil, aynı zamanda onların memuriyet işlerini yürütecek olan kâtip sınıfını da görevlendirmekteydi. Bu durum, bize Anadolu'nun giderek İlhanlı merkezine daha da sıkı bağlarla sabitlendiğini göstermektedir. Aksarayî'nin ifadesine göre gönderilen bu idarî kadronun devlet işlerinden anlamadığı açıkça alaycı bir tavırla ifade edilmektedir. Bu memur sınıfının cizyeden ve yürürlükte olan kanunlardan habersiz olmaları yazarın, eleştirisine sebep olmuştur. Özellikle Sâhib Kazvînî bilgisiz oluşu ile eleştirilmektedir. Aynı zamanda Sâhib Kazvînî'nin, güzel konuşması ve yazı sanatına hâkim olması, bu yönüyle yazar tarafından takdir edilmektedir. İlhanlı yönetiminin Anadolu coğrafyasına devlet işlerinden anlamayan ya da haberdâr olmayan kadroları göndermiş olması pek de mantıklı gelmemektedir. İdarî kadrodaki bu iş bilmemezlik liyakatsizlik durumu dönemin şairlerinden olan Hâcû-yi Kirmânî⁵⁸⁹ tarafından şöyle tasvir edilmektedir;

گشت سلطانى بس گبانى عوض شد س ایمانى بش پطانى بد دل

*Sultanlık, köpek bakıcılığına dönüştü, Süleymanlık da şeytanlığın yerine geçti.*⁵⁹⁰

Yine konuyla alakalı olarak *Târîh-i Cihânguşâ*'nın yazarı Cüveynî eserinde şunu belirtmektedir;

پشت هنر آن روز شکستت درست کین بی هنر آن پشتت بیالش دادند

*Bu hünersizler sırtlarını yastığa dayadıkları gün, gerçekten sanatın sırtı kırıldı.*⁵⁹¹

Mücireddîn, bu dönemde Rum ülkesinin iki kısma ayrılması sonucunda imâr konusunda o bölgenin yöneticisinin harekete geçmesinin daha uygun olacağına kanaat getirmiş ve Moğol emirleri de bu kararı beğenmişlerdir. Sâhib Kazvînî, daha önce

⁵⁸⁹ Detaylı bilgi için bkz. Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, 730; Devletşâh, *Tezkiretu 'ş-Şu'arâ*, 187-189; Edward, *Ez Sa'dî tâ Câmî*, 301-312; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 199-200; Safa, *Târîh-i Edebiyât der İrân*, III, 886-903; Safâ, *İrân Edebiyatı Tarihi*, (Çev. Hasan Almaz), II, 158-161; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynak Bilimi*, 286; Huseyn Rezmecû, "Revânşenâsî-yi Eş'âr-i 'İrfânî Hâcû-yi Kirmânî", *Keyhân-i Ferhengî*, Sayı:5, 12; Hânım Kohen, "Zendeği-yi Hâcû-yi Kirmânî", *Mâkâlât-i Şeşomîn-i Humâyeş-i Sâlâne-i Zebân ve Edebiyât-i Fârsî*, 203-205; Çiftçi, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, 274-275.

⁵⁹⁰ Hâcû-yi Kirmânî, *Dîvân-i Hâcû-yi Kirmânî*, (Tsh. Sa'îd Kânî'î), İntişârât-i Behzâd, Tahrân 1374 hş., 174.

⁵⁹¹ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, I, 5.

Sultan İzzeddîn'in payına düşen Kayseri'den uc vilâyetlerin hududuna kadar olan yerleri seçmiş; Mücireddîn ise, daha önce Sultan Rükneddîn'in payına düşmüş olan Sivas ve Tokat'tan Kastamonu, Sinop, Samsun sahillerine kadar olan Danişmendiye vilâyetini kabul etmiştir. Bu sırada kardeşlerinin ve diğer adamların görüşlerine tabî olan Fahreddîn Kazvînî ise, bölgede meydanı boş bulunca küstahlaşmıştı.⁵⁹² Sâhib Fahreddîn Kazvînî ve Mücireddîn 1289 yılının başından itibaren 1291 yılına kadar iki yıl yönetimde bulunmuşlardır.⁵⁹³

Fahreddîn Kazvînî ve Mücireddîn'in idareciliği zamanında Anadolu'nun tekrar idarî ve malî olarak iki bölgeye taksim edildiğini görmekteyiz. Bu taksimat daha önce Türkiye Selçuklu Sultanaları arasında İlhanlar tarafından yapılmaktaydı, fakat bu dönemde artık Anadolu'nun taksiminde sultanların adı zikredilmeden doğrudan İran'dan gelen idarecilerin isimleri zikredilerek bir ayırma yöntemine gidildiği de dikkati çekmektedir. Artık Türkiye Selçuklu ülkesi İlhanlarca tayin edilen İran asıllı bürokratların idarî teşkilatının bir parçası haline gelmişti.

2.4.11. Sâhib Ahmed Lâkûşî ve Kılavuzoğulları

Argun Han zamanında Şemseddîn Ahmed Lâkûşî, bazı emirlerin desteği ile İlhanlıların vezirlik makamına talip olmuştu.⁵⁹⁴ Fakat vezirlik konusunda muvaffak olamamış, daha sonra Fahreddîn Kazvînî'nin ardından Anadolu yönetimine Hoca Ahmed Lâkûşî getirilmiştir. Bu ara dönemde Anadolu'nun malî işleri ile ilgili olarak görevli olan Geyhatu'nun nâibi Hoca Nasireddîn görev yapıyordu. Kazvînî döneminde başlayan ülkenin kayda geçirilmesi Geyhatu'nun emri ile gerçekleştirildi. Ahmed Lâkûşî, bazı tedbirler alarak Anadolu'da iken dîvân emlâkını, dîvân erbabından satın alarak Anadolu emlâkını artırmıştır. Kılavuz oğulları adlı grup da Sâhib Şemseddîn Ahmed Lâkûşî ile beraber Anadolu yönetimine gönderilmişlerdi.⁵⁹⁵

⁵⁹² Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 122; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 153-154; Münecimbaşı, *Câmi'üd-Düvel*, II, 127; M. Uyar, "İlhanlı Devletinde Yahûdî Bir Vezir: Sa'düddeve", *TAD*, XXI/33, 2003, 137; İ. Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadî, Ticari İlişkileri ve Sonuçları", *TAD*, 33, 2003 Ankara, 55.

⁵⁹³ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 124; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 156.

⁵⁹⁴ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 833-834; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 364; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 180; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 135; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 167-168.

⁵⁹⁵ Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, 479-480; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 124; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 156-157, 159; M. Kesik, "Mesud II", *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 343; Deniz,

2.5. ABBÂSÎLERİN SUKÛTUNDAN SONRA BAĞDAD'DA GÖREV YAPAN İLHANLI BÜROKRATLARI

Bağdad'ın 1258 (656 h.) tarihinde Moğollar tarafından ele geçirilmesi Irak tarihinde uzun zamandan beri hâkim unsur olan Abbâsî hilafetine son vermiştir.⁵⁹⁶ Aslında bu olay İslâm dünyasındaki uzak yakın birçok devlet için şok etkisi yaratmıştır. Bunun temel sebebi de siyasî meşruiyet meselesinden kaynaklanmaktaydı. Çünkü yüz yıllar boyunca hilafetin onayı ile İslâm devletleri buldukları bölgelerde dinî anlamda en üst otorite tarafından tasdik edilmiş oluyorlardı. Bu makam her ne kadar dinî fonksiyona sahipse de siyasî olarak İslâm ülkeleri üzerinde onay makamı olarak çok etkili bir konumdaydı. İşte bu durumun 1258 tarihinde birden bire ortadan kalkması otorite kaynağı açısından İslâm dünyasında yeni bir dönemi açmıştır.

Yine bu dönemi Arap edebiyatı tarihçileri, 1258 yılını İslâm dünyasının uğradığı Bağdad felaketinden dolayı Arap edebiyatında IV. Abbâsî edebiyat çağının bitişi olarak kabul ederler. Söz konusu asrın ortalarında Moğolların İran'ı geçerek Irak'a ve Azerbaycan'a girmeleri ve başta Bağdad olmak üzere büyük kültür merkezlerini tahrip etmeleri İslâm dünyasında her alanda olduğu gibi edebiyat alanında da bir dönüm noktası olarak sayılmıştır.⁵⁹⁷

2.5.1. Ebû Ca'fer-el Ahmed b. 'Umrân

Hülâgu Han tarafından idarî anlamda yapılan ilk atamalardan biri İsmâ'îlî kalelerinin alınmasından hemen sonra, hizmete girmiş olan Nasîreddîn Tûsî'nin Tus şehrine vali olarak gönderilmesidir. Bu atamadan sonra Bağdad'ın kuşatılması sırasında Moğol askerine erzak temin eden Necmeddîn Ebû Ca'fer-el Ahmed b. 'Umrân'ın Bağdad alındıktan sonra, şehrin doğu kısmının idarecisi olarak atanması bu süreç içerisinde göze çarpan en önemli atamalar arasında yer almaktadır.⁵⁹⁸

Kuşatmadan sonra şehrin sivil ve askerî idarecileri şehri eski haline getirmek için

Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi, 169; İlvan, *Türkiye Selçuklu Devleti ve Vezirleri*, 127-128; Erdem, "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadî, Ticari İlişkileri ve Sonuçları", *TAD*, 33, 2003 Ankara, 53; Kesik, "Mesud II", 343.

⁵⁹⁶ Rızâ Kulî Hân, *Fihrisu't-Tevârîh*, 154.

⁵⁹⁷ Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, 325; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 181.

⁵⁹⁸ Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 250-251; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 96; Tetevî-Kazvînî, *Târîh-i Elfî*, VI, 3978.

uğraşmışlarsa da kuşatmadan altmış yıl sonra şehri tasvir eden Târîh-i Vassaf'ın yazarı Fazlullah Şîrâzî'ye göre şehirdeki eski binaların onda birinin mevcut olduğu kaydedilmektedir. On beş gün boyunca askerin yiyecek ihtiyacını karşılayan İbn-i 'Umrân adına Bağdad'ın şahneliği bırakılmıştır. Ayrıca Necmeddîn Ebû Ca'fer-el Ahmed b. 'Umrân, hiyerarşik düzende son abbâsî halifesi veziri İbn-i Alkâmî'nin üstünde yer almıştır.⁵⁹⁹

Eski hilâfet veziri İbn-i Alkamî'nin hiyerarşide İbn 'Umrân'ın altında yer aldığı bilgisinin aktarılması ilginç bir detaydır. Zira İbn-i Alkâmî, birçok kaynağa göre Hülâgu Han ile kuşatma öncesi işbirliği yaparak hilâfet sonrası Bağdad yönetimi konusunda bazı heveslere kapılmış idi. Hülâgu Han, Hilâfet sorununu ortadan kaldırıncaya kadar daha çok İran coğrafyasında askerî işler ile ilgilenmiş, Bağdad'ın düşüşünden sonra ise idarî ve malî anlamda teşkilat işlerine yönelmiştir.

2.5.2. Müeyyedüddîn Muhammed b. Alkamî

Bağdad tarihinde önemli bir şahsiyet olan son Abbâsî halifesinin on dört yıl boyunca vezirliğinde bulunan İbn Alkamî, Esed kabilesine mensup olup Kufe yakınlarında Nîl adıyla anılan bir beldede doğmuştur. Çocukluk ve gençliğinde ilim ve hüsn-ü hat ile meşgul olduğu bilinmektedir. Vezâretten önce halife Mustansır zamanında hilâfet sarayında ustad olarak bulunmuştur.⁶⁰⁰ Kendisi, edebiyat ve ilim ehli ile dost olarak da biliniyordu. Ayrıca İbn Alkamî'nin kendi kütüphanesinde on bin cilt kitabın bulunduğu da bilinmektedir. İbn-i Ebî el-Hadîd, meşhur eseri Şerh-i Nehcü'l-Belâga'yı dönemin veziri İbn Alkamî adına telif etmişti. Hilâfet zamanında devlet işlerini İbn Alkamî eline almış bulunuyordu.⁶⁰¹ Bağdad'ın sukûtu öncesinde Müeyyedüddîn Muhammed b. Alkamî son Abbasî halifesi Musta'sım'ın veziri olarak

⁵⁹⁹; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 250-251; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 96; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 22; Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, II, 309; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 79.

⁶⁰⁰ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, XIII, 378; Muhammed b. 'Alî b. Tabâtabâ, (İbn Tıktıkî), *Târîh-i Fahrî*, (Trc; Muhammed Vahîd Gulpâyğânî), Tahrân 1350 hş., 451; Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasireddîn Tûsî*, 145; Hanifi Şahin, "Abbâsîlerin Son Zamanlarından İlhanlıların Yıkılışına Kadarki Süreçte Şii-Sünnî İlişkileri", *e-Mâkâlat Mezhep Araştırmaları*, VI/2, 2013, 21.

⁶⁰¹ Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 14-15; Tabâtabâ, *Târîh-i Fahrî*, 451-452; Tetevî-Kazvînî, *Târîh-i Elfi*, VI, 3945; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 186, 482; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl*, 215; Hasan, *Târîhü'l-İslâm*, IV, 198; A. Özaydın, "İbnü'l Alkamî", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 483-484; Dihhudâ, "İbn-i Alkamî", (Haz. Muhammed Mu'în-Seyyid Ca'fer Şehîdî), *Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân*, Tahrân 1373 hş., I, 294; Ali Âl-i Dâvud, Seyyid, "İbn 'Alkamî", *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., IV, 326-328; "İbn Alkamî", *Dânişnâme-i İrân*, Tahrân 1384 hş., I, 259; M. Reşit Özbalkıç, "İbn Ebü'l- Hadîd", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 463-466.

görevine devam ediyordu.⁶⁰²

Bağdad'ın Moğolların eline geçmesinde tarihî kaynaklar şu ya da bu şekilde bu olayı İbn Alkamî ile ilişkilendirmektedirler. İbn Alkamî'nin siyasî olarak halife ve Hülâgu arasındaki ilişkide bir düğüm noktasında bulunduğu kesindir. Vassâf tarihi'nde; Halife Musta'sım zamanında halifenin oğlu olan Ebû Bekr'in, taassup sahibi gruplar ile Şîilerin oturduğu Kerh mahallesinin yağmalanmasında yer aldığına ve Vezir İbn Alkamî'ye karşı saygısız davrandığına, bu yüzden Şîî itikatına mensup olan vezirin yani İbn Alkamî'nin tüm bunlara alındığına değinilmektedir.⁶⁰³ Es-Suyûtî'nin Târîhü'l-Hulefâ adlı eserine göre ise; Bağdad'ın düşüşünden sonra İbn-i Alkamî'nin bir Şîî halifelik makamı tesis etmek ve onun Moğollar döneminde Bağdad'da istediği bu fikrinin Moğollar tarafından kabul edilmediği bilgisi aktarılmaktadır. Daha sonra onun Halifelik zamanındaki görevinden daha düşük bir göreve getirildiği de bilinmektedir. Tıpkı Cüzcânî gibi es-Suyûtî de eserinde Bağdad'ın sukûtundan İbn-i Alkamî'yi sorumlu tutarak onu lanet ile anmaktadır. İbn Kesîr ise İbn Alkamî'nin Hülâgu Han ile işbirliği yaptığını açıkça ifade etmektedir.⁶⁰⁴

Reşîdüddîn Fazlullah, *Câmi'u't-Tevârih* adlı eserinde kuşatma öncesindeki Bağdad siyasîleri arasındaki durumu şöyle aktarmaktadır. *Halife: "Senin düşüncen bu güçlü ve kahredici düşmanı def etmek için nedir?" dedi. İbn Alkamî: "Tekrar düşmanın topuklarını mal bağışlamak sureti ile sürtmemiz gerekiyor. Çünkü hazine ve defineleri toplamak, namusun azizliğini ve nefsin sağlığını korumak içindir. Değerli mallarımızdan bin hârvâr (bin eşek yükü) yiyecek, bin tane seçkin deve, tam teçhizatlı bin baş Arap atı hazırlamamız, mahir ve dahi elçilerin eşliğinde şehzâde ve emirlerin her birinin rütbelerine göre, hediyeler göndermemiz, özür dilememiz, onun adına hutbe okumayı ve sikke kestirmeyi kabul etmemiz gerekiyor" dedi. Halife bu düşünceleri beğendi ve armağanların hazırlanması için emir verdi. Fakat Küçük Devâtdâr olarak adlandırılan Mücâhideddîn Aybek, kendisiyle vezir arasında mevcut olan*

⁶⁰² el-Kutbî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, III, 252-254; Tetevî-Kazvîni, *Târîh-i Elfi*, VI, 3821; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl*, 207; Zeydan, *İslâm Medeniyet Tarihi*, IV, 414; Pirmiyâ, *Târîh-i Kâmil-i İrân*, 700; Fehmî, *Târîhü'l-Devletü'l-Mogûliyye fi İrân*, 120-125.

⁶⁰³ Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 15; Hâfiz Ebrû, *Coğrâfiyâ-yi Hâfiz Ebrû*, II, 61; Tetevî-Kazvîni, *Târîh-i Elfi*, VI, 3947; Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, 517; H. R. A. Mukaddem, *Pejûheşî der Sikkehâyî Olcâyâtü Heştomîn İlhân-i Mogûl*, Muesseyi Ferheng-i İntişârât-ı Pâzîne, Tahrân 1388, 28; İ'timâdü's-Saltana, *Târîh-i Montezim-i Nâsirî*, I, 461; H. Recebzâde, "Feth-i Bağdâd be Dest-i Mogûlân", *İrânşenâsî*, 2003/1382 hş., 1, 59; Hasan, *Târîhü'l-İslâm*, IV, 198.

⁶⁰⁴ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, XIII, 378; es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 525.

anlaşmazlıktan dolayı diğer emirler ve Bağdad rindleri (ayak takımı) ile birlikte Halife'ye "Vezir, Hülâgu'nun katında beğenilmiş olmak, bizim gibi askerleri bela ve sıkıntıya sokmak için bu önemi ve kendi menfaatini düşünmüştür. Biz de yolların başını tutacağız ve elçileri eşyaları ile yakalayıp bela ve sıkıntıya sokacağız" diye haber gönderdiler. Halife bu sözlerden sonra gönderecekleri (hediyeleri) göndermekten vaz geçip, cesareti ve gururundan dolayı vezire, "Gelecek olan kazadan korkma ve bana hikâye anlatma. Sen yüreğini sağlam tut, Moğolların tehdit ve vaatlerinden korkma."⁶⁰⁵

Siyasî istikrarsızlığın mevcut olduğu Bağdad, 10 Şubat 1258'de Hülâgu Han tarafından alınmıştır. Halife Musta'sım askerî ve idarî sınıflar arasında anlaşılacağı gibi denge unsuru olamamış, böylece Musta'sım on yedi sene halifeliği ve Abbâsî hilafeti son bulmuştur.⁶⁰⁶ Halifenin şehit olduğu günde Moğollar tarafından vezir Müeyyedüddîn Alkamî'yi vezârete ve Fahreddîn-i Damganî de sâhib-i dîvânlığa getirilmiştir.⁶⁰⁷ Ali Bahadır'ı şahneliğe ve ortaklar⁶⁰⁸ ile uzanların⁶⁰⁹ başkanlığına ve Nizâmeddîn Bendenicin'i kadî'ül-kudahlığa tayin edilmiştir.⁶¹⁰ Bu sırada Emîr Seyfeddîn Bitikçi, Hülâgu Han'dan Emîrül-Mümînîn Hazret-i Ali (r.a.)'nin türbesinin ve Necef halkının koruması için yüz Moğol askerinin Necef'e gönderilmesi için ricada bulunmuş idi.⁶¹¹ *Târîh-i Benâketî*'nin aktardığına İbn Alkamî'nin Bağdad'daki bu görevi kısa bir süre sürmüştür. O, 17 Nisan 1258 tarihinde (11 Rebiülahir 656) ölmüş ve aynı göreve oğlu Şerefüddîn atanmıştır.⁶¹²

Bağdad'da hayatın normale dönmesinden sonra aralarında; halifenin son veziri Alkamî, İbn Darbus, Ata Melik Cüveynî'nin bulunduğu sivil idarecilerin yanında Ali

⁶⁰⁵ Reşidüddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, 698-699, 702; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 240; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 33; Ebu'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 32; Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, II, 308-309; Âştiyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 181-182.

⁶⁰⁶ Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 419; Hâşim Recebzâde, "Feth-i Bağdâd be Dest-i Mogûlân", *Îrânşenâsî*, 2003/1382 hş., 1, 62-63; Hannâ el-Fâhûrî, *Târîhü'l-Edebü'l-'Arabîyye*, Dârü'l-Cil, Beyrut 1986, 1024-1025; Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, (Çev. Yavuz Alogan), İletişim Yay., İstanbul 2012, 115; Musta'sım'ın hilâfeti İbn kesîr'e göre on beş yıl sürmüştür; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, XIII, 368.

⁶⁰⁷ Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 47; Reşidüddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, , 714; Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, II, 309; A. El-'Azzavî, *Târîh-ül 'Irâk*, I, Bağdâd 1935, 201.

⁶⁰⁸ Ticarete hissedar anlamına gelir; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 48.

⁶⁰⁹ Uz kelimesi daha sonra Moğolca'ya geçerek, bu dilde ura, urana dönüşüp usta sanatkar, hüner sahibi, maharet ve sanat, sanatsal, sanatkarlıkla ve ustalıkla anlamını almıştır; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 48.

⁶¹⁰ Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 48; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 250; Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, II, 308-309.

⁶¹¹ Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 571; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 49; Reşidüddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, 715.

⁶¹² Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 419.

Bahadır'ın da şahne olarak görevlendirildiğini görüyoruz.⁶¹³ Yeni idarecilerin arasında halifenin veziri Alkamî'nin bulunması dikkat çekicidir. Bu konuda başta İslâm kaynakları olmak üzere bir çok kaynak eser, Alkamî'nin daha Hülâgu Han Hemedan'da iken Moğollar ile gizlice mektuplaştığı ve Hülâgu'nun Bağdad'ı alması için onu teşvik ettiği, halifeye de boş yere asker beslememesi için telkinlerde bulunduğu hususunda birleşmektedir. Cüveynî ve Reşidüddîn eserlerinde halifenin veziri Alkamî'nin Moğollar ile mektuplaştığını açıkça söylenmez. Aksarayî ise ona olan kızgınlığından onu Yahûdî olarak aktarmaktadır.⁶¹⁴ Tabakât-ı Nasîrî'de Cüzcânî, Vezir İbn Alkamî'ye karşı olan öfkesini “‘*Aleyh'il-La'ne*” diyerek ortaya koymaktadır. Ayrıca yine İbn Alkamî'nin halifeye muhalif olduğunu ve bu yüzden Moğollar ile mektuplaştığına, işbirliği yaptığına da değinmektedir. Bu dönemde devlet erkânı arasında karşılıklı bir güvensizliğin olduğunu açıkça söyleyebiliriz.⁶¹⁵

İbn Alkâmî, Bağdad'ın sukutundan sonra Hülâgu Han tarafında yönetici olarak Bağdad'a tayin edilmiştir. Hülâgu Han, İbn Alkamî'ye içinde bulunduğu nimetleri korumadığını ve bu ihanetinin aslında yapacağı hizmetin de nişânesi olacağını söyleyerek ona olan güvensizliğini belirtmiştir. Bu dönem içerisinde İbn Alkamî ve Devâtdâr-i Küçek arasında siyasi çekişmede Halife yeterince tedbir alamamış ve otoritesini koruyamamıştır.⁶¹⁶

Tabâtabâ'yi Târîh-i Fahrî adlı eserinde diğer görüşlerden farklı olarak İbn Alkamî'nin Halife'nin etrafındaki bazı isimler tarafından sevilmediğine dikkat çekerek, İbn Alkamî'nin muhalif hareketlerde bulunmadığına aksine Halife'nin çevresindeki bu isimlerin ona muhalif olduklarına değinmektedir. Ayrıca ona göre, İbn Alkamî bir hain değil, aksine tehlikeleri önceden gören ve Halifeyi her fırsatta uyaran biridir.

⁶¹³ Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 250-251; Âştiyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 185; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 78.

⁶¹⁴ Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 571; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 78; Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i İrân der Devre-i Mogûl*, 138.

⁶¹⁵ Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsîrî*, II, 191-193; es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 517-519; Âştiyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 180; A. Aktan, “Sultan Kutuz ve Aynu-Calut Zaferi”, *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10, Erzurum 1991, 182; A. E. Kuşçu, “İlhanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Memlûklerle İlk Teması”, *Türkler*, VIII, Ankara 2002, Yeni Türkiye Yay., 366; Bağdad'ın Sukûtu ve İbn Alkamî'nin bu dönemdeki siyasetiyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Hâfız Ebrû, *Coğrâfyâ-yi Hâfız Ebrû*, II, 62-69.

⁶¹⁶ Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsîrî*, II, 199-200; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 96; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 22; Hâfız Ebrû, *Coğrâfyâyı Hâfız Ebrû*, II, 69; Âştiyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 181; H. Şahin, *İlhanlılar Döneminde Şiilik*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2008, 38; Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'an*, (Çev. Salih Uçan, Vahdettin İnce, Mehmet Yılmaz), V, İstanbul 2003, 234.

Tabâtabâ'ye göre eğer Alkamî ihanet etmiş olsaydı Hülâgu Han, Bağdad'ı aldıktan sonra ona şehrin idaresinde yer vermezdi.⁶¹⁷ Anlaşılacağı üzere Cüzcânî Sünnîğini ve Tabâtabâ ise Şîlîğini ön plana çıkararak İbn Alkamî'yi değerlendirmeye çalışmışlardır.

Nitekim Târîh-i Vassaf'ta, Moğolların İbn Alkamî'ye pek güvenmedikleri için sadece yardımcılık verildiklerini kaydetmektedir. Alkamî'den başka şu kişiler Bağdad şehrinin idaresinde sorumluluk mevkiine getirilmişlerdir. Ali Bahadır, Müslüman olmasına rağmen Moğol ordusunun başında şehre ilk girmesinin mükâfatı olarak şahne tayin edildiği gibi vergi işine de bakacaktır. Ayrıca İmaeddîn Ömer Kazvînî'ye de şehir esnafının teftiş ve hukukunun koruma görevi verildi. Şehrin doğu yakası idareciliğine o güne kadar hiçbir idarî görevi bulunmamış olan Ebû Ca'fer-el Ahmed b. 'Umrân getirilmiştir. Şehrin sivil ve askerî idarecileri şehri eski haline getirmek için uğraşmışlarsa da kuşatmadan altmış yıl sonra şehri tasvir eden Târîh-i Vassaf'a göre şehirdeki eski binaların ancak onda birinin ayakta olduğu kaydedilmektedir. Kuşatmadan yıllar sonra Bağdad halkı evlerin, medreselerin duvarlarına İbn Alkamî için “لعن الله من لا يلعن ابن العلقمى / Le'anea le'ane'lllahu men lâ yelanu İbne'l- Alkamî” yani İbn-i Alkamî'ye lanet etmeyi Allah lanetlesin! diye yazmayı adet haline getirmişlerdi. Rivayete göre İbn Alkamî'nin arkadaşlarından birisi bu yazılardan birindeki “lâ” olumsuzluk ekini sildiği için yetmiş sopa cezaya mahkûm olmuştu.⁶¹⁸

⁶¹⁷ Tabâtabâ, *Târîh-i Fahrî*, 451-452.

⁶¹⁸ Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 250-251; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 96; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 22-23; Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, II 309; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 79.

2.5.3. Ali Bahadır ve Fahreddîn Damganî

Musta‘sim on yedi yıllık halifeliğinden sonra Fahreddîn-i Damganî’yi Sâhib-i Dîvân sıfatıyla Bağdad şehrinde görmekteyiz.⁶¹⁹ Ali Bahadır ise aynı dönemde Bağdad’ın şahneliğine ayrıca ve ortaklar ile uzanların başkanlığına tayin edilmiştir.⁶²⁰ Halifenin ölümünden sonra Bağdad’da idarî anlamda olduğu gibi ekonomik olarak da yeni bir yapılanmaya gidildiği görülmektedir. İdarî ve malî işlere bakan sahib-i dîvânlık makamının yanında organize olmuş zanaatkârların ve ticarî şirketlerin de kurumsal anlamda devlete bağlandıkları açıktır. Böylece Bağdad şehrinde iktisadî kesimin dönem itibarı ile yönetim ile sıkı ilişki içinde olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Moğol istilasının getirdiği yıkım ancak idarî ve iktisadî kadroların işbirliği ile ortadan kaldırılabildi.

Ali Bahadır, Müslüman olmasına rağmen Moğol ordusunun Bağdad’a ilk giren kişi olduğu için ödül olarak ona şehrin şahneliği verilmiştir. Yine bu dönemde İmâeddîn Ömer Kazvînî adlı bir müslümana da şehir esnafını teftiş etme ve hukukunu koruma görevi verilmişti. Emîr Karatay ise, savaş sırasında tahrip olan Halife Camii, Kutuz Mescidi başta olmak üzere benzeri yerlerin yeniden eski halini alması bakım ve onarım işlerini yürütecektir.⁶²¹ Moğollar devlet geleneklerinden kaynaklanan bir anlayışla dinî ve millî kökene bakmaksızın idarî kadroda devlet işlerini en iyi şekilde görebilen kişilere emanet etmekteydiler. Bu uygulamanın Bağdad’ın zaptından sonra da bu coğrafyada icra edildiğinin en güzel örneği Müslüman olan kişilerin idarî kadrolarda bulunmalarıdır.

⁶¹⁹ Reşidüddîn, *Câmi‘u’t-Tevârih*, 714; Reşidüddin, *Câmiut’t-Tevârih*, 47; A. El-‘Azzavî, *Târîh-ül ‘Irâk*, I, 201; E. T. Refî‘î-H. Gulistânî, “Alâaddîn ‘Atâ Melik Cüveynî ve Hülâgû Hân-i Mogûl”, *Faslnâme-i ‘İlmî- Pejûheşi Târîh*, Yıl: 2, 9, ty., 114; Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, II, 309.

⁶²⁰ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, III, 292; Reşidüddin, *Câmiut’t-Tevârih*, 48; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 419; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu’s-Safâ*, V, 250-251; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 601; Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, II, 308-309.

⁶²¹ Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu’s-Safâ*, V, 250-251; Hândmîr, *Habîbu’s-Siyer*, III, 96; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 22; Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, II 309; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 79; Hâşim Recebzâde, “Feth-i Bağdâd be Dest-i Mogûlân”, *İrânşenâsi*, 2003/1382 hş., 1, 72.

2.5.4. Ata Melik Cüveynî

Alâaddîn Ata Melik Cüveynî, 1226 (623 h.) yılında Cüveyn⁶²² kasabasının Âzâdvâr köyünde doğmuştur. Ata Melik Cüveynî'nin dedesi olan Bahâeddîn Muhammed b. Ali'nin dayısı ve Münşe'ât Mecmû'a'sını yazan Müntecibüddîn Bedî⁶²³, Selçuklu Sultanı Sencer'in kâtibidir. Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Cüveynî'nin kardeşi ve *Târîh-i Cihânguşâ*'nın yazarıdır.⁶²⁴ Bu haliyle de Cüveynî ailesinin bürokratik geçmişi Selçuklu devletine kadar dayanmaktadır.⁶²⁵

Ata Melik, babasının eğitimi altında yetişmişti. Çocukluk ve gençlik yıllarında iyi tahsil gören Ata Melik Cüveynî, daha gençliğinde dîvân işleriyle uğraştı ve Moğolların Horasan, İran, Irak ve Azerbaycan genel valisi olan Emîr Argun Aka'nın özel yazıcısı yani kâtibi olmuştur. Babası ve erkek kardeşi yaklaşık yirmi yıl kadar Hârizmşâhların emrinde çalışmışlardır. Daha sonra Argun Aka'nın kadrosuna on yedi veya on sekiz yaşında dâhil olan Ata Melik, yine Argun Aka tarafından Hülâgu'ya tanıtılmış ve Hülâgu'nun tüm seferlerinde onunla birlikte yer almıştır. Kendisi 1256-1265 yılları arasında Hülâgu Han'ın hizmetinde bulunmuş, daha sonra Ata Melik Cüveynî 1258 yılında Bağdad, Irak ve Huzistan hâkimiyetinde bulunuyordu. Bağdad onun zamanında bayındır bir hale gelmiş, 1282 tarihinde Moka'n'da vefat etmiş ve Tebriz Çerendâb'ında toprağa verilmiştir.⁶²⁶ Ata Melik Cüveynî, Emîr Argun Aka'nın hizmetine kâtip olarak

⁶²² Cüveyn kasabası, Horasan ve Kuhistan arasında yer alan dört yüz köyden oluşan bir yerleşim merkezidir. Ehlisünnet âlimlerinden olan İmâmü'l-Harameyn bu beldededir. Detaylı bilgi için bkz. Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l'İbâd*, 415-416.

⁶²³ Selçuklu yönetimi zamanında Müntecibüddîn Bedî, genç yaşta kâtip olmak için Merv şehrine gelmiştir. Bir süre Gazne'ye giden Bedî, daha sonra Horasan'a dönmüş ve Selçuklu devlet adamlarının hizmetine girmiştir. Daha sonra Dîvân-i İnşâ'ya girmiş ve devlet adamları tarafından Sultan Sencer'e tanıtılmıştır. Detaylı bilgi için bkz; Sâbitî, *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târîhî*, 112; Tokan, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Âlâ*, (Basılmamış Doktora Tezi), 210-211.

⁶²⁴ Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 264; Müstevfî-yi Bâfkî, *Câmi'-i Müfîdî*, 117; T. Yazıcı, "Müntecibüddîn Bedî", *DİA*, Ankara 2002, XXXII, 25; Mü'eyyîd-i Sâbitî, *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târîhî*, 210; Köprülü, "Cüveynî Alaaddîn Ata Melik Muhammed", III, İstanbul 1979, *MEB*, MEB Basımevi, 249.

⁶²⁵ Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar İslam Devletleri*, I, 563.

⁶²⁶ Kirmânî, *Târîh-i Vüzerâ*, 103; Safa, *İran Edebiyatı Tarihi*, II, 219-220; Beyânî, *Dîn ve Devlet der İrân 'Ahd-i Mogûl*, II, 385; A. El-'Azzavî, *Târîh-ül 'Irâk*, I, 236; Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, 150; Sa'îd Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der İrân ve Zebân-i Fârsî*, I, 136; A. Donuk, "Cüveynî ve Moğol Mezalimi", *Tarih Dergisi*, 48, İstanbul 2009, 47-48; Dihhudâ, "Atâ Melik Cüveynî", (Haz. Muhammed Mu'in-Seyyid Ca'fer Şehîdî), *Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân*, Tahrân 1373 hş., X, 14065; S. Seccâdî, "Cüveynî-Ebulmuzaffer", *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., XIX, 1-4; Köprülü, "Cüveynî Alaaddîn Âta Melik Muhammed", *İA*, III, MEB Yay., MEB Basımevi, İstanbul 1979, 251.

katıldıktan sonra on yıl kadar Argun Aka'nın özel kâtibi olarak görev yapmış ve onunla birlikte birkaç kez Moğolistan'a gitmiştir.⁶²⁷

2.5.4.1. Hülâgu Han Zamanında Ata Melik Cüveynî ve Hizmetleri

Ata Melik'in ilk kez İlhanlı hizmetine girişi Hülâgu Han'ın Horasan'a gelişi ile başlamıştır. Bu dönemde Emîr Argun, Mengü Kaan'ın fermanı ile Moğolistan'a gitmeden önce kendi oğlu Giray Melik'i ve Ahmed Bitikçi ile Sâhib Alâaddîn Ata Melik Cüveynî'yi, kendisi dönene kadar önemli işleri yapmaları için atayıp Hülâgu'nun hizmetine bırakmıştı.⁶²⁸ Daha sonra Ata Melik'in, Hülâgu Han'ın Habuşan'daki imar faaliyetine bu kasabanın dörde birini alarak katıldığını görmekteyiz.⁶²⁹ Alamut'un alınmasından sonra Ata Melik Cüveynî, kendi ifadesi ile bu fethi, mektuplarla dünya ülkelerine duyurmuştur.⁶³⁰ Cüveynî, Alamut kalesindeki kütüphane ile ilgili olarak, *Lamsar'ın eteğinde bulunduğum sırada ünü her yeri sarmış olan kütüphaneyi (Alamut kütüphanesi) görmek istediğimi padişaha (Hülâgu Han) arz ettikten sonra ona oradaki nefis kitapları ziyan etmemek gerekir dedim. Bu teklifim padişâhın hoşuna gitti. Rasat aletleri ile yarım ve tam usturlabları ve bunun gibileri aldım. Aklî ve naklî ilimlerde yeri olmayan sapık mezheplerdeki kitapların hepsini de yaktım*, diye ifade etmektedir. Böylece Cüveynî, Alamut'un tahribi sırasında burada bulunan zengin kütüphanenin yakılmasında görev alarak, bazı kıymetli eserlerin yok olmasını engellemiştir.⁶³¹

Hârizmli ve dolayısıyla Müslüman olan Cüveynî ailesinden birçok kişi bu dönemde Moğolların hizmetinde bulunmuştur. Ata Melik Cüveynî, Bağdad'ın kuşatılması sırasında Hülâgu ile birlikte olmuş, daha önce de İsmâ'îlî kalelerinin alınması olayında Meymundîz kalesinin teslim olması için Hülâgu'nun teklifini İsmâ'îlî

⁶²⁷ Âştiyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 1169-170, 485; Beyânî, *Dîn ve Devlet der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, II, 386; E. T. Refî'i-H. Gulistânî, "Alâaddîn 'Atâ Melik Cüveynî ve Hülâgû Hân-i Mogûl", *Faslnâme-i 'İlmî- Pejûheşî Târîh*, Yıl: 2, 9, ty., 108.

⁶²⁸ Reşîdüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 17-18; Reşîdüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 689; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 230; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 503; Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, III, 101; 'Ukaylî, *Asâru'l-Vuzerâ*, 276; Âştiyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 175.

⁶²⁹ Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 505; Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, III, 105; E. T. Refî'i-H. Gulistânî, "Alâaddîn 'Atâ Melik Cüveynî ve Hülâgû Hân-i Mogûl", *Faslnâme-i 'İlmî- Pejûheşî Târîh*, Yıl: 2, 9, ty., 110.

⁶³⁰ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, III, 115; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 510.

⁶³¹ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, III, 269-270; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 588; Âştiyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 177; E. T. Refî'i-H. Gulistânî, "Alâaddîn 'Atâ Melik Cüveynî ve Hülâgû Hân-i Mogûl", *Faslnâme-i 'İlmî- Pejûheşî Târîh*, 9, ty., 111-112.

reisi Rükneddîn Hurşâh'a götürmüştür. Bağdad'ın kuşatılması sırasında Hülâgu Han'ın yanında ünlü bitikçilerden Karakay, Seyfeddîn Bitikçi, Argun Aka ve Nasîreddîn Tûsî ile birlikte hazır bulunmuş olan Alâaddîn Ata Melik Cüveynî'yi Bağdad'ın zaptından sonra Bağdad'ta idareci olarak görmekteyiz. Görevi sırasında yanında Sulduzlardan Suncak Noyan da bulunmaktaydı. Ata Melik, altı yıl Hülâgu gelmeden önce, on yedi yıl da sonra olmak üzere toplam yirmi üç yıl İlhanlı Devleti'ne hizmet etmiştir. Ata Melik Cüveynî, yazdığı *Târîh-i Cihânguşâ* adlı eserinde geçen olayların bir kısmını bizzat yaşamış, geri kalanların çoğunu da yetkili ağızlardan nakl etmiş, ayrıca Bağdad'ın imârî için görevlendirilmiştir. Kendisi Hârizmlî bir Müslüman olmasına rağmen, Bağdad'da idareci olarak bulunduğu sırada Nasturî Katolikosu Mahika'ya karşı Müslümanlarca yapılan saldırıya cezaî tedbirler aldığı için Müslümanlarca sevilmemiştir.⁶³²

Ata Melik zamanında Bağdad onun gerçekleştirdiği imâr faaliyetleri ile yavaş yavaş mamûr hale gelmeye başlamış ve şehir adeta ikinci kez kurulmuştur.⁶³³ Ata Melik Cüveynî, yaklaşık yirmi dört yıl boyunca Bağdad hâkimliğini sürdürmüştür. Kardeşi Şemseddîn Cüveynî'nin de ondan önce Bağdad hâkimliğinde görev yaptığı bilinmektedir.⁶³⁴

2.5.4.2. Hülâgu Han Sonrası Ata Melik Cüveynî'nin Akibeti

Abaka Han, Hülâgu'dan sonra tahta çıkınca vezirlik makamına eskiden olduğu gibi Şemseddîn Muhammed Cüveynî'yi tayin etmiş ve Alâaddîn Ata Melik'i Bağdad'da Emîr Suncak Aka'nın nâibliğine atamıştır.⁶³⁵ Abaka Han tahta çıktıktan sonra Ata Melik Cüveynî'nin Bağdad üzerinde mutlak süretle hâkim olması için Abaka Han'dan Bağdad'a bir yarlıg gelmiş, bu sırada Bağdad şahnesi Kara Buga ve bunun nâibi İshak

⁶³² el-Kutbî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, II, 452-453; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 271; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 71-72; Reşidüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, 732,734; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 104; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, s.177; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî*, 31; Beyânî, *Dîn ve Devlet der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, II, 387; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 128; E. T. Refî'î-H. Gulistânî, "Alâaddîn 'Atâ Melik Cüveynî ve Hülâgû Hân-i Mogûl", *Faslnâme-i 'İlmî- Pejûheşî Târîh*, Yıl: 2, 9, ty., 114; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 182.

⁶³³ Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 278; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 269; A. Tâcbeş, *Târîh-i Temeddön ve Ferheng-i Îrân*, İntişârât-ı Nevîd-i Şîrâz, Tahrân 1381, 247; D. İsfahânîyân, "Hânedân-i Cüveynî der Destgâh-i İlhanân", *Dânişgâh-i Edebiyât-i 'Ulûm-i İnsânî Tebrîz*, 134, 1369 hş., 21.

⁶³⁴ Safa, *Târîh-i Edebiyât der Îrân*, III, 31; A. Donuk, "Cüveynî ve Moğol Mezalimi", *Tarih Dergisi*, 48, İstanbul 2009, 48.

⁶³⁵ Ebu'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 48; Reşidüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, 743-744; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 585; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 277; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 79-80; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 427; Mü'eyyîd-i Sâbitî, *Esnâd ve Nâmehâ-yi Târîhî*, 226.

Ermeni Alâaddîn'e karşı güçlük çıkarmaya uğraşmışlardır.⁶³⁶ Mecdü'l-Mülk'ün muhalefeti öncesinde Alaâddîn Ata Melik'in iktidarında karşılaştığı ilk ciddi muhalefet Kara Buga ve nâibinin faaliyetleri olmuştur.

Abaka Han döneminde Ata Melik Cüveynî'nin Bağdad'taki konumu Mecdü'l-Mülk'ün Cüveynî ailesine saldırması ile sarsılmaya başlamıştır. Mecdü'l-Mülk, muhalefet açısından Sâhib-i Dîvân nezdinde etkili olmadığını görünce kardeşi Alâaddîn ile uğraşmayı tercih etmiş ve müşriflik makamına ulaşan Mecdü'l-Mülk Yezdî, Ata Melik Cüveynî'yi köşeye sıkıştırarak var olan bütün mallarına el koyduğu gibi, ayrıca ona işkence bile yaptırmış, hatta onu zincirle Bağdad köprüsüne bile bağlatmıştı.⁶³⁷ Mecdü'l-Mülk, Ata Melik Cüveynî'nin Bağdad malından çaldığı vergi gelirlerini zimmetine geçirerek toprak altında sakladığını iddia etmekteydi. Bu iddiası yüzünden Ata Melik Cüveynî'nin yaptırdığı ribâtlar, hângâhlar ve bu aileye ait mezarlar birkaç defa kazılarak harap edilmişti.⁶³⁸

Abaka Han'ın desteği ile Ata Melik, Mecdü'l-Mülk'ün eziyetlerinden kurtulunca Mecdü'l-Mülk Yezdî, Cüveynî ailesine muhalefet için bu defa da şehzâde Argun'dan destek almaya çalışmıştır. Abaka Han'ın Şemseddîn Cüveynî tarafından zehirlenerek öldürüldüğünü Şehzâde Argun'a ilk fırsatta söylemiştir.⁶³⁹ Bu bahane ile Mecdü'l-Mülk iktidar yolunda önünde büyük bir engel oluşturan Cüveynî ailesine karşı şehzâde Argun'un desteğini kazanmış oldu.

Ahmed Teküdâr'ın saltanata gelse ile Cüveynî ailesinin iktidardaki mücadelesi yeni bir boyut kazanmıştır. Bu dönemde Mecdü'l-Mülk ve Ata Melik arasındaki sorunu çözmek için yapılan yargıda Ata Melik haklı görülmüş ve bu sonuç Mecdü'l-Mülk'ün katline sebep olmuştur. Fakat bu sırada Şemseddîn Cüveynî, Mecdü'l-Mülk'ün katlini istemezken ailenin diğer mensupları olan Hâce Harun ve Alâaddîn Cüveynî bu konuda ısrarcı olmuşlardır.⁶⁴⁰ Mecdü'l-Mülk Yezdî, uzuvları parçalanarak 14 Ağustos 1281

⁶³⁶ Ebu'l-Ferec, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, 48; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 33; Beyânî, *Dîn ve Devlet der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, II, 396; Âştiyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 216.

⁶³⁷ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 777-778; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 124-125; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 610; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 324-325; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 436; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmi*, 34; Kadyânî, *Târih Ferheng-i ve Temeddon-i Îrân der Devre-i Mogûl*, 150.

⁶³⁸ Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 61.

⁶³⁹ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 786; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 327; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 269.

⁶⁴⁰ Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 131-32; Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 786-787; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 119-120; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 282.

gecesi Aladağ mevkiinde öldürülmüş ve uzuvları ibret alınması için farklı eyâletlere gönderilmiştir. Sultan Ahmed, bu olayın neticelenmesi ile Hâce Alâaddin'e Bağdad'ın yönetimini tekrar iade etmiştir.⁶⁴¹

Mecdü'l-Mülk'ün ölümü ile ilgili olarak Hâflı Reşid, şu dörtlüğü yazmıştır;

آن سر که درو بود تمنای بسی پیمود بامیـــد وزارت هوســــی
پرگاه بدیدیم بکام دل خضم هر عضو ی زوبنـاز در دست کسی

İçinde birçok temenni olan o kafa, vezirlik ümidiyle heves yürüttü.

*Düşmanın gönlünün istediği gibi samanla dolu gördüm, onun her bir azası işve ile birinin elindeydi.*⁶⁴²

Mecdülmük'ün öldürülmesi siyasî sorun haline gelen Cüveynîlere karşı muhalefet hareketini çözememişti. Çünkü şehzâde Argun'un İlhanlı tahtı üzerindeki ihtirası önündeki ilk engel Sultan Ahmed'in desteğini kazanmış olan Cüveynî ailesi idi. Argun, bu dönemde Ahmed Teküdâr'dan Horasan vilâyetine ek olarak Fars eyâletinin de valiliğini talep ediyordu. Bu sırada Alâaddîn'in nâibi olan Necmeddîn Asfâr ölmüştü. Şehzâde'nin emri ile Necmeddîn Asfâr'ın cesedi mezarından çıkarılmıştı. Bu haber Hâce Alâaddîn Ata Melik'e ulaştığında son derece üzülmüş ve rahatsız olmuştu. Bu vahşice olay üzerine Ata Melik'te ansızın bir baş ağrısı belirmiş ve bu hastalık yüzünden Arrânmevkiinde 5 Mart 1283'te vefat etmiştir.⁶⁴³ Kardeşinin ölümü üzerine çok üzülen Şemseddîn Cüveynî, şu şiiri söylemiştir;

گویى من و اودو شمع بودیم بهم یک شمع میمرد و دیگری میسوزد

*O ve ben iki mum gibiydik, bir mum öldü (söndü) ve diğeri yanıyor.*⁶⁴⁴

Yine Ata Melik Cüveynî'nin başarılı Bağdad hâkimliği şöyle nitelendirilmiştir;

علاء دولت و دین آن وزیرى که حاکم بود اندر ملک بغداد

⁶⁴¹ Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 787; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 132; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 610; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 328-329; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 438; Âştiyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 221; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 283-284; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmi' Asr-i İstîlâ-yi Mogûl ve Tâtâr*, 34-35.

⁶⁴² Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 787; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 132; Hâf: Horasan bölgesinde Nesâ'ya yakın bir şehirdir. Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l'İbâd*, 429.

⁶⁴³ Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 789; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 134-35; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmi*, 35; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 136.

⁶⁴⁴ Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 738; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmi*, 92.

*Bağdad mülkünde hâkim olan yüce devlet ve dinin veziri.*⁶⁴⁵

Bu dönemin meşhur şairlerinden Sa'dî-i Şîrâzî, Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Cüveynî'ye yazdığı övgü dolu şiirlere benzer birkaç şiiri de Ata Melik Cüveynî'ye yazmıştır. Ayrıca Ata Melik Cüveynî dinî hassasiyetleri olan biri olarak da karşımıza çıkmaktadır. Onun döneminde İbn Haşkerî en-Nu'mânî adında bir şair kendi şiirlerini Kur'an'dan üstün gördüğü için Ata Melik tarafından öldürtülmüştür.⁶⁴⁶

Sa'dî-i Şîrâzî'nin Atamelik Cüveynî için yazdığı övgü dolu şiirlerden biri de bu beyitle başlamaktadır;

كدام باغ به دیدار دوستان ماند کسی بهشت نگوید به بوستان ماند

*Dostlarla buluşulan hangi bağ kaldı, kimse kalan bahçeye cennet demez.*⁶⁴⁷

Ata Melik Cüveynî, Abbasi halifesi Nasır'ın vakfederek yaptırdığı ve Moğol saldırılarında zarar görmüş olan Mustansiriyye medresini 1268 yılında Bağdad hâkimi iken emiriyle tekrar onartmıştır. Ayrıca bu medreseden İbn Battûta'nın seyahatnâmesinde de bahsedilmektedir. Bu dönem içinde Ata Melik Cüveynî'nin hanımı da 1272 yılında Bağdad'ın dışında İsmetiyye medresesini inşa ettirmiştir. Cüveynî, son Halife Musta'sım'ın oğlu olan Ebü'l Abbâs Ahmed'in dul eşiyle evlenmiştir. Ata Melik Cüveynî İlhanlı ülkesi içerisindeki başarılı idareciliğinden başka, tarih yazarlığı ile de tanınmış ünlü bir şahsiyettir. Onun yazmış olduğu *Târîh-i Cihânguşâ* adlı eseri, dönemin olaylarını günümüze aktaran önemli kaynaklarından. Ayrıca Cüveynî, kuşatma sonrası Bağdad şehrini mamûr hale getirdiği gibi yüz bin dinâr harcıyarak Necef şehrine bir su yolu da açtırmış, Fırat nehrinin tatlı suyunu Kufe'ye ulaştırarak tarım için kullanılmasını sağlamıştır.⁶⁴⁸

⁶⁴⁵ Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, 152.

⁶⁴⁶ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, XIII, 436-437; Sa'dî-i Şîrâzî, *Külliyât-ı Sa'dî*, (Tsh. Muhammed Alî Furûgî), 814, 828-832; Ö. Ünal, "Sa'dî-i Şîrâzî'nin Arapça Şiirleri ve Bağdad Mersiyesi", *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21/ Bahar, Ankara 2006, 95; Bedrüddîn el-'Aynî, *'Akd-ül Cemân fi Târîh-i Ehl-i Zâmân*, II, 2. Basım, Kahire 2010, 119.

⁶⁴⁷ Sa'dî-i Şîrâzî, *Külliyât-ı Sa'dî*, (Tsh Muhammed Alî Furûgî), 903.

⁶⁴⁸ 'Ukaylî, *Âsâru'l-Vuzerâ*, 276; EDevletşâh, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, 83; Safa, *Târîh-i Edebiyât der İrân*, III, 207-209; Müstevfî-yi Bâfkî, *Câmi'-i Müfîdî*, 118; Safa, *İrân Edebiyatı Tarihi*, II, 53-54; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 201; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmi*, 90-92; O. Bilgin, "Cüveynî Ata Melik", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 140-141; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 33-34; Öztuna; *Devletler ve Hânedanlar İslam Devletleri*, I, 563; Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddun-i İrân der Devre-i Mogûl*, 146; F. Köprülü, "Cüveynî Alaaddîn Ata Melik Muhammed", III, İstanbul 1979, *MEB Yay.*, MEB Basımevi, 251-252; Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, (Çev. A.

İmâra ve tarımsal faaliyetlere önem veren Ata Melik Cüveynî, Fırat nehrinden bir kanal kazdırmış ve bu kanal boyunca yüz elli kadar köy yerleşimi kurulmuştur.⁶⁴⁹ Yine Sünnî inancına mensup olan Cüveynî ailesinin erkekleri, evlilik yolu ile Bağdad'ın düşüşünden sonra kimsesiz kalan Abbâsî hanedânına mensup kadınlara sahip çıkmaya çalışmışlar, bu davranışları ile Abbâsî ailesine karşı korumacı bir tavır takınmışlardır.⁶⁵⁰

2.5.5. Emîr Buka'nın Kardeşi Aruk

İlhan devletinin idarî yönetimi Argun Han zamanında Emîr Buka'nın eline geçmişti. Argun Han, Emîr Buka'ya yüksek rütbe ve unvanlar ile tüm İlhanlı Devleti'nin yönetimini vermişti. Ancak Emîr Buka ve Irak'ın yönetimini elinde tutan kardeşi Aruk, devlet yönetmek konusunda başarısız olmuşlardır. Bu sırada halkın üzerine koydukları ağır vergilerin yanı sıra kıtlık ve hastalık düzeni bozmuştu. Bu durum Sa'dü'd-Devle için bir fırsat olmuştu. Sa'dü'd-Devle, devlet adamlığı dışında Yahûdî bir hekim olarak ortaya çıkmıştı. Onun Bağdad'ta meydana gelen sorunlara bulduğu çözümler bölgede ünlenmesini sağladı. Sa'dü'd-Devle, 1284 yılında Bağdad dîvân üyesi tayin edilmiştir. Onun yeteneklerinden dolayı görmüş olduğu takdir ise düşmanlarının artmasına sebep oldu. Daha sonra Tebriz'e giden Sa'dü'd-Devle, bir yandan Moğol emirlerinden Ordu Kiya'nın güvenini kazanmışken, diğer taraftan da hekimlik konusundaki tecrübesi ile Argun Han ile ilişkilerini geliştirmişti. Argun'un sempatisini kazanarak bir danışmanlık payesi de elde etmişti.⁶⁵¹ Daha sonra Bağdad vergilerinin toplanması işine atanan Sa'dü'd-Devle, Aruk'un makamından indirilmesine de sebep olmuştur.

Sait Aykut), YKY Yay., İstanbul 2004, 319, M. Ârifnîyâ, "Kârgerdhâyî 'İtikâdî Nehâd-i Vezâret der 'Ahd-i İlhanân", *Zâmâne*, 74-73, 1387 hş., 34.

⁶⁴⁹ M. G. S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, II, İz Yay., İstanbul 1995, 452.

⁶⁵⁰ M. Ârifnîyâ, "Kârgerdhâyî 'İtikâdî Nehâd-i Vezâret der 'Ahd-i İlhanân", *Zâmâne*, 74-73, 1387 hş., 34.

⁶⁵¹ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 70, 815-816; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 162; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 357-358; Hândmîr, *Habibu's-Siyer*, III, 129-130; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 239; Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 141.

2.5.6. Hâce Şerefeddîn Harun Cüveynî

Câmi'üt't-Tevârih adlı eserin Behmen Kerîmî nüshasında bu kişi, Sâhib-i Dîvân Hâce Şemseddîn oğlu Hâce Şerefeddîn Harun şeklinde geçmektedir. Hâce Harun şair ve bilginlerden olup Halife Musta'sım'ın torunu Ebu'l-Abbâs Ahmed'in kızı ile evlenmiştir. Irak hükümetinde daha sonra Ata Melik Cüveynî'nin yanında yer almıştır. Argun Han zamanında Emîr Buka'nın kardeşi Emîr Aruk'un niyâbetinde de bulunmuştur. Hâce Sadüddîn Kazvî'nin öldürülmesi olayında Harun'un da parmağının da bulunması yüzünden Sadüddîn'in kardeşi olan Hâce Fahreddîn Müstevfî Kazvî'ni ondan intikam almak için Emîr Buka'nın kardeşi ve Bağdad hâkimi olan Aruk'u devamlı kışkırtmaktaydı. Onu daha sonra Hâce Fahreddîn Müstevfî Kazvî'ni ve Mecdüddîn b. Esîr öldürmüşlerdir.⁶⁵²

Mecdü'l-Mülk'ün muhalefesinde Sâhib Şemseddîn, yargılama sonucunda suçlu bulunan Mecdü'l-Mülk öldürülmesine izin vermeyip, bağışlanmasını istiyordu. Fakat Hâce Alâeddîn ve Hâce Harun Mecdü'l-Mülk'ün öldürülmesini istemişlerdir.⁶⁵³ Anlaşıldığı üzere Mecdü'l-Mülk olayında Hâce Harun da taraf olmuş idi.

Hâce Harun, fen ilimlerinde yetkin bir kişi olup nazım ve nesirde zamanının tanınmış isimlerindendi. Vassâf tarihine göre, İsfahan'da yönetici olan Hâce Harun'un kardeşi Bahâeddîn Cüveynî, kardeşi Hâce Harun'u ilim ehli olmasından dolayı ona karşı kıskançlık beslemekteydi. Hâce Harun'un fen ve edebiyat ilimleri dışında müzik alanında da eğitim aldığı bilinmektedir. Müzik eğitimini Ustad Safiyüddîn'den almıştır. Ustad Safiyüddîn, Risâle-i Şerefiyye adlı eserinin Hâce Harun adına telif etmiştir.⁶⁵⁴ Şemseddîn Cüveynî'nin katlinden sonra Hâce Hârûn'u da 1286 tarihinde katledilmiştir.

⁶⁵² Behmen Kerîmî'de bu isim Sâhib-i Dîvân Hâce Şemseddîn oğlu Hâce Harun şeklinde yazılmıştır.; Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 787; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 132; Rızâ Kulî Hân, *Mecma'u'l-Fusahâ*, I, 2258; ez-Zirikli, *El-A'lâm*, IX, 45; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûri*, I-II, 233; A. Âl-i Davûd, "Cüveynî-Hanedân", *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., XIX, 16; Müstevfî, *Târih-i Guzîde*, 597; F. Köprülü, "Cüveynî Alaeddîn Âta Melik Muhammed", *İA*, III, İstanbul 1979, MEB Yay., MEB Basımevi, 252; Öztuna; *Devletler ve Hânedanlar İslam Devletleri*, I, 564; M. Ârifnîyâ, "Kârgerdhâyî 'İtikâdî Nehâd-i Vezâret der 'Ahd-i İlhanân", *Zâmâne*, 74-73, 1387 hş., 34.

⁶⁵³ Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 786-787; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 131-32.

⁶⁵⁴ Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 34,36; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 270; Müstevfî-yi Bâfkî, *Câmi'-i Müfîdî*, 118-119; D. İsfahânîyân, "Hânedân-i Cüveynî der Destgâh-i İlhanân", *Dânişgâh-i Edebiyât-i 'Ulûm-i İnsânî Tebrîz*, 134, 1369 hş., 19.

Böylece Cüveynî hanenedâmı son bulmuş oluyordu.⁶⁵⁵ Hâce Harun, ilim ehli olmasından dolayı dönemin şairlerinde olan Humâm-i Tebrîzî tarafından da methedilmiştir.

موافق با مرادت سیر اختر قدر با دوستانت چون برادر
 کمر بندان در گاهت امیران زمین بوسان ایوانت وزیران
 فلک امر تو را محکوم گشته ستم بگذاشته مظلوم گشته
 زمان گفته که بادا دور گردون به کهم صاحب آفاق هارون

Ahter yıldızının seyri senin muradınla aynı yöndedir, kader dostlarınla kardeş gibidir.

Dergâhında kemer bağlayanlar emîrlerdir; eşiğini öpenler de vezirlerdir.

Felek senin emrine mahkûm olmuş, sitemi terk etmiş mazlum olmuş.

*Zaman, Harun'un sahip olduğu ufuklar arzusu için felek dönsün der.*⁶⁵⁶

چه غم از محتسب و شهنه و غوغا امروز خواجه هارون پسر صاحب دیوان اینجاست

*Muhtesibten, şahneden ve kavgadan ne gamdır! Bugün Sâhib-i Dîvân'ın oğlu Hâce Hârûn burdadır.*⁶⁵⁷

2.5.7. Sa'dü'd-Devle'nin kardeşi Fahrü'd-Devle

Argun Han zamanında vezâret makamına yükselen Sa'dü'd-Devle, 26 Ağustos 1289'da kendi kardeşi Fahrü'd-Devle'yi, akrabası Mühezzebü'd-Devle ve Cemâleddîn Destcirdanî'yi Bağdad hâkimliğine göndermiş ve Fars memleketini Müntecebü'd-Devle Müneccim'in oğlu Şemsüddeve'ye bağışlamıştır. Bu dönemde ülke genelinde yönetimi eline almış olan Sa'dü'd-Devle, yine tüm ülkeye şehzâdelere verilen valilikler hariç olmak üzere atamalar yapmaktaydı. Sa'dü'd-Devle, bürokrasi ve idarede bu kudretli durumuna rağmen büyük emirlerden Şiktur Noyan, Tagaçar, Samagar, Koncukbal'dan çekinmekteydi. Ülkenin her yanında kendine bağlı, uyanık ve kendisine yardım eden bir

⁶⁵⁵ Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 84; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 127; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 233; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî 'Asr-ı İstîlâ-yi Mogûl ve Tâtâr*, 40-41; Uyar, *İlhanlı Devleti'nde Argun Dönemi (1284-1291)*, 47.

⁶⁵⁶ Humâm-ı Tebrîzî, *Dîvân-ı Humâm-ı Tebrîzî*, (Tsh. Doktor Reşîd 'Uyûdî, Neşr-i Sudûk), 265.

⁶⁵⁷ Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, 295.

bir kadro oluşturmak istemekteydi. Bu konu ile ilgili olarak Argun Han'ın huzurunda *Ben bizzât kendim bütün önemli işlere yetişemem. Her gece artık eksik durumun ne olduğunu ve o günün hesabını bana arz etmesi için, birkaç iş bilen ve tamah etmeyen nökere ihtiyacım var*, diye arz etmiştir.⁶⁵⁸

Böylece Sa'dü'd-Devle de tıpkı önceki dönemlerde vezârete gelmiş olan bürokratlar gibi kendi akraba ve kardeşleri vasıtasıyla kadrolaşma yolunu takip ederek makamının kendi menfaatleri doğrultusunda koruma kaygısına düşmüştü. Ve bu kaygısından dolayı ülke geneline kadrolarını yaymaya çalışıyordu. Fakat bu çaba sadece idarî kadrolara yansıdığı için daha sonra başarısızlıkla sonuçlanacaktır.

2.5.8. Ordu Kiya

Uygur kökenli Ordu Kiya, Abaka ve Argun Hanlar zamanında muteber devlet adamlarından idi.⁶⁵⁹ Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Cüveynî'nin katledilmesinden sonra Emîr Buka'nın iktidardaki yeri sağlamlaşmıştı. Buka, makamına güvendiği için devlet adamlarından Tağaçar, Konçukbal, Doladay İdaçi, Sultan İdaçi, Togan, Cuşi ve Ordu Kiya'yı küçümsüyordu. Bundan dolayı bu kişilerin Emîr Buka ile ilişkileri zayıflamaya başladı. Özellikle Sultan İdaçi ve Togan Buka'nın bu davranışına çok içerlemiş idiler.⁶⁶⁰ Bu dönemde Ordu Kiya'yı Emîr Buka'ya muhalif olanlara arasında görmekteyiz. Daha sonra malî anlamdaki başarıları Ordu Kiya'yı bu muhalif grubun içinde güçlü bir konuma getirecektir.

Ordu Kiya, Sa'dü'd-Devle ile beraber Bağdad mülkü üzerinde vergi toplam işinde oldukça başarılı olmuş ve toplanan geliri merkeze getirmiştir. Bu durum ise Argun Han'ın çok hoşuna gitmiştir. Sa'dü'd-Devle, Irak'ta vergi toplama işiyle ilgili olarak, *Eğer bize zıt olan bitikçiler engel olmasalardı, bu mal bunun iki misli kadar olurdu*, diye arz ederek aslında o dönemde Emîr Buka'nın kardeşi Aruk aleyhinde isim vermeden muhalefet yapmaktaydı. O sıralarda Aruk, Bağdad yönetiminin başında bulunuyordu. Argun Han, Sa'dü'd-Devle'nin bitikçileri şikâyeti üzerine bitikçi

⁶⁵⁸ Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 820-821; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 167-68; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 351; Hândmîr, *Habibu's-Siyer*, III, 131; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 141-142; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 299; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 446.

⁶⁵⁹ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 16.

⁶⁶⁰ Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 814; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 160; Kirmânî, *Simt-ül 'Ula lil Hazret-il 'Ulyâ der Târih-i Karahitayiyân-i Kirmân*, 59.

topluluğunun yasaya çarptırılması buyurmuştur. Daha sonra Haziran 1289 tarihinde Argun Han'ın, Sa'dü'd-Devle'yi vezirliğe tayin ettiğini görmekteyiz. Böylece Sa'dü'd-Devle ile beraber devlet işlerinde Ordu Kiya'nın da yükselişi başlamış oluyordu.⁶⁶¹

Sa'dü'd-Devle vezâret makamına yükselince devletin idarî yapısında kendi adamlarından oluşan bir kadro kurmaya başlamıştır. Argun Han'a bizzatdevletin tüm idarî işlerine yetişemeyeceğini ve bu yüzden kendine yardımcı olacak birine ihtiyaç duyduğunu arz etmiştir. Böylece yapmak istediği atamaları ve yaptığı atamaları Han'ın huzurunda meşrulaştırmaya çalışmaktaydı. Sonuç olarak Sa'dü'd-Devle, daha önce de uyumla çalıştığı Ordu Kiya'yı kendine yardımcı olarak istemiştir.⁶⁶² Ordu Kiya, devlet yönetiminde Sa'dü'd-Devle'nin güvenini kazanmış olacak ki, onun yardımcılığına kadar yükselmiştir.

Argun Han'ın hastalığı yüzünden rahatsızlığı şiddetlendiğinde Ordu Kiya, Koçan ve Sa'dü'd-Devle'den başka hiç kimse Han ile görüşmez hale gelmiş ve bu durum devlet ricâlinin tepkisini çeker bir hal almıştır.⁶⁶³ Dikkat edilmesi gereken husus Argun Han'ın en yakınında olan bu üç kişi arasında Ordu Kiya'nın adının da zikrediliyor olmasıdır. Anlaşılacağı üzere, Ordu Kiya hem başarılı devlet işlerine imza atmasından dolayı, hem de Sa'dü'd-Devle ile yakın dostluğu ve iş arkadaşlığından dolayı devlet ricâli arasında makamını güçlendirmiştir.

Fakat Sa'dü'd-Devle'nin ve Ordu Kiya'nın Bağdad vergilerini toplama ile başlayan yükselişleri onların en büyük destekçileri olan Argun Han'ın hastalığının şiddetlenmesi nedeniyle gerilemeye başlamıştır. Argun Han'ın hastalığını fırsat bilen Sa'dü'd-Devle'ye muhalif Tagaçar ve diğer emirler, kendi aralarında görüş birliği yapmışlardı. Bu topluluğun başında Tagaçar, Koncukbal, Tukul ve Togan gelmekteydi. Kısa süre içerisinde ziyafet bahanesi ile Sa'dü'd-Devle, Cuşi ve Ordu Kiya'yı yakalanmış ve daha sonra yapılan yargılama neticesinde Sa'dü'd-Devle ve kadrosu

⁶⁶¹ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 819-820; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 444-445; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 166-67; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 124; H. Hamîd, "Sa'dü'd-devle-i Vezîr: Emîr-i Kebîr-i Yahûdî Dovrân-i Argûn-i Mogûl", *Îrânşenâsî*, 2006/1385 hş., 1, 112.

⁶⁶² Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 820-821; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 351; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 131; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 141-142; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 167-68.

⁶⁶³ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 823; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 170-71; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 361; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 133.

katledilmiştir.⁶⁶⁴

2.6. DİYÂR-İ BEKR VE DİYÂR-İ REBÎ'A BÖLGELERİNE TAYİN EDİLEN İLHANLI BÜROKRATLARI

Bu dönemde Diyâr-i Bekr ve Rebî'a, Hamdullah Müstevfî'nin *Nuzhetu'l-Kulûb* adlı eserinde verdiği bilgiye göre yirmi dokuz şehirden oluşmaktaydı.⁶⁶⁵ İlhanlıların en başından beri Mardin, El-Cezire, Diyâr-i Bekr ve Diyâr-i Rebî'a bölgesine aşırı önem verdikleri bilinmektedir. Bunun en temel sebebi bu bölgenin İlhanlı devleti için önemli bir konumda bulunmasıdır. Zira bölge, Memlûk sınırları içerisinde bulunan Suriye bölgesine yakın olduğu gibi Moğol ülkesinin batısında yer alan ve İlhanlılar için hayatı öneme sahip olan Anadolu-Bağdad hattında kavşak noktasını teşkil etmekteydi. Anadolu ve Irak coğrafyasından elde edilen zengin gelirler merkeze yani Tebriz'e bu rotadan ya da bu güzergâhın çok yakınından geçerek ulaşmaktaydı. Bu konumu ve gelirleri hasebiyle Diyâr-i Bekr ve Diyâr-i Rebî'a bölgesi İlhanlı siyasî ve idarî tarihinde mühim bir yeri işgal ediyordu.

2.6.1. İlhanlı Hâkimiyeti Öncesinde Bölgenin Moğollara Tabiiyyet Durumu

Mengü Kaan döneminde Irak, Azerbaycan, Şirvan, Lur, Kirman, Fars ve Hindistan tarafı Emîr Argun'a emanet edildiğinde; Diyâr-i Bekr ve Mardin sultanlarıyla onların elçilerine de yarlğ verildiği bilinmektedir.⁶⁶⁶ İlhanlı devleti kurulmadan önce Diyâr-i Bekr ve Rebî'a bölgelerinin Mengü Kaan zamanında Moğol devletine tabii oldukları bilinmektedir. Ve bu bağlılığın Moğol Kaan'ı tarafından yarlğ hükmünce onaylanmış olduğunu görmekteyiz.

Güyük Han tahta çıktıktan sonra, batıdaki Moğol bölgesinin idaresi Elcigidey Noyan'ın emrine verilmişti. Batıda Moğol idaresini kabul etmiş sultan, vali ve beyler de onun emrinde olacaklar ve malî yönden Ecigidey Noyan'a hesap vereceklerdi. Büyük Han bu hususta özellikle ona Anadolu, Halep, Musul ve Diyâr-i Bekr işlerine dikkat

⁶⁶⁴ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 824-825; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 172; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 132; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 165; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmi*, 44-45.

⁶⁶⁵ Müstevfî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, 102.

⁶⁶⁶ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 570; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 239; Ravzatüs Safâ'da Emîr Argun Aka'ya Hürmüz sınırına kadar Horasan, Irak, Fars, Kirman, bölgesinin zabtı görevi verildiği bilgisi aktarılmıştır. Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 173-174; Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, I, 212.

etmesini ona tenbihlemiştir.⁶⁶⁷ Anlaşılacağı üzere bu dönemde bölgenin siyasî olarak yönetimi yerel idarecilere ve bölgede bulunan Moğol komutanlarına verilmiştir. Güyük Han zamanında ise yerel idareciler, Moğol komutanlarına karşı mesul tutulmuştur.

2.6.2. Emîr Tudan (Tudavun)

Bağdad'ın sukûtundan sonra Hülâgu Han tarafından 1259 yılının sonlarına doğru Fahreddîn Sakî, Haleb şehrinin valiliğine atanmış ve buranın şahneliğine de Tuka Bahşi adında birisini getirilmiştir. 1260 yılı başında Melik Nasır'ın⁶⁶⁸ hâkim olduğu Şam şehrine İbn Zeki adında bir vali atanmış, nâibi olarak Kemâleddîn Ömer Tiflisî getirilmiştir. Bu sırada Diyâr-i Bekr valiliğine 1260 yılında Emîr Tudan tayin edilmiştir.⁶⁶⁹ Hülâgu Han'ın Ön Asya'ya gelişi ile bu bölgede belirsiz olan yapı yeni atamalar ile düzene sokulmaya çalışılmıştır.

Bu dönemde Erbil şehrinin idaresi ise Musul hâkimi Bedreddîn Lulu'ya bırakılmıştır.⁶⁷⁰ Musul hâkimi olan Bedreddîn Lulu'nun Moğollar tarafından gönderilen şahneyi kabul ettiği bilinmektedir. İbn Kesîr, Bedreddîn Lulu'nun Bağdad'ın düşüşünün ardından gönüllü olarak 1259 yılında (657 h.) Hülâgu Han'ın hizmetine girdiğini ifade etmektedir.⁶⁷¹

Hülâgu Han, İsmâ'îlî ve Bağdad sorunlarını hallettikten sonra İlhanlı ülkesinin birçok yerine atamalar yapmış Diyâr-i Rebî'a'dan Fırat'ın kıyısına kadar olan bölgeyi Emîr Tudavun'a (Tudan) bırakmıştır.⁶⁷² Bu dönemde Diyâr-i Bekr ve Diyâr-i Rebî'a'nın Emîr Tudavun veya Tudan isminde bir yöneticinin idaresine bırakıldığını görmekteyiz. Hülâgu'nun yaptığı bu atama ile bir eyâlet statüsünde görülen Diyâr-i

⁶⁶⁷ *Abû'l Farac, Abû'l-Farac Tarihi*, II, 546-547; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 173; Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 566,570; Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfi*, VI, 3913; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 35; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 224,225; Dihhudâ, "Elcigidey Noyan", (Haz. Muhammed Mu'in-Seyyid Ca'fer Şehîdî), *Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân*, Tahrân 1373 hş., III, 3203; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 513.

⁶⁶⁸ Melik Nasır hakkında detaylı bilgi için bkz. el-Kutbî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, IV, 361-364.

⁶⁶⁹ Yuvalı, *İlhanlılara Tarihi I Kuruluş Devri*, 168.

⁶⁷⁰ Yuvalı, *İlhanlılara Tarihi I Kuruluş Devri*, 80; Bedreddîn Lulu'nun saltanatı hakkında detaylı bilgi için bkz. Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II,533-546; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, s.19; Hâfiz Ebrû, *Coğrâfya-yi Hâfiz Ebrû*, II, 45.

⁶⁷¹ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, II, 190; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, XIII, 380; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 419; Gaffârî-yi Kâşânî, *Târih-i Nigâristân*, 241; Ensârî, *Târih-i Isfahân ve Rey*, 141.

⁶⁷² Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 732,734; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 271; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 425; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 71-72; Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfi*, VI, 4015.

Bekr ve Diyâr-i Rebî'a resmen İlhanlı devletinin bir parçası olmuştur. Böylece İlhanlı merkezî yönetimi bölgede hâkim unsur olmuştur. Zira bu bölge Kuzey Suriye ve Kuzey Irak arasında yer aldığı için İlhanlı nüfuz alanı düşünüldüğünde büyük bir önem arz etmekteydi.

2.6.3. Durbay Noyan, Celâleddîn Tarîr, ve Fahreddîn Karaaslan

Abaka Han, hanlık tahtına oturduktan sonra Hülâgu Han zamanındaki idarî kadroda bir değişiklik olduğu çok açıktır. Bu dönemde Suncak Noyan'ın kardeşi, Tudan Diyâr-i Bekr ve Diyâr-i Rebî'a'da olan görevinden alınıp Anadolu'ya gönderilmiş, Durbay Noyan, Celâleddîn Tarîr ve Melik Razieddîn Baba ise Şam sınırı olan Diyâr-i Bekr ve Diyâr-i Rebî'a'ya tayin edilmiştir. Bu sırada Bağdad ile Fars memleketlerini Suncak Aka'ya verilmiş ve memleketin ikta işleriyle uğraşan Argun Aka'yı da olduğu gibi yine aynı işinde bırakılmıştı.⁶⁷³ Abaka Han, Hülâgu Han zamanında Diyâr-i Bekr ve Diyâr-i Rebî'a bölgesinde görevli olan Tudan Anadolu'ya atanmış, onun yerine ise bu bölgeye Durbay Noyan gönderilmiştir. Daha sonra ise Abaka Han'ın Diyâr-i Rebî'a'yı Melik (Muzaffer) Fahreddîn Karaaslan'a bırakmıştır.⁶⁷⁴

Abaka'nın ilhan olmasıyla bölgedeki idarî kadronun başı değişmiştir. Hatta bu dönemde Diyâr-i Bekr ve Diyâr-i Rebî'a'nın yönetimi tek bir kişiye verilmemiş, her iki bölge birbirinden ayrılmış ve bu esasa dayanan bir yönetim tarzı tercih edilmiştir. Muhtemeldir ki bu anlayış, bölgede merkezî idareyi daha çok kuvvetlendirmek için alınmış bir tedbir olmalıdır.

2.6.4. Kutuy Hatun ve Olcay Hatun

İlerleyen dönemde Abaka Han'ın, Diyâr-i Bekr ve Meyyâfârikîn vilâyetlerini ve başka birkaç yeri Kutuy Hatun'a bağışladığı bilinmektedir. Her sene bu bölgeden yaklaşık yüz bin altın dinar gelmekteydi.⁶⁷⁵ Ayrıca yine Diyâr-i Bekr ve El-Cezire

⁶⁷³ Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 78-79; Reşidüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, 743; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 276-277; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 65; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfî*, VI, 4034; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûri*, I-II, 200-201; A. Z. Hoyî, "Abaka Han", *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., II, 333.

⁶⁷⁴ Reşidüddin F, *Câmiut't-Tevârih*, 79-80; Ebu'l-Ferec, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, 48; Reşidüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, 743-744; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 585; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 277.

⁶⁷⁵ Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 82-83; Reşidüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, 746.

vilâyetlerinden bazı yerlerin Olcay Hatun'a da bağışlanmıştı.⁶⁷⁶ Abaka Han zamanında Diyâr-i Bekr ve Diyâr-i Rebî'a bölgesinin topyekûn bir vilâyet olarak ya da buraya ait bazı yerlerin hanedân ailesine mensup olan bayanlara gelirleri mukabilinde verildiği görülmektedir. Ayrıca idarî ve malî alanda bu bölgenin sık sık yeni atama ve taksime söz konusu olması, tam anlamıyla yerleşmiş bir düzenin olmadığını göstermektedir.

2.6.5. Şehzâde Baydu

Argun Han'ın ilk zamanlarında şehzâdelerden Cuşkab ve Baydu, Bağdad ve Diyâr-i Bekr emirliği ve hâkimliğine tayin edilmiştir. Yine bu sırada şehzâdelerden Hülacü ve Geyhatu'yu Rum memleketine gönderilmişti.⁶⁷⁷ Argun zamanında ise bölgeye şehzâdelerin hâkim olarak atandığı görülmektedir.

Bölgenin idarî ve mali yapısının yerel unsurlar, İlhanlı devlet ricâli, hanedân üyesi kadınlar ve şehzâdeler arasında sürekli el değiştirmesi aslında bu vilâyetlerde bir yapılanmanın düzene kavuşmadığının bir göstergesidir.

2.6.6. Sa'dü'd-Devle'nin Kardeşi Emînü'd-Devle

Sa'dü'd-Devle'nin vezâretinde, Mardin ve Diyâr-i Bekr'i kardeşlerinden Emînü'd-Devle'ye bıraktığı görülmektedir. Bu sırada Sa'dü'd-Devle, Tebriz işrâflığını da amcası oğlu Mühezzibdevle'ye vermiştir.⁶⁷⁸ Sa'dü'd-Devle, her eyâlette olduğu gibi Diyâr-i Bekr ve civarında da kendi kadrosunu kurmayı ihmal etmemiş ve burayı kardeşine bırakarak kontrol altında tutmayı tercih etmiştir. Sa'dü'd-Devle vezâreti sırasında ülkenin büyük bir kesiminde olduğu gibi bu bölgede de idarî hâkimiyetini kurmayı esirgememiştir.

⁶⁷⁶ Reşidüddin Fazlullah, *Câmiut't-Tevârih*, 119; Reşidüddin Fazlullâh, *Câmi'u't-Tevârih*, 773-774.

⁶⁷⁷ Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 152; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 113; Aksayalı Mehmed Oğlu Kerimüddin Mahmud, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 143; Reşidüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, 808; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 622; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 344-345; Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, 479.

⁶⁷⁸ Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 167-68; Reşidüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, 820-821; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 351; Fazlullah Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 141-142; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 446; Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 144.

2.7. FARS VE KİRMÂN BÖLGELERİNE TAYİN EDİLEN İLHANLI BÜROKRATLARI

Fars bölgesi *Nuzhetu'l-Kulûb*'ta ve *Şîrâznâme*'de beş şehire ayrılmıştır. Bunlar; Erdeşîr, Darabcerd, Şâpûr, İstehr ve Kubâd'dır. Kirmân vilâyeti ise kendi içinde on bir şehirden müteşekkil olarak zikredilmektedir. Hâfız Ebrû, Fars eyâletinin merkezini *Coğrâfyâ-yi Hâfız Ebrû* adlı eserinde Şîrâz olarak göstermektedir.⁶⁷⁹ Özellikle Fars eyâleti yüksek gelirleri yüzünden İlhanlı yönetimi içinde devamlı idarî ve malî anlamda çekişmelere sebep olmuştur.

Fars ve Kirman bölgesi özellikle Moğol yönetimi döneminde merkezdeki hanedân üyelerinin ve idarî kadroda yer alan devlet adamlarının siyasî çekişmelerinden bolca nasibini almış bulunuyordu. Bu çekişmelere bölgede tabii bulunan yerel yöneticilerde dâhil olmaktadır. Özellikle Fars bölgesinin has încû yani hanedâna ait iktâ olması buranın önemini bir kat daha artırmaktaydı. Ayrıca bu eyâletlerin İlhanlı ailesine mensup hatunlara da iktâ olarak verildiği de görülmektedir.

2.7.1. İlhanlı Hâkimiyeti Öncesinde Bölgenin Moğollara Tabiiyyet Durumu

Ögedey Kaan zamanında Rükneddîn, amcasının oğlu Kutbeddîn'in başkaldırarak Kirmân bölgesini ele geçirdiğini öğrenince büyük bir hızla Kaan'ın huzuruna varmıştı. Kaan, onu babasının yerine Kirmân bölgesinin yöneticiliğine tayin etmiş ve ona "*Kutlug Sultan*"⁶⁸⁰ lakabıyla yarlığ vermişti. Ögedey, ayrıca Vezir Cinkay'ı⁶⁸¹ da ona mürebbi yapmıştır. Rükneddîn, kararlaştırıldığı üzere Kirmân bölgesini yönetmeye ve daha önce tespit edilmiş olan vergiyi baliş ve deve olarak tayin edilmiş olan emirlere göndermekteydi. Moğol devletinin başına Mengü Kaan geçince Kutbeddîn, Mahmûd Yalavac'tan izin alarak onunla birlikte Mengü Kaan'ın huzuruna varmış, Mengü Kaan ona iyi davranıp yönetimi ona emanet etmiş ve yanına bir de Moğol baskak görevlendirmişti.⁶⁸² Ögedey ve Mengü Kaanlar zamanında Kirmân yönetiminde yerel hanedân arasında sorunların olduğu anlaşılmaktadır. Yalnız bu sorun, tabii olmaları

⁶⁷⁹ Hâfız Ebrû, *Coğrâfyâ-yi Hâfız Ebrû*, II, 161; Müstevfî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, 113,139; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 15; Rezevî, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der 'Ahd-i İlhanân*, 119.

⁶⁸⁰ Şebânkâreî'nin *Mecma'u'l-Ensâb* adlı eserinde Kirman hâkimlerinden Barak'ın oğlu Nusreddîn Barâk'ın Kutlug Han lakabını kullanıldığı belirtilmektedir. Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 196.

⁶⁸¹ Cinkay hakkında bkz. Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 564; Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, II, 215-216.

⁶⁸² Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 400; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 196-198.

yüzünden Moğol Kaanları tarafından yine bu hanedân arasından idarecilerin seçilmesi ile halledilmeye çalışılmıştır. Mengü Kaan ise bu duruma ek olarak, malî ve idarî anlamda Moğol hâkimiyetini biraz daha güçlendirmek için bölge baskaklarını da tayin etmiştir.

Mengü Kaan tahta çıktığında, Emîr Argun'un yönetimi altında bulunan bölgeleri tekrar ona bırakmış ona yarlık ve aslan başlı payza verdiği⁶⁸³ gibi Emîr Mahmûd'a da üzerine aslan başı resmedilmiş damgalı payza dağıtmıştır. Diğer görevlilere de rütbe ve makamlarına göre altın ve gümüş payzalar ve yarlıklar da verdiği bilinmektedir.⁶⁸⁴

2.7.2. Âbiş Hatun ve Türkân Hatun

Hülâgu Han zamanında ülke geneline atamalar yapılmıştır. Oğulları Abaka ve Yeşmut'a Horasan ve Azerbaycan bölgelerinin yönetimini bırakmıştır. Bu esnada Selçukşâh'ın öldürülmesinden sonra Hülâgu Han'ın oğlu Mengü Timur, Sa'd b. Ebîbekr b. Sa'd'ın kızı Âbiş Hatun ile evlenince resmen Fars atabekliği Moğollara bağlı uydu bir devlet haline gelmiş oldu. Daha sonra Kirman bölgesi Hülâgu'nun yarlığı ile Kutbeddîn Muhammed'e verilmiştir. Bu sırada Kutbeddîn Muhammed'in annesi Türkan Hatun Kirman yönetiminde etkili idi.⁶⁸⁵ Bu dönemde Fars ve Kirman atabeyliğine mensup kadınlarla evlilik yapılarak bölgedeki yerel hanedânlarla akrabalık kuran İlhanlı yönetiminin bu coğrafyanın yönetiminde daha etkin bir hale geldiğini görmekteyiz.

2.7.3. Suncak Noyan ve Baskak Bulgan

Hülâgu'nun öldüğü yıl olan 1265 yılında Abaka Han tarafından Suncak Noyan, Fars ve El Cezire hükümet nâibi olarak atanmış, fakat aynı yıl içinde İlka Noyan ile birlikte Anadolu'ya gönderilmiştir. Suncak Noyan'ın Fars bölgesindeki görev yaptığı sırada onunla beraber, Muhammed Bek, Tunyân ve Bulgan⁶⁸⁶ isimli memurlar da

⁶⁸³ Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 182.

⁶⁸⁴ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, .255.

⁶⁸⁵ Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 198-199.

⁶⁸⁶ Şîrâznâme'de Bulgan'ın baskak olarak görev yaptığı esnada Sîstân tarafından Nekuzâr'ın (?) yağma amaçlı bu bölgeye geldiğinden bahsedilmektedir. Şîrâz kalesinde bulunan Bulgan, Isfahan'a kaçmak zorunda kalmıştır. Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 66.

baskak olarak bu bölgede görevlendirilmişlerdi.⁶⁸⁷

Yine Abaka Han zamanında Suncak Noyan'ın ikinci kez Şîrâz bölgesi hesapları için görevlendirildiği bilinmektedir. *Şîrâznâme*'ye göre bu dönem içinde Fars mıntikasına vezir olarak Hâce Nizâmeddîn Vezîr de Suncak Noyan ile birlikte atanmıştır. Daha sonra Hâce Nizâmeddîn Vezîr'in, Seyyid 'Îmâdeddîn ve Şemseddîn Melik tarafından görevden uzaklaştırılmasının ve Fars memleketlerinin muhasebatının tahkiki için Toğaçar, Kıvâmeddîn Buhârî ve Seyfeddîn Yusuf görevlendirilmiştir. Ayrıca tekrar Bulgan'ın Fars vilâyetinde baskaklık makamına getirildiği görülmektedir.⁶⁸⁸

Baskak Bulgan'a Fars Atabekliği'nin Dîvân-i Âlâ nâibi Hüsâmeddîn b. Muhammed Ali Lur ve Taşmengü muhalif idiler. Bunun üzerine Bulgan onların muhalefetini ortadan kaldırmak için ansızın silahlı askerler ile Şîrâz'a girmiş ve Hüsâmeddîn b. Muhammed Ali Lur'un evini kuşatmıştı. Fakat Bulgan ve taraftarlarının bu girişimi, esnasında görevlendirme ile ikinci kez Şîrâz'da bulunan Kıvâmeddîn Buhârî ve Seyfeddîn Yusuf ile ittifak halinde bulunan Şîrâz halkı tarafından hezimete uğratılmıştır.⁶⁸⁹ Fars eyaletindeki bu olay bize dönemin bürokratik çekişmelerinin sadece merkezde değil; aynı zamanda eyâletlere atanmış memurlar arasında var olduğunu göstermektedir.

2.7.4. Hâce Nizâmeddîn Vezîr

Baskak Bulgan Şîrâz'dan uzaklatıldıktan sonra Abaka Han, Fars vilâyetinin yönetimini Âbiş Hatun'a bırakmıştır. Yine bu dönemde Suncak Noyan ile bu bölgeye atanan Hâce Nizâmeddîn Vezîr vezârete, Celâleddîn Erkân b. Melhân b. Muhammed b. Zeydân b. Sa'd b. Zengî dîvânın başına getirilmiştir. *Şîrâznâme*'ye göre Hâce Nizâmeddîn'in bu dönemdeki vezirliği sırasında Fars memleketi nizama kavuşmuş ve o, Atabeklerin emlâk hasilâtından bir kısmını dîvân işlerine ayırmıştır.⁶⁹⁰ Bu ifadeden

⁶⁸⁷ Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 271; Hâfiz Ebrû, *Coğrâfîyâ-yi Hâfiz Ebrû*, II, 178; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 34, 64-65; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, VI, 4028; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 168; Rezevî, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der 'Ahd-i İlhanân*, 108.

⁶⁸⁸ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 66-67.

⁶⁸⁹ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 67-68.

⁶⁹⁰ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 68.

anlaşıacağı üzere, o dönemde Fars memleketinin emlâk gelirleri, hanedân üyelerini cezbediği kadar; eyâletin kendi içindeki malî yapıda da önemli bir yere sahip idi.

2.7.5. Şemseddîn Taziku

Daha sonra Abaka Han, Fars memleketlerini Fars Atabek'i⁶⁹¹ olan Atabek Ebu Bekr'in evlatlarına ve oranın ikta işlerini yürüten Şemseddîn Taziku'ye bırakmıştı. Bu sırada Kirman'ı Türkan Hatun'a, Tebriz'i Melik Sadreddin'e, Diyâr-i Bekr'i Celâleddîn Tarîr ile Melik Razieddîn Baba'ya, Isfahan ve Irak-ı Acem vilâyetlerinin büyük bir kısmını Sâhib-i Dîvân Şemseddîn oğlu Hâce Bahaeddîn Muhammed'e, Kazvîn ile Irak'ın bazı yerlerini Melik İftihareddîn-i Kazvînî'ye Diyâr-i Rebi'a'yı Melik Muzaffer Fahreddîn Karaaslan'a, Nimruz memleketini Melik Şemseddîn Kert'e Gürcistan'ı David oğlu Sadun'a yönetim için vermişti.⁶⁹² Fars bölgesindeki Moğol hâkimiyeti Şebânkâreî'nin ifadesine göre Atabek Âdil Ebû Bekr b. Sa'd b. Zengî⁶⁹³ zamanında kuvvetlenmeye başlamıştır.⁶⁹⁴ Abak Han zamanında eyaletlere atanan yetkililerin sık sık değiştirildiği dikkati çekmektedir. Zira bu durum, daha önce değindiğimiz gibi Diyâr-i Bekr ve Rebî'a bölgelerinde bu dönem içinde görülmektedir.

2.7.6. Pâdişâh Hatun

Ahmed Teküdâr tahta geçince Sultan Celâleddîn Suyurgatmış bin Kutbeddîn Muhammed, İlhan Ahmed Teküdâr'ın yarlığıyla Kirman tahtına oturmuştur. Daha sonra Geyhatu Han zamanında zevcesi Pâdişâh Hâtûn'a⁶⁹⁵ Kirman tevcih edildiği görülür.

⁶⁹¹ Fars Atabekliği Büyük Selçuklular zamanında kurulmuş olup, 1148-1286 yılları arasında Fars bölgesinde hüküm sürmüştür. Bu Atabeklik Selçuklulardan sonra Hârizmşâhlara ve ardından Moğol yönetimine tabi olmuştur. Detaylı bilgi için bkz; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 182-187; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 33-34.

⁶⁹² Ebu'l- Ferec, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, 48; Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 743-744; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 585; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 277; Zekûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 62; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 79-80; Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfi*, VI, 4015, 4034.

⁶⁹³ Atabek Ebû Bekr b. Sa'd b. Zengî hakkında detaylı bilgi için bkz. Zekûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 61-62.

⁶⁹⁴ Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 185.

⁶⁹⁵ Saffeddîn Pâdişâh Hâtûn, Kirmân Karahıtayları'ndan Kutbeddîn Muhammed Sultân'ın kızıdır. Pâdişâh Hâtûn, Abaka Han vefat ettikten sonra Geyhatu Han ile evlenmiştir. Onunla Anadolu'ya gelmiş daha sonra Geyhatu'nun izniyle Kirmân'a geri dönmüştür. Pâdişâh Hâtûn ilme ve edebiyata önem gösterirdi. Kendi hattı ile birkaç Kuran mushafı yazdığı bilinir. Önce Abaka Han'ın, Abaka Han vefat ettikten sonra da Geyhatu'un eşi olmuştur. Bir müddet Anadolu'da yaşamıştır. Onun meclisinde daima ilmî ve edebî konular konuşulurdu. Kendisi de iyi bir şairdi. Onun şiirleri daha çok tarih kitaplarından nakledilmektedir; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 268; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 201; Benâketî,

Argun han zamanında da Pâdişâh Hâtûn'a Kirman yönetiminin bırakıldığı bilinmektedir.⁶⁹⁶ Fars eyâleti Sultan Ahmed Teküdâr zamanında şehzâde Argun'un istekleri yüzünden sorun teşkil edecektir. Şehzâde Argun, Irak ve Fars vilâyetlerinin gelirlerini babası Abaka Han'dan kalan has incu olmasından dolayı istemiş ama Sultan Ahmed Teküdâr'dan olumlu yanıt alamamıştır. Sultan Ahmed Teküdâr bir ferman ile Horasan eyâleti gelirlerinin Argun için tahsis olduğunu ve bu konunun toplanacak olan kurultaya iştirak ederek orada konuşulması gerektiğini belirtmiştir.⁶⁹⁷ Bu vilâyetlerin gelirleri has incu olarak İlhanlı hükümdarlarına tahsis edilmiştir. Abaka Han'dan Ahmed Teküdâr'a ve daha sonraki dönemde de Argun hükümdar olduğunda ona geçecekti.

2.7.7. Seyyid İmâdeddîn Turâb

Argun Han tahta çıktıktan sonra bu bölgede Seyyid İmâdeddîn Ebû Turâb'ı yönetim işlerine atamıştır. Fakat Şîrâz'ın şahnesi Ebû Bekr Hâce tarafından Seyyid İmâdeddîn'in öldürülmesi İlhan Argun'un öfkesine sebep olmuş ve bu olay üzerine Hüsâmeddîn Kazvînî yanına ordu verilerek Şîrâz'a gönderilmiştir. Böylece Âbiş Hatun, Şîrâz'dan Errân'a getirilmiş ve bu olayda mesul görülen Celâleddîn Erkân öldürtülmüştür. 1286 yılına gelindiğinde ise Âbiş Hatun Çerendâb'da vefat etmiştir.⁶⁹⁸

2.7.8. Sa'dü'd-Devle'nin Kardeşi Müntecebü'd-Devle

Argun Han'ın devletin başına geçmesinden çok kısa bir zaman sonra vezârette Sa'dü'd-Devle'nin etkisi ülke genelinde görülür şekilde artmıştı. Sa'dü'd-Devle, Fars memleketini yine yakınlarından olan Müntecebü'd-Devle Şemsü'd-Devle'ye bağışlamıştı.⁶⁹⁹ Yine Argun Han döneminde Emîr Cuşi ve Suncak Aka'nın oğlu Sarban, Fars memleketinin emirliğine ve hesaplarını çıkarmaya gitmişlerdir. Fars bölgesi yöneticilerinden olan Celâleddîn Serustanî, Şîrâz'ın gelirinin yüz tümenini vereceğine

Târîh-i Benâketî, 408; Safa, *Târîh-i Edebiyât der İrân*, III, 668; Dûdânge, Meğrî, "Pâdişâh Hâtûn", *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., XIII, 501.

⁶⁹⁶ Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 200; Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, III, s.582.

⁶⁹⁷ Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 335-336; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 200-201, 227; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 122; Şîrâzî, *Târîh-i Vassâf*, 74.

⁶⁹⁸ Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 69-71.

⁶⁹⁹ Reşîdüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 167-68; Reşîdüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 820-821; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 351; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 71.

dair möçelga vermişti.⁷⁰⁰ Bu ifadeden Cuşi ve Sarban'ın, Fars bölgesinde hesaplar ile ilgili olarak teftiş görevinde buldukları anlaşılmaktadır. İlhanlı malî sistemine bu dönemde en çok gelir getiren eyâletler Irak ve Fars bölgeleri idi. Argun Han zamanında Bağdad'daki malî bozulmaya paralel olarak Fars bölgesinde de malî bozulmanın mevcudiyeti bu anlamda bize, ülke genelinde büyük bir sorunun her eyâlete sirayet ettiğini göstermektedir.

⁷⁰⁰ Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 168; Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 821; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 351; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 446; Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 144; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 131; Fazlullah Şîrâzî, *Tahrîr-iTârîh-i Vassâf*, s.141.

2.8. HORASAN VE MÂZENDERÂN BÖLGESİNE TAYİN EDİLEN İLHANLI BÜROKRATLARI

Moğollar zamanında Horasan, Kuhistân, Kumis, Mazenderân ve Taberistân malî anlamda bir idarî bölge olarak sayılmaktaydı. Ayrıca Hamdullah Müstevfî'ye göre; Moğol döneminde vezirlerin ve kâtiplerin çoğunluğu Horasanlı idi. Mazenderân bölgesi Horasan'ın bir parçası olarak saymasına rağmen Hamdullah Müstevfî, Mazenderân'ın yedi tûmenden yani yemiş bin dinârlık bir gelir birimi oluştuğuna da değinmiştir.⁷⁰¹ İran Moğollarının özellikle Horasan ve Mazenderân eyâletine büyük önem verdikleri bilinmektedir. Bu eyâletin bir niyâbet makamı vardı ve küçük yaştaki şehzâdelerin buraya atabekler nezâretinde yönetici olarak gönderilirdi. Ayrıca Moğol istilası öncesinde güney İran'da Fars Atabeyliği, Moğollara haraç vermek süretiyle Moğolların itaati altına girmişti.⁷⁰² Özellikle Atabek Sa'd b. Ebû Bekr b. Sa'd'ın izlediği Moğollara tabi olma siyaseti sonucunda Bâvendî ve Kert hanedanları gibi Fars atabekleri de yönetimlerinde bırakılmışlardır.⁷⁰³

2.8.1. İlhanlı Hâkimiyeti Öncesinde Bölgenin Moğollara Tabiiyet Durumu

Ögedey Kaan tahta oturduktan sonra kendisini memleket işlerine vermiş ve otuz bin atlı ile Cumagun Noyan'ı Horasan tarafına göndermiştir.⁷⁰⁴ Târîh-i Elfî'ye göre; Cengiz zamanında harap olan her memleket, Ögedey'in saltanatı zamanında mamûr hale getirilmeye çalışılmıştır. Herat şehri de bu dönemde mamûr hale getirilmiştir.⁷⁰⁵ Bu dönemde harap olan Horasan eyâleti ve şehirlerinde imar faaliyetlerinin yürütülmesi kalıcı bir devlet sisteminin oturmaya başladığının da en güzel göstergesidir.

2.8.2. Şehzâde Abaka

İran Moğolları tarihinde Horasan bölgesi şehzâdelerin atandığı daha doğrusu, gelecekteki idarecilikleri için eğitim gördükleri öncelikli eyâlet olarak görülmüştür.

⁷⁰¹ Müstevfî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, 147,159; Rezevî, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der 'Ahd-i İlhanân*, 116-117, 121.

⁷⁰² Âştiyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 108; A. Hakîkî, *Târîh-i Conbeş-i Serbedârân ve Diğer Conbeşhâyi İrânîyân*, 61-62.

⁷⁰³ Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 185.

⁷⁰⁴ Ebu'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 16.

⁷⁰⁵ Tetevî-Kazvînî, *Târîh-i Elfî*, VI, 3858.

Hülâgu Han zamanında onun oğlu Abaka 1263 yılında Horasan'ın idareciliğine getirilmiştir. Bu sırada diğer oğlu Yeşmut ise Arrân, Azerbaycan bölgesi idareciliğine atanmıştır. Şehzâde Yeşmut'un, Abaka Han zamanında da aynı bölgede bu görevinde kaldığı bilinmektedir.⁷⁰⁶ Yine Hülâgu'nun hükümdarlığı zamanında Hüsâmeddîn Müneccim'in katlediği dönemde Irak ve Horasan hâkimlerinden olan Melik Sadreddîn Tebrîzî ve Ali Melik'in dayak cezasından sonra serbest bırakıldığı Târîh-i Elfî'de aktarılmaktadır.⁷⁰⁷

2.8.3. Kert Hanedânı ve Şehzâde Tübşin

Abaka Han hükümdar ilan edildikten sonra şehzâde Tübşin Oğul Mâzenderân ve Horasan'a idareci olarak tayin edilmişti. Bu bölgede yine Moğol yönetimi ile çalışan yerel hanedanlara da yönetimde kalmaları hususunda izin verilmiştir. Bu bölge için en güzel örnek, Herat hâkimi olan ve Mengü Kaan zamanından beri bu görevde bulunan Kert hanedânıdır. Herat hâkimi olan Şemseddîn Kert vefat ettikten sonra şehzâde Tübşin Oğul tarafından Şemseddîn'in oğlunun Herat yönetimine getirilmesi Abaka Han'a teklif edilmiştir.⁷⁰⁸ Moğol tarihinde Vali Cin Timur ile başlayan Horasan atamaları İlhanlılar zamanında da şehzâdelerin bu bölgeye atanmaları ile önemini kaybetmeden devam etmiştir. Tabii durumdaki hanedânlarında yerlerinde bırakıldığı hatta yönetimlerinin bağlılıkları doğrultusunda devam ettirildiği bilinmektedir.

2.8.4. Bâvendî Hanedânı

Moğol istilasını İran coğrafyasına ulaştığında Horasan bölgesinde olduğu gibi Mâzenderân ve Taberistan bölgesinde de yerel hanedânlar bulunmaktaydı. Bu sırada bu bölgede Bâvendî hanedanı⁷⁰⁹ hükmetmekteydi. Mengü Kaan'ın kardeşi Hülâgu Han'ı İran'a gönderdiği sırada Mâzenderân civarında Şemsü'l-Mülk Muhammed b. Erdeşîr'in Bâvend hükümetinin başında olduğu bilinmektedir. 1266 tarihinde Şemsü'l-Mülk'ün,

⁷⁰⁶ Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 71-72; Reşidüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, 732,734; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 271; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 427; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 271; Tetevî-Kazvînî, *Târîh-i Elfî*, VI, 4015; Yuvalı, *İlhanlılara Tarihi I Kuruluş Devri*, 168; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 200-201.

⁷⁰⁷ Tetevî-Kazvînî, *Târîh-i Elfî*, VI, 4012.

⁷⁰⁸ Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 276-277; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 108-109; Herevî, *Pîrâste-i Târîhnâme-i Herât*, 85; Tetevî-Kazvînî, *Târîh-i Elfî*, VI, 4034.

⁷⁰⁹ Erdoğlan Merçil, "Bâvendîler", *DİA*, İstanbul 1992, V, 214-216.

Mengü Kaan'ın emirleri veya Abaka Han tarafından öldürüldüğü aktarılmaktadır. Moğollar tarafından Şems'ül-Mülk'n kardeşi Alâü'd-Devle Ali yerel yönetimin başına getirilmiştir. Alâü'd-Devle zamanında bölgedeki Moğol hâkimiyeti tamamlanmıştır. 1276 tarihinde Alâü'd-Devle vefat edince yerine Tâceddîn Şehrîyâr onun yerine geçmiştir. Onun zamanında Mâzenderân bölgesinde yeniden mamûr olmuştur.⁷¹⁰ Moğol yönetimi, diğer bölgelerde olduğu gibi Mâzenderân ve Taberistan bölgesinde de işbirliği yapan yerel idarelerle çalışmış ve bu hanedânlar üzerinde çıkarlarına göre etkili olmuştur.

2.8.5. Hâce İzzeddîn Tâhir ve Hâce Vecîheddîn

Bu dönemde ayrıca Horasan eyâletine şehzâdelerin yanında vezirlerinde atandığı bilinmektedir. Örneğin; Abaka Han, Horasan vezirliğini Hâce İzzeddîn Tâhir'e ve ondan sonra onun oğlu Hâce Vecîhiddîn'e bağışlamıştı. Hanların özellikle yumuşak ikliminden dolayı kışlak olarak bu bölgeye bağlı Mazenderân'ı seçtikleri de bilinmektedir. Abaka Han, 1264-1265 tarihleri arasında kış mevsimini Mazenderân taraflarında geçirmiştir.⁷¹¹ Horasan'da şehzâde olan Argun tahta çıktıktan sonra şehzâdelerden Hülacü ve Geyhatu'yu Rum memleketine göndermiş; ayrıca Horasan, Mazenderân, Kumis ve Rey şehirlerini kendi oğlu şehzâde Gazan'a bağışlamıştı. Ona yardımcı olarak şehzâde Kinşu'yu ve Nevruz'u da Horasan emirliğine tayin etmiştir. Bu sırada memleketlerin vezirlik makamını da Buka'yı atamıştı.⁷¹²

2.8.6. Şehzâde Argun

Ahmed Teküdâr tahta çıktığında Horasan coğrafyası şehzâde Argun'a yönetimi için bırakılmıştı. Daha sonra Argun'un Sultan Ahmed'e karşı muhalefetini bu bölgeden devam ettirdiği görülecektir. Bu bölgede bulunan güçlü ordu ve bölgenin sağlam ekonomik yapısı şehzâdeyi Ahmed'e karşı giriştiği harekette desteklemekteydi. Bu

⁷¹⁰ Mar'âşî, *Târih-i Taberistân*, 119.

⁷¹¹ Ebu'l- Ferec, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, 48; Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 743-744; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 585; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 277; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 79-80; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, VI, 4034; Mü'eyyîd-i Sâbitî, *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târihi*, 234; Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, 277.

⁷¹² Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 152; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 113; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 143; Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 808; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II,622; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 344-345; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 197.

dönemde Horasan bölgesinde İlhanlı devletinin doğu sınırı olarak kabul edilen Ceyhun nehri kıyısında yine bu eyâlete bağlı olan bir ordunun var olduğu da bilinmektedir. Şehzâde Argun Horasan valiliği sırasında, babasına zehir vermekle suçlanan Sâhib-i Dîvân'ın huzuruna getirilmesi için her defasında Ahmed'e elçiler gönderiyordu. Şehzâde Argun, iki tümen askerle Amuderya kıyısını korumakta olan Hindu Noyan'dan Sultan Ahmed Han'a karşı yardım talep etmiştir.⁷¹³

İran Moğolları'nın Orta Asya sınırında olan Horasan eyâleti sadece idarî ve malî olarak değil, aynı zamanda askerî açıdan da mühim bir konumda idi. Bu bölge, Cengiz Han vasiyetinde bulunmayan bir bölge olduğu için Moğol hanedânları arasında özellikle de ilhanlıların Orta Asya'daki rakipleri olan Çağatay devleti tarafından devamlı olarak üzerinde hak iddia edilen bir eyâlet olmuştur. Bu yüzden tehdit altında olduğu için büyük bir orduya sahip bir konumdadır. Horasan'ın idarî, malî ve askerî bu gücünden dolayı İlhanlı tarihindeki bazı şehzâdeler bu eyâletin kuvvetinden istifade ederek, şehzâde Argun gibi taht yolunda ilerleme fırsatı da bulmuşlardır. Konumu, önemi ve maddî imkânları Horasan eyâletini diğer eyâletlerin arasında öne çıkarmıştır.

⁷¹³ Reşîdüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 135; Reşîdüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 789-790; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 332; Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, 54.

2.9. ISFAHAN VE IRAK-I ACEM BÖLGESİNE TAYİN EDİLEN İLHANLI BÜROKRATLARI

Hamdullah Müstevfî'nin *Nuzhetu'l-Kulûb* adlı eserine göre; Irak-ı Acem dokuz tûmân yani doksan bin dinâr geliri olan ve kırk şehirden müteşekkil bir eyaletti. Isfahan, Rey, Sultaniye, Kum, Kaşân, Lur-i Bozorg, Lur-i Kuçek, Hemedân ve Yezd bu bölgede bulunan şehirlerin arasında yer almaktaydı.⁷¹⁴

2.9.1. Hâce Bahâeddîn Muhammed Cüveynî

Hülâgu Han zamanında Isfahân'ın niyâbetinin 1254 yılında (652 h.) Şemseddîn Cüveynî'ye bırakıldığı bilinmektedir.⁷¹⁵ Abaka Han zamanına gelindiğinde ise Isfahan ve Irak-ı Acem vilâyetlerinin büyük bir kısmını 1264 tarihinde (663 h.) Sâhib-i Dîvân Şemseddîn oğlu Hâce Bahâeddîn Muhammed'e verilmişti. Hâce Bahâeddîn'in zamanında Isfahan'da bulunan devlet erkânının, dîvân görevlilerinin ve eşrâfın Hâce Bahâeddîn'in devlet işlerindeki titizliğinden ve sert yönetiminden çekindikleri bilinmektedir.⁷¹⁶ Kazvîn ise bu dönemde Melik İftihâreddîn'e emanet edilmiştir.⁷¹⁷ Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ* adlı eserinde onun siyaset ve intikam ile uğraşan biri olduğundan bahsedilmektedir. Sâhib-i Dîvân Şemseddîn oğlu Hâce Bahâeddîn Muhammed, 1279 tarihinde otuz yaşında kalp sektesinden vefat etmiştir. Sert tabiatlı olmasına rağmen âlimleri ve sanat erbabını devamlı teşvik etmekte idi. Ayrıca Şemseddîn Cüveynî'nin oğlu Bahâeddîn'in ölümüne çok üzüldüğünü de yine nakledilmektedir.⁷¹⁸ Oğlunun ölümü üzerine Sâhib-i Dîvân şu rubâ'îyi ve mersiyeyi söylemiştir:

⁷¹⁴ Müstevfî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, 47; Rezevî, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der 'Ahd-i İlhanân*, 115-116.

⁷¹⁵ Ensârî, *Târih-i Isfahân ve Rey*, 140.

⁷¹⁶ Ebu'l-Ferec, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, 48; Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 743-744; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 585; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 277; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 109; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 34; Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 270; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 79-80; Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfi*, VI, 4034; Müstevfî-yi Bâfkî, *Câmi'-i Müfîdî*, 119; Devletşâh, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, 124-125; Kadyânî, *Târih Ferheng-i ve Temeddon-i Îrân der Devre-i Mogûl*, 146; Beyânî, *Dîn ve Devlet der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, II, 391; Ensârî, *Târih-i Isfahân ve Rey*, 142; Rezevî, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der 'Ahd-i İlhanân*, 115; D. Isfahânîyân, "Hânedân-i Cuveynî der Destgâh-i İlhanân", *Dânişgâh-i Edebiyât-i 'Ulûm-i İnsânî Tebrîz*, 134, 1369 hş., 18-19; Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, 150.

⁷¹⁷ Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfi*, VI, 4034.

⁷¹⁸ Hândmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 270-271; Edward Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmi*, 33.

فرزند محمد ای فلک هندویت بازار زمانه را بهایک مویت
تو پشت پدر بدی از آن پشت پدر خم گشت چو ابروی بتان بی رویت

Muhammed'in evladı ey felek! Kölendir, senin bir saçın zamanenin pazarına değerdir.

*Sen babanın dayanağı ve onun neslindendin, güzellerin kaşı gibi eğildi senin yüzün olmayınca.*⁷¹⁹

آوخ مرا کام به ناکام برفت و آسایش جان ودل آرام برفت
پشتم چو هلال گشت در شام بلا تا بدر دل افروز من از بام برفت

Ne yazık ki; benim muradım bahtsızlığa gitti, canımın huzuru ve gönlümün sakinliği gitti.

*Akşamın belasında sırtım hilal gibi oldu, dolunaya kadar gönlümün ışığı çatımdan gitti.*⁷²⁰

Onun şiirlerinden anlaşıldığına göre Sâhib-i Dîvân, Cüveynî neslinin bürokratik kimliğinin devamını oğlu Bahâeddîn Cüveynî'de görmekteydi. Ayrıca onun sahip olduğu idarî makam ile babasına yardımcı ve dayanak olan bir evlat profiline de sahip olduğunu görmekteyiz. Bu vasıfları ile ileride Cüveynî ailesi tarafından vezâret namzedi olarak görülen Bahâeddîn'in vefatı, babasını ve bürokratik anlamda Moğol devletinde idarî makamları elinde bulunduran Cüveynî ailesini oldukça sarmıştır. Aile geleneğinin devam ettiricisi olarak Bahâeddîn Cüveynî'nin ölümü, Cüveynîler için beklenmeyen bir olay olarak görülmektedir.

⁷¹⁹ Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 435; Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfî*, VI, 4117; Müstevfî-yi Bâfkî, *Câmi'-i Müfîdî*, 121; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmi*, 33; Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, 150.

⁷²⁰ Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, 148.

2.10. MEYYÂFÂRİKÎN VE MARDİN BÖLGESİNE TAYİN EDİLEN İLHANLI BÜROKRATLARI

Meyyâfârikîn⁷²¹ ve Mardin bölgesi anlaşıldığı kadarıyla özel statüye sahip olarak yönetilmişlerdir. Bu bölgedeki yerel yöneticilerin özellikle Bağdad'ın düşüşünden sonra Moğol idarî sistemine sorunsuz olarak bağlanmaları dönemin müellifleri tarafından özellikle dikkat çekilerek belirtilmiştir. Tıpkı Diyâr-i Bekr ve Rebî'a bölgesi gibi Meyyâfârikîn ve Mardin mıntıkları da Moğollar için önem arz etmekteydi. Çünkü Memlûk sınırına komşu olan bu yöre Anadolu ve Irak-ı Arab'ı da birbirine bağlamaktaydı. Ayrıca bu bölgenin hemen arkasında doğuda ülke merkezi olarak kabul edilen Azerbaycan mıntıkası da yer almakta idi.

2.10.1. İlhanlı Hâkimiyeti Öncesinde Bölgenin Moğollara Tabiiyet Durumu

Güyük Han tahta çıktıktan sonra Kirman, Azerbaycan, Irak, Şirvan, Lur, Fars ve Hindistan tarafını Emîr Argun'a vermiş, Diyâr-i Bekr ve Mardin sultanlarıyla onların elçilerine de yarlığ vererek onların tabiiyetlerini kabul etmiştir.⁷²² Güyük Han'ın tahta çıkması ile birlikte Ögedey Kaan'ın ölümünden sonra nâibelerin elinde Moğol ülkesinin uzak sınırlarında otoritesini kaybeden devletin yeniden bu gücünü tesis etmeye başladığı görülmektedir. Diyâr-i Bekr ve Mardin gibi batıda kalan yerlerden elçilerin ve yöneticilerin tabiiyet için gelmesi de bu açıdan önemlidir.

2.10.2. Melik Kâmil

Hülâgu Han'ın Mengü Kaan tarafından batıya gönderilmesinden sonra Hülâgu, ilk olarak İsmâ'îlî ve Bağdad sorunlarını çözmüş ve daha sonra Meyyâfârikîn ve Mardin yöresinde hâkimiyet sağlamaya çalışmıştır. Meyyâfârikîn hâkimi Melik Kâmil, Hülâgu Han'a gönderdiği cevapta, *Hazinede ve ambarlarda bulunan altın, gümüş ve tahılı sizlerden esirgemem. Bunların hepsini sizden ihtiyacı olanlara dağıtacağım. Allah'a hamd olsun ki, hasis ve cimriliği yüzünden Bağdad mülkünü ve ahalisini berbat eden*

⁷²¹ Meyyâfârikîn hakkında detaylı bilgi için bkz. Kazvîni, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, 645-647.

⁷²² Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, I, 212; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 239; Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 570; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 173-174.

*Musta'sım gibi dirhem ve dinara tapan değilim*⁷²³, diyerek bu ifade ile aslında Bağdad kuşatmasından çevredeki yönetimlerin fazlasıyla ders aldığını bize göstermektedir.

2.10.3. Melik Said ve Muzaffereddîn

Moğollar, Mardin'i kuşattığında buranın hâkimi olan Melik Said hastalanmıştı. Onun büyük oğlu Muzaffereddîn babasına, *Kaleden aşağı inmemiz uygundur. Çünkü bu ordu karşısında direnmemiz mümkün değildir*, demiş fakat babası onu dinlemediği için Muzaffereddîn babasına ilaç vererek onu öldürmüştü.⁷²⁴ Sonra Moğollara, *Size karşı koyan o kişi artık yok. Eğer askerin savaşı bırakmasını buyurursan, ben de aşağı inip kaleyi teslim ederim*, diye haber göndermiştir. Bu olay üzerine Hülâgu Han, *Hiçbir zaman insan babasının kanını dökmeye niyet eder mi?* diye onu sorgulamıştır. Muzaffereddîn cevap olarak, *Bu işi halkın iyiliği için yaptım. Çünkü padişahın talihi ile kalenin açılacağını ve birkaç bin suçsuz öleceğini anladım. Muhakkak ki, bir kişinin kanının dökülmesi yüz bin kişinin kanının dökülmesinden iyidir*, demiştir.⁷²⁵ Bu cevabı beğenen Hülâgu Han daha sonra onu bağışlamış ve Mardin memleketini ona vermiştir.

2.10.4. Şemseddîn Davud ve Necmeddîn

Muzaffereddîn'in asla Moğol padişahlarına başkaldırmadığı Câmî'üt't-Tevârîh'de özellikle belirtilmektedir. Muzaffereddîn öldükten sonra oğlu Şemseddîn Davud, onun yerine geçmiş, o da öldükten sonra "*Melikü'l-Mansur*" lakabını taşıyan oğlu Necmeddîn, Mardin idaresini ele almıştır. Necmeddîn, zeki bir yöneticiydi. Gazan Han ile onun ilişkileri o kadar iyi idi ki; Gazan Han ona padişahlara yakışır taç ve çetir vermiş ve onu kendi yakınları arasına dâhil etmişti. Ayrıca Diyâr-i Bekr ve Diyâr-i Rebî'a memleketlerinden bazı yerlerin hâkimiyetleri de ona verilmişti.⁷²⁶

Mardin hâkimlerinin İlhanlı hâkimiyetinin en başından beri Moğol idarecilere itaat ettiği hatta bu tabiiyet durumunun ilerleyen dönemlerde ilhanlar tarafından takdir ile karşılandığı görülmektedir.

⁷²³ Reşidüddîn, *Câmî'u't-Tevârîh*, 725-726; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârîh*, 61; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 258; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 99.

⁷²⁴ O zamanlar Şam'da olan İbnü'l İbri, şehirde veba hastalığının ortaya çıktığını ve Melik Said'in veba yüzünden öldüğünü anlatmaktadır; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârîh*, 64.

⁷²⁵ Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârîh*, 64; Reşidüddîn, *Câmî'u't-Tevârîh*, 727-729.

⁷²⁶ Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârîh*, 64-65; Ebu'l-Ferec, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, 40-41; Reşidüddîn, *Câmî'u't-Tevârîh*, 729; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 575-576; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 421.

2.10.5. Melik Eşref

Azerbaycan merkez olmak üzere Ön Asya'da Moğol varlığının temsilcisi olan Hülâgu, Meyyâfârikîn bölgesine de bazı atamalar yapmıştı. Fakat Meyyâfârikîn hâkimi Melik Eşref, Moğolların gönderdiği şahneyi kovmuş, payza ve yarlığ ile kendisine gönderilmiş olan bir papazı da öldürmekten çekinmemiştir.⁷²⁷ Bu tavrı ile Moğolların tepkisini çekmiştir. Abaka Han zamanında Diyâr-i Bekr vilâyeti ile beraber bu bölgenin geliri her sene yaklaşık yüz bin altın dinâr kadar olup Kutuy Hatun'a bağışlanmıştı.⁷²⁸

2.10.6. Sa'dü'd-Devle'nin Kardeşi Emîrü'd-Devle

Argun Han'ın döneminde Sa'dü'd-Devle'in kadrolaşma sevdasından bu mıntikanında nasibini aldığı bilinmektedir. Sa'dü'd-Devle kardeşi Fahrü'd-Devle'yi, yine akrabası olan Muhazzibü'd-Devle b. Maşa'ırî ile Bağdad yönetimine yönetimine atarken ve diğer kardeşi Emîrü'd-Devle'yi Musul, Diyâr-i Bekr ve Mardin yönetimine atamış, yanına yardımcı olması için Tacüddîn b. Muhattas'ı göndermiştir.⁷²⁹

Sa'dü'd-Devle'nin vezaretten düşüşü ile akrabalarının da buldukları makamlardan indirilmeleri başlamıştı. Muhazzibü'd-Devle, zindana atılmış sonra katli için gelen ferman ile parçalara ayrılarak öldürülmüştür. Ayrıca bedeninin parçaları Bağdad mahallerinide sergilenmiştir. Muhazzibü'd-Devle'nin katledilmesi olayında Cemâleddîn Destcirdânî'nin azmettirici olduğu söylenebilir.⁷³⁰

⁷²⁷ Ebu'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 37; Yuvalı, *İlhanlılara Tarihi I Kuruluş Devri*, 83.

⁷²⁸ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 746, 773-774; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 82-83, 119.

⁷²⁹ Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 351; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 131; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 141-142; Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 144.

⁷³⁰ H. Hamîd, "Sa'dü'd-devle-i Vezîr: Emîr-i Kebîr-i Yahûdî Dovrân-i Argûn-i Mogûl", *Îrânşenâsî*, 2006/1385 hş., 1, 114.

2.11. AZERBAJCAN VE ARRÂN BÖLGESİNE TAYİN EDİLEN İLHANLI BÜROKRATLARI

Azerbaycan bölgesi *Nuzhetu'l-Kulûb*'un yazarı Hamdullah Müstevfi'ye göre yirmi yedi şehirden oluşmaktaydı. Önemli merkezleri Tebriz, Meşkin, Hoy, Serâv, Meraga, Merend ve Nahçıvan'dır.⁷³¹ Bu bölge, İlhanlı devletinin başkenti olan Tebriz'in, Moğol yaylak ve kışlaklarının burada bulunması hasebiyle önem arz etmektedir.

2.11.1. İlhanlı Hâkimiyeti Öncesinde Bölgenin Moğollara Tabiiyet Durumu

Mengü Kaan tahta çıktığında, Emîr Argun'un yönetimi altında bulunan Horasan, Merkezî İran ve Azerbaycan bölgelerini tekrar ona bırakmış, ona hâkimiyetini pekiştiren yarlığ ve aslan başlı payza vermiştir.⁷³² Moğolların Azerbaycan yöresine gelişi Cebe ve Sübütay'ın seferleri ile başlasa da, idarî anlamda burayı Moğol devletinin bir parçası haline getiren Emîr Argun Aka'dır. Anadolu, Irak, Gürcistan ve İran coğrafyalarına yakın olması ile bu bölge ilhanlar ve ilhanlı hanedân üyeleri tarafından merkez olarak tayin edilmiştir.

2.11.2. Melik Sadreddîn

Mengü Kaan, bu sırada halkın vergi yükünü hafifleten yasalar koyduktan sonra hizmetinde bulunan diğer yöneticilere yarlığ ve payza dağıtmıştır. Ayrıca Kaan, bu dönemde Arrân⁷³³ ve Azerbaycan bölgelerinin meliki olan Melik Sadreddîn'i tekrar aynı göreve tayin etmişti.⁷³⁴ Mengü zamanında Azerbaycan civarında Emîr Argun'un idarî olarak kadrosunda bulunan Melik Sadreddîn'in bölgede yöneticilik yaptığı görülmektedir.

⁷³¹ Müstevfi, *Nuzhetu'l-Kulûb*, 75; Rezevî, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der 'Ahd-i İlhanân*, 116.

⁷³² Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 182.

⁷³³ Arrân, doğusunda Azerbaycan'ın bulunduğu işerişinde Gence şehrinin yer aldığı Güney Kafkasya'da bulunan geniş bölge. El-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 124-125.

⁷³⁴ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 255.

2.11.3. Şehzâde Yeşmut ve Şiremun Noyan

Emîr Argun'dan sonra Azerbaycan bölgesinde köklü olarak ilk idarî düzenlemeyi Hülâgu Han yapmıştır. Hülâgu, oğlu Yeşmut'u Arrân, Azerbaycan idareciliğine getirmiş ve şehzâde Yeşmut, Abaka Han zamanında da bu görevinde bulunmuştur. Hülâgu, Melik Sadreddîn'i de 1263 tarihi içerisinde Tebriz valiliğine getirmiştir. Hülâgu'nun 1265 tarihinde öldükten sonra da Curmagun Noyan'ın oğlu Şiremun Noyan, Azerbaycan'daki görevine devam etmiştir. Ayrıca Târîh-i Benâketi'nin aktardığına göre Şiremun'a Kerec⁷³⁵ şehrinin idareciliği de verilmiştir.⁷³⁶ Devletine merkezlik yapan Tebriz şehri bu dönemde farklı bir statüye sahip olup ayrıca atamaların yapıldığı bir şehir konumundaydı. Bu sırada Şiremun'da bu bölgede muhtemelen babasından devraldığı askerî işlerin başında bırakılmıştı.

2.11.4. Labid b. Ebi Rabia ve Muhazzibü'd-Devle

Daha sonra Argun'un ilhanlığı zamanında Vezir Sa'dü'd-Devle, Azerbaycan'dan sorumlu olarak Yahûdî Labid b. Ebi Rabia'yı ve akrabası olan Yahûdî hekim Muhezzibü'd-Devle Ebu Mansûr'u buraya tayin ettiği görülmektedir.⁷³⁷

Azerbaycan bölgesi İlhanlı devletinin toprakları düşünüldüğünde ülkenin merkezi konumuna sahip bir yapıda bulunmaktaydı. Anadolu, Kafkasya ve merkezî İran bölgelerinin hemen hemen birleştiği bir bölgede olup, ticarî açıdan ise Bağdad, Horasan Irak-ı Acem ve Rum diyarının kavşak noktası sayılmaktaydı. Ayrıca bölgenin iklimi Moğollar için önem arz ediyordu. At yetiştiriciliği için uygun bir ortama sahipti. Ünlü Mugan kışlağı⁷³⁸ ılıman iklim özelliği ile yine bu bölgede bulunmaktaydı. Ayrıca bu kışlak alanı Moğol tarihi boyunca tercih edilen bir bölgeydi.⁷³⁹

⁷³⁵ Kerec şehri Kazvin ve Tahran yolu üzerinde yer almaktadır. *Ferheng-i Cogğrafyâ-yi Îrân*, I, 178.

⁷³⁶ Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 271; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 427; Tetevî-Kazvînî, *Târîh-i Elfi*, VI, 4033; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 168; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 200-201.

⁷³⁷ Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 351; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 131; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 141-142; Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 144.

⁷³⁸ Kazvînî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l'Îbâd*, 644; Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengübertî*, 153.

⁷³⁹ Kâşânî, *Târîh-i Olcayto*, 31.

2.12. GÜRCİSTAN BÖLGESİNE TAYİN EDİLEN İLHANLI BÜROKRATLARI

Gürcistan bölgesi İlhanlı devletinin kuzeye açılan kapısı konumunda olması ve İlhanlı-Altın Orda sınırında bulunan bir bölge olması ile İran Moğolları için stratejik bir anlam taşımaktaydı. Bu durumuna bakılarak doğudaki Horasan bölgesi nasıl Çağatay ülkesiyle sınır olduğu için mühim ise, aynı şekilde Gürcistan bölgesi de Altın Orda devletine komşu olduğu için önemli idi.

2.12.1. İlhanlı Hâkimiyeti Öncesinde Bölgenin Moğollara Tabiiyet Durumu

Töregene Hatun, zamanında, Gürcistan da dâhil olmak üzere Körgüz'ün yönetiminde olan bütün bölgelerin idaresi Emîr Argun'a bırakılmıştı ve Şerefeddîn Hârizmî de Emîr Argun'a bu bölgede bitikçilik yapmaktaydı.⁷⁴⁰ Töregene'nin niyâbetinden sonra başkentten elçiler gelmiş ve bütün yöneticilerin saraya çağrıldığını bildirince, Emîr Argun, Sâhib-i Dîvân Bahâeddîn Muhammed'e Azerbaycan, Gürcistan ve Anadolu bölgelerinin yönetimine vekil olarak bırakmış, Buku'yu baskak olarak tayin etmiştir. Güyük Han'ın huzuruna varmadan önce Emîr Argun, maiyetinde bulunanlara verilen yarlığ ve payzaların hepsini toplatmış, huzura varınca Güyük Kaan'a ülke meseleleri hakkında görüşlerini bildirmiş ve şehzâdelerin kanunsuz olarak dağıttıkları payza ve yarlıklar hakkında görüşünü aktarmıştır. Onun sözlerine değer veren Güyük Han, daha önce yönettikleri toprakların yönetimini tekrar ona vermiş ve altın başlı payza ve yarlığ ile onu şerefletirmiştir. Emîr Argun, başkentten dönerken memurların her birini yeteneklerine göre görevlendirmiştir.⁷⁴¹

Mengü Kaan zamanında yine Gürcistan'ın da içinde olduğu Ön Asya bölgesinin yönetimi Emîr Argun Aka'ya verilmişti.⁷⁴² Argun Aka'nın yönetimi sırasında Moğol ülkesinin batısında vergi tahsil kalemini belirlemek için nüfus sayımı yapmıştır. Bu nüfus sayımı sonucunda halkın vergi tahsilinden kötü yönde etkilendiği dönemin kaynaklarında aktarılmaktadır.⁷⁴³ Emîr Argun, 1252'de Kaan'a bağlılığını arz etmiş ve

⁷⁴⁰ Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 419; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 186; Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 242-243; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 59-60; Şîrîn Beyânî, *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, (Çev. Mustafa Uyar), TTK Yay., Ankara 2015, 128.

⁷⁴¹ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 245-247; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 420-421.

⁷⁴² Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 25; Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 596-597.

⁷⁴³ Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, 71.

tekrar Gürcistan'ın da içinde olduğu Ceyhun sahasının batısı onun yönetimine bırakılmıştır.⁷⁴⁴

2.12.2. Hâce İzzeddîn

Hülâgu Han Ön Asya'ya geldikten sonra bu coğrafya için yeni atamalarda bulunmuş ve artık Emîr Argun'un görevi sembolik bir hal almıştı. Bu dönemde yeni atamaların yapıldığı görülmektedir. Hülâgu, bu bölgeye Hâce İzzeddîn'i Gürcistan valisi olarak atamıştır. Fakat Terek savaşından sonra vezir Seyfeddîn Bitikçi, Hâce Mecdüddîn Tebrîzî ile beraber Gürcistan valisi olan Hâce İzzeddîn'in de Hülâgu'nun emri ile katledilği bilinmektedir.⁷⁴⁵

2.12.3. David oğlu Sadun Mankaberli

Hülâgu Han zamanında Sadun Mankaberli adında bir Gürcü yöneticinin Hülâgu'nun itaatine girerek Gürcistan bölgesinde idareci olduğunu görmekteyiz.⁷⁴⁶ Hülâgu'dan sonra Abaka Han, Gürcistan'ın yönetimini Curmagun Noyan'ın oğlu Şiremun ve David oğlu Sadun'a verdi.⁷⁴⁷ Böylece diğer eyâletlerde olduğu gibi Moğol yönetimi yerel unsurlardan ve merkezden atanan valilerden Gürcistan coğrafyasında da istifade etmeyi bilmişlerdir.

2.12.4. Şehzâde Acay

Yine bu dönem içerisinde Mecdü'l-Mülk Yezdî, Şemseddîn Cüveynî'nin hizmetine girdikten sonra Şemseddîn Cüveynî tarafından Gürcistan'da ve civarında

⁷⁴⁴ Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 489; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 182; Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, III, 74.

⁷⁴⁵ Tetevî-Kazvînî, *Târîh-i Elfi*, VI, 4013.

⁷⁴⁶ Tetevî-Kazvînî, *Târîh-i Elfi*, VI, 4034; Ömer Subaşı, *Gürcü-Moğol İlişkisi-Güney Kafkasya 1220-1346*, Kitabevi, İstanbul 2015, 188-190.

⁷⁴⁷ Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 79-80; Ebu'l- Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*,48; Reşidüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, 743-744; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II,585; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 277.

nüfus sayımı ile görevlendirilmiştir.⁷⁴⁸ Ahmed Han'ın katlinden sonra Argun Han, Gürcistan'a kendi amcası Acay'ı yönetici olarak atamıştır.⁷⁴⁹

⁷⁴⁸ Müstevfi-yi Bâfkî, *Câmi'-i Müfîdî*, 123, 125.

⁷⁴⁹ Reşîdüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 152; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 113; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 143; Reşîdüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 808; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 622; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 344-345; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 137; Müstevfî, *Târih-i Guzîde*, 479; Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, 56; Faruk Sümer, "Argun", *DİA*, İstanbul 1991, III, 355-357.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İRAN MOĞOLLARINDA İDARÎ VE MALÎ TEŞKİLÂT

3.1. İRAN MOĞOLLARINDA BÜROKRASİNİN GELİŞİMİ

Moğollar, doğuda ve batıda zapt ettikleri topraklar üzerinde idarî, askerî, adlî ve malî sistemlerini kurmuşlardı. İdarî sistemlerin kurulduğu coğrafya ve uygulandığı toplumlardan etkilenmemesi şüphesiz ki düşünülemez. Moğol İmparatorluğu'nun idare ettiği topraklar üzerinde Hun, Göktürk ve Uygur Devletleri kurulmuş ve kendi dönemlerinde idarî yapıları ile hükmetmişlerdi. Moğol İmparatorluğu etnik yönden Türk coğrafyasına girdikten sonra, burada yaşayan toplulukları idaresi altına almış ve Türk unsurların hizmetlerinden ve deneyimlerinden istifade etmiş, böylece etkilenme sürecine de girmiştir. Cengiz Han'ın kurduğu devletin Ön Asya'daki temsilcisi olan İlhanlı Devleti bir yandan kuruluş döneminde Moğol müesseseleri aracılığıyla, diğer yandan da Ön Asya'daki Türk-İslâm nüfusunun yoğunluğuyla zaman içinde Moğol olma özelliğini de büyük ölçüde kaybetmiştir. Moğol devletinin hâkim olduğu Orta ve Ön Asya coğrafyasında Müslüman Türk nüfusunun yoğun ve etkin olması idarî değişim ve gelişimin erken dönemden itibaren başlamasına sebep olmuştur.⁷⁵⁰

Moğol döneminde idarî yapıdaki başarılı uygulama, düzeni sağlamasını ve muvaffakiyetini açısından iki şeye borçludur; bunlardan ilki iyi bir yönetim kadrosu ve diğeri ise geniş coğrafyalarda halk üzerinde uygulanan şiddetli baskı politikasıdır. Özellikle ikinci unsur o dönemde halkı ve yönetimi iyi analiz eden, toplumun temsilcisi durumunda olan şairler tarafından da tasvir edilmektedir. Bunlardan biri olan 'Ubeyd-i Zâkânî⁷⁵¹ durumu şöyle aktarmaktadır;

Moğolların baştan sona kadar hepsinin, önderi ve lideri olan Cengiz Han, milyonlarca suçsuz kılıç darbeleri ile yere sermedikçe, yeryüzünün padişâhlığını elde

⁷⁵⁰ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 115.

⁷⁵¹ 'Ubeyd-i Zâkânî hakkında detaylı bilgi için bkz. Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî*, 312-324; Sa'îd Nefisî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 201; Dihhudâ, "'Ubeyd-i Zâkânî'", (Haz. Muhammed Mu'în-Seyyid Ca'fer Şehîdî), *Lugatnâme*, Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., VIII, 11055; Safa, *Târîh-i Edebiyât der İrân*, III, 963-977; Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, (Çev. Hasan Almaz), II, 167-170; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynak Bilimi*, 304; Çiftçi, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, 300.

*edemedi.*⁷⁵²

Moğol istilası sonucunda bu yeni dönemde dünya tarihinde ilk sayılabilecek bazı gelişmeler de ortaya çıkmıştır. Büyük Okyanus'tan Akdeniz sahiline kadar birçok medeniyeti içinde barındıran bu büyük saha tek bir hükümetin kontrolü altına girmiştir. Bu durum aradaki siyasî engeller olmaksızın kültürlerin birbiri ile etkileşime girmesini sağlamıştır. XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Moğol istilasına uğrayan bütün bölgelerde ticarî durumun olumsuz anlamda etkilendiği bilinmektedir. Bu durum Moğolların ticarete önem vermesi ile bu büyük sahadaki ticaret yollarının güvence altına alınmasına ve tek bir hükümetin varlığı ise gümrük vergisinin tacirler lehine azalmasına sebep olmuştur.⁷⁵³ Moğol devletinin kurulması ile Asya dünyası ve Hristiyan Avrupa arasında elçiler vasıtasıyla siyasî ve ticarî ilişkilerin de kurulduğu bir dönem başlamıştır. Yine bu büyük siyasî ve idarî birlik Çinli, Uygur, Müslüman, Fars, Budist ve Hristiyan bilim adamlarının bir araya gelmesine de vesile olmuştur. Konumuz ile ilgili olarak idarî anlamdaki en dikkat çekici şey ise; bu dönemde Doğu Asya'da İranlı idarecilerin, Fars dilinin yer bulduğunu ve nüfusun yoğunluğuna bakılarak Müslüman olmayan memleketlerde Müslüman kökenli idarecilerin de hizmet vermeye başlamış olmasıdır.⁷⁵⁴ İdarî anlamdaki bu birlik yani coğrafyaların tek bir devlet altında toplanması aynı para biriminin, vergi sisteminin, ticaret kanunların ve malî sistemin uygulanmasına da sebep olmuştur.⁷⁵⁵

Moğol istilası öncesinde Orta ve Doğu Asya'da Uygurların uluslararası ilişkilerde önemli bir rol oynadıklarını görmekteyiz. Çünkü bu dönemde Uygurlar; İranlılar, Çinliler, Hindular ve Orta Asyalı kavimler arasında irtibatı sağlayan bir nitelikte idiler.⁷⁵⁶ Moğol devletinin geniş bir coğrafyaya hükmetmesi sonucunda farklı ırklardan olan bürokratların çok uzak noktalara memur olarak atandığı da bilinmektedir. Örneğin

⁷⁵² 'Ubeyd-i Zâkânî, *Kulliyât-i 'Ubeyd-i Zâkânî*, (Tsh. 'Abbâs İkbâl-Pervîz Âtâbekî), İntişârât-i Kitâbfurûş-i Zevâr, Tahrân 1321 hş., 172.

⁷⁵³ Petruşevsky, *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, I, 59.

⁷⁵⁴ Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 109; M. Tezcan, "İpekyolu'nun İran Güzergâhı ve İpekyolu Ticaretine İran Engelleme", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3/1, 2014 118; A. Haryendîş-M. G. Hüsrevâbâdî-M. Vahîd, "Esârât-i Hucûm-i Mogûl der Seyr-i Coğrafyânevisî", *Pejûheşhâyî Târih-i Îrân ve İslâm*, 11, 1391 hş., 80.

⁷⁵⁵ Z. V. Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, 15; M. B. Vosûkî, "Parçehâyî Devre-i Mogûl ber Esâs-i Noshe-i Hattî el Mürşid fî El Hesâb", *Pejûheşhâyî 'Ulûm-i Târihî*, 1, 1392 hş., 176.

⁷⁵⁶ Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 17; Kadyânî, *Târih Ferheng-i ve Temeddon-i Îrân der Devre-i Mogûl*, 28.

Uygur kökenli memurları Ön Asya, Avrupalıları ise Uzak Asya sahasında memur olarak görmek o dönem için mümkün bir durum idi. Hülâgu Han zamanında da Uygurlar, Ön Asya’da mülkî memur olarak bulunmaktaydılar.⁷⁵⁷ Fars kökenli memurlar yine bu dönemde Çin ülkesinde nüfuz kazanmaya başlamıştı.⁷⁵⁸ Zeydan’a göre Moğollar bu büyük harekât sonrasında tıpkı Arap fetihleri sonrasında olduğu gibi okuryazar memurlara ihtiyaç duymuşlar ve bu konuda da İranlılardan ve diğer unsurlardan faydalanmak zorunda kalmışlardır.⁷⁵⁹

Bu hususu Cüveynî de doğrulamakta, Cengiz Han ve ondan sonra gelen varislerinin yanında birçok müşavirin görev yaptığını, bunlarında hemen ekserisinin Uygur Türklerinden olduğunu söylemektedir. Moğol devletinin sivil idare kadroları Türklere, kısmen Çinlilere, Ön Asya’ya geldikten sonra da İranlılara ve diğer kavimlere açık tutulmuştur.⁷⁶⁰ Moğolların idaresi altında farklı dinlere mensup milletler olduğu gibi; hükümdârın, şehzâdenin, hatunların veya yüksek rütbeli memurlarının farklı din ve mezheplere inanmaları da normal bir durum idi.⁷⁶¹ Bu dönemde birçok Ermeni’nin, Moğolların diplomatik görüşmelerini de yürüttüğü bilinmektedir. Ermeni prensi Proş 1258 tarihinde Moğol elçilik heyetinin başında Bağdad’a gelmişti, yine Güyük Han ile Papa IV. İnnocent arasındaki görüşmeleri yürüten Sarkis adlı bir Ermeni diplomatın olduğu bilinmektedir.⁷⁶²

Moğol devletinin kurucusu olan Cengiz Han ve onun halefleri, boyun eğdirdikleri devletlerin memurlarından faydalanmışlardır.⁷⁶³ Bu dönemde Moğol devlet teşkilatında Noyanlar daima Moğol kabilelerinden seçildiği halde; yarguci ve bitikçiler Türklere ve diğer unsurlardan olabiliyordu. Sivil idarenin en başta gelen temsilcileri olan bitikçiler, Cengiz Han zamanında onun müşavirleri olup, çoğunluğu Uygur Türkleri arasından seçilmekteydi. Bu hususta *Târîh-i Cihânguşâ*’nın yazarı Ata Melik Cüveynî daha da ileri giderek âdete bu uygulama biçimini tenkit edercesine, Moğol devletinin kadrolarında görev alabilmenin ilk şartının Uygurca bilmek olduğunu söylemektedir. Bitikçilerin tutmuş olduğu Köke Debter “yeşil defter” devlet idare sisteminin işleyişini

⁷⁵⁷ Hodgson, *İslâm’ın Serüveni*, II, 317; Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, 16.

⁷⁵⁸ H. Ahmedî, “‘İlel Yûreş-i Mogûlân be İrân”, *Roşd-i Âmûzeş-i Târîh*, 7, 1390 hş., 39.

⁷⁵⁹ Zeydan, *İslâm Medeniyet Tarihi*, IV, 412.

⁷⁶⁰ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 117.

⁷⁶¹ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 176.

⁷⁶² Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, 33.

⁷⁶³ Spuler, *İran Moğolları*, 304.

göstermektedir. Ön Asya'daki yeşil defter Hülâgu'nun İran'a gelişine kadar Argun Aka tarafından tutulmuştur.⁷⁶⁴ Sivil idare unsurlarının Türklerden oluşması Moğol devletlerinde Türkleşmenin kaçınılmaz sonucunu doğurmuştu. Özellikle Uygurların bürokrasi alanında tesirlerini, Moğol devletinde etkin bir şekilde sürdürdükleri görülmektedir. İlerleyen dönemde ise halkının çoğunu Kıpçak Türklerinin teşkil ettiği Altın Orda Devleti yöneticilerinin İslâmiyeti kabul etmeleri hasebiyle Türkleştikleri çok açıkça görülmektedir.⁷⁶⁵

Güyük Han zamanında Argun Aka, İran umumî valiliğine, Mesûd Yalavac, Türkistan ve Maveraünnehr umumî valiliğine getirilmişti. Bunların liyakatlerine nişâne olarak arslan başlı birer tablet nişân (payza) verilmişti. Bu iki valinin maiyetinde olan memurların memuriyetleri berât ve tabletlerle sürekli hale getirilmiş ve onaylanmıştır. Birçok küçük beyliklere de görevlerinde kalmaları konusunda fermanlar gönderilmişti.⁷⁶⁶ Ataması yapılan büyük bürokratların yanlarında kendilerine bağlı olarak çalıştırdıkları memur sınıfının da, yani kendi kadrolarının da Büyük Han tarafından tasdik edilmesi, bu büyük bürokratların gittikleri bölgede daha rahat ve organize çalışmasını sağlamaktaydı. Ayrıca büyük vali veya bürokratların maiyetleri ile beraber tasdik edilmesi ya da göreve gönderilmesi onların, Büyük Han tarafından bir ekip olarak algılandığının da güzel bir göstergesidir. Moğol devletinin bürokratları ekipleri ile tasdik etmesi ve görevlendirmesi hiç şüphesiz, devlet işlerinin daha etkin yürütülmesi isteğinden kaynaklanmaktaydı.

Bu dönemde Çin ülkeleri hariç; idari olarak ülkenin taksimatı imparatorluk içerisinde iki büyük kısma bölünmüştü. Bu parçalardan ilki; İli çayı ve Ceyhun nehri arasındaki memleketler idi. Bunlar; Uygur ülkesi, Hoten, Kaşgar, Almalık, Kayalık, Semerkand ve Buhara idi. İkincisi ise; Ceyhun nehrinin batı tarafından Diyâr-i Bekr'e ve Anadolu hududuna kadar dayanıyor ve bu bölgeyi Körgüz idare ediyordu.⁷⁶⁷ Bu ifadeden anlaşıldığı üzere, Moğol ülkesi üç büyük kısma idarî olarak taksim edilmişti. İlki Çin ülkelerini ve Moğol ülkesini kapsayan doğu bölümü, ikincisi; Doğu Türkistan

⁷⁶⁴ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 118.

⁷⁶⁵ Yuvalı, "Cengiz Han ve Haleflerinin Devrinde Horasan'ın İdarî Statüsü", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, II, 1, s.227-228; M. C. Brose, "Moğol Hâkimiyeti Altında Uygurlar" *Türkler*, II, Ankara 2002, Yeni Türkiye Yay., 251; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 520-521.

⁷⁶⁶ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 596; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 168; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 224.

⁷⁶⁷ D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 183.

ve Orta Asya'yı Ceyhun nehrine kadar kapsayan Orta Asya Türk bölgeleri ve üçüncüsü ise; Ceyhun nehrinin batısında kalan sınırı Doğu Roma, Abbâsî Hilâfeti ve Memlûk coğrafyasına kadar uzanan bölge idi. Daha sonraki dönemlerde de görüleceği üzere, Moğollar bu büyük coğrafyayı ve yeni topraklar idarî olarak taksim etmeden yönetemeyeceklerini kavrayacaklardı. Bu taksimatta devletin merkezi konumundaki bölge ve coğrafi unsurlar da belirleyici olacaktır.

İlhanlıların bürokratik anlamda Büyük Kaanlığa bağlı olduğu bilinmektedir. Hülâgu, Mengü'den İran ve Batı Asya'daki ülkeleri fethetme emrini almış ve neticede Hülâgu tarafından fethedilen yerler onun mülkü olarak sayılacak ve Büyük Han bu mirasın hak sahiplerine devrine dikkat edecekti. Buna rağmen Kubilay'ın ölümüne kadar (1294) İlhanlı ülkesinin hükümdârlarının Büyük Han tarafından tasdik edilmesi gerekiyordu. Mesela Abaka, babasının ölümü üzerine han seçilmesine rağmen Çin'deki Kaan'dan hanlığının tasdik edildiğine dair haber gelene kadar İlhanlı tahta çıkmayı reddetmişti.⁷⁶⁸ İran'daki İlhanlı devleti uzun süre Çin'deki Büyük Kaanlığa bağlı kalmıştır.⁷⁶⁹ Cengiz'in halefleri Han'dan daha üstün olarak kabul edilen Kaan unvanını almışlardı. Ögedey yazışmalarında ancak bu unvanla anılır idi. İran'da basılan sikkelerde Büyük Han, Kaan ve el-azam ekiyle belirtilmişti. 1295'e kadar sikkelerde bu unvan bulunur ve böylece Büyük Han'ın üstünlüğü İlhanlılarca tanınmış olurdu. İlhanlı hükümdârlarının unvanlarında ise bir ortaklık yoktu. Mengü zamanında Hülâgu kendi için yalnızca Han unvanını kullanırdı. Kubilay döneminde ise Ön Asya Moğol hükümdarı "*İlhânü'l-Mu'azzâm*" veya "*İlhan*" unvanlarını kullanırlardı. Abaka, başta sikkelerin üzerinde sadece "*Kaanü'l-Âdil*" unvanını basarak Büyük Han'a bağlılığını göstermiş, İlhân unvanını ilave etmiştir. Gazan ise ilk olarak kendisi için Kaan unvanını kullanır ve böylece Büyük Han'dan bağımsız olduğunu göstermeye çalışmıştır.⁷⁷⁰

İlhanlılar ilk devirlerinde Cengiz Han'ın kurduğu Moğol devletinin bütün özelliklerini taşıdığı söylenebilir. Ancak bu devletin kurulmasından bir müddet sonra bu özelliğini kaybettiğini görmekteyiz. İlhanlı devleti Hülâgu zamanında ana devletin hemen bütün müesseselerini ve özelliklerini bünyesinde taşımakta idi. İlhanlı devleti, kurulduğu saha itibarıyla Türk, İran ve Arap unsurunun çoğunlukta olduğu eski bir

⁷⁶⁸ Devlet, "İlhanlılar", *DGBİT*, IX, İstanbul 1993, 80; Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 55.

⁷⁶⁹ A. Temir, "Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı", *Türkler*, VIII, Ankara 2002, Yeni Türkiye Yay., 262.

⁷⁷⁰ Uzunçarşılı, *Medhâl*, 177; Devlet, "İlhanlılar", *DGBİT*, IX, İstanbul 1993, 81.

coğrafya üzerinde vücut bulmuş ve karakter kazanmıştır.⁷⁷¹ İlhanlı hâkimiyeti dönem içinde Türk ve Fars unsurların münasebetlerini iyice artırmıştır.⁷⁷²

Moğollar, buldukları coğrafyada kendilerinden önce kurulmuş olan Türk devletlerinin idarî, malî ve askerî devlet geleneklerinden istifade etmişlerdir. Özellikle Uygurlardan idarî ve malî alanlarda istifade etmiş bulunmaktaydılar. İlhanlı devleti ise idarî ve malî anlamda Karakurum'daki Büyük Hanlık'ın bir uzantısı niteliğinde idi. Bu yüzden Hülâgu'nun Ön Asya'ya gelişinde doğu ve batı Türkistan bölgelerinden idarî ve malî sahada yardım alacağı kadroları da beraberinde getirmesi çok normaldir. Bu kadrolara baktığımızda bunların ekseriyeti Türkler oluşturmaktaydı. Ön Asya'nın dinî, ictimai ve iktisadî durumu ayrıca İlhanlı devletini yeni uygulamalara ve yeni yaşantıya da uymaya zorlamıştır. Bu şartlar altında İlhanlıların ve öncesinde bölgeye atanan Moğol idarecilerinin bölgenin potansiyel güçlerinden idarî ve malî sahalarda yararlandıklarını, işbirliği yaptıklarını ve bu unsurları iş başına getirdiklerini de görmekteyiz.

Hülâgu Han, Batınî ve Abbâsî meselelerini halledip ülkesinde yönetimi iyice yerleştirdikten 1256 yılından beri devam eden savaş ve kargaşa ortamını düzeltmek için bir takım düzenlemelere başlamıştır. Bu konuda ülkenin imârı için Fars unsurlardan özellikle yardım almıştır.⁷⁷³ Hülâgu Han, İran'da kendi hanedânı için yeni bir devlet kurmayı planlamaktaydı ve bu düşüncesi doğrultusunda dönem içinde aslında millî İran düşüncesini de kullanmak istemekteydi.⁷⁷⁴

Bu süreç içerisinde Cüveynî hanedânı, İlhanlı devletinde görev yaptığı birkaç yıllık dönemde bir kesimin yani İranlıların iş başına gelmesinde ve memleket işlerinde yetki sahibi olmalarına sebep olmuştur. Bu durum tabii olarak, İran'da meydana gelmiş olan yıkımların onarılmasına ve yeni imâr faaliyetlerini başlamasına bir ölçüde olsa fayda sağlamıştır. Böylece Moğollar arasında İran ve İslâm tesiri yavaş yavaş ictimai ve siyasî hayatın içerisinde yerleşmeye başlamıştır. XIII. yüzyılın birçok şairleri ki,

⁷⁷¹ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 117.

⁷⁷² M. F. Köprülü, "Yeni Fariside Türk Unsurları", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII, 1, İstanbul 1942, 10.

⁷⁷³ Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakınoğru'ya Etkileri", *AÜDTÇFTAD*, XX, 31, Ankara 2000, 7; M. M. Burûşkî, *Berresî Reveş-i İdarî ve Âmûzeşî Reb'-i Reşîdî*, Müessese-i Çâp ve İntişârât-ı Âsân-i Kuds-i Rezevî, Meşhed 1365hş., 15.

⁷⁷⁴ H. Ensârî, "İstulâh-i Millî "İrân" Vâhyâyî Dûbâre-i Ân der 'Asr-i İlhanân-i Mogül", *Ma'ârif*, 43/44, 1377 hş., 195.

bunların içerisinde Sa‘dî-i Şîrâzî, Humâm-ı Tebrizî⁷⁷⁵ de bulunur, Cüveynî hanedânın büyükleri ile ilişki içinde olmuşlar ve kendi eserlerini onların adına kaleme alıp şiirlerinde onlara övgüde bulunmuşlardır.⁷⁷⁶ Hülâgu ve Abaka Hanlar zamanında İranlı bürokratların devlet içerisinde etkin olduğu çok açık bir şekilde görülmektedir. Bu etki Argun Han zamanında kırılmaya çalışılmış, İranlı ve Moğol idarî unsuru Yahûdî kadrolarla dengelemeye çalışmıştır. Şemseddîn Cüveynî ve Emîr Buka’nın ortadan kaldırılması hadiseleri bu duruma açık bir örnek olarak gösterilebilir.⁷⁷⁷

Denilebilir ki, İran coğrafyası Hülâgu Han İran’a gelmeden önce, batıdaki Moğol toprakları ve tabii devletler siyasî ve askerî bakımdan Kafkasya’daki Curmagun, Baycu ve Elcigidey gibi genel askerî valilere; malî yönden ise Horasan’daki valilere yani sırasıyla Cin Timur, Körgüz ve Argun Aka’ya karşı sorumlu idiler. Hülâgu’nun gelmesi ile sivil ve askerî yönetim bu Moğol hükümdârın şahsında birleşmiş ve Hülâgu’nun Ön Asya’ya gelmesi ile sivil bir bürokrat olan Argun Aka’nın görevi fiilen sona ermiştir.⁷⁷⁸

Bürokratik olarak bir bağlılığı simgeleyen İlhan kelimesine gelince Büyük Han’a tabî il reisi manasında kullanılmıştır. Hülâgu Han, bu lakabı kardeşi Mengü Kaan’a bağlılığından tercih etmiştir. İlhanlılar ise; bir hanedân adı olan daha sonra Hülâgu Han’ın sülalesine mensup Moğollar için kullanılmıştır.⁷⁷⁹ Anlaşıldığı üzere, İlhan terimi Moğollar zamanında tabiiyeti ifade eden hanedân üyelerine has bir ıstılah olarak kullanılmıştır. Bu terim, hem bir prestij unsuru, hem de meşruiyet unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat bu dönemde İran coğrafyasındaki yerel halkın bürokratik kadroya olan güvensizliğini Hâfız’ın şu beyitlerinde çok açıkça görmekteyiz;

⁷⁷⁵ İlhanlı döneminin tanınmış şair ve şeyhlerindedir. Sâhib-i Dîvân Hâce Şemseddîn Cüveynî’nin çağdaşı, dostu ve yakın yardımcılarından. Sâhib-i Dîvân onun zaviyesi için yıllık bin dinar belirlenmiştir. Ayrıca şahadetinden önce yazdığı vasiyetnâme niteliğindeki mektubunda dostu olan Humâm-ı Tebrizî’yi de zikretmiştir. Hâce Nasîreddîn-i Tûsî’nin yanında eğitim gördüğü bilinmektedir. 1314 yılında vefat etmişti. Arapça ve Farsça şiirlerinin bir kısmında Şemseddîn Cüveynî’yi, Reşidüddîn Fazlullah’ı ve Kutbeddîn Şîrâzî’yi ve Olcayto Han’ı övmüştür; Safa, *İran Edebiyatı Tarihi*, II, 130-131; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûri*, I-II, 544-545; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 168-169; Baron, *Ez Sa‘dî tâ Câmî*, 196-197; Devletşâh, *Tezkiretu’ş-Şu‘arâ*, 164; Eyuboğlu, *İran Edebiyatı*, 79.

⁷⁷⁶ Safa, *Târîh-i Edebiyat der İrân*, III, 42-44; Safa, *İran Edebiyatı Tarihi*, II, 26-27; Humâm-ı Tebrizî, *Dîvân-ı Humâm-ı Tebrizî*, 15-17, 35, 74-75; Kadyânî, *Tesîr-i Ferheng ve Temeddun-i İrân der Cihân*, 264-265; Rezevî, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der ‘Ahd-i İlhanân*, 142.

⁷⁷⁷ M. Uyar, “İlhanlı Devletinde Yahûdî Bir Vezir: Sa’düddeve”, *TAD*, XXI/33, 2003, 129-130; İ. Erdem, “Olcaytu Han’ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakınoğu’ya Etkileri”, *AÜDTCFTAD*, 20, 31, 11.

⁷⁷⁸ Yuvalı, *İlhanlılara Tarihi I Kuruluş Devri*, 101.

⁷⁷⁹ Kadyânî, *Ferheng-i Câm’i-i Târîh-i İrân*, 160; Emîn, *Istılâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 49.

صحبت حکام ظلمت شب یداست نور ز خورشید جوی بو که بر آید
بر در ارباب بی مروت دنیا چند نشینی که خواجه کی به در آید

Hukkâm ile sohbet, yeldâ gecesinin karanlığı gibidir; ışığı güneşte ara, ola ki ortaya çıkar.

*Mürüvvetsiz dünya erbâbı kapısında, efendi isteğini yerine getirsin diye daha ne kadar oturacaksın ki...*⁷⁸⁰

İdarecilere ve hâcelere olan güvensizliğe rağmen bozulan düzenin sağlanması ve adaletin yerine getirilmesi için halk, yine yöneticiyi şikâyet mercisi olarak görmektedir. Bu durum halkın ne kadar güç bir vaziyette olduğunun acı bir gerçeğidir. Bu vaziyeti Evhâdî şöyle tasvir etmektedir;

مهل ای خواجه کین ز بو نگیران شهر و اروان کتند و ده ویران
چون ضرورت شود معاون کار ملک خود را معادلان بسپار
چکنی بر قلم زنان دغل تکیه بر ملک عقد داری وحل

Ey Hâce! Bu zavallıları avlayanların şehri alt üst ve köyü viran etmelerini engelle.

Zaruret zamanında ülkenin işini yönetimini ehline emanet et.

*Ülkeyi idare etmekte neden hilekârca kalem çalanlara dayanırsın.*⁷⁸¹

İdarî anlamda İlhanlılar, eski İran devletlerinin kapladığı sınırlarda hükmettikleri için bir nevi eski İranlı hükümdârların oynadığı rolü üstlenmişlerdir. Dolayısıyla bu değişmez jeopolitik vaziyet, onları da diğer İran hükümdârlarına düşen vazifeyi yerine getirme mecburiyetinde bırakmıştır.⁷⁸²

İlhanlılar, Büyük Moğol Kaanı'na tabii oldukları için İlhan denilen garp Moğolları devletin reisi Kaan tarafından seçimi tasdik edilen yöneticilerdi. Moğollarda

⁷⁸⁰ Detaylı bilgi için bkz. Hâfız-i Şîrâzî, *Dîvân-i Hâfız-i Şîrâzî*, Tsh. Seyyid Ali Muhammed Refî'î, Çâphâne-i Ârmân, Tahrân 1372 hş. 347; Bahâeddîn Hurremşâhî, *Hâfıznâme*, II, Şirket-i İntişârât-i 'İlmî ve Ferhengî ve İntişârât-i Surûş, 1367 hş., 792; Muhammed Rızâ Bozurger Hâligî, *Şâhnebât-i Hâfız*, İntişârât-i Zuvâr, Tahrân 1388 hş., 567; Hâfız, *Hâfız Divânı*, Trc. Hicabi Kırlangıç, Kapı Yay., İstanbul 2013, 234.

⁷⁸¹ Evhâdî-yi Merâgî, *Kulliyât-i Evhâdî-yi Merâgî*, Tsh. Sa'îd Nefîsî, İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahrân 1340 hş., 532.

⁷⁸² Devlet, "İlhanlılar", *DGBİT*, IX, İstanbul 1993, 65.

da bütün Türk devletlerinde olduğu gibi memleket Cengiz Han ailesinin müşterek malı sayılmıştır. Buna sahip olan aile efradı Büyük Han'ın yani Kaan'ın yüksek hâkimiyetini tanımaya mecbur idiler. Kaan da aile efradı ve kurultay kararı ile tayin edilirdi. Büyük Moğol Kaanlığı Cengiz'in oğlu Ögedey ailesinden sonra Tuluy'un oğlu Mengü'ye geçince (1251) kardeşi Hülâgu'ye İran'ı malikâne olarak vermiş, Hülâgu kuzey İran'da hüküm süren İsmâ'îllîleri ve Bağdad Abbâsî hilafetini ortadan kaldırmış, Köseadağ muharebesinden sonra Moğollara vergi vermeyi kabul edip bu sırada saltanat hırsları yüzünden idaresi ve asayişi bozulmuş olan Anadolu Selçuklu devletini de 1256 senesinde kendi nüfuzu altına almıştı.⁷⁸³

Bu dönemde Hatunların, Moğol bürokrasisinde saygın bir yeri bulunmaktaydı. Onlara meclislerde birinci dereceden mevki verme Moğollarda adetti. İlhanlılarda hükümdâr ailesinden olan kadınlar hükümdâr seçiminde oy kullanırlardı. Culus merasiminde şehzâde ve noyanlar ile beraber katılırlardı. İlhanlı hatunlarının çoğu ya asil Türk ya da Moğol ailelerine mensup idiler. Hülâgu Han, Anadolu Selçuklu hükümdârı II. İzzeddîn Keykavus'u ağır surette cezalandırılacağı sırada zevcelerinden Dokuz Hatun'un⁷⁸⁴ araya girmesi ve himayesi ile onu affetmiştir, yine İlhanlı veziri Şemseddîn Cüveynî, Ahmed Teküddâr'ın zevcesi Ermeni Hatun'a sığınarak kendisini hanın azabından kurtarmış ve vezârette kalmıştı; yine bu cümleden Selçuklu hükümdârı III. Alâeddîn Keykubâd da ölümden kurtulmuştur.⁷⁸⁵

Şehzâdeler arasında ise bürokrasiden kaynaklanan bir hiyerarşi anlayışı vardı. En büyük şehzâdeye "Aka" yani büyük kardeş ve küçüğe ise "İni" yani küçük kardeş denilir⁷⁸⁶, babası ilhan olan büyük şehzâde Horasan vilâyetine vali olarak atanırdı. Hülâgu Han, bunu kaide olarak koymuştu. Horasan valisi olan İlhanın oğlu hükümdârlığa nâmzet demek idi. Hükümdârın oğlu yoksa kardeşi Horasan valisi olurdu. Abaka Han, hükümdâr olduğu zaman kardeşi Tübşin Oğul'u Horasan ve Mazenderân'a ve diğer kardeşi Yeşmut'u Şirvan ve Derbend'e vali yapmıştı. Daha sonra Abaka'nın

⁷⁸³ Uzunçarşılı, *Medhâl*, 175; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 456-457.

⁷⁸⁴ Dokuz Hatun, Kerayit aşiretinden olup Onk Han'ın torunu ve İku'nun kızıdır. Hristiyan olan Dokuz Hatun, Hülâgu'dan sonra vefat etmiştir. Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, VI, 4018.

⁷⁸⁵ Uzunçarşılı, *Medhâl*, 191-194; H. Recebzâde, "Feth-i Bağdâd be Dest-i Mogûlân", *İrânşenâsî*, 2003/1382 hş., 1, 72.

⁷⁸⁶ Aka ve İni terimi için bkz. Emîn, *Istılâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 2-8; Uzunçarşılı, *Medhâl*, 195; Gaffârî-yi Kâşânî, *Târih-i Nigâristân*, 9.

oğlu Argun yetişince oğlunu Horasan valiliğine göndermişti.⁷⁸⁷ *Târihnâme-i Herât*'ın yazarı Seyfî Herevî'ye göre, Herat; Tübşin Oğul zamanında Barak hadisesini bir kenara bırakırsak rahat bir dönem geçirmiştir.⁷⁸⁸ Argun hükümdâr olunca Horasan valiliğine on üç yaşındaki oğlu Gazan tayin edilmişti.⁷⁸⁹

İlhan olmak için kurultayın ittifak veya ekseriyetle çoğunluk kararı lazımdı. İlhan kimi kendisine veliaht olarak gösterirse bazen onun, bazen de diğer oğul veya kardeşlerin hükümdâr seçildiği görülmüştür. Abaka Han son demlerinde iken oğlu Argun'u hükümdâr yapmak için bir kısım ümerâ ona haber göndermiş ise de muvaffak olamamışlar; Teküdâr taraftârları çoğunlukta olduğu için ve kan dökülmesin diye şehzâde Argun sukutü tercih etmiştir. Bazen de aile efradından biri kurultayın çoğunluk kararını tanımayarak salatanat davasında bulunurdu.⁷⁹⁰ Abaka Han oğlu Argun amcası Ahmed Teküdâr'ı, Baydu Han Geyhatu'yu, Gazan'da Baydu'yu mağlup ederek hükümdâr olmuştu. Argun, amcası Ahmed Teküdâr'dan Şîrâz ve Irak'ı istemiş, Ahmed Teküdâr ise Argun'un elindeki Horasan'dan başka bir yerin ancak kurultayda alınacak karara göre kendisine verilebileceğini belirtmiştir. Yine şehzâdelerin yetişmesi için Selçuklulardaki gibi onlara her anlamda refakat eden Atabey diyebileceğimiz görevlilerin olduğu bilinmektedir. Şehzâdeliğinde Gazan'ın Atabeyi Emîr Nevruz olmuştur.⁷⁹¹

Moğol dönemi bürokratik ortamına bakıldığında belli başlı etkenlerin olduğu çok açıktır. Bunlar Türk, Çin, İslâm ve Fars faktörleridir. Bu çerçevede içerisinde Moğol idarî yapısının şekillendiği bilinmektedir. Bu sistem kendinden sonra kurulacak olan devlet yapılarına da örnek teşkil edecektir.⁷⁹² Şüphesiz, bu örneği en iyi şekilde alıp geliştiren devlet Osmanlılar olacaktır.

⁷⁸⁷ Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 427.

⁷⁸⁸ Seyfî Herevî, *Pirâste-i Târihnâme-i Herât*, 82.

⁷⁸⁹ Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 54; Uzunçarşılı, *Medhâl*, 195; Akâ ve İnî tabiri Ravzatu's-Safâ'da birçok yerde daha çok kurultay toplantılarında devlet ileri gelenlerinin hiyerarşide büyük küçük herkesin katılımı için kullanılmıştır. Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 177; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî*, 38.

⁷⁹⁰ Uzunçarşılı, *Medhâl*, 180.

⁷⁹¹ Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 335; Uzunçarşılı, *Medhâl*, 196; Kadyânî, *Târih Ferheng-i ve Temeddun-i Îrân der Devre-i Mogûl*, 152.

⁷⁹² Hanîfî Şahin, "Abbâsîlerin Son Zamanlarından İlhanlıların Yıkılışına Kadarki Süreçte Şîî-Sünnî İlişkileri", *e-Mâkâlat Mezhep Araştırmaları*, VI/2, 2013, 18.

3.2. DÎVÂNLAR

Dîvân⁷⁹³, İslâm devletlerinde vezârethâne ve devlet işlerinin yürütüldüğü resmî daire anlamında kullanılmaktadır.⁷⁹⁴ Dîvân teşkilatında İslâmî dönem içerisinde İranlı kâtiplerin etkisinin olduğu, onların kayıt ve resmî işlem tarzının İslâm bürokrasisine geçtiği bilinen bir gerçektir. Bu resmî işleyişin, önceki dönemlerde olduğu gibi Moğollar zamanında da devam ettiğini görmekteyiz.⁷⁹⁵

Dîvân diyebileceğimiz sistemin temeli Moğol devletinde Cengiz Han döneminde atılmıştır. Cengiz, Uygur ve Çinli müşavirlerinin desteğiyle bir devlet dairesi teşkil etmiştir. Bu yapılanmada Ögedey ve Güyük zamanında birçok memurun çalıştığı bilinmektedir. Güyük Kaan zamanında devlet dairelerinin başında Bulgay Aka adında biri bulunmaktaydı.⁷⁹⁶ Cengiz Han zamanında devlet işlerinin yürütüldüğü dîvân yapılanmasında ilk dönemlerde Uygurların ve Çinlilerin olduğunu görmekteyiz, sonraki dönemlerde ise Hârizmli Müslümanlarında bu teşkilâtta etkin olarak yer aldıkları bililmektedir. Cengiz Han, Otrar'a ulaştığında Hârizmşâhların dîvân görevlilerinden olan Bedrüddîn 'Amîd, sultan tarafından suçlanmış ve bu yüzden Hârizm yönetiminden

⁷⁹³ Dîvân kelimesinin ortaya çıkışı ile ilgili çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetler, kelimenin menşeinin Farsça olduğu ihtimalini daha da kuvvetlendirmektedir. Bunlardan birincisine göre; Kisra Nûşirevân (Anuşirvan), bir gün kâtiplerinin yanına uğramış ve onların kendi kendilerine sayı sayıp, hesap yaptıklarını görmüştür. Bu duruma hayret eden Kisra, onlara hitâben, Farsça'da "deli" ve "mecnun" manasına gelen "dîvâne" kelimesini kullanmıştır. Bu yüzden hesap işleriyle uğraşan bu kâtiplerin ikamet ettikleri yere de "dîvâne" denilmiştir. Zamanla söyleniş kolay olsun diye bu kelimenin sonundaki "güzel h" harfi düşürülmüş ve kısaca "dîvân" kelimesi kullanılmıştır. İkinci rivayete göre ise; devlet işlerini iyi bilip, bu işlerde mütehassis oldukları ve gizli-açık her türlü devlet işleri ile karışık hesap işlerine kolayca vakıf oldukları için, devlet kâtiplerine, Farsça'da "şeytan" manasına gelen "dîv" kelimesinden türetilerek "dîvân" denildiği yönündedir. Sonra, bu kelime onların çalıştıkları yer için de kullanılmış ve böylece dîvân kelimesi ortaya çıkmıştır. Dîvân kelimesinin ortaya çıkışı hakkında verilen bu son bilgiler her ne kadar rivayet vasfı taşıysalar da, Farsça sözlüklerde geçen ve aslı Pehlevîce olarak gösterilen "dîv" kelimesinin hakikaten *dev*, *şeytan* anlamlarına gelmesi, hatta *deli*, *çılgın* manâlarına gelen "dîvâne" (dîv + âne) kelimesinin de ondan türemiş olarak gösterilmesi, söz konusu hikâyeleri biraz daha mantıklı hale getirmektedir. Detaylı bilgi için bkz; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, I, 90; İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 492; Mustafa Fayda, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilatı", *DGBİT*, II, 140; Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/ 750-847)*, TTK, Ankara 1997, 40; Abdülazîz-ed-Dûrî, "Divan", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 378; Seyyid Muhammed Mehdî Ca'ferî-Necme Derrî, "İcâd-i Dîvânihâ-yi Hükümeti der İslâm be Teklîdî ez İrânîyân", *Neşriyye-i Dânişgede-i Edebiyyât ve 'Ulûm-i İnsân Dânişgâh-i Şehîd Bâhner Kirmânî*, Sayı: 20, 51-52; Üçok, *İslâm Tarihi Emeviler, Abbasiler*, 135; Özgür Tokan, *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Âlâ*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2015, 39-42; Mu'in, *Ferheng-i Farsî*, II, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1353 hş., 1559; Mehmet Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük*, (2. Baskı), Say Yayınları, İstanbul 2010, 736.

⁷⁹⁴ Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târih-i İrân*, 390; Emîn, *Istîlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 138; Hasan Amîd, *Ferheng-i Fârsîyi 'Amîd*, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1349 hş., 673-674.

⁷⁹⁵ Kadyânî, *Tesîr-i Ferheng ve Temeddun-i İrân der Cihân*, 291; M. Muhammedî, *Ferheng-i İrânî ve Te'sîr-i Ân der Temeddun-i İslâm ve Garb*, Çâphâne-i Peymân, Tahrân 1323 hş., 80.

⁷⁹⁶ Spuler, *İran Moğolları*, 314-315;

ayrılarak Cengiz'e sığınmıştır. Daha sonra bu şahıs, Cengiz Han'a bağlanmış ve Hârizmşâh emirlerinin dilinden yalanlama mektupları yazarak Cengiz Han'a sadakat göstermeye çalışmıştır.⁷⁹⁷ Bu olaydan anlaşılacağı üzere; farklı ülkelerin dîvân görevlilerinin taraf değiştirerek Moğol devletinin siyasî kadrosunda yer almaya başladıklarını görmekteyiz. Böylece Moğol devleti kendi devlet kadrolarını güçlendirmeye başlamıştır. Deneyimli şahısların devlet işlerini yürütürken aynı zamanda devlet içerisinde siyasî duruşları ile yer edinmeye başladıkları açıkça görülmektedir.

Devlet sekreterliği olarak hizmet veren dîvânda, kanunları ve diğer resmî evrâkların muhafaza etmek ve düzenlemek için bir devlet arşivi kurma ihtiyacını Cengiz Han da hissetmiş ve bu anlamda bir müesseseyi kurmuştu. Resmî evrâklar ve kanunlar Bitikçi adı verilen sekreterlerin yardımı ile hazırlanırdı. Resmi evrâkların hepsi hükümdârın mührü ile tasdik edilirdi. Devlet sekreterliğinin Moğol, İran, Uygur, Kuzey Çin (Hitay), Tibet ve Tangut bölümleri mevcut olup, bunların kendilerine has kelimeleri veya bürokratik terimleri bulunuyordu. Resmî evrâklar yerine göre siyah (kara tamga) veya kırmızı (kızıl tamga) dört köşe bir tamga ile mühürlenirdi. Posta işlerinde ise yeşil tamga devlet dairesinde kullanılırdı.⁷⁹⁸

Güyük Kaan, o zamana kadar Moğol İmparatorluğu'nun baş kadısı “*Yeke Yarguci*” Nastûrî mezhebine mensup Bulgay'ı evrâkların, kanûnnâmelerin tanzimi ile görevlendirmişti. O, maiyetine aldığı birçok bitikçilerle görevi yürütmüştür. Onun emrinde bulunan memurlar; veznedârlık, yani vergilerin tahsili, elbise ve diğer eşyalara kıymet takdir etme gibi işlerle meşgul olmuşlardır. Dîvândan çıkan evrâkların baş köşesine (sağ üst köşe) dinî bir formül mahiyetinde “*Mengü Tengri Küçündür*”, yani “*Sonsuz Tanrı'nın Gücü ile*” ibaresi yazılmaktaydı. Moğollara yazıyı ilk olarak Naymanların öğrettiği kaynaklarda geçmektedir. Cengiz Han, Nayman Hanı'nın yanında bulunan Han'ın Mühürdârı Tatatunga⁷⁹⁹ (Ta-Tangg'a veya Taşatun) olarak da bilinen Uygur bilginini esir alıp onu evlatlarına öğretmen olarak görevlendirmişti. Bundan önce Moğollar kendi aralarında ve yabancılarla haberleşmeyi şifâhî

⁷⁹⁷ Nesevî, *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengübertî*, 40-41; Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, 494-495; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 26-27; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl*, İntişârât-i Negâh, Tahrân 1389 hş., 40.

⁷⁹⁸ Devlet, “İlhanlılar”, *DGBİT*, IX, İstanbul 1993, 82-83.

⁷⁹⁹ Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, 153.

yapmaktaydılar. Uygur Taşatun ile Moğollar arasında Uygurca yayılmış ve Uygurca'nın kullanımını 1204 yılından 1287 yılına kadar varlığını devlet geleneğinde sürdürmüştür. Cengiz Han'ın dîvânında Uygurca geçerli olmakla beraber, yazı hangi millete gönderilecekse, o dil ile yazılırdı. Bu işin yapılabilmesi için dîvânda değişik dil bilen birçok kâtip bulunmuştur. Bu kâtiplerin başında “*Yeke Bitikçi*” bulunur ve ayrıca gelir gider defterlerini kontrol eder, eyâletlere berâtlar yazar, eyâletlere gidecek olan bitikçilerin seçimini ile de ilgilenirdi. Ayrıca doğu ve batıdaki Moğol devletlerinde bulunan bitikçiler hanlık merkezindeki Yeke Bitikçi'ye bağlı idiler. Bu yönü ile merkeziyetçi yapıya sahip olan Cengiz İmparatorluğu zamanla bu özelliğini kaybetmiştir. Cengiz Han zamanından beri Moğol devletinin ilk teşkilat sisteminin Uygur asıllı Türkler tarafından oluşturulduğu bilinmektedir. Ayrıca Nayman Tatatunga ile Moğollar arasında devlet işlerinde mühür kullanma alışkanlığı başlamıştır.⁸⁰⁰

Mengü Kaan zamanında, İran'dan birçok İranlı bilgini Moğolistan'a getirilmiş, Karakurum'daki dîvânlar ve idâri yapılar için Farsça, Çince, Uygurca ve Tangutça bir sözlük de yazılmıştır.⁸⁰¹ Bu uygulama dîvânlarda çalışan memurların işini kolaylaştırdığı gibi, idarî açıdan onlara kılavuz diyeceğimiz bir yönerge oluşturulmuştur. Aslında bu sözlüğün hazırlanması genişleyen Moğol devleti içinde dîvân kurumunu ayrıca bir eğitim merkezi haline de getirmiştir.

Hülâgu Han, Ön Asya'ya gelirken yolculuğu sırasındaki yanında hazır bulunan sivil kadroya sahipti. Ayrıca Hülâgu gelmeden önce Kafkasya ve İran'da bulunan sivil ve askerî personel Hülâgu, Ön Asya'ya geldikten sonra tıpkı Baycu Noyan gibi onun hizmetine girecektir. Ancak Hülâgu'nun bu coğrafyadaki görevi olan, İsmâ'îlî ve Halifelik meselesini sonuçlandırmadan önce sivil idare ile pek meşgul olduğu söylenemez. İsmâ'îlîler ve Bağdad meselesini hallettikten sonra yani İran'a geldikten üç yıl sonra, idarî ve malî işlerini düzenleme fırsatı bulmuş ve ilk olarak da bir dîvân teşkil edilmiş, daha sonra elde edilen kıymetli malları saklamak için hazineye ihtiyaç

⁸⁰⁰ Spuler, *İran Moğolları*, 304, 315; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 121; Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, 153-155; A. T. Özcan, “Moğol Tarihine İlişkin Latince Kaynaklarda Uygurlar”, *SÜTAD*, 34, Konya 2013, 148; F. Ersoy, “Moğol Yazısının Tarihi Gelişimi ve Moğolların Kullandıkları Alfabeler”, *SÜTAD*, 22, Konya 2007, 395; *Moğolların Gizli Tarihçesi*, (Çev. M. L. Kaya), Kabalcı Yay., İstanbul 2011, 155-156; V.V., 411; A. P. Gündegül, “İlhanlılarda Sikke Formları”, *Türkler*, Ankara 2002, Yeni Türkiye Yay., VIII, 919; W. Barthold, “Cengiz Han”, İA, *MEB* Yay., III, İstanbul 1979, MEB Basımevi, 94; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 217; Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, 298.

⁸⁰¹ Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 158; A. Hâtemî-A. ‘Arabof, “Mogûlsitizî ‘Atâ Melik Cuveynî der Târîh-i Cihânguşâyî”, *Târîh-i İrân*, 66, 1389 hş., 32.

duymuştur. Bu döneme kadar hatunların ve şehzâdelerin masrafları vilâyetlerden temin edilmekte idi. İlhanlı devletinin hazine kurulduktan sonra gelir ve giderler yeni baştan düzenlenmiş oldu.⁸⁰²

Kalkaşendî, *Subhü'l-A'shâ* adlı eserinde bu dönemde kalem ehlinin yani dîvân çalışanlarının senelik olarak otuz tümen bin üç yüz dinâr kadar bir maaş aldıklarını bize aktarmaktadır.⁸⁰³ Ayrıca bu dönemde dîvân için ayrılan topraklar da vardı. Ve bu arazilerin gelirleri dîvân çalışanlarına maaş olarak verilmekteydi.⁸⁰⁴

Bu dönem içerisinde dîvân bürokrasinde farklı dinsel grupların da zaman zaman etkinlik kazandıklarını görmekteyiz. Sultan Ahmed Teküdâr'ın İslâm'ı kabulüyle bürokratik alanda devlet memurluğunda yükseliş kazanan Müslümanların bu konumu, Ahmed Teküdâr'ın tahtan indirilmesi ve şehzâde Argun'un İlhan olmasıyla yerini bürokraside Yahûdîlerin etkinlik olduğu bir duruma bırakmıştır. Yahûdî cemaatinin bu faaliyetleri Zencân'ın Ebher vilâyetinden olan Sa'dü'd-Devle'nin Argun Han'a vezir olması ile bilindiği üzere hız kazanmıştır.⁸⁰⁵

Bu dönem içerisinde İlhanlı dîvân teşkilatını net olarak taksim etmek mümkün değildir. Kaynaklarda; Dîvân-i A'lâ, Dîvân-ı Bozork, Dîvân-ı Vezâret, Dîvân-ı İsîfâ, Dîvân-ı Kazâ, Dîvân-ı İnşâ, Dîvân-ı Uluğ Bitikçi, Dîvân-ı Nazar, Dîvân-ı Hâlisât, Dîvân-ı Mutâlaa', Dîvân-ı Yargu, Dîvân-ı İmâret, Dîvân-ı Memâlik, Dîvân-ı İncû gibi adlar ile anılan belli başlı dîvânların varlığı bilinmektedir.⁸⁰⁶ Bu dîvânlardan bazılarının görevleri İlhanlılar zamanında şöyle idi;

3.2.1. Dîvân-ı Saltanat Makamı

Devletin diğer idari yapıları bu dîvâna bağlı olup genellikle sarayın ya da saray halkının meseleleri burada görüşülürdü.⁸⁰⁷

⁸⁰² Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 564; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 120.

⁸⁰³ el-Kalkaşendî, *Subhü'l-A'shâ*, IV, 426.

⁸⁰⁴ Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i Îrân der Devre-i Mogûl*, 98; Petruşevsky, *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, II, 5-8.

⁸⁰⁵ Safa, *Târîh-i Edebiyât der Îrân*, III, 116-117; Safa, *İran Edebiyatı Tarihi*, II, 39.

⁸⁰⁶ Rezevî, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der 'Ahd-i İlhanân*, 143; Bülent Yılmaz, *Celayirliler Kabile-Devlet*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2002, 338; Tuysuz, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları*, 223-224.

⁸⁰⁷ Yılmaz, *Celayirliler Kabile-Devlet*, 291; Tuysuz, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları*, 224-225; Ahmed Furûbahş, "Se Dîvân-i Mohm der 'Ahd-İlhânî", 82.

3.2.2. Niyâbet-i Saltanat Makamı

Memlûklerde, Anadolu Selçuklularında olduğu gibi İlhanlılarda da Niyâbet-i Saltanat mevcut olup, derecesi vezirle müsavi ve hatta bazen ondan üstün idi. Ahmed Teküdâr zamanında Emîr Soğuncak (Suncak) nâib-i saltanat yapılmıştır.⁸⁰⁸ Fakat Argun Han zamanında daimi olarak niyâbet usulü kaldırılmış, yalnız luzümlü hallerde hükümdâra vekâlet etmek için nâiblik oluşturulmuştu. Yani İlhan bir sefere ya da merkezden uzak bir yere gitiğinde tüm sorumluluk vekile ya da bu makama niyâbet edene geçerdi. İlhan Geyhatu, Anadolu'ya giderken Şiktur Noyan'ı İran'da nâib olarak bırakmıştı. Nâibi saltanat olacak kişinin işinin ehli ve dirayetli bir kişi olması gerekiyordu. Saltanat nâibi olan kişinin ülkedeki her şeyden haberdâr olması ve her şeyin aslını sorup soruşturması başlıca görevi idi.⁸⁰⁹

3.2.3. Dîvân-ı Bozork ve Sâhib-i Dîvân-ı Memâlik Makamı

Dîvân-ı Kebîr-i İlhânî veya Dîvân-ı İlhânî denilen İlhanlıların büyük dîvânı bütün devlet işlerinin görüşüldüğü makam olarak bilinmekteydi. Bu dîvân Sâhib-i Dîvân-ı Memâlik-i Âlâ, Sâhib-i Dîvân-ı Bozork veya Sâhib-i Dîvân-ı İlhânî bazen sadece Sâhib-i Dîvân olarak da bilinirdi. Askerî işler hariç devletin tüm malî, idarî işleri bu dîvânda görülürdü. Sâhib-i dîvân olan vezirlerden başka Vezir Nâibi, Müstevfi, İşrâfû'l-Memâlik Uluğ Bitikçi, Münşî-i Dîvân büyük dîvânın muhtelif şubelerinin başkanı veya nâzırları idiler.⁸¹⁰ İlhanlı devletindeki vezâret ve sâhib-i dîvânlığın Şemseddîn Muhammed Cüveynî zamanında onun şahsında bulunmuş, daha sonra bazı sebeplerle vezâret ve sâhib-i dîvânlık bazen ayrılmış bazen de aynı kişide tekrar toplanmıştı.⁸¹¹

Dîvân teşkilatına ait birçok terim Fars edebiyatında yerini bulmuştur. Uluğ Bitikçi terimi de bu Türkçe ve Moğolca kavramlardan biridir. Dönemin şairlerinden olan Pûr Behâ, Kasîde-i Mogûliyye adlı şiirinde bu kavrama yer vermiştir.

⁸⁰⁸ Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 367.

⁸⁰⁹ Muhammed b. Hindûşâh Nahçivânî, *Dustûru'l-Kâtib fî Ta'yînu'l-Merâtib*, İdâre-i İntişârât-i Dâniş, II, (Tşh. Abdülkerîm Alioğlu Alizâde), Moskova 1976, 92-94; Uzunçarşılı, *Medhâl*, 207.

⁸¹⁰ Nahçivânî, *Dustûru'l-Kâtib fî Ta'yînu'l-Merâtib*, II, 92-93; Uzunçarşılı, *Medhâl*, 209; Emîn, *Istîlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 143; Y. Yayla, *Kanuni Sultan Süleyman Devri Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Yapı (1520-1566)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2001, 37; Tuysuz, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları*, 226.

⁸¹¹ Uzunçarşılı, *Medhâl*, 209; Osman G. Özgüdenli, "Vezir", *DİA*, İstanbul 2013, XXXXIII, 89-90; Ahmed Furûgbahş, "Se Dîvân-i Mohm der 'Ahd-İlhânî'", 83.

بیلگه بتکجی قان اعظم آنک دارد ره بتکجی و راه بهی وادی

*Bahadırılık ve bitikçilik yolunda Büyük Kağan'ın Uluğ Bitikçisi'nin bilgisi, vardır.*⁸¹²

3.2.4. Vezâret veya Sâhib-i Dîvân Makamı

Devletin siyasi idaresinde İlhan'a birinci vezir yardımcı bir birimdir. Yine birinci vezirin yanında ona yardımcı olan nâib, yani birinci vezir vekili de bulunurdu. Memurları tayin etmek, tayinleri tasdik etmek ve malî işleri çevirmek birinci dereceden vezirin sorumluluğunda idi. Bazı durumlarda malî işlerin birinci vezirin elinden alındığını da görmekteyiz. Maliye vekâleti sıfatını taşıyan birinci vezir ile malî işlerin güdümü ile mükellef memurlar Sâhib-i Dîvân ismini taşırlardı.⁸¹³ Sâhib-i Dîvân, devletin maliye ve hazine bakanlığının başı duruunda idi. Müstevfi'ye yakın bir görevi vardır.⁸¹⁴ Bu makam anlaşılacağı üzere devletin genel koordinatörlüğünü yüklenmiş bir idarî yapıya sahip idi.

Moğol devletinin kuruluşundan beri malî işlerin sorumluluğu ise baş vezire ait olmuştur. Moğolların ünlü devlet adamlarından olan Cinkay, Ögedey zamanında baş vezir ve aynı zamanda “*Yeke Bitikçi*” olarak bulunuyordu. Cengiz ve Ögedey Hanlar zamanında sivil idarenin tanzim edilmesinde emeği geçen devlet adamlarından biri de Yeluçtsay (Ye Lu C'hu t'ia) olmuştur. Bu Çinli devlet adamı Çin'den alınması gereken vergi çeşidi ve şekli konusunda müşavir Mahmûd Yalavac ile anlaşmazlıklar yaşamıştır.⁸¹⁵

Yeluçtsay, Ögedey Kaan zamanında da baş müşavir olarak görev yapmıştır.⁸¹⁶ Özellikle Ögedey Kaan zamanında Yeluçtsay, devlet teşkilatının gelişmesinde büyük emek vermiştir. Onun tavsiyeleri ile ülke idarî olarak yapılanmaya sokulmuştu. Ögedey Kaan ülkesini bu dönemde on vilâyete taksim etmişti.⁸¹⁷ Kaan'ın yaptığı idarî ve malî düzenlemelerde baş vezirin tavsiyelerinden memnun kaldığı görülmektedir. Bu durum bize, Moğol devletinde idarî sisteminin başı olan merkez teşkilatın görevine sadık ve

⁸¹² Devletşâh, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, 183.

⁸¹³ Spuler, *İran Moğolları*, 307; Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i İrân der Devre-i Mogûl*, 89; M. Erkan, “Târîh-i Hesâbdârî”, *Hesâbdâr*, 224, 1389 hş., 31.

⁸¹⁴ Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târîh-i İrân*, 544.

⁸¹⁵ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 564; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 120.

⁸¹⁶ Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 136; Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i İrân der Devre-i Mogûl*, 65, Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl*, 120.

⁸¹⁷ Spuler, *İran Moğolları*, 305.

yöneticileri memnun edici bir şekilde çalıştığı sonucuna göstermektedir. Ayrıca bu işleyişin bizzat Kaan tarafından ödüllendirildiği de bilinmektedir.

Moğol devlet ricâli Cengiz Han'ı örnek alarak yerel unsurlardan özellikle bitikçi ve maliyeci olarak istifade etmişlerdir. Bunlardan mevkileri yüksek olanlar arasında doğuda sivil idarenin kurucularından ve baş vezirlerden olan Mahmûd Yalavac'ı; batıda ise Argun Aka'yı götmekteyiz. Büyük hanlık ve şube devletlerde siyasî ve idarî en büyük organ, kurultaydan sonra gelen birinci vezirlik makamı idi. Ancak Han veya İlhan ile büyük vezir arasında hakikî manasıyla resmî nüfuz sınırlaması yoktu. Bunun dışında Han ile baş vezir arasında bazı zamanlar Han'ın vekili olarak görülen nâib bulunmuştur.⁸¹⁸ Bu dönemde vezirlere, altın tamgalı menşûrlardan başka kemer verildiği de bilinmektedir.⁸¹⁹

Dîvân teşkilatı Marco Polo'nun seyahatnâmesine göre, Çin'deki Kaanlık'ta da mevcuttu. Büyük Kaan'ın önemli ve güçlü on iki beyi, ordu işlerini düzenlemeye yetkili bir kurula seçerdi. Bu kurul ayrıca subayların yaptıkları işleri belli gizlice takip ederdi. Kurul, Kaan'dan başkasına karşı sorumlu olmadığı için yüce kat anlamında "Tay" diye anılırdı. Bundan başka yine on iki beyden oluşan ve kaanlığın otuz dört ilinin yönetimiyle ilgili bütün alanlarda denetleme yetkisi bulunan bir üst kurul daha vardı. Bu mekanizma, Hanbalık'ta pek çok odası ve salonu bulunan büyük ve yüksek bir sarayda toplanırdı. Her ilin, yetkili oldukları alanlardaki işlerinin görülmesi için denetçiler ve yazıcılar seçilerek bu illere atanırdı. Bu kişiler vergi toplanmasını ve kullanılmasını ayrıca askerlik işleri dışından kalan tüm devlet işlerinin her aşamada yürüyüp yürümediğini denetlerlerdi. Bu idarî yapı ikinci denetleme kurulu anlamına gelen "Sing" adını taşırdı. Bu yapı da yalnızca Kaan'a karşı sorumlu idi.⁸²⁰

İlhanlı ülkesinde asiller ve kurultayın yanında ülkenin siyasî yönetiminde İlhan'a en yakın şahıs olarak baş bakan durumundaki veziri görmekteyiz. Bu şahıs hükümdârın temsilcisi olarak nâib unvanını da taşırlardı. Baş vezir genelde vezirlerin en yüksek derecesinde olan sivil memur durumunda idi. Vazifelerinin arasında memur tayini ve ülkenin idaresi bulunurdu. Malî idarenin vezirin sorumluluğundan bazı durumlarda ayrıldığını görmekteyiz. Şayet malî işleri de vezir yürütürse "Sâhib-i Dîvân" unvanını

⁸¹⁸ Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârîh*, 307; Yuvalı, *İlhanlılara Tarihî Kuruluş Devri*, 119; Dayı, "Mahmud Yalavac'ın Moğol İmparatorluğu'ndaki Faaliyetleri", *CRSS*, III, 67.

⁸¹⁹ Uzunçarşılı, *Medhâl*, 209.

⁸²⁰ Marco Polo, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, 98.

kullanırdı. 1256-1295 tarihleri arasında görev yapan baş vezirler; Seyfeddîn Bitikçi (1260-1263), Şemseddîn Muhammed Cüveynî (1263-1284), Emîr Buka (1284-1288), Sa'dü'd-Devle (1287-1291), Şikpur Noyan (1291-1292), Sadreddîn Ahmed Haledî Zencânî (1292-1295), Cemaleddîn Destcirdanî (1295)'dir. Vezirlerin üstün ve geniş yetkilere özellikle Argun Han ve Geyhatu Han zamanlarında sahip oldukları görülmektedir. Öyle ki Argun Han zamanında vezir olan Emîr Buka ve Sa'dü'd-Devle hemen hemen bütün devlet işlerine el atmışlardır.⁸²¹

İlhanlılar zamanında vezir geniş yetkilere sahip olup, ayrıca dîvândan çıkan müsvedde niteliğindeki işler vezirin bilgisi dâhilinde temize çekilirdi. Bu müsveddeler, temize çekildikten sonra yarlığ halinde, bu yarlığlara tarih atma vazifesi ile mükellef tarihçi bir kâtip tarafından tarihlenerek vezire getirilir, o da açık bırakılan mahale imzasını koyduktan sonra yarlığ tamamlanmış olurdu. Askerî işlerde yarlığ, Ulus Emîr'i yani beylerbeyinin emriyle ve onun gösterdiği tertip üzere tahrîr olunurdu.⁸²²

Bu kadar geniş yetkilere sahip olan bu vezâret makamındaki kişinin her an ölüm tehlikesi mevcuttu. Hülâgu Han zamanında vezir Seyfeddîn Bitikçi'yi idam ettirdikten sonra yerine Şemseddîn Cüveynî'yi vezir olarak atamıştır. Şemseddîn Cüveynî, vefatına kadar vezâret makamı ile Sâhib-i Dîvânlık makamını şahsında birleştirmiştir. İlhanlı vezir ve Sâhib-i dîvânları içinde Şemseddîn Cüveynî, İlhanlıların Nizâmü'l-Mülk'ü gibi olup âlim, edib ve fevkaledede teşkilatçı iyi görüşlü bir devlet adamı idi; vazifesinde müstakil olup İlhanlı devletini bir nizam ve kanun altında tutmak için çok çalışmış, İran Moğollarını bir devlet halinde teşkilatladırılmış ve nihayet 1282 senesinde Argun Han tarafından öldürtülmüştür.⁸²³

Azil ve yeni atama durumlarında tabii devletlerin kadrolarına mensup olan büyük memurların, itirazlarını içeren dilekçe niteliğindeki belgeleri İlhanlı devleti merkezindeki konu ile ilgili bürokratlara arz ettikleri bilinmektedir. Böylece tabii devletler için merkezden yapılan tayinlerde, merkeze bağlı olan tabii devlet memurlarının itiraz ve şikâyet hakkını kullanmaları bize bürokratik hiyerarşide aslında

⁸²¹ Spuler, *İran Moğolları*, 310-311; Nadir Devlet, "İlhanlılar", *Doğusunda Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IX, İstanbul 1994, Çağ Yay., 82.

⁸²² el- Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, IV, 423,428; Uzunçarşılı, *Medhâl*, 213.

⁸²³ Nahçivânî, *Dustûru'l-Kâtib fî Ta'yînu'l-Merâtib*, II, 73-92; Uzunçarşılı, *Medhâl*, 210; S. Porkârî, "Çâv Numâd-i Buhrân der Siyâset-i Dînî İlhanân", *Faslnâme-i 'İlmî- Pejûheşî 'Ulûmî İnsânî*, Dânişgâh-i El Zehrâ, 43, 1381 hş., 50.

İlhanlı merkezinin referans alındığını göstermektedir. Ayrıca bu durum, tabii devletlerin ne derece merkezî sisteme bağlı olduklarına da bir kanıttır. İlhanlı devleti bürokrasisi bağlı devletlerin bürokratik alandaki hürriyetini kısıtlamakta ve aslında bağlı devlet kadrolarını görünürde bağımsız fakat resmîyette tamamen kendine bağlı hale getirmiştir. Şikâyetlerin doğrudan merkezdeki sâhib-i dîvâna yapılması gerçekte onun bağlı olsun veya olmasın tüm İlhanlı devletinin sâhib-i dîvânı yapmaktadır. Böylece bağlı devletlere atanmış olan vezir statüsündeki devlet adamları, aslında merkezdeki sâhib-i dîvâna yardımcı olan memurlardan başka bir şey değildiler. Bu dönemde pervâneler, vezirler ve vergi memurları İlhanlı devletinin merkezî işlerini kolaylaştıran kişiler haline gelmişlerdi. Yine bu dönem içerisinde Selçuklu sultan ya da şehzâdelerinden çok kaynaklar Türkiye Selçukluları bünyesinde görev yapan memur sınıftan bahsedilmektedir. Selçuklu hanedânı bu dönemde sembolik bir duruma düşmüş, devlet işleri, İlhanlıların atadığı ya da onay verdiği kişilerce İran Moğolları yararına idare edilmeye çalışılmıştır.

Halkın bu dönemde Hâce unvanı ile görev yapan idarecilere pek güvenmediği de bilinmektedir. Halkın gözündeki yönetici karakterini Selmân-i Sâvecî'nin⁸²⁴ bir şiirinde açıkça belirtilmektedir;

خواجه از قول باز می گردد خواجه را شرط و قول و پیمان نیست
دلپذیر است قول او لیکن لیکنش باز گشت چندان نیست

Hâce sözünden döner, hâcenin şartı, sözü ve peymânı yoktur.

*Sözü gönül çekicidir fakat yerine getirmesi pek olmaz.*⁸²⁵

3.2.5. Niyâbet-i Vezâret Makamı

İlhanlı devletinde İslâmiyetin kabulünden sonra görülen bir dîvândır. Vezirin işlerinin çoğluğu yüzünden ona yardımcı olmak üzere bir memura verilmiş bu daireye, niyâbet-i vezâret denilmiştir. Vezir nâibi dîvândaki işleri vezire hulasa ederek ona arz

⁸²⁴ Detaylı bilgi için bkz; Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, 724; Devletşâh, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, 193-197; Sa'îd Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 202-203; Selmân-i Sâvecî, *Kulliyât-i Selmân-i Sâvecî*, (Tsh. 'Abbâs Alî Vefâyî), Encumen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahrân 1374 hş., 2-9; Safa, *Târîh-i Edebiyât der Îrân*, III, 1004-1013; Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, (Çev. Hasan Almaz), II, 175-178; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynak Bilimi*, 296; Çiftçi, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, 294-295.

⁸²⁵ Selmân-i Sâvecî, *Kulliyât-i Selmân-i Sâvecî*, 415.

ederdi. Başlıca vazifesi dîvân defterlerini, dustûr ve ruznamçeleri varidat ve masrifatı tetkik etmekte. Vezir nâibi, vezirin fazla meşguliyetinde dîvân işlerine nezaret ile evrak ve defterlere pervânesini koyardı.⁸²⁶

Târîh-i Olcayto'da 1307 (707 h.) yılının olayları anlatılırken Şemseddîn Cüveynî'nin nâibi olan Sâhib Tâceddîn Kazvînî isimli bir şahsın vefat ettiğinden bahsedilmesi, bize vezâret makamında niyâbet sisteminin var olduğunu göstermektedir.⁸²⁷ Bu dönemde devletin başında bulunan ilhandan sonra vezir, ülkenin en kudretli ve nüfuzlu kişi idi.⁸²⁸

3.2.6. Dîvân-i İstifâ, Defterdâr-i Memâlik veya Müstevfi Makamı

Dîvân-ı İstifâ, devletin mali işlerinin idare edildiği devlet dairesi, hesaplar, maaşlar ve bunlarla ilgili defterlerin tutulduğu dîvândır.⁸²⁹ İran Moğolları gerek daha evvel ve gerekse Müslüman olduktan sonra müstevfilik makamı için, Mansıb-ı istifâ veya İstifâ-yi Memâlik gibi malî ıstılahları da kullanmışlardı.⁸³⁰ İlhanlı devletinde ilk defa malî bir daireyi düşünen Şemseddîn Muhammed Cüveynî olmuştur. Ondan önce malî işleri hesap ve kitaba uygun olarak tesbit eden bir daire yoktu. İlk Defterdârî-i Memâlik ise, Nahçivânî tarafından hesaplardaki dürüstlüğü methedilen Seyyid Sadrüddîn Hamza olmuştur. Hülâgu'nun Bağdad, Irak ve Azerbaycan fütuhâtından sonra üç sene dîvân zabtı tutulmamıştı. Bunun üzerine Şemseddîn Cüveynî, hesaptaki hâkimiyeti ve siyâkat yazısıyla dîvân kayıtlarını tutmakta maharetli olan Hoca Cemâleddîn Münşî ile malî işleri tanzim için görüştü ve bu husuta bir takım kararlar alındı. Geçmiş olan üç sene zarfında Şemseddîn Cüveynî'nin al tamgasıyla vilâyet ve muhassıllara gönderilen berâtlar dîvâna geri gönderildi. Bunlar Cemâleddîn Münşî'ye verilmiş ve bu berâtlar bir deftere kaydedilmiştir.⁸³¹

Bu dönemde müstevfilerin siyâkat yazısını bilmemleri zarûrî idi. Müstevfi

⁸²⁶ Nahçivânî, *Dustûru'l-Kâtib fî Ta'yînu'l-Merâtib*, II, 122-125; Uzunçarşılı, *Medhâl*, 213; Yılmaz, *Celayirliler Kabile-Devlet*, 294.

⁸²⁷ Kâşânî, *Târîh-i Olcayto*, 74.

⁸²⁸ Recebzâde, *Â'in-i Keşverdâri der 'Ahd-i Vezâret-i Reşidüddin Fazlullah Hemedânî*, 14.

⁸²⁹ Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târîh-i Îrân*, 390; Meryem Gül, *Hârimzâhlar*, Bağaziçi Yay., İstanbul 2014, 115; Ahmed Furûgbahş, "Se Dîvân-i Mohm der 'Ahd-İlhânî", 84.

⁸³⁰ Nahçivânî, *Dustûru'l-Kâtib fî Ta'yînu'l-Merâtib*, II, 94-105; Uzunçarşılı, *Medhâl*, 213; Emîn, *İstîlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 139.

⁸³¹ Nahçivânî, *Dustûru'l-Kâtib fî Ta'yînu'l-Merâtib*, II, 127-129; Uzunçarşılı, *Medhâl*, 214-216; Ahmed Furûgbahş, "Se Dîvân-i Mohm der 'Ahd-İlhânî", 80.

dîvânında defter-i câmi, defter-i mukarrer, defter-i avarice, defter-i haracî, mukarrer-i dîvân, defter-i kânûn, defter-i tevcihât, defter-i ruznamçe isimleri ile tutulan yedi defter siyâkatle yazılmıştır.⁸³² Müstevfiler eyâletlerdeki varidatını vezirlerin emirleriyle ve maiyetindeki memurlar vasıtasıyla serşomâr, hâneşomâr, bağşomâr ve kopçur adındaki vergileri toplardı. Bu dönemde yetişkin erkekler hane vergisi ödüyorlardı. Bu sistem Moğol döneminde de devam ettirilmiş ve buna serşomâr adı verilmişti.⁸³³ İlhanlılar malî sistemleri, malî kanunları kendilerinden evvel gelen devletlerden almış olmakla beraber muntazam bir hale sokmuşlardır. İlhanlılarda hazineye ait arazi ile bazı vergi ve rüsumun iltizam usulüyle satarlardı ayrıca araziler mukataalara ayrılmıştı.⁸³⁴

Moğol döneminde vergi ve bu vergileri tahsil eden yetkililer konusunda halkın muzdarip olduğu bilinmektedir. Bu durum şairlerin şiirlerine de yansımıştır. Dönemin ünlü şairlerinden Selmân-i Sâvecî de istifâ dîvânı çalışanlarından şikâyet etmektedir;

خسروا نایبان اسـ تیفـا کار بر من دراز می گیرند
 وجـه پـار و امسـالم می دهند و فراز می گیرند
 پنج امسال می دهند ولی چار پارینه باز می گیرند

Ey pâdişâh, istifa görevlileri, benim için güçlük çıkarırlar.

Geçen ve bu yılki hakkımı verirler, ama sorun çıkarırlar.

*Bu yılın beşini verirler ama geçen yılın dördünü alırlar.*⁸³⁵

⁸³² Emîn, *Istılâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 219; Muhittin Serin, “Siyâkat”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 291-292; *Medhâl*, 216; Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddun-i Îrân der Devre-i Mogûl*, 90-91; C. Elitaş-O. Güvemli- O. Aydemir-M. Erkan-U. Özcan-M. Oğuz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda 500 Yıl Boyunca Kullanılan Muhasebe Yöntemi: Merdiven Yöntemi*, Ümit Matbaacılık, Ankara 2008, 95.

⁸³³ Kenanoğlu, M. M., “Vergi”, *DİA*, İstanbul 2013, XXXXIII, 55.

⁸³⁴ Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 554; Uzunçarrşılı, *Medhâl*, 217; Petruşevsky, *Târîh-i İctimâ'î-İktisâdiyi Îrân der Devre-i Mogûl*, 59, 64; Mes'ûd Ferşidniyâ-Sûsen Rahmânyân, “Mâlîyât der Devre-i İlhanân”, *Âmûzeş-i Târîh*, 35.

⁸³⁵ Selmân-i Sâvecî, *Kulliyât-i Selmân-i Sâvecî*, 429.

3.2.7. Dîvân-i İşrâf, İşrâf-i Memâlik Makamı

İşrâf sözcüğü sözlükte yükseğe çıkmak, yüksekten tepeden bakmak; hâkim olmak; gözetlemek, denetlemek; bir şeyden haberdâr olmak; yakın olmak, ölüme yaklaşmak gibi anlamlarda kullanılmıştır.⁸³⁶

Dîvân-i İşrâf, teftiş görevi olan önemli dîvânlardan biriydi.⁸³⁷ Bu vazife sahibi, genel müfettiş olup memleket dâhilinde dîvâna ait işlerin teftişine görevliydi. Kendisine ayrıca Müşrîf-i Memâlik de denilirdi. Hiç bir şey müşrifin teftişinden hariç kalamazdı. Lüzum hâsıl oldukça bunun maiyetinde bulunan ve işrâf denilen memurlar vilâyetleri teftiş ederlerdi. İlhanlıların ilk zamanlarında bu vazifenin doğu ve batı işrâflığı olarak iki kısım olduğu görülmektedir. Hülâgu, İran'a ilk geldiği zaman Moğolların batı memleketleri işrâfî Cemâl Has Hacib idi. Bu makamda görevli olan teftiş işlerinde hazine ve varidat asker maaşlarını tetkik ile suistimal yapılmamasına dikkate ederdi. Dîvân erkânı onun fikrinden istifade ederdi. Vazifesine ait dîvân kayıtlarında Müşrîf-i Memâlik'in nişân ve pervânesi bulunması icap ederdi. Tayin olunacak memurların tayin hususları ile ilgili amillerin İşrâf-ı Memâlik'in görüşünü alırlardı. İşrâf-ı Memâlik bütün muamelâta ve memurların ahlak, mesai ve seciyelerine vakıf olup bunu, vilâyetlere göndermiş olduğu müşrifler vasıtasıyla vilâyetlerdeki malî durumdan haberdâr olurdu.⁸³⁸

3.2.8. Nâzır-ı Memâlik Makamı

İlhanlılarda bu vazifede olan kişi büyük dîvân işlerini tanzim ve malî işlere ait hazine işlerini tertip ederdi. Emirlerin, tümen beylerinin ve dîvâna müdâvim kâtiplerin ve sâir sınıfların maaşlarını verir, rütbe ve memuriyetlerin tevcihinde görüşü alınırdı. Bütün dîvân evrâkı ve berâtlar muhtelif dîvân defterleri yargunâmeler, bu üst düzey

⁸³⁶ Ahmed Hasan ez-Zeyyat, Hammad Abulkâdir, İbrahim Mustafa, Muhammed Ali en-Neccâr, *el-Mu'cemu'l-Vasıt, I-II*, Çağrı Yay., İstanbul 1986, 449; Ferid Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (5. Baskı), Aydın Kitabevi, Ankara 1982, 559.

⁸³⁷ Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târih-i İrân*, 390; Meryem Gül, *Hârimşahlar*, 118.

⁸³⁸ Nahçivânî, *Dustûru'l-Kâtib fî Ta'yînu'l-Merâtib*, II, 111-114; Uzunçarşılı, *Medhâl*, 218; A. Kadyânî, *Târih Ferheng-i ve Temeddun-i İrân der Devre-i Mogûl*, 89-90; Şemîs Şerîk Emîn, *Istılâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 139,220; Tuysuz, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları*, 111-114.

memurun pervânesi ile yazılırdı. Bu görevlinin emri altında olmak üzere vilâyetlerde memurlar bulunmaktaydı.⁸³⁹

3.2.9. Uluğ Bitikçi ve Münşî-i Dîvân-ı Bozork Makamı

Uluğ Bitikçi'nin başakanlığını yaptığı Dîvân-i İnşâ, devletin yazışma işlerinin yapıldığı devlet dîvânıdır.⁸⁴⁰ Uluğ Bitikçi, İlhanlı büyük dîvânının başkâtibiydi. Bu görevli dîvândan sâdır olan emirleri, kararları yazar ve dîvâna ait malî işleri takip ve tahsil ederdi. Dîvân azaları ile görüşür ve fikirini belirtirdi. Dîvânın varidât ve masarifât defterlerini tetkik eder ve dîvân kayıtlarını zabt ederdi. Dîvân işlerinin en üst mercii durumunda idi. Eyâletlerdeki dîvânlarda bulunan bitikçileri Uluğ Bitikçi seçer verilmesi lazım gelen berât ve vesikâlarda Uluğ Bitikçi'nin müsaadesiyle yazılırdı.⁸⁴¹

İlhanlı dîvânındaki bitikçiler ve bahşiler tarafından yazılan ferman ve emirler gönderilecek milletlerin lisan ve yazıları ile yazmak kanundu. Bağdad ve Irak-ı Arap taraflarına gidecek hükümler Arapça, İran ve diğer Fars lisanı konuşan veya resmî yazışması Farsça olan yerlere, devletlere Farsça, Türklere ve Moğollara kendi lisanları ve yazılarıyla hüklümler giderdi. Bundan dolayı İlhanlı dîvânında muhtelif lisan ve yazıları bilen muhtelif din ve mezhebe mensup Bahşiyân ve Bitikçiyân-ı Dîvân denilen inşâ dairesi vardı. Bahşilerin en itibarlısı ilhanın yanında olan Moğol hükümlerini ve onlara ait yazıları bazen bizzat yazmak ve bazen yazdırmak ile meşgul olan Moğol Ahkâm Kâtibi idi.⁸⁴²

Uluğ Bitikçi'nin gözetiminde dîvân işlerinin yapıldığı resmî daireye İnşâ-i Memâlik veya Dîvân-i Resâil denirdi. Bu dairede herkesin derece ve rütbesine göre farklı tabirler kullanırdı.⁸⁴³ Bu dairenin inşâ muamelâtına hiç kimse müdahale edemezdi. O nasıl münasip görürse öyle yazardı, maiyetinde bir kalem heyeti vardı. Ve bunların hepsi yüksek kalem sahibi âlim kişilerdi. Büyük dîvân münşîsi dîvândaki muayyen maaşından başka berât, menşûr ve misallerden de inşâ hakkı namıyla maaş

⁸³⁹ Nahçivânî, *Dustûr-ül Kâtib fî Ta'yînu'l-Merâtib*, II,108-111; Uzunçarşılı, *Medhâl*, 219; Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i Îrân der Devre-i Mogûl*, 90;

⁸⁴⁰ Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târîh-i Îrân*, 390; Meryem Gül, *Hârimşahlar*, 109.

⁸⁴¹ Nahçivânî, *Dustûr-ül Kâtib fî Ta'yînu'l-Merâtib*, II, 105.108; Uzunçarşılı, *Medhâl*, 219; E. Afyoncu, "Nişancı", *DİA*, XXXIII, İstanbul 2007, 156-158; Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i Îrân der Devre-i Mogûl*, 90; Emîn, *Istulâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 31; Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târîh-i Îrân*, 128.

⁸⁴² Uzunçarşılı, *Medhâl*, 219-220.

⁸⁴³ Uzunçarşılı, *Medhâl*, 220.

alırdı. İlhanlı devletinde diğer devletlerle olan yazışmalar Farsça, Uygurca ve Arapça yapılırdı, fakat Farsça daha sık görülmektedir. Mengü Kaan zamanında Papa'ya yazılan mektup ve Ögedey Kaan'ın Sultan Alâaddîn Keykubâd'a göndermiş olduğu nâme de Farsça idi. Sultan Ahmed Teküdâr'ın Mısır'a gönderdiği mektup ise Arapça yazılmıştı. İlhanlıların nüfuzu altındaki milletlere giden yazışmalar çoğunlukla Farsça yapılırdı.⁸⁴⁴

3.2.10. Niyâbet-i Hazret Makamı

Selçuklular, Moğolların nüfuzuna girdikten sonra Konya'da Selçuklu sultanının nâibliğinden başka, Moğollarında orada bir nâibi bulunuyordu. Bu Moğol nâibine Nâib-i Hazret ve makamına da Niyâbet-i Hazret denilirdi. Bu suretle nâib tayini yalnız Selçuklulara mahsus olmayıp diğer Moğol nüfuzu altında bulunan bütün hükümetlerde ve hatta İlhanlılarda da vardı. Nâib, memleketteki tüm ahvalinden Han'ı haberdâr ederdi. Köseadağ savaşıdan sonra Nâib Şemseddîn Isfahanî, Batu Han'ın yani Sayın Han'ın yanına gittiği zaman Batu Han ona Selçuklu memleketlerinin Moğollar namına niyâbetini de vermişti. Bu suretle Şemseddîn Isfahanî hem Selçukluların hem de Han'ın Selçuklu ülkesindeki nâibi olmuştu. Daha sonra ise niyâbet-i hazret rütbesine sahip olduğu halde Selçuklu vezirliğine de tayin olunmuştu. Şemseddîn Muhammed Isfahanî katledildiği zaman Altın Orda hükümdarı Batu Han, bir elçi göndererek bu elçiyi Isfahanî'nin katillerini bulması için görevlendirmişti. Batu Han, ayrıca Selçuklu sultanını da yanına davet etmiştir. Bu sırada Anadolu'da üç kardeş İzzeddîn, Rükneddîn ve Alâaddîn hükümet etmekte olduklarından bunlar Batu'nun davetine en küçükleri olan Alâaddîn'i göndermişlerdir. Cimri hadisesinden sonra İlhanın yanından gelen Melikü'l-Ümerâ Celâleddîn Müstevfî, Moğollardan getirdiği yarlıkla niyâbet-i saltanat makamının da kendisine verildiğini beyan etmiştir. Daha sonra İlhanlı nâibliği Selçuklu saltanat nâibliği ile birleşmiştir. İlerleyen dönemde Mücireddin Emirşah'ın, her iki niyâbeti kendisinde topladığı görülmektedir.⁸⁴⁵

⁸⁴⁴ Uzunçarşılı, *Medhâl*, 221.

⁸⁴⁵ İbn Bîbî, *Selçuknâme*, 200-201; Müneccimbaşı, *Câmi'ü'd-Düvel*, II, 95; Uzunçarşılı, *Medhâl*, 94.

3.2.11. Dîvân-i İncû ve Dîvân-i Dâlây Makamı

Dîvân-i İncû ve Dîvân-i Dâlây, İlhanların has arazilerinin işlerinin yapıldığı idaredir.⁸⁴⁶ Dalay, Türkçe ve Moğolca'da okyanus, deniz, engin çöl manasına gelen bir kelime olup, bazı unvanlara verildiği gibi Dîvân'a (devlet hazinesi), yani umuma ait araziye ifade eden bir terim olarak da de kullanılmıştır.⁸⁴⁷

3.3. RESMÎ DİL VE YAZI

Moğol yazılı tarihi, halkına Uygur yazısını kendi dillerine uyarlamalarını emreden Cengiz Han ile başlar.⁸⁴⁸ Bir zamanlar Moğol sarayında tutulan Altın Defter adıyla bilinen resmî tarih kayıtları mevcut olup, bunların büyük bir kısmı Fars ve Çin kaynaklarınca da doğrulanmaktadır.⁸⁴⁹ Cengiz Han zamanında Uygurca yaygın bir hale getirilerek bu yazı, Moğolların okuryazar kesimi ve kâtipleri arasında öğrenilmeye başlanılmıştır. Bu dönemde Moğolca, Uygur harfleri ile yazılıyordu. Ayrıca Ruysbroeckli Willem seyâhatnâmesinde Moğolların Uygur yazısını benimsediklerini ifade etmektedir.⁸⁵⁰

Cengiz Han işgal hareketleri içinde Uygurların ülkesine yönelmiş ve itaatı aldığı Uygurlardan yazıyı öğrenmiştir. Daha sonra benimsenen bu alfabeye Uygur yazısına Moğol yazısı adını bile vermişlerdir.⁸⁵¹ Moğollar, Uygur yazısını, alfabesini ve dîvân teşkilatını Uygurlardan almışlardır.⁸⁵² Uygur alfabesi Moğol hâkimiyeti ile resmî yazı olmuş ve Moğol coğrafyasına yayılarak yeniden bir canlanma evresine girmiştir. Pekin'den Karakurum'a Tebriz'den ve Merağa'ya kadar dönem içerisinde Uygur yazısının yayıldığı görülmektedir.⁸⁵³ Uygur yazısının daha sonraki dönemlerde de İran

⁸⁴⁶ Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târih-i İrân*, 390-391; Emîn, *Istulâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 134,143-144.

⁸⁴⁷ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 145; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 182.

⁸⁴⁸ Marshall, *Doğudan Yükselen Güç Moğollar*, 7.

⁸⁴⁹ Marshall, *Doğudan Yükselen Güç Moğollar*, 8; Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, I, 453.

⁸⁵⁰ Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 19; Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, (Çev. Zülal Kılıç), Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, 36; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl*, 31.

⁸⁵¹ Carpini, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi (1245-47)*, 68-69; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 412.

⁸⁵² İ. Onay, "Cengiz Han'ın Devletinde Türk Kültününün Etkisi ve Katkısı", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/4, Ankara 2012, 2447.

⁸⁵³ Y. Yasin, "Uygur Yazısının Tarihi Dönemleri ve Yayıldığı Bölgelere Genel Bir Bakış", *Dil Araştırmaları*, 9, Ankara 2011, 95-96.

coğrafyasında görüldüğünü Hâfız Ebrû'nun *Zubdetu't-Tevârih* adlı eserinden öğrenmekteyiz.⁸⁵⁴

Yazı işleri Moğol devletinin başlangıcında Ye Lu chu Cai ve Zhenhai'nin elinde idi. Genel idare nazırlığı rütbesine yükselen bu iki kişi ülkenin bütün işlerini yürütmeye başlamışlardı. Önceden Moğollarda müşavirlik makamı olmadığından onlar “*bi che chi*” (bitikçi) diye adlandırılmışlar, fermanlar başta olmak üzere her çeşit yazışma işleri ile ilgilenmişlerdir.⁸⁵⁵ Ayrıca diğer milletlerin yazılarını kullanarak yazı ve evrak işlerine bakanlara da bitikçi denilmiştir.⁸⁵⁶ Zhenhai, aslen Uygur olup, Uygur memleketinde bütün yazışmalar Uygurca yapılmakta ve bunu Zhenhai yürütmekteydi. Bu dönemde Çin, Kitan ve Cürçen gibi bölgelerde bütün yazışmalar sadece Çince yapılırdı. Çince yazışma işini de Ye Lu chu Cai yürütmekteydi. Bununla beraber her yazının altında gün ve tarihten sonra Zhenhai, Uygurca yazı ile onay kısmını eklerdi. Böylece iki müşavir, tamamlanan yazı ve evrakları karşılıklı olarak kontrol ederlerdi. Zhenhai sadece Uygurca'yı değil, Çinceyi de büyük ölçüde bilmekteydi. Bu dönemde Moğol devlet hizmetinde görev almak için Uygurca öğrenmek bir zaruriyet olmuştur.⁸⁵⁷

Moğollar yazıyı ilk olarak Naymanlardan öğrenmişlerdir. Moğollar, Nayman Hanı'nın yanında bulunan Hanı'nın Mühürdârı Ta-Tangg'a “Taşatun” adındaki Uygur bilginini esir alınıp onu Cengiz Han evlatlarına öğretmen olarak görevlendirmişlerdi. Uygur Taşatun ile Moğollar arasında Uygurca yayılmış ve Cengiz Han'ın dîvânında Uygurca geçerli olmakla beraber, ayrıca yazı hangi millete gönderilecekse, o dil ile yazılır olmuştur. Bu işin yapılabilmesi için dîvânda değişik dil bilen birçok kâtipler bulunmuştur.⁸⁵⁸ Anlaşıldığı üzere Moğollar, resmî yazışma işlerini Uygur ve Çinli memurlara yaptırarak onlardan faydalanmışlardır. Farklı kaynakların Moğolların yazıyı bilmediklerine ve yazıyı Uygurlardan öğrendiklerine vurgu yapmaları kayda değerdir.

⁸⁵⁴ Hâfız Ebrû, *Zubdetu't-Tevârih*, II, 699.

⁸⁵⁵ Meng Ta peilu ve Hei Ta shilu, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtları: Meng Ta peilu ve Hei Ta shilu*, 101; F. Ersoy, “Moğol Yazısının Tarihi Gelişimi ve Moğolların Kullandıkları Alfabeler”, *SÛTAD*, 22, Konya 2007, 394.

⁸⁵⁶ Meng Ta peilu ve Hei Ta shilu, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtları: Meng Ta peilu ve Hei Ta shilu*, 114.

⁸⁵⁷ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 118; Y. Yasin , “Uygur Yazısının Tarihi Dönemleri ve Yayıldığı Bölgelere Genel Bir Bakış”, *Dil Araştırmaları*, 9, Ankara 2011, 97; Meng Ta peilu ve Hei Ta shilu, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtları: Meng Ta peilu ve Hei Ta shilu*, 102.

⁸⁵⁸ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 121; Y. Yasin , “Uygur Yazısının Tarihi Dönemleri ve Yayıldığı Bölgelere Genel Bir Bakış”, *Dil Araştırmaları*, 9, Ankara 2011, 96; A. Yuvalı, “İlhanlılar”, *Türkler*, Ankara 2002, Yeni Türkiye Yay., VIII, 361.

Cengiz Han; kanun ve nizâmlarını, hat ve dustürlarını Moğol dilinde ve Uygur harfleri ile yazdırmıştı. Moğol çocuklarına ve gençlerine Uygur harflerini öğretirmişti.⁸⁵⁹ Cengiz Han'ın Uygur harflerinin sadece haleflerine değil, aynı zamanda toplum içerisindeki çocuk ve gençlere öğretilmesini istemesi, aslında Cengiz Han'ın okuryazarlığa, eğitime ve yazıya verdiği önemden başka bir şey değildir. Zaten daha sonra yasanın yazılı hale geçirilip hazine dairelerinde sakalanması ve çoğaltılarak şehzâdelere gönderilmesi de yazılı kanuna verilen hürmetin güzel bir örneğidir. Kısaca yazı eğitim hayatında ve resmî işlerde Moğol devletinin temel gereksinimleri arasında yer almaktadır. Yazıya önem verilmesi ayrıca bize kurulan bu devletin sağlam temellere oturtulduğunun da güzel bir göstergesidir.

Yazının Moğol ülkesinde yer edinmesi ile birlikte Cengiz'in emriyle Uygurca yazılmış olan tomar halinde korunan yasalar kanunnâmelere dönüştürüldü. Bunlara “*Yasanâme-i Bozork*” denirdi.⁸⁶⁰ Tüm Moğol İmparatorluğu'nda bütün işler bu kanunlara göre düzenlenmekteydi. Moğollardan sonra kanun anlamına gelen yasa kelimesi töre kelimesinin yerine kullanılmaya başlanmıştır.⁸⁶¹ Cengiz'in tespit ettirdiği yasaların, eski Türk yasalarından yararlanılarak yapıldığı da bir gerçektir. Yasanın ihtiva ettiği hukukî esasların çoğu Türk kavimlerinin geleneksel hukukî esaslarıdır. Fakat bu esaslara bazı Moğol gelenekleri ve Cengiz'in şahsî görüşleri de ilave edilmiş olduğu şüphesizdir. Yasanın günümüze intikal eden maddelerinin çoğu Türklerin eski geleneksel hukukuna uygundur. Bunun için Cengiz yasası eski Türklerin hukukî esaslarını kapsayan kaynaklardan sayılmaktadır.⁸⁶²

Ön Asya'ya Moğolların gelişleriyle beraber yazıyı kullandıkları kaynaklarda bize aktarılmaktadır. Cebe'nin Nişabur halkına boyun eğmeleri için al tamgalı Uygur yazısı gönderdiği bilinmektedir. Bu Uygur yazısı Cengiz Han'ın yarlığından bir hüküm idi, içeriği ise; *Emirler, büyükler ve halk şunu bilsinler ki, doğudan batıya kadar bütün yeryüzünü Tanrı sana (Cengiz Han'a) verdi. Boyun eğen herkesin kendine, kadınlarına*

⁸⁵⁹ Tetevî-Kazvîni, *Târîh-i Elfi*, VI, 3743; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 163.

⁸⁶⁰ Uzunçarşılı, *Medhâl*, 248; Âştîyânî, *Târîh-i Mogül*, 96; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 163; Y. Yasin , “Uygur Yazısının Tarihi Dönemleri ve Yayıldığı Bölgelere Genel Bir Bakış”, *Dil Araştırmaları*, 9, Ankara 2011, 96.

⁸⁶¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 486; Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i Îrân der Devre-i Mogül*, 62; P. Rüstemi, “Vazi'yet-i Muhâkim der 'Asr-i İlhanân”, *Nâme-i Târîh-i Pejûhân*, 25, 1390 hş., 65.

⁸⁶² Özkan Dayı, *Ortaçağ Türk Devletleri'nde İç Güvenlik ve Asayiş*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2014, 78.

ve çocuklarına merhamet edilmelidir. Boyun eğmeyen kimseler ise, kadınları, çocukları ve yakınlarıyla helak edilmelidir, idi.⁸⁶³ Moğol askerî yetkililerinin yazılı emirlerle görevlendirildiği dâhilinde askerî harekâtları bu emirlere göre yürüttükleri ve aldıkları yazılı emirler üzerinden muamele yaptıkları olduk açıktır. Kısa zaman içinde resmî yazı kültürünün Moğol yöneticileri arasında geliştiği de görülmektedir.

Burada dikkati çeken iki husus bulunmaktadır; ilki Uygurca'nın resmî devlet dili olarak kullanılmasıdır, diğeri ise İran bölgesine gönderilen askerî birliklerin kumandanı konumunda olan Cebe'ye batıdaki halkları uyarması ve haberdâr etmesi için verilen yazılı bir beyânın mevcudiyetidir. Bu yazılı beyân, Moğol devletinin ciddiyetini ve kararlılığını resmî bir tarzda bölge halkına ilan etmekte ve göstermektedir. Bu durum, bürokratik bir bilince sahip olan otoritenin uygulayacağı bir ikna ve uyarı yöntemidir. Yani Moğol devleti sadece askerî tarzı ve yöntemleri olan bir devlet değildi. Aynı zamanda devletin başlangıcından itibaren idarî ve siyasî ilişkiler bağlamında yazılı bürokratik yöntemleri de çok iyi kullanan bir devlet sistemine, geleneğine ve kadrosuna sahipti. Ve bu yöntemin, İran gibi köklü bir bürokratik geçmişe sahip olan bir coğrafyada kullanılması muhakkak ki tesadüf değildir. Durumun vehameti ancak bölgenin dinamiklerinin anlayacağı bir dilden anlatılabilirdi.

Cengiz ile başlayan resmî yazı anlayışı halefleri zamanında da devam etmiştir. Mengü Kaan zamanında hükümdârın verdiği kararlara göre vesika ve rütbe yani payza işlerini düzene koyan daire özel bir teşekkülde olup Moğol, İran, Uygur, Hıtay, Tibet ve Tankut şubelerine ayrılmakta idi. Ayrıca Mengü Kaan, İran'dan birçok İranlı bilgini Moğolistan'a getirmiş, Karakurum'daki dîvânlar ve idarî yapılar için Farsça, Çince, Uygurca ve Tangutça bir sözlük de yazılmıştı.⁸⁶⁴

Plano Carpini'nin elçiliği sonucunda Güyük Kaan'ın Papa'ya vermiş olduğu cevap niteliğindeki Farsça mektubun 1920 yılında Vatikan evrak hazinesinde bulunmuş olması ile Moğolların diplomatik olarak dış ilişkilerinde Farsçayı da resmî yazı olarak kullandıklarını kanıtlamaktadır. Bu mektup Güyük Kaan'ın mührüyle mühürlenmiştir. Kaan, mektubuna şu sözler ile başlamaktadır: *Tanrı'nın gücü ve bütün insanların hükümdârı*. Hakanın mühründe ise; *Gökte Tanrı ve yerde Tanrı'nın gücü olan Güyük*

⁸⁶³ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, I, 114-115; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 368; Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 379-380; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 162; Tetevî-Kazvînî, *Târîh-i Elfi*, V, 3683; Özen, *Mengü Han Döneminde (1251-1259) Selçuklu-Moğol İlişkileri*, 29; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 111.

⁸⁶⁴ Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûri*, I-II, 158; Spuler, *İran Moğolları*, 315.

Han. Bütün insanların hükümdarının mührüdür, yazılıdır.⁸⁶⁵ Plano Carpini, Batu Han'ın huzuruna çıkmış ve mektubunu tecüme edilmesi için takdim etmiştir. Bu mektup tercümanlar aracılığı ile Rusça'ya, Arapça'ya, Türkçe'ye ve Moğolca'ya çevirilmiştir. Son çeviri Batu'ya verilmiş ve Batu onu dikkatle okuyarak tam olarak malumât edinmiştir.⁸⁶⁶

Plano Carpini Büyük Kaan'ın huzuruna çıkmadan önce Vezir Cinkay ve Kadaç ile görüşmüş ve Kadaç, onlara Papa'nın maiyetinde Rusça, Arapça ve Moğolca'yı okuyabilen adamları olup olmadığını sormuştur. Carpini, ise ülkelerinde Rusça, Moğolca ve Arapça'yı okuyabilen kimsenin olmadığını söylemiştir. Papa'ya verecekleri cevabın Moğolca yazmasının ve elçilik heyetine de sözlü tercüme edilmesinin uygun olacağı heyet tarafından belirtilmiştir.⁸⁶⁷

Carpini'nin ifadesine dayanarak Moğol saraylarında sadece yazı işleri ile uğraşan bir sınıfın olmadığı ayrıca bunun yanında birçok dilde çeviri yapan uzman diyebileceğimiz tercümanların da bulunduğu bilinmektedir. Bu çevirmenler mektupları birkaç dile aktararak en uygun ve anlaşılır haliyle Moğol yetkililerine sunacak kadar da işleri konusunda deneyimli memurlardı.

Uygur yazısı ve dili ilk olarak Cin Timur, Körgüz ve Argun Aka zamanlarında İran'a yerleşmişti. İlhanlı devleti hizmetine giren önceki devirlerde Farsça yazmaya alışmış olan münşiler, bu dönemde Uygurca öğrenmek zorunda kalmışlardır. Hülâgu'nun veziri Ata Melik Cüveynî, İran'da önceliğin Uygur yazısına verildiğini şu sözlerle ortaya koyar; *Dünya'yı tahrip eden inkılapların neticesinde medreseler harap oldu, âlimler öldürüldü. Selamet kalanlar içinse Uygur dil ve yazısını öğrenmekten başka çare kalmadı*, diyerek durumu güzelce gözler önüne sermektedir. Daha sonraki dönemlerde İran Moğollarının Farsça'yı resmî dil olarak benimsedikleri de bir gerçektir.⁸⁶⁸ Uygur dili anlaşılacağı üzere bu yeni dönemde yeni coğrafyalara gelen Moğollar ile resmî anlamda gücünün zirvesine ulaşmıştır.

Hülâgu Han, Ön Asya'ya geldiğinde belirgin bir yazı işleri dairesi oluşturmamış

⁸⁶⁵ Carpini, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi (1245-47)*, 26, 113.

⁸⁶⁶ Carpini, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi (1245-47)*, 132; A.T. Özcan, "Chronica Maira'da Moğollara Dair Kayıtlar", TOD, XVI, İzmir 2013, s.57.

⁸⁶⁷ Carpini, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi (1245-47)*, 150-151.

⁸⁶⁸ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, II, 425; Y. Yasin, "Uygur Yazısının Tarihi Dönemleri ve Yayıldığı Bölgelere Genel Bir Bakış", *Dil Araştırmaları*, 9, Ankara 2011, 97; Yuvalı, "İlhanlılar", *Türkler*, Ankara 2002, Yeni Türkiye Yay., VIII, 361.

idi. Fakat etrafında sağlam bir kâtip kadrosu olduğu çok iyi bilinmektedir. Bağdad kuşatması sırasında Hülâgu, şehire doğru atılan okların üzerlerine bitikçilerin Arapça olarak: *Erkâvunlerin (Yunanca, köylünün büyüğü anlamında kullanılan Erkâvun kelimesiden Bağdad içerisinde bulunan Hristiyan ahalinin kasedildiği sanılmaktadır), alevîlerin (Şiîler kasedilmektedir), danışmedlerin ve bütün savaşa girmeyenlerin malları ve çocukları âmândadır*, diye yazmalarını emretmişti.⁸⁶⁹ *Ravzatu's-Safâ*'da adlı eserde Mîrhând, Bağdad kuşatması sırasında altı yarlığın Bağdad'ın farklı altı yönünden altı okla şehre atıldığı ve bu yarlıglara göre şehirde yaşayan ulemâ, Hristiyan, seyyid, kadı ve savaşa karışmamış olanların emniyet içerisinde olacağına belirtildiğine değinmektedir.⁸⁷⁰

Gazneli, Selçuklu ve Hârizmşâhlar zamanında idarî alanda etkisi zayıflayan Arapça'nın Moğol istilaları ve Bağdad'ın düşü ile bu coğrafyada yerini resmî alanda Farsça'ya bıraktığı görülmektedir. İlhanlılar ve ardından Timurlular zamanında Farsça önemini daha da artırarak sürdürmüştür. Bu sırada Fars edebiyatının Moğol istilasına kadar merkezi olan Horasan bu üstünlüğünü istila sonrası orta ve güney İran'a yani Şîrâz ve çevresine kaptırmıştır.⁸⁷¹

Bu dönemde dil ve yazı sadece kendini devlet işlerinde göstermemiş tercüme işlerinde de kendini yüksek bir ivme ile ortaya koymuştur. İlime önem veren Kubilay Kaan'ın buyruğu ile Müslüman, Yahûdî, Hristiyan ve Çinli âlimler bu dönemde Moğolistan'da toplanmışlardı. Onlardan oluşan bir meclis kurulmuş, en mahir âlimler Çin'e getirilerek bunlardan bir akademi oluşturulmuştu. Kaan; Kur'an-ı Kerîm, Tevrat, İncil ve Buda'nın öğütlerini içeren kitabını ve bunlardan başka birçok eseri Moğolca'ya çevirtmişti. Ayrıca Kubilay, Uygur harfleri yerine bir Lama'ya yeni Moğol harfleri icat etmesi konusunda emir vermiştir.⁸⁷² Böylece tercüme hareketi ile ilmî faaliyetlerde Moğol yazısı vasıtasıyla Uzak Doğu'da yeni bir alan kazanmış oluyordu.

Bu sırada Kubilay Kaan, Moğollara has bir alfabe kullanımı içinde faaliyete geçmiş, Pagba adında genç bir Lama'ya 1269 senesinde Moğol dili için harfler tertip

⁸⁶⁹ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 10; Ebu'l-Ferec, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, 34; Tetevî-Kazvîni, *Târih-i Elfi*, VI, 3972-3973.

⁸⁷⁰ Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 235.

⁸⁷¹ Yıldırım, *İran Edebiyatı Tarihi*, 72, 102-103.

⁸⁷² Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 213; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 66; Ebu'l-Ferec, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, 40; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 247; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 153.

etmesini emretmişti. Cengiz Han zamanından beri Moğolca, Uygur harfleri ile yazılıyordu. İcat edilen bu yeni harfler Kaan tarafından kabul edilmiş ve Moğollara öğretilmesi de emredilmiştir.⁸⁷³ Kubilay Han'ın Moğollara has bir alfabenin oluşturulması için bir gayrete girmesi ve Moğolların bu konuda eksik olduğunun farkında olması onun sadece bir yönetici olarak değil, aynı zamanda milletin eğitim alanındaki noksanlıklarını da anlayabilecek bir seviyede olan ileri görüşlü biri olarak da onu bize göstermektedir. Kubilay Han, Moğol halkını diğer halklar ile kıyaslayıp onlarda olan şeylerin neden kendi halkında olmadığını sorgulayan bir tavır içine de girmiştir. Bu tutumu, Moğol devletinin yeniliklere açık olduğu kadar, kendi köklerine de sahip çıkmayı arzuladığının en güzel örneklerindedir. Böyle bir düşünce tarzı olmasaydı, resmî işler için Uygurca pek tabii yeterli idi. Ama özellikle yeni, Moğolca'ya ait harflerin istenmesi kendine has olan şeyin muhafaza edilmek arzusunun ve geliştirilmesi arzusunun kaynaklanmaktadır.

⁸⁷³ D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 247.

3.4. İRAN MOĞOLLARINDA BAZI BÜROKRATİK TERİMLER

3.4.1. Yarlıg

Eski Uygur Türkçesi ile yazılmış metinlerde yarlıg; emir, ferman, buyruk anlamındadır. Yarlıg, Moğolca'da ise emir, söz, bildiri ve kanuni ferman anlamına gelmekteydi. Ayrıca yarlıkları resmî hale getiren tamga denen mühürler bulunmaktaydı. Bu mühürleri vuran kişilere de tamgacı denirdi.⁸⁷⁴ Türk ve Moğollarda hükümdârın yazılı emir ve iradelerine yarlıg denilirdi. Bu suretle hükümdârın gerek maiyetlerine ve gerek yabancı hükümdârlara gönderdikleri mektup ve fermânlarla yarlıg ismi verilmiştir.⁸⁷⁵ Bu bilgi bize Moğol asıllı olmayan ve merkezden bizzat atanmayan yerel yöneticilerin yani tabii devletlerin hâkimlerinin dönem içinde hem kendi bölgelerinde meşruiyet kazanmaları hem de Moğol yönetimi tarafından tasdik almaları için görevlerinin belirlendiği yarlıglara ihtiyaçları olduğunu göstermektedir. Bu uygulama yöneticinin işini bağlı olduğu merkezde ve kendi hâkimiyet bölgesinde kolaylaştırmakta idi. Böylece yönetici arkasını aslında Büyük Han'a dayamış oluyordu.

Abaka Han zamanında İlhanlı makamlarından sadır olan bütün fermanlarda Mecdü'l-Mülk'ün ve Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Cüveynî'nin imzalarının bulunması bir zorunluluk halini almıştı. Bu sırada Mecdü'l-Mülk ise belgenin soluna *Müşrif-i Memâlik Bilgâsı* sıfatı ile ve Sâhib-i Dîvân Cüveynî belgenin sağına imza atmaktaydı.⁸⁷⁶ Böylece yarlıkları imzalamak ile devlet adamlarına verilen bazı imtiyazlar bu dönemde ikili bir onay sisteminin devreye sokulması ile engellenmeye çalışılmıştır.

Genel olarak İslâmî dönem İlhanlılarında yarlıglarında; Besmele, Allâhu huve'l-vâhidu'l-kadîm (Allah tek ve ezeli olandır), Sözi (Sözü, buyruğu, emri) gibi ıstılahların

⁸⁷⁴ Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târih-i İrân*, 861; Tûsî, *Ferheng-i Lugât-i Edebî*, II, 1104; Dihhudâ, "Ferman", (Haz. Muhammed Mu'în-Seyyid Ca'fer Şehîdî), *Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân*, Tahrân 1373 hş., X, 1579; Kadyânî, *Târih Ferheng-i ve Temeddun-i İrân der Devre-i Mogûl*, 87; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl*, 112; Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun Yay., İstanbul 1993, 187; G. Güner, "Yarlıg "Buyruk, Emir, Ferman" Ve Yarlıka- "(Tanrı) Buyurmak; Lütfetmek" Kelimelerinin Kökeni Üzerine Yeni Görüşler", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8/1, Ankara 2013, 1558; Emîn, *Istulâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 262-263.

⁸⁷⁵ Uzunçarşılı, *Medhâl*, 197; İ. Kamalov, "Yarlık", *DİA*, İstanbul 2013, XXXXIII, 334-335; Özkan İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, (Haz. Erkin Ekrem-Serhat Küçük), TTK, Ankara 2014, 79, Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, 20; Muhammed Mu'în, *Ferheng-i Fârsî*, (Tsh. Azîzullah Alîzâde), İntişârât-i Bîkî, Tahrân 1382 hş., 1679; Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, Birim Yay., İstanbul 1998, 699;

⁸⁷⁶ Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 57.

kullanıldığı görülmektedir.⁸⁷⁷ Bu gün elimizdeki ilk Farsça yarlıg İlhanlı hükümdârı Geyhatu Han zamanından kalmadır. Bu yarlıgda Geyhatu Han'ın uvan olarak *Arincin Turci* lakabını kullanmıştır.⁸⁷⁸

İlhânlı orijinal vesikalarında *Sözi* kelimesinin büyük ve kavisli bir şekilde yazıldığı görülmektedir. Daha Abaka Han zamanından beri Uygur harfleri ile Moğolca olarak yazılmış vesikalarda *üge manu* kelimesi de Türkçe *sözümüz* formülünün Moğolca muadili olarak orataya çıkmıştır. İlhânlılar devrinde Uygur kâtiplerin bürokraside görev aldığı bazı dış ve iç muhaberatta Uygur alfabesi ve Uygurca ıstılahatların kullanıldığı, hatta bu alfabe ile kaleme alınmış Moğolca Uygurca vakfiye kayıtlarına rastlandığından, bu ıstılahın da o devirde kullanılmakta olan pek çok Türkçe diplomatik ıstılah gibi, Uygurlar vasıtası ile Moğolca'ya girdiği tahmin edilmektedir.⁸⁷⁹

Moğol coğrafyasının uzun zamanlar boyunca Hun, Göktürk ve Uygur gibi Türk menşeli devletlerin yönetimi altında kalması, Moğolların devlet düzeni ve devlet anlayışı olarak Türk devletlerinden etkilenmesine sebep olmuştur. Coğrafi yakınlık ve koşullar, yaşam tarzı da bu etkileşimi kolaylaştıran etkenler arasında yerini almıştır. Şüphesiz ki, yüzyılları aşan bu ilişki durumu kurulan Moğol devletini her alanda özellikle devlet teşkilatı anlamında tesir altına almıştır. Resmî belgelerde kullanılan Türkçe terimler bu durumun en güzel kanıtı niteliğindedir. Ayrıca Uygur asıllı idarecilerin Moğol devletinin idarî kadrolarında yer alışı, Türkçe resmî terimlerin fazlasıyla kullanılmasında doğal bir sebebidir. Burada dikkati çeken durum; bu etkileşimin getirdiği üslûbun yabancı devletlerle yapılan yazışmalarda ve devletin idarî alanda kabul ettiği resmî dillerde de kullanılıyor olmasıdır. Daha önce Uygur harfleri ile yazılan Türkçe resmî yazışma terimlerinin, daha sonraki dönemlerde İran coğrafyasında resmî yazışmalarda kullanılan Farsça evraklarda da istifade edildiği görülmektedir. Coğrafyalar ve resmî diller değişse bile Türkçe terimlerin hâlâ kullanılması Türk devlet geleneği tesirinden başka bir şey değildir. Ayrıca Gazneli, Selçuklu ve Hârizmşâh devletleri yazışmalarında karşımıza çıkan tuğra ve tevkii uygulamasın da resmî

⁸⁷⁷ Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, 272-273.

⁸⁷⁸ Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 447; Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, 272; Abol'alâ Sûdavar, "Nokhostîn Farmân-i İlkhânân," *Mîrâs-i Câvidân*, 29, Tahrân 1379/2000, 33-36

⁸⁷⁹ Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, 275; Özkan İzgi, "Kuruluş Devrinde uygurların, Kitanlara Tesirleri ve Uygur, Gazne, Kitanlar Arasındaki Münasbetler", *İÜTED*, 7-8, 1977, 7-16; Yıldırım, *İran Edebiyatı Tarihi*, 114.

belgelerde kullanıldığı da bir bir gerçektir. Türk ve İslam devlet geleneğinin devlet yazışmalarında terimsel ve biçimsel olarak Moğol devletinde benimsenmiştir.

İlk Farsça ferman İlhânlı hükümdârı Geyhâtû (1291-1295) devrinde Emîr Bay İtmiş Aka tarafından geliri Nusret-i Fakîre zaviyesine vakfedilmiş olan Mendîşîn köyüne her hangi bir müdahalede bulunulmaması için 1293 yılında sadır olmuştur. Bu fermânın özelliği elimize ulaşan en eski Farsça fermân olmasıdır. Bu fermanın boyutu 136x37,5 cm'dir. Moğol devri İran kültürünün karışık ve karmaşık bir örneği olan bu fermân, budist bir adla anılan bir İlhânlı hükümdârı adına, Farsçalaşmış bir Arapça hat ve yarı Türkçe ve yarı Farsça bir dille yazılmış, Çince bir mühür (al tamga) ile mühürlenerek sadır olmuştur. Bu vesika aynı zamanda İlhânlı devletinin ilk Farsça fermanı olup fermân, başlangıcı şu şekildedir.⁸⁸⁰

Arincin Turci'nin⁸⁸¹ fermanıdır. (yarlığındın)

Şiktûr, Ak Bûkâ, Toğâçâr'ın sözüdür. (sözindir)

Ahmed Sâhib Dîvân'ın sözü. (sözi)

İlhânlı hükümdârı Gethatu, bu fermânda Budist rahiplerin ona verdikleri lakap olan *Arincin Turci* olarak zikredilmektedir.⁸⁸² Bu dönemde gerçek güç emirlerin elindedir. Bunların en ileri gelenleri Şiktur, Ak Buka ve Toğaçar idi ki, isimleri fermânda zikredilmiştir. Bu fermânda Geyhatu'nun adının altında emirlerin isimlerinin sayılması Geyhatu'nun sarsılan durumunu ve emirlerin idaredeki rolünü göstermektedir.⁸⁸³

Moğol döneminde vesikalar belirli bir usluba göre yazılmaktaydı. Vesikaların üslup yönünde formüleleştirildiği veya hangi vesikaya hangi formülün kullanılacağına dair bir içerik ya da formül kitabının bulunmuş olması muhtemeldir.⁸⁸⁴ Vesikaların güzel yazıya uygun olması için gerekli kaideler mevcut değildi ve akışkanlığı yoktu. Hâlbuki Mısır'da buna ehemmiyet gösterilmekte idi. Vesikaların arka kısmına ise

⁸⁸⁰ Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, 340.

⁸⁸¹ Geyhatu Han için kullanılan bu unvan Vassâf tarihinde İrinçin Turçî olarak geçmektedir. Ve bu unvanın tüm mektup ve fermânlarda kullanıldığı ifade edilmektedir. Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 158.

⁸⁸² Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 249; Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, 341.

⁸⁸³ Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 252; Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, 343; A. Yuvalı, "Geyhatu Han", *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 44-45.

⁸⁸⁴ Spuler, *İran Moğolları*, 316.

Moğolca veya Türkçe olarak evrakın doğruluğu teyit edilirdi.⁸⁸⁵

Yine İlhanlı hükümdârı Ahmed Teküdâr'ın Musullu Fahir İbn İsa inşâsıyla yazılan bir heyet ile Memlûk hükümdârı Melik Mansûr Kalavun'a gönderdiği fermanın baş tarafı şöyle idi;

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بقوت الله تعالى

باقبال قآن فرمان احمد⁸⁸⁶

Yarlık ve payza gibi bürokratik terimler dönemin edebiyatında da kullanılmıştır. XIII. ve XIV. yüzyılın tanınmış şairlerinden olan Nezârî-yi Kuhistânî⁸⁸⁷ ve Pûr Behâ'nın şiirlerinde bu terimlere rastlanmaktadır.

ایلچی آمرد و خلعت خان آورده یرلیغ و پایزه و حکم غازان آورده

*Elçi geldi ve hanın hil'atını getirdi; Gazan'ın yarlık, payize ve hükmünü getirdi.*⁸⁸⁸

ای صاحبی که هست به یرلیغ حکم تو ترک و مغول و تازی و رومی و بربری

Ey sahib olan! Türk, Moğol, Tâzî (Arap), Rumî ve Berberî senin yarlık hükmünün

⁸⁸⁵ el-Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sâ*, VIII, 63.; Spuler, *İran Moğolları*, 316-317; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi 1 Kuruluş Devri*, 179.

⁸⁸⁶ el-Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sâ*, VIII, 65; Uzunçarşılı, *Medhâl*, 200; Sultan Kalvun hakkında detaylı bilgi için bkz. el-Kutbî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, III, 203-204.

⁸⁸⁷ Hekim Sa'dudîn b. Şemsuddîn Muhammed Nezârî-yi Bircendî-yi Kuhistânî (ö. 1320), Moğol döneminin XIII. ve XIV. yüzyılın tanınmış şairlerindedir. Nezârî, büyük ihtimalle Hülâgu'nun İran'a geldiği dönemde dünyaya gelmiştir. Şair, İsfahân, Tebrîz, Errân, Gürcistan, Bakü, Erdebil gibi yerlere yolculuklar yapmıştır. Daha sonra Hâce Şemseddîn Cüveynî'ye bağlanmış ve ona methiyeler söylemiştir. Ayrıca şiirlerinde Sistan, Horasan ve Kert büyüklerini de övmüştür. 1320-1321 yılları arasında vefat etmiştir. Nezârî, gençliğinde edebiyatı ve zamanının geçerli ilimlerini Kuhistân'da öğrenmiş, busırda dîvân hizmetleri ile ilgilenmiştir. Sâhib-i Dîvân Şemseddîn'e methiye dolu birkaç şiir yazmıştır. Daha sonra bir süre dîvân hizmetlerinden uzaklaştırılmıştır. Bu zaman zarfında çiftçilik yapmıştır. Ayrıca kendine ait Külliyyât-ı Dîvân-ı Nezârî'yi yazmıştır; Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, 755; Devletşâh, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, 175-176; Rızâ Kulî Hân, *Mecma'u'l-Fusahâ*, I, 2117; Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr*, I, 170; Safa, *Târîh-i Edebiyât der İrân*, III, 731-735; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî*, 198-200; Safâ, *İran Edebiyatı Tarihi*, (Çev. Hasan Almaz), II, 133-134; Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynak Bilimi*, 293; Çiftçi, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, 281. Sa'dî-i Şîrâzî, *Külliyyât-ı Sa'dî*, 133-134; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî*, 198-199; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 545; Seyyide Nergis Tenhâyî-Alî Zengûyî, "Bâztâb-i 'Ovzâ'-i Siyâsî ve İctmâ'î-yi Kuhistân der Âsâr-i Hekîm-i Nezârî-yi Kuhistânî", *Mecmû'a-i Makâlât-i Humâyiş-i Millî Necd ve Tahlîl-i Zendeğî*, 1393hş., 220-222.

⁸⁸⁸ İncü-yi Şîrâzî, *Ferheng-i Cihângîrî*, 248; Uzunçarşılı, *Medhâl*, 203; Mehrî Bâkirî, "Tovzih-i Berhî Ez Lugat ve Istilâhât-i Mogûlî der Zebân ve Edebiyât-i Fârsî", *Pejûheşhâ-yi Felsefî*, Dânişgâh-i Edebiyât-i 'Ulûm-i İnsânî Tebrîz, 1380 hş., 171, 48.

*altında mevcuttur.*⁸⁸⁹

Bu beyitlerden anladığımız üzere İlhanlı devleti döneminde kullanılan bürokratik terimler Fars dili edebiyatında da kullanılmaya başlanmıştır. Bu Türkçe ve Moğolca terimler ve kelimeler İran coğrafyasındaki şair ve yazarların edebî dillerine yerleşmiştir. Elçi, yarlıg, payza ve han gibi Türkçe-Moğolca kelimeler Farsça şiir ve gramer yapısının içinde usta şairler tarafından rahatlıkla kullanılmıştır.

3.4.2. Möçelga

Moğol dönemi bürokratik terimlerinden biri de möçelgadır. Möçelga sözcüğü, Moğolca'da tutanak, mukavele, ahitnâme, yazı, taahhüt ve senet anlamında kullanılmaktadır.⁸⁹⁰ Bu terimin ilhanlılar zamanında da bolca kullanıldığını dönemin kaynak eserlerinden öğrenmekteyiz. Möçelga, birinden alınan yazılı biat niteliği de taşımaktaydı. Özellikle yazılı olarak alınan sözler ya da siyasîlerin taahhütleri için bu terim kullanılmıştır. Malî taahhütler için ise berât kavramının tercih edildiğini bilmekteyiz. Delil olarak yazılı metinlere Moğolların özellikle siyasî, malî ve idarî alanda büyük önem verdiklerini bilinmektedir. Möçelgaların veriliş amaçlarına bakıldığında; hükümdârların tahta çıkışları, devleti ilgilendiren kritik durumları ve büyük bürokratların yazılı olarak verdikleri taahhütleri konu edindiğini görmekteyiz.

Güyük Han tahta çıktığında tahta çıkış merasiminde onun yanında bulunan devlet erkânının ve ileri gelenlerinin Güyük Han'a möçelga verdikleri bilinmektedir.⁸⁹¹ Burada möçelga yeni tahta oturmuş olan Han'a biat taahhütnâmesi niteliğinde kullanılmıştır. Han, devlet ileri gelenlerinin biatını ayrıca yazılı olarak da almayı tercih etmiştir ve bu işlem ayrı ayrı möçelgalar yanı senetlerin imzalatılması veya onaylatılması ile değil, tek bir möçelganın huzurda bulunanların hepsinin teker teker onayı ile olmakta idi.

Câmi'u't-Tevârih'de möçelga ile ilgili olarak şu bilgi mevcuttur: *Hülâgu Han, devlet erkânı ve ileri gelenleri ile bu hareket (Bağdad'a yönelme) konusunda meşveret ediyordu. Kaan'ın (Mengü) fermanıyla yanında bulunan ve onun izniyle hareket eden*

⁸⁸⁹ Devletşâh, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, 183.

⁸⁹⁰ Reşîdüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 38; Emîn, *Istılâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 229-230; Gaffârî-yi Kâşânî, *Târîh-i Nigâristân*, 10.

⁸⁹¹ Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 172; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûri*, I-II, 153.

veya duran Hüsameddîn Münecimî⁸⁹² çağırıldı ve “yıldızlar ne gösteriyorsa dalkavukluk etmeden anlat” dedi. O, Hülâgu’ya yakınlığından cesaret alarak samimi olarak padişaha şöyle dedi. “Hilafet hanedânına saldırmak ve Bağdad’a ordu sevk etmek uğurlu değildir.”⁸⁹³ Hülâgu Han ondan bu sözleri için delil istedi. Zavallı möçelga (bunların yazılı olduğu bir kâğıt) verdi. Daha sonra Hâce Nasireddin Muhammed Tûsî’yi isteyip onunla kengeş yaptı. Hâce şüphelendi ve kendini sınamak istediğini sandı ve “Bunlardan hiç biri gerçekleşmez” dedi. (Hülâgu) “O zaman ne olur?” diye sordu. Cevap olarak Hâce, “Halife’nin yerinde Hülâgu olur” dedi.”⁸⁹⁴ Buna göre İlhan bir işe kalkışmadan önce görüş alışverişi gerektiren konularda da devlet adamlarından veya konu ile ilgisi olan yetkin kişilerden de görüşlerine dair möçelga yani yazılı taahhüt almakta idi. Bu taahhütler daha sonradan aksi durumlarda fikir beyân edenlerin aleyhine de neticeler doğurmaktaydı. Bağdad’ın işgal edilmesinin uğursuzluk getireceğine dair görüşünü bir möçelga ile yazılı olarak tasdikleyen Hüsameddîn Münecimî’nin beyanının aksi bir durumun ortaya çıkması sonucunda öldürüldüğü de bilinmektedir.

İlhanlı devleti teşkilat ve uygulama açısından bağlı olduğu büyük Moğol devletinin Ön Asya’da bir şubesi konumunda idi. Bu tabiiği İlhanlı tarihinin her aşamasında görmekteyiz. İlhanlı Hanları tıpkı büyük Moğol devletinde olduğu gibi tahta çıktıklarında devlet ileri gelenlerinden yazılı taahhütnâmeler almakta idiler. Devrin kaynak eserlerin Ahmed Teküdâr Han, Argun Han ve Geyhatu Han’ın tahta çıktıklarında devlet ricalinden ve hanedân mensuplarından möçelga aldıklarını bize iletmişlerdir.⁸⁹⁵

Büyük devlet bürokratlarının kendi aralarındaki siyasî çekişmelerde de birbirlerinden möçelga (taahhüt) aldıkları bilinmektedir. Mecdü’l-Mülk’ün Alâaddîn

⁸⁹² Hülâgu ile birlikte gelen sivil memurlar arasında Mengü Han adına Hülâgu’nun yanında bulunmaktaydı. Bağdad’ın kuşatılması sırasında Hülâgu ile görüşmüş, Abbâsoğullarına karşı çıkmanın doğuracağı felaketleri sıralıyarak engel olmak istemiştir. Nasireddîn Tûsî ve diğer ileri gelenler ise onun görüşlerinin aksini savunmuşlardır. Bağdad’ın alınmasından sonra söylediği yedi felaketin hiç biri olmadığı için suçlu bulunmuş ve Hülâgu’nun emriyle ölüm cezasına çarptırılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Reşidüddin, *Câmiut’t-Tevârih*, 37; Nevâyî, *Ricâl-i Kitâb-i Hâbibü’s-Siyer*, 41; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 127.

⁸⁹³ Reşidüddin, *Câmiut’t-Tevârih*, 37.

⁸⁹⁴ Reşidüddin, *Câmiu’u’t-Tevârih*, 706-707; Reşidüddin, *Câmiut’t-Tevârih*, 38; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu’s-Safâ*, V, 250.

⁸⁹⁵ Reşidüddin Fazlullâh, *Câmiu’u’t-Tevârih*, 785,808; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu’s-Safâ*, V, 326, 332; Reşidüddin, *Câmiut’t-Tevârih*, 129-130, 152; Aksayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 136, 143; Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, 74; Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, 113; Abû’l Farac, *Abû’l-Farac Tarihi*, II, 622; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu’s-Safâ*, V, 344-345; Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, 56.

Ata Melik Cüveynî'den möçelga aldığı görülmektedir. Dönemin olaylarını içeren kaynaklar da, *Mecdü'l-Mülk, Hâce Alâaddîn'in kabul etmiş olduğu 300 tümen parayı almak için Bağdad'a gelmişti. O, çocuklarınınkini de elden çıkarıncaya kadar neyi varsa hepsini birden verdi. "Bundan sonra ben de bir dirhem bulunursa suçluyum" diye möçelga yazdı,*⁸⁹⁶ diye bilinmektedir.

Emîr Buka'nın Sâhib-i Dîvân Şemseddîn Cüveynî öldürüldükten sonra devlet işlerini kendi elinde topladığı ve hatta İlhanlı hanedânını tehdit eder duruma geldiği ve bu maksadı için Argun Han aleyhine devlet adamlarından möçelga istediği kaynaklarda geçmektedir. Daha sonra Emîr Cuşkab aracılığı ile bunu öğrenen Argun Han, Emîr Buka'yı öldürtmüştür.⁸⁹⁷

3.4.3. Çing Sang

Çing Sang terimi, Moğol İmparatorluğu'nda idareci, devlet kâtibi, baş vezir ve hükümdâr nâibi anlamlarında kullanılmaktadır. Moğollar, Jin Hanedânlığı düzenini örnek alarak baş müşavir, sağ ve sol kol sorumlusu, sağ ve sol çing sang olmak üzere yüksek dereceli memurlar görevlendirdiler. Ayrıca Büyük Noyan ve başkumandan gibi de unvanları da kullanmaya başladılar.⁸⁹⁸ Büyük bir ihtimalle bu unvan Çin meşeli olup Moğol devletinde devlet ricâline verilmekteydi.

Ayrıca *Câmi'ü't-Tevârih*'te konu ile ilgili olarak şu açıklama yapılmıştır; *Vezâretin büyük emirleri olanlara Çing Sang denilirdi. Askerlerin emirine Tayfu, tümen eminine Nakşi, dîvânın nâib, vezir ve emirleri Uygur, Hitay, Taziklerdendi. Dîvânda büyük emirlerden dört büyük Çing Sang ve Uygur, Tazik, Hitay ve Erkavundan çeşitli kavimlerden olan büyük emirlerden dört Finçan bulunurdu. Ve bunlarında nâibleri vardı. Orada emirler ve hâkimler mertebelere göre yer alırlardı, onların mertebeleri şöyledir: İlki Çing Sang'tır, vezâret ve niyâbet yolundadırlar. İkincisi Tayfu, her biri büyük asker emirleridir. Üçüncüsü Finçan, muhtelif kavimlerden nâib ve dîvân veziridirler. Dördüncü mertebe Yuçink'tır. Beşinci mertebe ise Juçink'tır. Altıncı*

⁸⁹⁶ Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 777-778; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 125; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 325.

⁸⁹⁷ Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 816-817; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 163; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 358.

⁸⁹⁸ Emîn, *Ferheng-i İstilahât*, 122; Meng Ta peilu ve Hei Ta shilu, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtları: Meng Ta peilu ve Hei Ta shilu*, 79.

*mertebe Semçink, yedincisi Semi, sekizincisi Lençun'dur. Dokuzuncu mertebe bilinmemekle birlikte tüm kâtipler onun emri altındadır.*⁸⁹⁹ Çin ülkesinde bu dönem itibari ile Çing sanglık mertebesinden başka yine Çin kaynaklı olan devlet idarî sistemlerinin mevcut olduğu, Moğollar tarafından bu sistemin uygulandığı *Câmi' u't-TeVârih*'in ifadesinde çok rahat anlaşılmaktadır.

Burada dikkati çeken şey, Çing Sang makamının ya da unvanının Moğollar ile beraber Ön Asya'ya taşınmış olmasıdır. Çünkü bu ayrıcalıklı statüyü daha sonra İran Moğollarında da görmekteyiz. Argun Han zamanında, Arrân'daki Mansûriye sarayına Büyük Kaan'ın elçilerinin geldiği, Argun Han'ın babasının yerine Han olmasına ve 1286 yılında Emîr Buka'nın Çing Sang unvanını aldığına dair yarlık getirmişlerdir.⁹⁰⁰ Böylece Büyük Kaanlığa bağlı Moğol devletlerine bazı unvan ve atamaların Büyük Kaan'ın onayı ile gerçekleştiği, ayrıca bazı atamalarında bizzat Kaanlık tarafından yapıldığını görmekteyiz. Argun Han İlhanlı tahtı için onay alırken, aynı zamanda Emîr Buka da Büyük Kaan tarafından doğrudan Çing Sang makamına getirilmiştir. Ek olarak, Çing Sang gibi önemli bir unvanının yalnızca Kaan tarafından verildiği kanısı da ortaya çıkmaktadır.

Çing Sang unvanı alan Buka, Argun Han'ın hâkimiyeti ele geçirmesinde önemli rol oynamıştır. Argun Han, bütün önemli işler ile saray, ordu ve devlet yönetimini ona vermiştir. Buka, zamanla etrafında bütün nüfuz sahibi ve zengin insanları toplamayı başarmış, her geçen gün güçlenen ve yükselen Buka, gurura da kapılınca mevcut statüsü yetersiz gelmeye başlamıştır. Daha sonra Buka'nın Argun Han tarafından ortadan kaldırıldığı bilinmektedir.⁹⁰¹ Çing Sang unvanı alanların ayrıca ülke siyasetinde de yer edindiğini görmekteyiz. Hatta ilhanlık davasına düşecek kadar ileri gittikleri Emîr Buka örneğinden iyice anlaşılmaktadır.

İlhanlı tarihindeki bir diğer önemli Çing Sang ise Pulad'tır. Sadreddîn Zencanî döneminin en önemli olayı olan kâğıt para yani çav uygulamasında Pulad Çing Sang'ın görüşünün devlet adamları tarafından alındığı bilinmektedir. Sadreddîn Zencanî ve bazı emirler Hitay ülkesinde yaygın olarak kullanılan çavın, İran'da da yaygınlaşması

⁸⁹⁹ Reşidüddîn, *Câmi' u't-TeVârih*, 642-643, Emîn, *Istılâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 122.

⁹⁰⁰ Reşidüddîn, *Câmi' u't-TeVârih*, 812; Reşidüddîn, *Câmiut't-TeVârih*, 156-57; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 348; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 443; Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, 77.

⁹⁰¹ Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 354; Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, 77, 79.

hususunda görüşmekteydiler. Bu konu Geyhatu Han'a arz edilince, Han bu uygulamanın ne olduğunu Pulad Çing Sang'dan anlatmasını istemiş, Pulad; *Üzerinde pâdişâhın tamgası olup, Hitay'ın tamamında madenî para yerine kullanılan bir kâğıttır. Onun değeri balıdır ve devlet hazinesinde mevcuttur*, diyerek kâğıt parayı Han'a açıklamıştır. Bu dönemde emirlerden Şiktur Noyan, *Çav memleketlerin bozulmasına ve pâdişâhın adının kötüye çıkmasına, halk ve askerinin dağılmasına neden olur*, diyerek bu uygulamaya muhalif olduğu bilinmektedir.⁹⁰²

Moğol dönemi İran'ında iz bırakan iki önemli olayda da yani Emîr Buka vezâreti ve çav uygulamasında Çing Sang unvanına sahip olan idarecilerin rol oynaması bize, bu makamın siyâsî ve idarî anlamda söz sahibi olan bir yerinin olduğunu göstermektedir. Bu unvan ile hem büyük bir ayrıcalık hem de Büyük Kaanlık tarafından verilen onursal bir statüde kazanılmaktaydı. Ayrıca bu unvanın bir nevi Çin'deki Büyük Kaan'ın fahrî vekilliği gibi de İlhanlı ülkesinde algılandığı anlaşılmaktadır.

3.4.4. Defter

Daha önceki dönemlerde Orta Asya Türk devletlerinde yazıcı yani kâtip sınıfının olduğu bilinmektedir. Şüphesiz ki, yazı ile meşgul olan ya da iş gören bu memur zümresinin kayıt alma, defter tutma ve arşivleme geleneği de mevcut idi. Bu alışkanlık Asya Hunlarından başlayarak tedrici olarak Moğol devletine kadar uzanmıştır.

Moğol tarihi, halkına Uygur yazısını kendi dillerine uyarlamalarını emreden Cengiz Han ile başlamaktadır. Cengiz Han'ın ölümünden sonra başa geçen kişiler Gizli Tarih adlı yapıtın hazırlanmasına ön ayak olmuşlardır.⁹⁰³ Bir zamanlar Moğol sarayında tutulan Altın Defter adıyla bilinen resmî tarih kayıtları mevcuttu ve bu kayıtlar, Fars ve Çin kaynaklarınca da doğrulanmaktadır.⁹⁰⁴ Bitikçilerin tutmuş olduğu Köke Debter

⁹⁰² Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 834-835; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II,643-645; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 368-371; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 137; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 165; Müstevfî, *Târih-i Guzîde*, 601; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 182; Aştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 248-249; T. Yazıcı, "Çav", *DİA*, VIII, 235; Dihhudâ, "Çav", (Haz. Muhammed Mu'in-Seyyid Ca'fer Şehîdî), *Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân*, Tahrân 1373 hş.,V, 7045; K. Jahn, "İran'da Kağıt Para", (Çev. Mehmet Altay Köymen), *Belleten*, Ankara 1942, VI, 288, 291; S. H. Âkâcerî-S. E. Rezevî, "İlel Nâkârkerdî Pûl-i Kâğızî der İktisâd ve Câme'i 'Asr-i İlhânî", *Pejûheşnâme-i Dânişgede-i Edebiyât*, 38, Dânişgâh-i Şehîd Beheştî, 1382 hş., 216; D. İsfahânîyân, "Nohestûn Pûl-i Kâğızî der Îrân", *Berresihâyî Târihî*, 77, 1357 hş., 104; I. P. Petruşevsky, *Târih-i İctimâ'î- İktisâdîyi Îrân der Devre-i Mogûl*, 88-89.

⁹⁰³ Marshall, *Doğudan Yükselen Güç Moğollar*, 7.

⁹⁰⁴ Marshall, *Doğudan Yükselen Güç Moğollar*, 8; Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, I, 453.

“yeşil defter” devlet sırlarının ve idare sisteminin işleyişini göstermektedir. Ön Asya’daki yeşil defter ise Hülâgu’nun gelişine kadar Argun Aka tarafından tutulmuştur.⁹⁰⁵ Böylece her ne amaçla olursa olsun bir resmî defter tutma alışkanlığının Moğol devletinde varlığı tarihî kayıtlarının işareti ile bilinmektedir. Moğol devletinin genel sınırları ve idarî kadrosu düşünüldüğünde kayıt tutmaksızın bu coğrafi sahada devlet işlerini yürütmenin mümkün olmayacağı da bir hakikattir. Bu saha içerisinde İran söz konusu olduğunda ise, devlet işleri için defter tutmanın geçmişi çok eskilere kadar dayanmaktadır.

Cengiz Han devletin kuruluşu sırasında her işe bir kural, her suça bir ceza koymuştu. Bu kural ve cezalar Uygur yazısıyla yazıya geçirilmişti. Böylece hazırlanan kâğıt tomarlarının tamamına “*Büyük Yasanâme*” deniliyordu. Şehzâdelerin hazinelerinde bu Büyük Yasanâme’den bir tane bulunurdu. Büyük Han seçimi, ordu teşkili, büyük seferler düzenlenmesi, idarî ve malî uygulamalarla, yargılamalar sırasında yasaya müracaat edilirdi. İlk yasa uygulayıcı olarak Cengiz Han’ın altıncı kardeşi olarak kabullenmiş olduğu Tatarlar’dan Şigi Kutuk’u görmekteyiz. O, Cengiz Han’ın ilk yüksek mahkeme reisi “*Yeke Yarguci*” olmuş ve Cengiz Han onun yapması gereken işleri şu şekilde sıralamıştı: *Senin sözüne herkes itaat etsin. Büyük ulusun içinde hırsızları cezalandır, yalanı ortadan kaldır, ölüm cezasına layık olanları, öldürt, para cezasına müstehak olanlardan para cezası al*, demektedir. Bu işlerin yapılması sırasında: *Halkın taksim işi ve mahkeme kararları Koko Debter’e yani Mavi Defter’e yazılıp, raptedilsin*, diye emir vermişti. Yasanın hazırlanması ve saklanması ilgili olarak da; *Şigi Kutuk’nun benimle istişare ederek ak kâğıda mavi yazı ile yazarak defter halinde tesbit ettiği esaslar nesilden nesile intikal etsin ve onu kimse değiştirmesin, değiştirmeye kalkışanlar cezalandırılsın*, diye Cengiz, emir vermişti.⁹⁰⁶

Moğolların kuruluş aşamasında teşkilat yapılarını tesis ettikten sonra defter tutma ve kayıt alma işine önem verdikleri görülmektedir. Öyle ki farklı kayıtlar için Uygur yazısı ile tutulan Yeşil, Mavi ve Altın defterlerin ilk teşkilatlanma döneminden beri mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu defterler daha çok bitkçiler tarafından yargı ve kanun amaçlı tutulmakta idi.

⁹⁰⁵ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 118.

⁹⁰⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, (Çev. Ahmet Temir), 135-136; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 77, 96; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 130; E. Konuksever, *Cengiz Han Yasalarının Dayandığı Tarihi Temeller ve Etikeleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 36-37.

Ön Asya Moğollarında ise defter tutma işi bölgeye atanan ilk sivil yetkili olan Cin Timur ile başlamaktadır. Cin Timur, yanında kabiliyetli kişiler olmadığı için Şerefeddîn'i kıdemli oluşu yüzünden ulug bitikçi olarak tayin etmiştir.⁹⁰⁷ *Târîh-i Cihânguşâ*'nın kaydına göre; *O sırada her bölgeden gelen vergiyi bakkallar gibi ayrı ayrı kâğıtlara yazıyorlardı. Horasan ileri gelenlerinden bir grup gelip onları tek bir deftere geçirince ondan sonra aynı usulü uyguladılar*, denilmektedir.⁹⁰⁸ Buradan Moğol batı sınırını teşkil eden İran coğrafyasında Moğol döneminin başlangıç zamanlarında kayıt tutma işinin gelişi güzel yapıldığı anlaşılmaktadır. Defter tutma işinin Horasan'ın ileri gelenlerinden olan bir grup tarafından düzeltilmesi dikkat çekicidir. Çok açıkça görülmektedir ki; İran'ın idarî geleneği başlangıçtan itibaren Moğol dönemine de el atmış hatta çeki düzen vermiştir.

Teşkilat sisteminde Hülâgu Han zamanında Şemseddîn Cüveynî'nin çabaları ile büyük düzenlemeler yapıldığı hatta vilâyetlere gönderilen yazılı emirlerin kayıt amaçlı tekrar toplatılıp defterlere kayıt edildiği bilinmektedir. Defterlerin toplanması işinde Sâhib-i Dîvân kadar Cemâleddin Münşî ve Seyyid Hamza'nın titiz çalışmaları Nahçivânî'nin eserinde detaylı şekilde aktarılmaktadır.⁹⁰⁹ Argun Han, Emîr Buka ile arası açılınca Emîr Buka'nın emrinde olan dîvân ve defterin onun evinden getirilmesini istemiş, nâiblerin ve ona bağlı olanların dîvân işlerinden azl edilmesi için emir vermiştir.⁹¹⁰ Şemseddîn Cüveynî ile başlayan defter tutma geleneği sonraki dönmelerde de devam etmekteydi.

Özellikle İlhanlı zamanında malî sistemin nasıl işlediği hakkında Gazan Mahmûd Han döneminden sonrasına ait defterlerden sağlıklı bilgiler edinmekteyiz. Bu defterlerden malî işlerin ve vergi sisteminin uygulanışı, sistemi ve düzeni anlaşılmaktadır. Malî düzenle ilgili olarak bu dönemde yazılmış olan Sa'adetnâme, Kânûnü's-Sa'adet, Risâley-yi Sâhibiyye ve Câmi'ü'l-Hesâb gibi defterler bulunmaktadır. Hatta bu dönemde malî amaç ile geliştirilen merdiven sisteminin daha

⁹⁰⁷ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 269; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 438; Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 471.

⁹⁰⁸ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 271; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 440.

⁹⁰⁹ Nahçivânî, *Dustûru'l-Kâtib fî Ta'yînu'l-Merâtib*, II, 127-129; Uzunçarşılı, *Medhâl*, 214-216; Ahmed Furûgbahş "Se Dîvân-i Mohm der 'Ahd-İlhânî'", 80.

⁹¹⁰ Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 815; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 161.

sonra Osmanlılar tarafından kullanıldığı da bilinmektedir.⁹¹¹ İlhanlı vergi ve maliye usulü bu coğrafyada daha sonra kurulan mahallî hâkimiyetler tarafından aynen benimsenmiştir.⁹¹² İlhanlılar zamanında malî defterler kontrol edildikten sonra meblağlar doğru ise Farsça iyi anlamına gelen “خوب” hûb ibaresi konulurdu. Ayrıca yine bu dönemde özel bir memur kontrol imkânı sağlamak için yarlıgları kelime kelime kaydedirdi. Her sene için yeni bir defter oluşturulur ve eski defterlerin de saklandığı bilinmektedir.⁹¹³

3.4.5. Baskak

Baskaklık, Moğol idarî geleneğinde en önemli ve yaygın memuriyetlerden biri olup, fethedilen bölgelere baskaklar idarî ve mali sorumlu olarak tayin edilirdi.⁹¹⁴ Memleket idaresinde tayin edilen hâkimlerin yanında baskakların yani vergi tahsildârların da önemli yerleri vardı.⁹¹⁵ Cengiz Han, Buhara'ya 1220 (617 h.) tarihinde geldiğinde oradakiler hemen onun emrini yerine getirmeğe hazırlanmışlardı. Cengiz Han, emrini yerine getirmeğe hazırlanmaları sebebi ile onlardan memnun kalarak bu iş için üzerlerine yetkili olarak atamış olduğu baskaklara onlara takatleri olmayacak şeyler teklif etmemeleri için gizlice emretmişti.⁹¹⁶

Baskaklık uygulaması aslında, bir çeşit idarî ve askerî memuriyet statüsündedir. Fakat bu görev, sivil idarecilere nezâret eden ve toplanan vergileri koruyan bir tür güvenlik teşkilatı mı; yoksa hem idarî görevi hem de zabıta görevi olan bir teşkilat mıydı? Bu soru, aslında bu birimin tam olarak görev tanımının ne olduğuna dair bizi düşündürmektedir. Çünkü valilerin yanında baskakların onlara nezâret ettiğini bilinmektedir. Örneğin; Körgüz Horasan'a vali olarak atandığında Argun Aka onun yanında baskak olarak beraberinde bu bölgeye atanmıştı. Bu nezâret görevinde Argun

⁹¹¹ C. Elitaş-O. Güvemli- O. Aydemir-M. Erkan-U. Özcan-M. Oğuz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda 500 Yıl Boyunca Kullanılan Muhasebe Yöntemi: Merdiven Yöntemi*, 107; Yuvalı, “Osmanlı Müesseseleri Üzerindeki İlhanlı Tesiri”, *ERÜSBED*, II, 6, 1995, 249-250; T. Öztürk, “Osmanlı'da Malî enetim Aracı Olarak Muhasebe İcmâl Defteri: Trabzon Örneği”, *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Bilig Dergisi*, 56, 2011, 212; M. Erkan, “Târîh-i Hesâbdâr”, *Hesâbdâr*, 224, 1389 hş., 33.

⁹¹² Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, 167.

⁹¹³ Spuler, *İran Moğolları*, 318, C. Elitaş-O. Güvemli- O. Aydemir-M. Erkan-U. Özcan-M. Oğuz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda 500 Yıl Boyunca Kullanılan Muhasebe Yöntemi: Merdiven Yöntemi*, 101.

⁹¹⁴ Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 259; Gaffârî-yi Kâşânî, *Târîh-i Nigâristân*, 9; Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, 21; Emîn, *Istulâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 60-61.

⁹¹⁵ Spuler, *İran Moğolları*, 304; Faruk Sümer, “Âbiş Hatun”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 310.

⁹¹⁶ Ebu'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 11.

Aka'nın koruma mı olduğu, yoksa valinin işlerine yardım eden idarî bir yetkili mi olduğu, gerektiğinde valilik görevini denetleyen bir mekanizmaya mı bağlı çalıştığı ya da bunların hepsiyle görevli olan bir yetkili mi olduğu tam olarak bilinmemektedir. Ama şu tam olarak anlaşılıyor ki; baskakın askerî bir yaptırım gücü çok açık olarak mevcut idi. Ayrıca İran bölgesinde vergi tahsildârları ile beraber baskaklarında onlara eşlik ettiklerini kaynaklardan öğrenmekteyiz. Şu da bir çekişkidir ki; baskaklık görevi Cengiz Han zamanından XIII. yüzyılın sonlarına kadar acaba aynı çerçeve içerisinde kalabildi mi ve bu görevin çerçevesi ne kadar değişikliğe uğradı?

Ayrıca baskak terimi de Moğol döneminde Fars edebiyatında yer almıştır. Şair Pûr Behâ, buna en güzel örneği bir beyitinde vermektedir;

تا باسقاق عشق تو در ملک دل نشست از یارغوی هجر تو برخواست داوری

*Gönül mülkünde aşkının baskakı oturunca; senin ayrılık hükmünden şikâyet yükselir.*⁹¹⁷

Şair, şiirinde baskak teriminin anlamını yerinde kullanarak gönlünü hükümdârın mülküne ve yine onun aşkını da bu mülkü yöneten idare eden baskaka benzetmiştir. Böylece Moğol dönemine ait olan idarî bir kavramın edebiyat içinde etkin bir şekilde kullanıldığını rahat bir şekilde görmekteyiz.

3.4.6. Bitikçi

İslâmiyet öncesindeki Türk devletlerinde, diplomasiye dair en önemli memuriyetlerden birisi kâtipliktir. Hakanlar ne kadar bilgili olurlarsa olsunlar, sözlerini yazmak için kâtiplere ihtiyaç duymuşlardır. Bu kâtipler, Tengri Kut (Hakan)'un yabancı hükümdârlara göndereceği mektupları, yapılan antlaşmaları ve bunun dışındaki her türlü yazışmayı kaleme almakla yükümlü olmuşlardır.⁹¹⁸

Tarihte büyük devletler kurmuş olan Orta Asya kavimleri, ilk siyasî teşekküllerinden itibaren dış ilişkilere büyük önem vermişlerdir. Nitekim bu konuya

⁹¹⁷ Devletşâh, *Tezkiretu 'ş-Şu'arâ*, 182.

⁹¹⁸ Mu'in, *Ferheng-i Farsî*, I, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1371 hş., 618; Tûsî, *Ferheng-i Lugât-i Edebî*, I, 97; Necati Gültepe, "İlk Türk devletlerinde Bürokrasi", *Türkler*, II, Ankara 2002, Yeni Türkiye Yay., 896-898; Dihhudâ, "Bitikçi", (Haz. Muhammed Mu'in-Seyyid Ca'fer Şehîdî), *Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân*, Tahrân 1373 hş., III, 4470; M. Müsevî "Bitikçi", *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., XIII, 330-331; Emîn, *Istulâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 66.

dikkat çeken Kafesoğlu: *Büyük Türk imparatorluklarında siyasî temasları yürüten dış işleri dairesi en mühim kuruluşlardan biri idi. Asya Hunları'nın merkezinde çeşitli dillerde konuşan ve yazan kalabalık bir hey'et çalışırdı. Batı Hun İmparatorluğu'nun başkentinde kâtipler, tercümanlar, kuryeler faaliyet halinde idiler, demektir.*⁹¹⁹

Hunlardan sonra kurulan Göktürk ve Uygurlar gibi Türk devletlerinde de bu uygulamaları açıkça görmekteyiz. Özellikle Uygurlar dış ilişkilere o kadar önem vermişlerdir ki, Uygur ülkesine elçi olarak giden Wang Yen-Te, onların ülkesinde imparatorluğa ait fermanların saklandığı bir kule olduğunu ve bu kulede imparatorluğa ait mektupların biriktirildiğini bildirmektedir.⁹²⁰

Asya Hun Devleti'nden itibaren Türk devletlerinde, diplomasiye dair bir görevli olarak kâtip ya da kâtipler zümresine rastlamaktayız. Eberhard, Hakan Mo-tun'un kâtipleri olduğundan ve bunların Çinli olduklarından bahsetmiştir.⁹²¹ M.Ö. 60 yılındaki bir Hun kurultayından bahseden Ögel ise, yazışmalar ile hukuk işlerine bakan vezirlerin olduğunu bildirmektedir.⁹²² Kâtipler, güzel bir yazı ve üsluba sahip olmalarının yanısıra, Hakanların sırlarını açıkladıkları kişiler oldukları için bilgili, akıllı ve gözü tok olmalıydılar. Bu yüzden vezir konumundaki kişilerin aynı zamanda bu görevi yürütmüş olmaları olağandır. Ancak bunun genel olduğunu ifade edemeyiz. Kendisinden büyük bir askerî uzman, yönetmeyi bilen iyi bir kılavuz ve her zaman uzlaşma yolunu savaşa tercih eden bir diplomat olarak bahsedilen Attila, mektuplarını nezdinde bulunan kâtiplere yazdırmıştır. Attila'nın kâtipleri arasında, bir harpte esir edilmiş olan ve yazı bildiği için kendisinden faydalanılan Rusticius ile Orestes'in de bulunduğu belirtilmektedir.⁹²³

Söz konusu yazıcı zümresi, yani kâtipler, Hunlardan sonraki Türk devletlerinde daha açık gözlemlenebilmektedir. Hunlar döneminde nasıl adlandırıldığını şimdilik tam olarak bilmediğimiz kâtibin karşılığı olarak Tabgaçlarda bitekçin; Gök Türkler,

⁹¹⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Bozkır Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1987, 67; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, TTK, Ankara 1977, 278.

⁹²⁰ Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, TTK Yay., Ankara 1989, 61.

⁹²¹ Eberhard, *Çin Tarihi*, 88.

⁹²² Bahaeddin Ögel, "Devlet Meclisi ve Kurultay", *Türkler*, Ankara 2002, Yeni Türkiye Yay., II, 880.

⁹²³ Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, TTK Yay., Ankara 2001, 75; Priskos, *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, (Çev. Ali Ahmetbeyoğlu), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1995, 32, 44; H. Namık Orkun, *Attila ve Oğulları*, Remzi Kitaphanesi, İstanbul 1933, 52.

Türgişler ve Uygurlarda bitegci kelimelerinin kullanıldığını görmekteyiz.⁹²⁴ Nitekim aynı kelime yardımıyla bitigü (kalem, divit), bitig-k- (yazı, harf, mektup, kitap, kâğıt, hüküm vs.), bitikli-g- (yazılmış nesne sahibi), bitiklik (yazı yazılmak için hazırlanan şey), Baş Bitig (Asıl ve esas vesikalara verilen isim), Çın Bitig (Hakiki sened, asıl mukavvele), Bodun Bitig (halk, cemaat ile ilgili vesika), Ötüg Bitig (Dilekçe), Bitik Taş (Kitabe, yazılı taş) gibi yazıya dair terimler ihtiva eden kelimelerde türemiştir.⁹²⁵ Bununla beraber N. Gültepe bitikçi (kâtip, yazıcı) kelimesinin aslının, Çince de yazı fırçası anlamına gelen Piet>pi'den geldiğini ifade etmektedir. Ayrıca Uygur devlet teşkilatında bitikçilerin önemli bir yeri vardı.⁹²⁶

Ögel, bitikçi kelimesi haricinde, Çince Ssu-pi, yani kâtip veya başkâtip deyiminden Türkçeye girmiş olması çok muhtemel olan Sebeg unvanının, Göktürklerde önemli memurlar olarak devlet kadrosunda yer alan buyruklardan bazıları tarafından kullanılmış olduğunu bildirmektedir.⁹²⁷ Yine bu ünvanlar haricinde ılımga (elimga)⁹²⁸ ünvanı da karşımıza çıkmaktadır. İlimgalar hakanların yazılarını Türk yazısı ile yazan kâtiplerdi.⁹²⁹ Kafesoğlu, bu kelimenin Uygurlarda kullanıldığına işaret etmektedir.⁹³⁰ Bununla beraber bu kelimenin tam olarak ne zamandan itibaren kullanılmaya başlandığını söylemek zordur. Oğuzlarda ise, bitimek sözü değişmiş, onlarda yazıgçı ünvanı hısımlar arasında mektup getirip götürən kişi için kullanılmıştır.⁹³¹ Fakat kâtip kelimesinin karşılığı olarak bitikçi kelimesinin akla getirilmesi bizce daha doğrudur.

Moğol öncesi dönemde Türk devletlerinde resmî işler için evrak düzenleme, tasnif etme, hazırlama ve bunları belirli basamaklara göre işleme tabi tutma hiyerarşisi bürokratik olarak mevcuttu.⁹³² Ayrıca devlet kuruluşlarında yazı çalışmalarının içeriği

⁹²⁴ Mehmet İpşirli, "Bitik", *DİA*, İstanbul 1992, VI,225; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, 278; Abdulkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler-*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988, 68 vd.; Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988, 651.

⁹²⁵ Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler-*, 68-70; İpşirli, "Bitik", 225

⁹²⁶ Necati Gültepe, *Mührün gücü -İlk Türk-İslam Devletlerinde ve Osmanlılar'da Bürokrasi-*, Ötüken Yay., İstanbul 2009, 45; Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, I, Timaş Yayınevi, İstanbul 1990, 75.

⁹²⁷ Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 648-649.

⁹²⁸ Kaşkarlı Mahmüd, *Divânü Lugâti't-Türk*, (Çev. ve Haz. Seçkin Erdi, Serap T. Yurtsever), Kabakçı Yayınevi, İstanbul 2005, 254.

⁹²⁹ Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 652.

⁹³⁰ Kafesoğlu, *Türk Bozkır kültürü*, 67.

⁹³¹ Faruk Sümer, *Oğuzlar- Türkmenler-*, Ana Yay., (3. Baskı), İstanbul 1980, 53-54.

⁹³² İ. Keskin, "Ortaçağ Müslüman Türk Devletlerinde Bilgi ve Arşiv Yönetimi Hakkında Gözlemler", *Tarih Dergisi*, 50, İstanbul 2010, 36-37.

ve kelimelerin doğru seçilmesinden sorumlu olan alimge, yazguci ve bitikçi diye adlandırılan memurlar bulunmaktaydı. Devlet evrakları bizzat bu görevlilerin elinden geçirdi. Titiz çalışmalarını gösteren bazı karalama nüshaları bulunmaktaydı. Bu nüshalar üzerinde düzenlenen evraklar özenle temize geçirilirdi.⁹³³

Eski Türk âbidelerinde ve yazılarında türevlerine sıkça rastlayabildiğimiz bitimek⁹³⁴ kelimesi kökünden türeyen bitigçi kelimesi sadece İslamiyet öncesi Türk devletleri ile sınırlı kalmamıştır. Gerek bu Türk devletlerinin soyca devamı olan çoğu Türk devletlerinde, gerekse en eski tarihlerden itibaren Türklerle yakın temaslarda bulunmuş olan Moğollarda bu kelime aynı veya benzer şekilde kullanılmıştır.⁹³⁵

3.4.6.1. Moğol İdarî Sisteminde Bitikçilik

Moğollar zamanında zapt edilen yeni topraklar üzerinde sivil idarenin tanzimi işi Bitikçi ve Yarguciler vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Moğolların teşkilat tarihinde şu üçlü sistem çok önemlidir. Bunlar Bitikçi, Yarguci ve Noyanlardan oluşan hiyerarşik bir sistem olup, içerisinde adeta birbirini kontrol etmekle görevli bir yapı idi. Moğol idare sisteminin temelinde bu teşkilat yatmaktaydı.⁹³⁶

Uygur devlet teşkilatında bitikçi kadrosunun olduğu bilinmektedir. Uygur devletinde bu bitikçiler, dış işleri ile de ilgilenmişlerdir.⁹³⁷ Moğol devlet teşkilatında Noyanlar daima Moğol kabilelerinden seçildiği halde, yarguci ve bitikçiler Türklerden ve diğer unsurlardan olabiliyordu. Bitikçiler sivil idarenin en başta gelen temsilcileri olup Cengiz Han zamanında onun müşavirliğini yapmışlar ve bunların çoğunluğu Uygur Türkleri arasından seçilmişlerdir. Bu hususta Cüveynî daha da ileri giderek âdete bu uygulama biçiminden şikâyetçi olurcasına, Moğol devletinin kadrolarında görev

⁹³³ Q. Omonov, “Ortaçağ’a Ait Türkçe Resmî Yazılarda Sözcük seçme Meselesi”, *AÜEFBS*, 52, Erzurum 2014, 258.

⁹³⁴ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, 54; Muharrem Ergin, *Orhun Âbideleri*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1970, 16; Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, 174; *DLT*, (Erdi, Yurtsever), 254. Yusuf Hashacip, *Kutadgu Bilig -I Metin-*, (Çev. ve Haz. R. Rahmeti Arat), TDK Yay., Ankara 1999, 152, 280, 373 vs.; Moğollar için bkz. Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 649, 652; Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, 47; İpşirli, “Bitik”, 225.

⁹³⁵ Özgür Tokan, *İslamiyet Öncesi Türklerde Diplomasi ve Hunlar Dönemi Diplomatik İlişkiler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2011, 15-17

⁹³⁶ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 33.

⁹³⁷ E. Yakut, “Eski Türklerde Hukuk”, *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, I, 3, Eskişehir 2002, 412; N. Akpınar, *Büyük Hun Devletinden Osmanlılara Kadar Türk Devletlerinde Meclis*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2009, 72.

alabilmek için Uygurca bilmenin zorunlu olduğunu söylemektedir.⁹³⁸

Cengiz Han, Asya hükümdârlarının takındıkları gösterişli unvanlara küçümseyerek bakardı ve sülalesine de böyle muhteşem unvanlar takınmamalarını tavsiye ederdi. Halefleri o vasiyete uyarak, Han ve Kaan unvanı ile yetimişlerdir. Yalnızca şehzâdeler imparatoru ismi ile çağırırlardı. Kaanlar mektuplarında ve fermanlarında da ismin yanına gösterişli unvan ilave etmezlerdi. Cengiz Han'ın dîvânından çıkan mektuplar anlatış tarzı bakımından sade ve temizdi. Bunlar Acem uslubu gibi tantanalı değildi. Cengiz Han Maverâünnehr'i aldığında, Sultan Muhammed'in kâtiplerinden biri Cengiz Han'a hizmet edenler arasına girmişti.⁹³⁹

Cengiz Han'a kumandanlarından Cebe bir rapor göndermiş ve bu raporda; *Musul beyi Bedreddîn Lulu, Suriye üzerine hücum etmeme manî oluyor*, diyordu. Cengiz Han, İran uslubuna hâkim olan kâtime Musul Beyi Bedreddîn Lulu'ya: *Tanrı bize yeryüzü imparatorluğunu verdi. Bize itaat edenler ve ordularımızın geçmesine razı olanların hükümetleri, aileleri ve malları mahfuz ve emniyettedir. Aksine hareket edenlerin başına ne gelecek yalnız Tanrı bilir. Eğer bize itaat ederseniz, sizin dostunuz oluruz, aksi takdirde büyük ordumuz vardığında Musul'un hali ne olur, bilmem*, diye mektup yazmasını, istemiş fakat kâtip, Farsça ve gösterişli bir uslub ile mektubu yazmıştı. Ayrıca kâtip Müslüman hükümdârlara yazılan unvanları da mektupta ihmal etmemişti. Cengiz Han, mabeycisi Danişmend'ten yazılan mektubun Moğolca'ya tercüme etmesini istemişti. Moğolcasını dinledikten sonra Han kâtime, *Benim size imlâ ettiğim böyle değildi*, diyerek çıkışmış, bunun üzerine kâtip, *Efendim kullanımda olan usule uygun olarak yazdım*, diyerek kendini savunmuştur. Cengiz Han kızarak, *Sen bir hainsin. Musul Beyi Bedreddîn Lulu bu gösterişli mektubu okurken daha ziyâde cürretkâr bir vaziyet alacak*, diyerek ve kâtibi idam ettirmiştir.⁹⁴⁰

Moğol hükümdârlarının resmî yazışmalarda çağdaşları Ön Asya hâkimlerinde olduğu gibi gösterişli unvanları Moğol devletinin kuruluş aşamasından itibaren kullanmamış olmamaları aslında kendilerini bu hükümdârlardan ayrı tutmalarından kaynaklanıyordu. Aynı unvanları, diğer hükümdârlar ile paylaşarak kendilerini onlar ile

⁹³⁸ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 118.

⁹³⁹ D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 162.

⁹⁴⁰ Tetevî-Kazvînî, *Târîh-i Elfî*, VI, 3744-3745; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 163; E. Konuksever, *Cengiz Han Yasalarının Dayandığı Tarihi Temeller ve Etkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2009, 57.

aynı seviyede ve rekabette göstermek istemiyorlardı. Çünkü Moğol hükümdârlık mantığında Tanrı adına yeryüzüne çekidüzen veren biri diğer yöneticilerle asla eşit ya da rekabette olamazdı. Tanrı adına yapılan iş dolayısıyla herkesin aynı zamanda unvan sahiplerinin de sorunsuz bir şekilde itaat etmesi gerekiyordu. Bu yüzden “*Han*” unvanı diğer unvan, gösterişli sıfat ve isimlerin önünde idi. Ayrıca resmî yazışma ile ilgili olarak bu kıssadan kâtibin doğrudan verilen emiri birebir uygulamaması ile Cengiz Han, bunu katî emrine uyulmaması olarak algılamış ve bu kişiyi idam cezasına tabi tutmuştur. O günlerde yaygın olan remî yazışma usulünün reddelmesi yeni bir bürokratik anlayışın ortaya çıkmak da olduğunun da göstergesidir.

Resmî bütün evrâklar Bitikçi adı verilen sekreterlerin gözetiminde hazırlanırdı.⁹⁴¹ Bu evrâkların hepsi hükümdârın mührü ile onaylanırdı. Devlet sekreterliğinin içinde Moğol, İran, Uygur, Kuzey Çin, Tibet ve Tangut bölümleri mevcut olup, bunların resmî işlemlerde kendilerine özgü terimleri bulunmaktaydı. Resmî evrâklar önemine göre siyah veya kırmızı dört köşe bir damga ile mühürlenir ve bu işlemde sonra gönderilirdi.⁹⁴²

Mengü zamanında Kuzey Çin, İran, Rusya ve Türkistan işlerini yürütmek için dört büyük kâtiplik birimi bulunduğuna malumdur. Bu birimlerin başlıca amacı, bu bölgelerde nüfus sayımı yapmak ve verilere göre bu ülkelere asker göndermek ve bu ülkelerin vergilendirmesini yapmaktır.⁹⁴³ Bu kâtiplerin Karakorum’da görev yaptıkları bir saray da mevcuttu.⁹⁴⁴

Tahta oturduktan sonra Mengü Kaan, bölgelerden alınacak vergileri tespit ettikten sonra, nüfus sayımını yapacak şahneleri ve kâtipleri tayin etmiş, Ceyhun nehrinden Hıta ülkelerinin bittiği yere kadar büyük vezir Mahmûd Yalavac ile onun halefi Mesûd Beg’in yönetimine bırakmıştır.⁹⁴⁵ Mengü Kaan Moğol hükümdârı olunca, dîvân memurlarına payza verilmemesini ve onların da bunu talep etmemelerini

⁹⁴¹ Devlet, “İlhanlılar”, *DGBİT*, IX, İstanbul 1988,82; M. S. Küçükaşçı, “Kâtip”, *DİA*, Ankara 2002, XXV, 50.

⁹⁴² Devlet, “İlhanlılar”, *DGBİT*, IX, İstanbul 1988,83.

⁹⁴³ Özen, *Mengü Han Döneminde (1251-1259) Selçuklu-Moğol İlişkileri*, 96-100.

⁹⁴⁴ Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han’ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, 231.

⁹⁴⁵ Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 489; Horasan için alınan yıllık vergi durumu iyi olanlardan *Câmi’u’t-Tevârih*’in Behmen Kerimî nüshasına göre yedi dinardır. Reşidüddîn, *Câmi’u’t-Tevârih*, 565; Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, III, 72; Hândmîr, *Habîbu’s-Siyer*, III, 59-60;

buyurmuştur.⁹⁴⁶ Bu ifadeden anlaşılacağı üzere Moğol ülkesine bağlı bölgelere tayin edilen kâtipler sadece yazı işleri ile meşgul olmayıp nüfus sayımı da yapmaktaydılar. Nüfus sayımının bu dönemde titizlik ile yapılmasının temel sebebi ise vergilendirme idi. Ayrıca kâtiplere verilen payza uygulamasının kaldırılması bu sınıfın elindeki imtiyazların sınırlandırılması anlamına geliyordu.

Ayrıca Mengü, yöneticilerin ve kâtiplerin rüşvet almamaları konusunda uyarılmıştı. Kopçur denilen otlatma vergisine gelince eğer birinin aynı cinsten yüz baş hayvanı varsa, birini vergi olarak vermesini, eğer hayvan sayısı yüzden az ise hiç hayvan vermemesini kural olarak uygulamaya koymuştu. Ayrıca Mengü, daha önce ödenmemiş vergilerin tahsil yoluna gidilmemesi, ancak Güyük Han zamanında onun, hanımlarının ve oğullarının ortaklığıyla büyük kârlar etmiş olan tüccâr ve ortaklardan ilâve vergiler alınmasını buyurdu.⁹⁴⁷

Târîh-i Cihânguşâ'nın ifadesine göre, Mengü Kaan tahta çıktıktan sonra ülkenin her yanından ihtiyaç sahibi olanlar, memurlar, meslek erbâbı ve kâtipler yeni atama durumları için yüzülerini ona çevirmişlerdi.⁹⁴⁸

Bundan başka tamga yapmak payza dağıtmak ve silah deposunu idare etmek ayrı ayrı kişilerin uhdesindeydi. Ayrıca saraya Fars, Uygur, Hitay, Tibet, Tangut dillerde yazı yazabilecek kâtipler alınmıştı. Bir yere ferman yazılacağı zaman o yerin diliyle yazılırdı.⁹⁴⁹

Adet olduğu üzere Çin'deki Moğol devletinde her gün zikredilen ümerâ dîvân işlevi gören Şing'e gelirdi. Ayrıca dört Çingsang sayılan devlet görevlilerinin ve bitikçilerin her birinin mansıplarının hesabıyla uğraşırlardı. Bu Çingsangların her biri sandalyeye oturur ve her daima önlerinde divitler olurdu. Her emirin muayyen nişânesi ve tamgası vardı. Birkaç bitikçinin görevi ise her gün dîvâna gelen kişilerin isimlerini yazmaktı. Eğer bir kişi dîvâna az geldi ise o kişi görevinden azledilirdi. Hanbalık'daki şink, azametli olup binlerce yıllık defterler burada saklanıyordu. Bu defterler iyi zapt

⁹⁴⁶ Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 598; Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, III, 87-88; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 496; Rezevî, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der 'Ahd-i İlhanân*, 376-384.

⁹⁴⁷ Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 597; Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, III, 78-79; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 491.

⁹⁴⁸ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, III, 85; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 495.

⁹⁴⁹ Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), s.497; Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 599; Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, III, 88-89; W. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, İstanbul 1931, 141; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 250.

edilmiş ve iyi korunuyorlardı. Şinkde iki bin kişi çalışmaktaydı. Her şehirde bir şink vardı. Bağdad, Konya, Şîrâz gibi Dârü'l-Mülk şehirlerinde bu dîvânlar daha fazla bulunuyordu. Hanbalık'taki dört Çingsang'ın olduğu bu şinkten başka Kaan'ın memleketlerinde on iki tane daha şink vardı. Ayrıca başkent şinginden başka bir yerde Çingsang bulunmazdı. Başkent dışında on iki şing bölgesi⁹⁵⁰ daha vardı.⁹⁵¹

3.4.6.1.1. Moğol Devleti'nde Görev Yapan Bazı Bitikçiler

3.4.6.1.1.1. Taşatun

Cengiz Han, Moğol idare sistenini kurarken özellikle Türklerden faydalanmıştır. 1206 yılı kurultayından sonra, sayıları hayli kalabalık olan müşavirleinin yardımıyla devletin mekanizmasını kurmuştur. Hatta bunlardan Taşatun adlı ve aslen Hami şehrinde olan Uygur Türkü'nü bu işe özel olarak tayin etmiştir. Çünkü Taşatun daha önceleri Naymanlar'ın⁹⁵² hizmetinde mühürdâr olarak çalışmış olup, Uygur dili ve devlet nizamı hakkında geniş bir tecrübeye sahipti. Moğol devlet adamları Cengiz Han'ı örnek alarak yerli unsurlardan bilhassa bitikçi ve maliyeci olarak istifade

⁹⁵⁰ Birincisi, Hanbalık ve Daydu Şink'i. İkincisi, Selenga ve Curce vilâyeti Şink'i. Selenga şehirlerinin en büyüğü Çunçu'dur. Bu vilâyetin dîvânında Alâaddîn Finçan'ın oğlu Hüsâmeddîn Semçing Almâligî ve Hasan Zuçing bulunmaktadır. Üçüncüsü, Kukuli ve Kuli vilâyetleri Şink'i. Bu vilâyet başlı başına bir mülktür. Buranın melîğine Vank denilir. Kubilay Han kendi kızını Vank ile evlendirmişti. Dördüncüsü, Nemking şehri Şink'i. Bu şehir Hıtay'ın büyük şehirlerinden olup Karamuran nehrinin kenarındadır. Hıtay'ın eski şehirlerinden biridir. Beşincisi, Şekçu şehri Şink'i. Bu şehir Hıtay'ın serhat şehridir. Altıncısı, Hinksay şehri Şink'i. Alâaddîn Finçan'ın oğlu Seyfeddîn Toğaçar Noyan, onun Siyuçing adlı Hıtaylı nökeri, Ömer Menzitay, Bîk Hoçe-i Tûsî Finçan buradadır. Yedincisi, Kuçu şehri Şink'i. Buranın hâkimi Bahâeddîn Kandezî'dir. Sekizincisi, Lukinfu şehri Şink'i. Bu vilâyetin bir tarafı Tangutlara komşudur. Bayan Finçan'ın kardeşi Hasan Finçan ve Laçın Finçan'ın Hasan isimli kardeşi de burada hâkimdirler. Dokuzuncusu, Kuyulki şehri Şink'i. Büyük bir şehir olup deniz sahilinde büyük bir limanı bulunur. Nokay Nami ve Rükneddîn el-Testerî Finçan burada hâkimdirler. Onuncusu, Karaçang şehri Şink'i. Büyük bir vilâyettir. Bu vilâyetin Yaçi şehrinde şink bulunur. Buranın halkı tamamen müslümandır. Buranın hâkimleri Yalavac neslinden gelen Yağan Tekin ve Yakub Bey oğlu Ali Bey'dir. On birincisi, Tangut vilayeti şehirlerinden Kinçanfu şehri Şink'i. Minkekala'nın oğlu bu vilâyettir. Buranın hâkimi Kaytemiş Finçan'ın kardeşi Daşman Finçan ve Ömer Hıtayî'dir. On ikincisi, Tangut şehirlerinden Kamçu şehri Şink'i. Büyük bir memleketdir. Vaçiki burada oturmaktadır. Emîr Hoçe Namî isimli biri buranın hâkimidir. Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 644-646.

⁹⁵¹ Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 644; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 9; Emîn, *Istilâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 161.

⁹⁵² Cengiz Han ve sonraki dönemlerde Türkistan'da yaşayan Moğol boy ve kabileleri içinde Türklerin tesirinde kalması bakımından Naymanlar ilk sırayı almaktadırlar. Uygur yazısını ilk olarak Naymanlar kullanmışlardır. Önceleri Cengiz Han'ın en yakın dostu Camuka ile birleşen Naymanlar, Cengiz'i Kişilbaş'ta yenseler de, Altay dağları önünde yenilerek itaat altına girmişlerdir. Reşidüddîn, Naymanların Uygur kaanlarının unvanlarını ve hatıralarını sakladıklarını kaydetmektedir. Hülâgu ile Ön Asya'ya gelenler arasında öncü birliklerin kumandanı Kit Buğa dışında bu boya mensup kimseye rastlamamaktayız. Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 163-64; Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, II, 545; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 7-8.

etmişlerdir. Bunlardan mevkileri yüksek olanlar arasında doğuda sivil idarenin kurucusu olan Mahmûd Yalavac'ı, batıda ise Argun Aka'yı görmekteyiz.⁹⁵³

3.4.6.1.1.2. Zhenhai

Yazı işleri Moğol devletinin başlangıcında Yeluçutsay ve Zhenhai adlı müşavirlerin elinde idi. Genel idare nazırlığı rütbesine yükselen bu iki kişi ülkenin bütün işlerini yürütmeye başlamışlardı. Önceden Moğollarda müşavirlik makamı olmadığından onları *bi che chi* (bitikçi) diye adlandırdılar. Onlar, fermanlar başta olmak üzere her çeşit yazışma işleri ile ilgilenmekteydiler.⁹⁵⁴

3.4.6.1.1.3. Cinkay

Bu dönemde malî işlerin sorumluluğu ise baş vezire ait olmuştur. Moğolların ünlü devlet adamlarından olma Cinkay, Ögedey zamanında baş vezir ve aynı zamanda Yeke Bitikçi olarak görev yapmıştır.⁹⁵⁵

3.4.6.1.1.4. Bulgay Aka

Güyük Kaan, Bulgay'ı evrakaların tanzimi ile görevlendirmişti. O, maiyetine aldığı birçok bitikçilerle görevi yürütmüştür. Onun emrinde bulunan çalışanlar; vergilerin tahsili, elbise ve diğer eşyalara kıymet biçme gibi işlerle meşgul idiler. Cengiz Han'ın ve ondan sonra gelen diğer hanların dîvânında Uygurca geçerli olmakla beraber, yazı hangi milliyet mensubuna gidecekse, o dil ile yazılırdı. Dîvân bahsinde bu işin yapılabilmesi için dîvânda değişik dil bilen birçok memurların bulunduğu değinmiştik. Bu kâtiplerin başında yeke bitikçi başkan olarak bulunur ve defterleri kontrol eder, merkezden uzak yerlere gidecek olan bitikçilerin seçimini de yapardı. Ayrıca Moğol devletinin her yerinde bulunan bitikçiler hanlık merkezindeki yeke bitikçiye bağlı olarak çalışmışlardır. Bu yönü ile bitikçilik kurumunda merkeziyetçi yapıya sahip olan Moğol devleti zamanla bu özelliğini kaybetmiştir.⁹⁵⁶ Bulgay'ın

⁹⁵³ Reşidüddîn, *Câmi 'u't-Tevârih*, 307; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 119.

⁹⁵⁴ Meng Ta peilu ve Hei Ta shilu, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtları: Meng Ta peilu ve Hei Ta shilu*, 101; F. Ersoy, "Moğol Yazısının Tarihi Gelişimi ve Moğolların Kullandıkları Alfabeler", *SÜTAD*, 22, Konya 2007, 394.

⁹⁵⁵ Reşidüddîn, *Câmi 'u't-Tevârih*, 564; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 120; Ögel, *Çingiz Han'ın Türk Müşavirleri*, 210.

⁹⁵⁶ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 121.

yönetimi altında birçok kâtibin çalıştığı bilinmektedir. Kıdemli memurların hepsinin kendi adlarına çalışan bir memur grubu da bulunmaktaydı.⁹⁵⁷

3.4.6.1.1.5. Belâ (Bilâ) Bitikçi

Mengü Kaan döneminde, Uygur bölgesine Belâ Bitikçi adında bir bitikçinin şahne olarak atandığını görmekteyiz. Şahne olarak görevlendirilen bu bitikçi, bu bölgedeki Müslüman ahaliye kötü davranması üzerine Mengü Kaan'a bu şahne Müslümanlar tarafından şikâyet edilmiştir. Bunun üzerine tutuklanan ve yargılanan şahne, ölüm cezasına mahkûm edilmiştir. Fakat bu sırada Mengü Kaan'ın çocuklarından biri hastalanmıştı. Bu hastalıklardan kurtulmak için Moğol adetlerine göre mahkûmlar serbest bırakılırdı. Bu yüzden Belâ Bitikçi serbest bırakılmış fakat cezasına mukabil olarak yine eski bir Moğol cezası olan sıcak bir yere sürgün edilme cezası Bitikçi'ye tatbik edilmiştir. Bu cezanın tatbiki olarak Belâ Bitikçi, Mısır ve Şam'a elçi olarak gönderilmiştir. O dönemde öldürülmek istenmeyen suçlular bu tarz cezalara çarptırılmaktaydı.⁹⁵⁸ *Mecma'u'l-Ensâb*'taki bu kıssadan hareketle dönem içerisinde bitikçilerin eyâletlerde sadece yazı ve vergi işiyle meşgul olmadıklarını, aynı zamanda atandıkları bölgelede şahnelik yaptıklarını da görmekteyiz.

3.4.6.1.1.6. Emîr İmâdü'l-Mülk ve Fahrü'l-Mülk

Mengü Kaan zamanında, Beki tarafından yürütülen bitikçi tayin işi, Beki'nin ölümünden sonra Ang Böke'ye verilmişti. Ruysbroeckli Willem seyâhatnâmesinde, Mengü Han zamanında Moğol devletinde bitikçilerin merkezî bir kayıt idaresi oluşturduklarından bahsetmektedir.⁹⁵⁹ Mengü Kaan tahta çıktığında Bulkay Aka'nın önderliğinde bitikçiler, vezirler ve hacibler yerlerini almışlardı. Daha sonra Mengü Kaan'ın, hizmetinde bulunmuş olan Emîr İmâdü'l-Mülk'ün Müslüman bitikçilerin hepsinin başında olsun ve dîvân işleri ile alakadâr olsun diye buyurduğu bilinmektedir.⁹⁶⁰

Kıdemi ve hizmeti göz önünde bulundurulan Bulgay Aka, tekrar kâtiplerin

⁹⁵⁷ Özen, *Mengü Han Döneminde (1251-1259) Selçuklu-Moğol İlişkileri*, 94.

⁹⁵⁸ Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 229-230; Gaffârî-yi Kâşânî, *Târîh-i Nigâristân*, 238.

⁹⁵⁹ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 256; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 426; Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, 36.

⁹⁶⁰ Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 471; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 180,190-191; Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, III, 37.

başkanı ve onların veziri olmuş, onun görevi, bir hâcib gibi halkın isteğini pâdişâha ulaştırmak, fermanları ve menşûrları yazmak olmuştu. Mengü Kaan, Güyük Han'ın sarayında da aynı görevi üstlenmiş olan Müslüman bitikçilerden Emîr İmâdü'l-Mülk'ü, sarayın ileri gelenlerinden Emîr Fahrü'l-Mülk'ü ve daha birkaç Moğol'u Bulgay Aka'ya yardımcı olarak tayin etmiştir. Ayrıca her kavim için bir memur görevlendirmiş, bunların işi olduğu zaman Emîr Bulgay'a başvurup ondan izin alırlar ve daha sonra Kaan'ın huzuruna kabul edilirdi. Dîvân işlerine gelince, vergi belirlenmesinden memur tayinine kadar bütün işlerde Emîr Bulgay ile diğer iki kişinin sorumluluğuna bırakılmış idi.⁹⁶¹ Buradan anlaşılacağı üzere, Bulgay Aka, sadece yazıcı sınıfının başkanlığını üstlenmeyip aynı zamanda ülke genelindeki kâtiplerin de sorumluluğunu taşıyan birinci dereceden sorumlu kişiydi. Hatta kâtipler, saray hiyerarşisinde yer edinmiş olan Bulgay Aka'nın onayını alarak Kaan'ın huzuruna çıkmaktaydılar.

3.4.6.2. İran Moğolları ve Bitikçiler

Hülâgu Han, İran coğrafyasına Mengü Kaan tarafından memur edilmiş ve o, büyük bir ordu ile bu bölgeye yönelmiştir. Bu büyük topluluk sadece askerlerden müteşekkil değildi. Aynı zamanda araların idarî anlamda İran coğrafyasında iş görecekt olan kadrolar da vardı. Hiç şüphesiz bitikçilerde bu kadronun içerisinde yer alıyorlardı. Horasan'da bu idarî kadroya İran'da Moğollar namına görev yapan memmurla da eklenmiştir. Emîr Argun, oğlu Giray Melik, Ahmed Bitikçi ve Alâaddîn Ata Melik Cüveynî de İran coğrafyasında bulunup Hülâgu'nun gelişi ile onun kadrosuna dâhil olan isimlerdendi.⁹⁶²

İslâm coğrafyasında zaten Moğol dönemi öncesinde köklü bir kâtiplik geleneği mevcut idi. Kâbusnâme bu geleneğin gereğini bize, *Eğer yazıcı olursan gerekir ki söz söylemekte kadir olasın ve iyi hat öğrenesin. Yazıda mahir olasın*, diye açıklamaktadır.⁹⁶³ Yaltkaya'nın Nasiredîn Tûsî'nin yazmış olduğu Tensuknâme-i İlhânî adlı eseri üzerine yapmış olduğu çalışmasında o dönemde kâtiplik mesleğinin

⁹⁶¹ Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 496; Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 599; Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, III, 86-87.

⁹⁶² Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 689; Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, III, 101; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 230; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 17-18; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 503.

⁹⁶³ Emîr Unsurü'l-Maâli Keykâvus, *Kabusnâme*, (Haz. Orhan Şaik Gökyay), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007, 208.

kılıç ehli ile beraber devletin iki dayanağından biri olarak görüldüğü belirtilmektedir. Bu eserde, yazı yazarların insanlar arasında doğruluğu koruduğu ve Tanrı yolunun bozulmamasını sağladığından özellikle bahsedilmektedir.⁹⁶⁴ Yine kâtiplik mesleğinin icrası ile ilgili olarak, kâtiplerde bulunması gereken özelliklerden İbn Haldun Mukaddime adlı eserinde detaylıca bahsetmiştir.⁹⁶⁵ Bu köklü kâtiplik geleneği Uzak Doğu ve Uygur kâtipliği anlayışıyla İran Moğolları zamanında birleşecek ve daha sonra Ön Asya’da kurulacak birçok devlete selef olarak güzel ve geliştirilebilir bir örnek bırakacaktır.

Hülâgu Han zamanında bağlılıklarını bildirmek için gelen emir, bey ve sultanlara ve diğer yandan henüz bağlılığını bildirmemiş olanlara da emir ve tehdit niteliğinde yeni mektupların gönderilmesi gerekiyordu. Bu ve benzeri hizmetlerin yerine getirilmesi düşüncesi ile görevlendirilen bu memurların yani bitikçilerin sayısı daha sonra artacaktır.⁹⁶⁶ Ayrıca yine bu dönem bitikçilerinin elçilik görevinde de buldukları bilinmektedir. Hülâgu Han’ın, İsmâ‘îlîlerin Reisi Rükneddîn Hurşâh’a; Bek Timur Kurt, Şah Emîr ve Bitikçi Sahireddîn’den oluşan üç kişilik bir elçilik heyeti gönderdiği de bilinmektedir.⁹⁶⁷

3.4.6.3. İran Coğrafyası’nda Görev Yapan Bazı Bitikçiler (1231-1295)

3.4.6.3.1. Bahâeddîn Cüveynî

Bahâeddîn Cüveynî, Ata Melik Cüveynî’nin ve Şemseddîn Cüveynî’nin babasıdır. Bahâeddîn Cüveynî’nin babası Sultan Muhammed Hârizmşâh’ın istifâ dîvânında çalışmıştı. Kendisi de babası gibi Moğol döneminde dîvân işleri ile meşgul olmuş ve daha sonra Horasan eyâletinin Sâhib-i Dîvân’ı olmuştur.⁹⁶⁸ Cüveynî ailesinin nesebi

⁹⁶⁴ Ş. Yaltkaya, “İlhanîler Devri İdarî Teşkilatına Dair”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası*, II, İstanbul 1932-39, 9-10; M. Rencber, “Siyâsetnâme Nevîsî der İrân”, *İtlâ‘ât-i Siyâsî-İktisâdî*, 257-258, 1387 hş., 144.

⁹⁶⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 495, 497-498.

⁹⁶⁶ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 59.

⁹⁶⁷ Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 175; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 61-62.

⁹⁶⁸ Hândmîr, *Dustûru’l-Vuzerâ*, 267; ‘Ukaylî, *Âsâru’l-Vuzerâ*, 276; Kirmânî, *Târîh-i Vüzerâ*, 101; Beyânî, *Dîn ve Devlet der İrân ‘Ahd-i Mogûl*, II, 384; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 334-335; E. T. Refî‘î-H. Gulistânî, “Alâeddîn ‘Atâ Melik Cüveynî ve Hülâgû Hân-i Mogûl”, *Faslnâme-i ‘İlmî- Pejûheşî Târîh*, Yıl: 2, 9, ty., 108.

Fazl b. Rebî‘e ulaşmaktadır.⁹⁶⁹ Bahâeddîn Muhammed, Ögedey Kaan’ın en güvenilir adamlarından olup fazilet ehli bir insanıdır. Farsça nazım ve nesirde yetenekli idi. Ondan sonra oğulları Şemseddîn Cüveynî ve Ata Melik Cüveynî Moğol devletinde üstün makamlara ulaştılar. Cüveynî ailesi, genel olarak edebiyatçı, şair ve dîvân erbabı olan kişilerle dolu faziletli bir aile olarak tanınmaktaydı.⁹⁷⁰

Bahâeddîn Cüveynî, uzun süre batıda görevli olan Moğol vali ve sivil idarecilerinin yanında bitikçi ve maliyeci olarak bulunmuştur. O, Horasan ve Mâzenderân valisi olan Cin Timur tarafından 1238 yılında Körgüz ile birlikte Ögedey Han’a gönderilmiştir. Büyük Han, bu ziyaret esnasında Bahâeddîn Cüveynî’ye payza vermiş ve maliye ile ilgili görevlerde çalışmasını buyurmuştur. Daha sonra Cin Timur’un yerini alan Körgüz’ün yanında hizmetine devam etmiş, Körgüz’ün 1239 yılında Karakurum’a yaptığı resmî ziyaret sırasında Bahâeddîn Cüveynî, ona vekâlet etmiştir.⁹⁷¹ Aynı görevini 1245 yılında buraya atanan Argun Aka’nın yanında sürdürmüş ve 1247 yılında Büyük Han’ı ziyaret için Karakurum’a gitmiştir. 1249 yılında Karakurum’dan dönerken yanında Nayımtay adında bir Moğol Noyan’ı ile birlikte Irak ve Yezd hâkimliğine atanmış ise de, aynı yıl içerisinde Isfahan’da vefat etmiştir.⁹⁷²

Emîr Argun Aka, kendi hükümetinin hesaplarını sunmak için dört kez İran’dan Kaan’ın sarayına gitmiştir. Bu seyahatleri esnasında Emîr Argun, Bahâeddîn Cüveynî’yi ya beraberinde götürmüş veya İran’da kendi yerine vekil olarak bırakmıştır.⁹⁷³

3.4.6.3.2. Körgüz

İlhanlı öncesi İran coğrafyasına atanan valiler bahsinde detaylı yer ayırdığımız

⁹⁶⁹ E. T. Refî‘î-H. Gulistânî, “Alâeddîn ‘Atâ Melik Cüveynî ve Hülâgû Hân-i Mogûl”, *Faslnâme-i ‘İlmî-Pejûheşî Târih*, Yıl: 2, 9, ty., 107; D. Isfahânîyân, “Hânedân-i Cüveynî der Destgâh-i İlhanân”, *Dânişgâh-i Edebiyât-i ‘Ulûm-i İnsânî Tebrîz*, 134, 1369 hş., 14; Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, 146.

⁹⁷⁰ Safa, *İran Edebiyatı Tarihi*, II, 26; Safa, *Târih-i Edebiyât der İrân*, III, 39-48; Safa, *İran Edebiyatı Tarihi*, II, 219; Kirmânî, *Simt-ül ‘Ula lil Hazret-il ‘Ulyâ der Târih-i Karahitayîyân-i Kirmân*, 91.

⁹⁷¹ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 128-29; Dihhudâ, “Bahâeddîn Cüveynî”, (Haz. Muhammed Mu‘în-Seyyid Ca’fer Şehîdî), *Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân*, Tahrân 1373 hş., III, 4426; A. Âl-i Davûd, “Cüveynî-Hanedân”, *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., XIX, 15.

⁹⁷² Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 129; Uyar, *İlhanlı Devleti’nde Argun Dönemi (1284-1291)*, 40.

⁹⁷³ Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 169; Beyânî, *Dîn ve Devlet der İrân ‘Ahd-i Mogûl*, II, 385.

Körgüz, Uygur kökenli olup Cengiz'in soyundan gelen şehzâdelere öğretmenlik yapmıştır. O, Daha sonra Cin Timur'un yanında Horasan'da bitikçilik yaptığı bilinmektedir. Cin Timur ölünce onun oğlu Edgü Timur ve Şerefeddîn Hârizmî, Körgüz'e muhalif olmuş ve sonunda Körgüz, Cin Timur'un yerine Horasan ve İran bölgesinde yöneticilik görevine yükselmiştir. Töregene Hatun'un niyâbeti zamanında görevini kısa bir süreliğine kaybetmiştir. Körgüz yönetimi sırasında Tus'u kendisine idarî merkez yapmıştır. Ömrünün sonuna doğru Müslüman olduğu aktarılmaktadır. Onun zamanında Horasan ve İran'ın malî ve idarî işleri düzene girmeye başlamıştır.⁹⁷⁴

3.4.6.3.3. Argun Aka

Oyrat kabilesinden olan Emîr Argun Aka, küçük yaşlardan itibaren Uygurca'ya çok iyi bildiği için devlet hizmetinde bitikçi olarak görev almıştır. Cin Timur ve Körgüz'den sonra devletin batı kısmının yönetimi konusunda görevlendirilmiştir. Önceleri Körgüz vali iken onun yanında baskak olarak görevlendirilmiştir. Vali olduğunda Argun Aka, bölgede birkaç kez nüfus sayımı yaptırmış ve kopçur vergisi sistemini ülkenin batı bölgelerinde uygulamıştır. Hülâgu'nun İran'a gelişi sırasında huzurunda bulunmuş ve Hülâgu zamanında onun devlet kadrosu içerisinde yerini almıştır. Ömrünün sonuna doğru Müslüman olduğu aktarılmaktadır.⁹⁷⁵

3.4.6.3.4. Şerefeddîn Hârizmî

Cin Timur öldükten sonra yerine Horasan valisi olarak atanan Körgüz'e, Şerefeddîn Hârizmî Cin Timur'un oğlu Edgü Timur ile muhalefet etmişlerdir. Töregene Hatun zamanında İran bölgesine görevlendirilen Emîr Argun Aka'nın yanında Uluğ Bitikçi sıfatıyla görevlendirilmiştir. Şerefeddîn Hârizmî'nin İran bölgesinde halktan ağır vergiler topladığı bilinmektedir. Hârizmî, Tus'ta eceli ile vefat etmiştir.⁹⁷⁶

⁹⁷⁴ Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 186; Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, II, 225-227, 240, 242, 271; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, 408, 418, 440; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 183; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 186-187; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 122;

⁹⁷⁵ Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 597; Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, II, 242-243; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 50; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 230; Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 419; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 186; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 123-124.

⁹⁷⁶ Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, II, 242-243, 271, 275; Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 419, 440, 442-443; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 186.

3.4.6.3.5. Seyfeddîn Bitikçi

Seyfeddîn Bitikçi, Hülâgu ile Ön Asya'ya gelmiş olan yüksek dereceli memurlardan, bitikçilerdendir. Batı yolculuğu sırasında Hülâgu'nun yanında olmuştur. İsmâ'îlî ve Bağdad meselesinin sonuçlandırılmasından sonra, Hülâgu'ya baş vezir olmuştur. Hülâgu'nun ilk baş veziri yani dîvânın başkanı Seyfeddîn Bitikçi olmuştur. Hârizmlî bir Müslüman olan Seyfeddîn, Hülâgu'nun hizmetine ne zaman girdiğini tam olarak bilemiyoruz. 1260-63 yılları arasında Hülâgu'nun baş vezirliğini yapmıştır. 1263 yılında (661 h.) Hülâgu ile Berke arasında Terek savaşı vuku bulmuştur.⁹⁷⁷ Bu savaş sonrasında Seyfeddîn Bitikçi, Müslüman Berke kuvvetlerine karşı gevşek davrandığı iddiası ile itham edilerek idam cezasına çarptırılmış ve yerine de Şemseddîn Cüveynî getirilmiştir.⁹⁷⁸

3.4.6.3.6. Şemseddîn Muhammed Cüveynî

Hârizmlî bir Müslüman olup Cengiz Han'ın Batı seferinden Hülâgu'nun Ön Asya'ya gelişine kadar yaklaşık otuz beş yıl babası Bahâeddîn Cüveynî ile Moğol idarecilerinin kâtipliğini yapmıştır. Bitikçilik görevinden Seyfeddîn Bitikçi'nin öldürülmesinden sonra Sâhib-i Dîvânlık görevine getirilmiş, bu görevini Abaka Han zamanında da sürdürmüştür. İlhanlı devletinin teşkilinde idarî olarak büyük katkıları olmuştur. Argun Han zamanında babası Abaka Han'ın ölümünden mes'ul tutularak öldürtülmüştür.⁹⁷⁹

3.4.6.3.7. Ata Melik Alâeddîn Muhammed Cüveynî

Hârizmlî olan Cüveynî ailesinden birçok insan Moğolların hizmetinde bulunmuştur. Bunlardan Ata Melik Cüveynî'nin babası Bahâeddîn Cüveynî, Moğolların batıda görevlendirmiş olduğu sivil idarecilerin yanında uzun süre çalışmıştır. Ata Melik, ilk eğitimini babasından almıştır. Argun Aka'nın özel kâtibî olarak on yedi yıl görev

⁹⁷⁷ Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 395; Tetevî-Kazvînî, *Târîh-i Elîfî*, VI, 4013-4014.

⁹⁷⁸ Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 268-269; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 104; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 424; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 120; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 247; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 197.

⁹⁷⁹ Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 585, 617; Ebu'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 61; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 346; Beyzâvî, *Nizâmu't-Tevârih*, 134; Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 427; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 121.

yapmış, onunla birlikte birkaç kez Moğolistan'a gitmiştir. Daha sonra Argun Aka tarafından Hülâgu Han'a tanıtılmıştır. Yine Argun Aka tarafından Hülâgu'nun hizmetinde bulunmaları için atanmıştır. Alamut kalesinin düşüşünde ve Bağdad'ın kuşatılmasında bulunmuştur. Bağdad'ın düşüşünden sonra bu şehrin hâkimliğini yapmış ve imârî için çalışmıştır. Mecdü'l-Mülk'ün Cüveynî ailesine muhalefeti sonucunda sıkıntılı bir dönem yaşamıştır. 1282 yılında Mугan'da vefat etmiştir.⁹⁸⁰

3.4.6.3.8. Emîr Ahmed Bitikçi

Hülâgu Han İran'a vardığında Emîr Argun, Mengü Kaan'ın emiri üzerine İran'dan ayrılırken Hülâgu Han'ın yanına kendi oğlu Giray Melik'i, Alâaddîn Ata Melik Cüveynî'yi ve Emîr Ahmed Bitikçi'yi bırakmıştı.⁹⁸¹ Ahmed Bitikçi, Argun Aka'nın güvenini kazanmış olan işi iyi bilen bitikçilerden olmalıdır ki, kendi yokluğunda onu İran bölgesinin yeni İlhanı olan Hülâgu Han'ın hizmetine bırakmıştı.

3.4.6.3.9. Hoca Fahreddîn Bitikçi

Şerefeddîn Hârizmî ölünce onun yerine Hoca Fahreddîn Bitikçi'nin atandığını görmekteyiz. Horasan'a Uluğ Bitikçi olarak tayin edilen Hoca Fahreddîn Bitikçi, herkes tarafından sevilen biri olarak bilinmektedir. Daha sonra Emîr Argun, Mengü Kaan'ın sarayına gitmek için yolculuk yaptığında yanında bulunanlardan birisi de Hoca Fahreddîn Bitikçi idi. Sarayda huzura kabul edilenler arasında yer almıştır.⁹⁸² *Târîh-i Cihânguşâ*'nın aktardığına göre Fahreddîn Bitikçi, Horasan bölgesinin uluğ bitikçiliğine getirilecek kadar deneyimli bir bitikçi olmasıdır.

⁹⁸⁰ el-Kutbî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, II, 452-453; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 271, 278, 325; Safa, *Târîh-i Edebiyât der Îrân*, III, 31; Safa, *Îran Edebiyatı Tarihi*, II, 26; Reşîdüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 17-18, 125; Reşîdüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 689, 777-778; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 230; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 128; Beyânî, *Dîn ve Devlet der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, II, 385; E. T. Refî'i-H. Gulistânî, "Alâaddîn 'Atâ Melik Cüveynî ve Hülâgu Hân-i Mogûl", *Faslnâme-i 'İlmî- Pejûheşî Târîh*, 9, ty., 108, Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 169-170.

⁹⁸¹ Reşîdüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 689; Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, III, 101; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 230; Reşîdüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 17-18; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 503.

⁹⁸² Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 247-248, 254; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 421-422.

3.4.6.3.10. Hoca Necmeddîn

Tam adı Necmeddîn Ali Cilâbâdî olan Hoca Necmeddîn'e Uluğ Bitikçilik görevi Batu Han tarafından verilmişti. Emîr Argun Aka zamanında Hoca Necmeddîn Tebrîzî, nüfus sayımı yapmak için görevlendirilmişti. O sırada Emîr Argun'un, yanına Hoca Necmeddîn'i alarak Batu Han'ın karargâhına gittiği de bilinmektedir.⁹⁸³ Batu Han'ın İran bölgesine kendisini temsilen atadığı bitikçilerden olan Hoca Necmeddîn, muhtemelen bu bölgedeki malî ve idarî işleri Batu adına denetlemekteydi.

3.4.6.3.11. Tugu Bitikçi

Abaka Han hanlık tahtına oturduktan sonra İlğay Noyan oğlu Tugu Bitikçi'yi, Suncak Noyan'ın kardeşi Tudan ile Anadolu'ya gönderilmiştir.⁹⁸⁴ *Târîh-i Benâketî*'de Tugu Bitikçi, Tokuz Bitikçi olarak geçmektedir.⁹⁸⁵ Emîr Tudan, bu görev öncesinde ise Diyâr-i Bekr valiliğine 1260 yılında tayin edilmişti.⁹⁸⁶ Bu ifadeden anlaşılacağı üzere eyâletlere yapılan üst düzey bürokrat atamalarında onlara yardımcı olmaları için bitikçilerin de bu devlet büyükleri ile gönderildiği görülmektedir.

3.4.6.3.12. Hindu Bitikçi

Bağdad kuşatması esnasında, Hülâgu Han zamanında ümeranın en büyüklerinden biri olan Bitikçi Hindu'nun gözüne bir ok isabet etmiş ve bunun sonucunda Hülâgu Han çok öfkelenmiştir. Bu olay üzere Han'ın, Bağdad'ı ele geçirmek için acele ettiği bilinmektedir.⁹⁸⁷ Böylece devlet ricâli içerisinde yer alan bazı bitikçilerin Moğol hükümdârları ile çok yakın ilişkiler kurdukları ve Hanlar tarafından saygı gördükleri anlaşılmaktadır.

⁹⁸³ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 258, 260; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 428, 430.

⁹⁸⁴ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 743; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 78-79; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 276-277.

⁹⁸⁵ Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, 427.

⁹⁸⁶ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 168.

⁹⁸⁷ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 711; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 44; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 236; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 77;

3.4.6.3.13. Kuka Bitikçi

Bağdad'ın düşüşünden sonra 16 Nisan 1258'de Kuka Bitikçi adlı bir bitikçinin öldüğü *Câmi 'u't-Tevârih*'de geçmektedir.⁹⁸⁸ İdarî anlamda üst düzey yöneticilerden biri olduğu muhtemeldir. Önemli bir şahsiyet olduğu anlaşılan bu bitikçinin ölüm tarihine Reşîdüddîn'in özellikle yer ayırması dikkat çekicidir.

3.4.6.3.14. Emîr Algu Bitikçi

Hülâgu Han'ın Aralık 1264 tarihinde rahatsızlandığı, 8 Şubat 1265 gecesinde öldüğü ve yine o günlerde Emîr Algu Bitikçi isimli bir bitikçinin de öldüğü Reşîdüddîn tarafından kaydedilmiştir.⁹⁸⁹

3.4.6.3.15. Bayan Bitikçi ve Çirik Bitikçi

Emîr Buka, Argun Han'a muhalefeti sırasında birçok devlet adamını kendi tarafına çekmişti. Bunların arasında Bayan Bitikçi, Algu Bitikçi'nin oğlu Mikritay, Çirik Bitikçi gibi bitikçiler sınıfından devlet adamları da bulunuyordu. Emîr Buka, Argun Han tarafından öldürüldükten sonra Han, Buka'ya destek veren Bayan Bitikçi doğruyu söylediği için ve Algu Bitikçi'nin oğlu Mikritay'ı emirlerin şefaati üzerine bağışladığı bilinmektedir.⁹⁹⁰ Bu olaydan sonra Çirik Bitikçi hakkında ise bilgi verilmemiştir.

3.4.6.3.16. Ukeh Bitikçi ve Karakay Bitikçi

Sivil memurlar arasında Hülâgu Han'ın yanında Bağdad kuşatmasına katılmış olan Ukeh Bitikçi ile aynı görevde Hülâgu'nun kadrosunda hizmet veren Hindu adlı bir diğer bitikçinin olduğunu daha öncebelirtmiştik. Hatta Bağdad kuşatması sırasında Hindu'nun gözüne ok saplandığı için Hülâgu çok kızmış ve kuşatmayı şiddetlendirmiştir. Hülâgu'nun hizmetindeki bitikçilerden bir diğeri ise Karakay Bitikçi'dir. Mengü Han'ın İsmâ'îlî kalelerinin yıkılması yönündeki emri üzerine

⁹⁸⁸ Reşîdüddîn, *Câmi 'u't-Tevârih*, 715; Reşîdüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 49; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 571.

⁹⁸⁹ Reşîdüddîn, *Câmi 'u't-Tevârih*, 723; Reşîdüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 74.

⁹⁹⁰ Reşîdüddîn, *Câmi 'u't-Tevârih*, 816-818; Reşîdüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 163; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 358; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 445.

Hülâgu'nun görevlendirmiş olduğu Karakay Bitikçi, Kazvîn'e gitmiş ve İsmâ'îlîlerin öldürülmesine nezâret etmiştir.⁹⁹¹

3.4.6.3.17. Melik Giray Bitikçi

Hülâgu Han, İran'a geldiğinde Emîr Argun Aka, Mengü Kaan'ın çağrısı üzerine Karakurum'a hareket ederken Hülâgu Han'ın yanına oğlu Giray Melik'i, Alâaddîn Ata Melik Cüveynî'yi ve Emîr Ahmed Bitikçi'yi Hülâgu Han'a hizmet etmeleri amacıyla bırakmıştı.⁹⁹²

3.4.6.3.18. Bitikçi Sahireddîn

Hülâgu Han, İran'a vardığında İsmâ'îlîlerin Reisi Rükneddîn Hurşah'a; üç kişiden oluşan bir elçi heyeti göndermiş ve bu heyetin içinde bir bitikçi olan Bitikçi Sahireddîn'in de bulunduğu bilinmektedir.⁹⁹³

3.4.7. Payza (Paize, Payize)

Haberciler ve yüksek devlet memurları, kimin emriyle yolculuk yaptıklarını belirten ve payza adıyla bilinen bir çeşit kimlik belgesi taşıyorlardı. Payzalar genellikle tahtadan ya da madenden yapılırdı. Ama daha yüksek mevkilerdekini tanımlayanlar payzalar gümüş ve altın oluyordu. Payza uygulaması muhtemelen bir taltif vesikası olarak Karahanlı devletinde de kullanılmaktaydı.⁹⁹⁴ Payza, bir çeşit plaket olup bu plaket; kimlik kartı, geçiş üstünlüğü tanıyan belge, hiyerarşik açıdan tasdik ve onursal anlamda da devlet nişânı yerine kullanılmıştır.

Üzerinde karşı karşıya gelen iki kaplan motifi bulunan altın payzayı, birinci derecedeki nâzır kullanır ve bu payzaya, *Pars Dövüşü Resimli Altın Payza* denilirdi.

⁹⁹¹ Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, III, 276; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 129.

⁹⁹² Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 17-18; Reşidüddin, *Câmi'u't-Tevârih*, 689; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 230; Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 503; Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, III, 101; E. T. Ref'i-H. Gulistânî, "Alâaddîn 'Atâ Melik Cüveynî ve Hülâgu Hân-i Mogûl", *Faslnâme-i 'İlmi- Pejûheşi Târih*, 9, ty., 108.

⁹⁹³ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 61-62.

⁹⁹⁴ Emîn, *Istılâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 78-79; Tûsî, *Ferheng-i Lugât-i Edebî*, I, 108; Gaffârî-yi Kâşânî, *Târih-i Nigâristân*, 9; Marshall, *Doğudan Yükselen Güç Moğollar*, 46; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK Yayınlar, Ankara 2002, 154; Bâkirî, "Tovzîh-i Berhî Ez Lugat ve Istılâhât-i Mogûlî der Zebân ve Edebiyât-i Fârsî", *Pejûheşhâ-yi Felsefî*, 171, 48-49; Dayı, "Câmiü'üt-Tevârih'te Kubilay Han'ın Çin'deki İdarî Teşkilâtı ve Bayındırlık Faaliyetleri", *AÜEFSD*, 243.

Moğollar arasında kullanılan bazı payzaların üst kısmında, kaplan başı motifi de mevcuttu. Payzanın genel şekli,⁹⁹⁵ uzanmakta olan bir pars gibiydi. Chang Chun'un Batı'ya Yolculuğunun Seyahatnâmesi'nde: *Cengiz Han, bizi karşılama görevini Müşavir Liu Zhong'a verdi. O, kaplan kafası resimli altın payzayı kuşanmıştı. Payza üzerinde 'Hükümdarın kendisi gelmiş gibi onun adına her işi halledin' şeklinde bir yazı bulunmaktaydı, Wang Yuan liang'ın kaleme aldığı Shui Yun Hakkındaki Notlar adlı eserinde: Memur ve komutanların çoğu ikinci derece rütbeli olmasına rağmen, yurduna döndüğünde herkes pars kafası resimli payza kullanır, diye bilgi verilmektedir. Rusya'daki bir arkeoloji çalışması sırasında Moğollar dönemine ait bir altın payza çıkarılmış olup üzerinde Moğol yazısı mevcuttur. Fakat Çince yazılı payza, henüz görülmemiştir. Üzerinde, Tanrı'nın takdiri ile yaratılmış Cengiz Han'ın emridir: Her işi çözün! yazılı payza da bulunmaktaydı. Bundan başka üzerinde Tanrı'nın takdiri ile yaratılmış Cengiz Han'ın emridir: Acil! diye yazılı umumi altın payzalar da vardı. Bu altın payzalardan başka, üzerinde aynı yazıyı taşıyan gümüş payzalar da bulunmaktaydı.⁹⁹⁶*

Bunun dışında, Cengiz Han'ın bütün emir ve yazıları, eski Jin hanedânlığı memurlarının öneri ve talimatlarına göre hazırlanır ve uygulanırdı. Bu dönemde bütün emirleri halka ulaştırmaya *Emrin Ulakları* adlı memurlar görevli idi.⁹⁹⁷ Büyük Moğol Devleti ile şubelerinde payza adı verilen plaka tarzında şahsa mahsus ifade ve amannâmeler vardı; bunu başlıca idare altındaki emir, askerî kumandanlar ve valilere verilirdi. Bazen başkalarına ve güvenilir kimselere de bu plaket verilmekteydi. Payza kimin hakkında verilmişse onun hakkında ayrıca merhamet ve inayet alameti idi.⁹⁹⁸

Kubilay Han zamanında her eyâlette bir on bin başı yani tümen kumandanı bulunurdu. Maliye nezâretinden aldığı emirler üzerine vergiler kumandandan alınırdı. Kumandanın yanında vergi işiyle meşgul olan dört vergi memuru bulunurdu. Bu dönemde yüzbaşılardan nişânı yani payzası yirmi ons ağırlığında gümüş bir tabletti. Bu tabletlere üzerinde, *Büyük Tanrı'nın kudreti ve bizim imparatorumuza olan lütfü ile*

⁹⁹⁵ Meng Ta peilu ve Hei Ta shilu, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtları: Meng Ta peilu ve Hei Ta shilu*, 98.

⁹⁹⁶ Meng Ta peilu ve Hei Ta shilu, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtları: Meng Ta peilu ve Hei Ta shilu*, 79.

⁹⁹⁷ Meng Ta peilu ve Hei Ta shilu, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtları: Meng Ta peilu ve Hei Ta shilu*, 80.

⁹⁹⁸ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 105; Uzunçarşılı, *Medhâl*, 202.

Hakan'ın adı muzaffer ve muhterem olsun. Buradaki emre her kim itaat etmezse cezası ölümdür, diye bir ibare vardı. Büyük orduyu idare eden generalin elli ons ağırlığında tableti, yani payzası olup üzerinde aslan, güneş ve ay resimleri bulunurdu.⁹⁹⁹

İlk zamanlarda görevlendirme, atama emirleri ve fermanlar resmî şekilde çıkarılmazdı. İlk baştan itibaren Moğollarda tayin etmek, maaş ve erzak ödemesi yapmak gibi uygulamalar da yoktu. Moğollarda sadece kaplan kafalı altın payza, düz altın payza ve düz gümüş payzalar mevcut idi. Bazı Noyanlara hükümdârdan payza taşıma izni istediğinde, kendi altın ve gümüşleriyle payza yaptırmaları uygun görülmüştü. Payzanın üzerine Uygur harfleri ile; *Mengü Tanrı'nın gücü ile* gibi birkaç kelime yazmaktaydı.¹⁰⁰⁰

Payzaların sadece han soyundan genel Moğol asıllılara verilmediğini, aynı zamanda payzaların idarî ve askerî sınıfa dâhil olan yöneticilere de verildiği bilinmektedir. Ayrıca payzaların biçimsel olarak değiştiğini de görmekteyiz. Bu farklılık bazen hiyerarşiden de kaynaklanmaktadır. Yalnız incelediğimiz kaynak eserlerde payzanın biçimsel olarak bir standardının mevcut olmadığı anlaşılmaktadır. Şöyle ki, kimi zaman üzerinde sadece yazı, kimi zaman ise yazıyla beraber aslan başı, akdoğan, güneş, ay ve pars dövüşü motiflerinin de bulunduğu kaynaklar tarafından aktarılmaktadır. Ayrıca payzaların altın, gümüş, bakır ve tahtadan olduğu da aktarılmaktadır. Bazı payzaların ise tahta üzerine sayılan bu madenlerin bir plaka halinde yerleştirildiği veya kaplandığı ve boyutlarının da değişik olduğu bilgisi de verilmektedir.

Devletin payzaları yaptırmak için özel kuyumcularının olduğunu ve yapılan payzaların hazine dairesinde muhafaza edildiği aktarılmaktadır. Çünkü bu belge niteliği taşıyan tabletler, sadece maddî bir değer taşımıyor, aynı zamanda devletin itimat ettiği kişilere verilmesi yüzünden idarî anlamda da büyük bir değere sahipti. Bu yüzden bürokratik açıdan ve maddî açıdan kıymetli olan bu belgeler, hazinede özenle saklanmışlardır. Payzalar; yam teşkilatında yer alanlara (posta teşkilatındaki), farklı askerî hiyerarşide bulunan komutanlara, bürokraside yer alan farklı statüdeki sivil memurlara, Moğol asıllı olan noyan ve emirlere, vergi tahsildarlarına, elçilik görevi

⁹⁹⁹ D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 241.

¹⁰⁰⁰ Meng Ta peilu ve Hei Ta shilu, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtları: Meng Ta peilu ve Hei Ta shilu*, 131.

yapanlara, yerel yöneticilere, tabi devletlerin hükümdârlarına ve onların yüksek bürokratlarına, dinî cemaat liderlerine, halk arasında saygın olan kişi ve ilim adamlarına ve Büyük Han soyuna veya ailesine mensup olanlara verilmekteydi. Ayrıca payzaların değerlerine göre statüler doğrultusunda verildiği de bilinmektedir. Yani yam teşkilatında çalışan birinin payzası ile ülkenin belirli bir bölgesine atanmış bir valinin payzaları eşdeğer değildi.

Bu plaketler bazen bir onur belgesi bazen bir taltif ve tasdik aracı bazen de bir kimlik kartı gibi devletin farklı birimlerinde ve bölgelerinde kullanılmaktaydı. Ayrıca payzası olan biri bazen, ihtiyaç halinde adeta payzanın sağlamış olduğu dokunulmazlık ile devletin imkânlarından faydalanmakta veya işini yetkililere bu belge ile daha kolay ve hızlı bir şekilde yaptırabilmekteydi. Payza almak, siyasî açıdan tasdik almış olmak anlamı taşıdığından özellikle Moğol Devleti'nin uzak eyâletlerinde yaşayan idarî ve malî yetkililer ve tabi devletlerinin yönetici kadroları, her yeni Han'ın tahta çıkışında ve yaşanan her yeni sorunda payza ve yarlığ alma konusunda adeta birbirleri ile yarışmışlardır. Çünkü payza sahibi olmak siyasî üstünlüğe sahip olmak anlamında idi. Bu yüzden bu uygulamanın zaman zaman istismar edildiği de görülmektedir. Moğol devletinde nâibeler döneminde ve yeni Han'ın belirlenemeyip tahta oturtulamadığı süreçlerde özellikle Han ailesine mensup olanların keyfi istekleri ve menfaatleri doğrultusunda payza dağıtmaları bu tasdik ve statü aracının daha sonradan sorun teşkil etmesine sebep olmuştur. Bu yüzden ki, bazı dönemlerde yeni Han'ın tahta geçişiyle hanlar, kendilerinden önce dağıtılan bütün payzaların iptal edildiğini, geçersiz olduğunu ve payzası olanların bu belgeleri derhal teslim etmeleri gerektiğini yarlıglarla birinci ağızdan emretmişlerdir.

Kubilay Kaan zamanında, Papa'ya götürülecek mektubun kendi adına Moğol dilinde yazılmasını ve elçilere bu mektubun çevrilmesini buyurmuş, ayrıca elçilere bundan başka üzerine imparatorluğun simgesi kazanmış bir altın plaka verilmesini de emretmiştir. Bu plakayı gösteren kişi kendisi ve yanındakiler için imparatorluğun bütün kentlerinde yöneticilerden güvenilir koruyucular, yiyecek ve gereksinim duyduğunda diğer şeyleri istemeye hak kazanmış oluyordu.¹⁰⁰¹

¹⁰⁰¹ Marco Polo, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, 12.

Ögedey Kaan tarafından yarlık ile beraber I. Alâaddîn Keykubâd'a gönderilen payza altın ve gümüş levhalı idi. Rükneddîn Kılıçarslan, Moğollar tarafından Selçuklu hükümdârlığına tayin edildikği zaman Kaan, kendisine üzerinde Anadolu saltanatu yarlığıyla beraber *payze-i serşîr* yani aslan başlı payza da vermişti. Payza ve yarlıklar kime gönderilmiş ise onun ayağa kalkıp bunu öpmesi ve başına koyması lazımdı. İtimatsızlık alameti görüldüğü zaman payza hazineye konulurdu. Hülâgu Han, Anadolu Selçuklu hükümdârı İzzeddîn Keykavus'un elindeki payzayı geri alarak onu hazineye koyması buna güzel bir örnektir. 1243 Köseadağ savaşından sonra Moğol kuvvetleri Sivas önlerine geldikleri zaman Sivas Kadısı Necmeddîn Kırşehirî, Cengiz Han tarafından kendisine daha önceden verilen yarlık ve payzayı göstererek Sivas'ı katliamdan kurtarmıştır. Necmeddîn, bu yarlık ve payzayı Cengiz'in Hârizm'i istilas sırasında almıştır. Alınan bu payzanın aradan yirmi üç sene geçmesine rağmen siyasi olarak hâlâ etkili olduğu görülmektedir. Bu payzalar muhtelif tesirler altında farklı kişilere verilmiştir. Ayrıca payza yapma işi hükümdârın yanında bulunan kuyumcuya verilirdi.¹⁰⁰² Payzalar, madenî kıymetleri ve bir daha geri alınamama korkusuyla sıkıca korunurdu.¹⁰⁰³ Yine Hülâgu Han'ın Moğollara tabi bir siyaset izleyen Fars Atabek'i Ebû Bekr b. Sa'd'a itaatinden dolayı taltiflerde bulunduğu ve payza verdiği de bilinmektedir.¹⁰⁰⁴

Marco Polo seyathatnâmesinde Geyhatu Han'ın onlara her biri aşağı yukarı bir buçuk dirsek boyunda, beş parmak eninde üç altın plaka verdiğini, plakaların üstünde Büyük Kaan Kubilay'ın elçilerine tüm ülkede her türlü desteğin sağlanmasını buyuran bir yazı kazıdığını yazmaktadır.¹⁰⁰⁵ Bu bilgiye dayanarak İlhanlı ülkesinde de payza kullanımının olduğunu bilmekteyiz.

Payzaya kazanmış yazıdan payzanın verildiği kişinin ne gibi görevler ve yetkiler ile donatıldığı anlaşılırdı. Yüz bin erin başına getirilmiş kişinin ya da büyük ordunun başkumandanının da altın bir plakası mevcuttu. Bu plakaya arslan başının yanı sıra güneş ve ay simgeleri de kazanmıştı. Bu plakada belirlenen yüksek onurun ona sağladığı

¹⁰⁰² İbn Bîbî, *Selçuknâme*, 178; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 610; Uzunçarşılı, *Medhâl*, 205; A. Kaya, "İlhanlıların Anadolu Türkmen Beylerine Karşı Politikaları", *EÜSBED*, VI, 2, Erzincan 2013, 297; Özen, *Mengü Han Döneminde (1251-1259) Selçuklu-Moğol İlişkileri*, 60; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 459; Nejat Kaymaz, *II. Gıyâseddîn Keyhüsrev ve Devri*, TTK, Ankara 2009, 97.

¹⁰⁰³ Müneccimbaşı, *Câmi'ü'd-Düvel*, II, 89; Spuler, *İran Moğolları*, 318.

¹⁰⁰⁴ Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 185.

¹⁰⁰⁵ Marco Polo, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, 18.

yetkilere ve ayrıcalıklara sahiptir. Büyük Kaan, kimi önemli işlere de üzerinde akdoğan simgesi kazanmış olan bir plaka verebilirdi. O zaman ayrıcalıklı kişiler bir Han'ın ordusunu kendilerine onur bekçiliği yapmak üzere yanlarına alabilirlerdi. Bu kişiler kaanlığın ahırından da dilediği gibi yararlanabilirler ve yüksek rütbeli olmayan subayların atlarına el koyabilirlerdi.¹⁰⁰⁶

Payza, Spuler'e göre; Çin kültüründen alınmış bir unsur olup altın ve gümüş plakalara Moğolca yazılmış bir tür hususî vesika idi. Üzerindeki yazı tamgadaki yazıya benzemekte ve bir aslan, kılıç ve doğan bir güneş resmedilmişti.¹⁰⁰⁷ Payza birkaç çeşit olup bunlar iki sınıfa taksim edilmişti. Bir kısmı altın, gümüş, tunç ve tahtadan yapılmış levhalardı. Diğer kısmı ise 37,9 cm boyunda olup üzerine tanrı ve hükümdârın isimleri hakkedilmiş olup aslan başlı çomaktı. Bu serşîr denen payza diğerlerinden daha müteber olup adına *Payze-i Serşîr* denilirdi.¹⁰⁰⁸

Yine o devir seyyâhlarından olan Rubruck, Mengü Kaan'ın avuç genişliğinde ve yarım dirsek yüksekliğinde altın bir levha verdiğini beyan eder. Payzanın üzerinde hükümdârın emri yazılı olurdu. Bonzarov, payza kelimesinin levhacık demek olduğunu beyan etmektedir. Payzanın yukarı kısımlarının ortasında bir zincir veya şeritle boyuna takılmak için bir delik vardı. Payzadan elde edilen numunelerden bir tanesinin uzunluğu 23 buçuk cm ve diğeri ise 24,4 cm ve eni 9,8 cm'dir. Mengü Kaan, Herat'ta Şemseddîn Muhammed Kert'in devletini payza vererek tasdik ettiği bilinmektedir.¹⁰⁰⁹ Tabii olan yerel hanedânların meşruiyetinin kabul edildiğine dair payza verildiği de görülmektedir.

Anlaşılabacağı üzere payza bir taltif plaketinden ziyade devlet işlerinin hızlı görülmesini sağlayan bir kimlik kartı veya öncelik tanıyan bir resmî evrak niteliğinde kullanılmıştır. Asya kökenli olduğu açıkça ortada olan bu tarz bir uygulamanın Ön Asya'ya Moğollar vasıtasıyla geldiği çok açık bir şekilde görülmektedir.

¹⁰⁰⁶ Marco Polo, *Marco Polo'nun geziler Kitabı*, 78; Dihhudâ, "Payze", (Haz. Muhammed Mu'in-Seyyid Ca'fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., IV, 4625.

¹⁰⁰⁷ Spuler, *İran Moğolları*, 318-319.

¹⁰⁰⁸ Uzunçarşılı, *Medhâl*, 204; A. P. Gündegül, "İlhanlılarda Sikke Formları", *Türkler*, Ankara 2002, Yeni Türkiye Yay., VIII, 922.

¹⁰⁰⁹ Uzunçarşılı, *Medhâl*, 202-203; Spuler, *İran Moğolları*, 319.

3.4.8. Tamga

Asya Hunları'ndan itibaren var olan Tamga¹⁰¹⁰ kelime olarak eski Türklerde hakanların resmî mühürlerinin karşılığı için kullanılmıştır.¹⁰¹¹ Tamgalar özellikle resmî evraklarda ve elçilik yazışmalarında kullanılırdı.¹⁰¹² Bu kelimededen türediği anlaşılan Tamgacı unvanının ise, kaynaklar ışığında mühürdâr, nişâncı anlamlarına geldiği görülmektedir. Tamgacılar Hakanların yarlığ¹⁰¹³ ve buyruklarını hazırlamakla birlikte, taşıdıkları hakan mühürleri ile söz konusu resmî yazıları mühürlemekle görevli olmuşlardır.¹⁰¹⁴

Tamgacı¹⁰¹⁵, Göktürklerde bulunan önemli unvan ve memuriyetlerden birisi olduğu bilinmektedir.¹⁰¹⁶ Uygur çağında ise, kaanın *altın tamga*'sını elinde bulunduran Tamgacıların, tıpkı bir başvekil gibi büyük yetkileri olmuştur. Mühürlerin, fermanlar ve diğer resmî yazılar üzerinde bulunması en önemli şartlardan birisidir. Bu mühürlerin yanında, resmi yazılarda kendi imzalarının da bulunması şart olan tamgacılar için okur-yazar ve aynı zamanda bilgin diyebiliriz.¹⁰¹⁷

Tamgacılar tarafından taşınan tamga, eski Türklerde antlaşma metinleri, elçilik yazışmaları, ferman, mektup gibi kâğıt vesikalar¹⁰¹⁸ haricinde de kullanım alanı bulmuştur. Tamganın eskiden beri Türk cemiyetinde bilindiğini ve mühür anlamında bir kelime olduğunu belirten İzgi, Uygurlarda farklı bir sahada, ticarî vesikalarda

¹⁰¹⁰ Tamga hakkında detaylı bilgi için bkz. Tûsî, *Ferheng-i Lugât-i Edebî*, I, 172; Mu'in, *Ferheng-i Farsî*, I, 1141; Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler*, 84; Mehmet Tezcan, *Eski Türklerde Damga*, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1990, 154; Dihhudâ, "Tamga", (Haz. Muhammed Mu'in-Seyyid Ca'fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., IV, 6117.

¹⁰¹¹ Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, 67.

¹⁰¹² Tezcan, *Eski Türklerde Damga*, 18.

¹⁰¹³ Yarlığ (g) kelimesi, Göktürk kitabelerinde, Uygur metinlerinde ve diğer Türkçe belge ve lugatlerde *Hakanın yazılı emri, hükümdarın fermanı* anlamında kullanılan Türkçe bir kelimedir. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler*, 91.

¹⁰¹⁴ Mu'in, *Ferheng-i Farsî*, I, 1141; Gültepe, "İlk Türk devletlerinde Bürokrasi", 897. "Tamgacı" kelimesi için ayrıca Bkz. H. Şirin User, "Eski Türkçede Bazı Ünvanların Yapısı Üzerine", *Bilig*, (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi), 39, Ankara 2006, 221; Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 649.

¹⁰¹⁵ Dihhudâ, "Tamgacı", (Haz. Muhammed Mu'in-Seyyid Ca'fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., IV, 6117.

¹⁰¹⁶ Salim Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", *GTT*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, II, 328; Ahmet Taşağıl, "Göktürkler", *GTT*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, I, 697; Özkan İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, 79.

¹⁰¹⁷ Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 649.

¹⁰¹⁸ Tezcan, *Eski Türklerde Damga*, 16-18.

kullanıldığını birçok örnekle izah etmektedir.¹⁰¹⁹ Her boyun kendine ait tamgaları olmakla beraber bu tamgaların, Basmıl, Kırgız ve Uygur gibi Türk boylarında, Oğuzlarda olduğu gibi mülkiyet konusundaki tartışmalara mahal vermemek ve özellikle mevsimlik göçler sırasında hayvan sürülerinin karıştırılmaması için kullanıldığı bilinmektedir.¹⁰²⁰ Ayrıca Oğuzlarda hanlığın ileri gelen kişileri, hanlarını seçerken yazdıkları, içinde antlaşma maddeleri de bulunan kâğıtlara mühürlerini vurmuşlardır.¹⁰²¹

3.4.8.1. Moğollarda Tamga Uygulaması ve Tamgacılık

Cengiz Han, Moğol idare sistemini kurarken özellikle Türklerden faydalanmış, 1206 yılındaki kurultaydan sonra, sayıları kalabalık olan sivil idarecilerinin yardımıyla devletin sistemini kurmuş, bu kadroda yer alan ve daha önceleri Naymanlar'ın hizmetinde mühürdâr olarak çalışmış olan Taşatun adlı Uygur asıllı bir Türkü, bu işe hususî olarak görevlendirmiştir. Bu dönemden sonra Moğol devlet ricâlinin bu konuda Cengiz Han'ı örnek alarak yerli unsurlardan özellikle kâtip ve maliyeci olarak istifade ettiği görülmektedir. Bu unsurlar arasında doğuda Mahmûd Yalavac'ı batıda ise Emîr Argun'u bilmekteyiz. Büyük Hanlık ve şube devletlerde siyasî ve idarî en büyük organ kurultaydan sonra gelen birinci ve büyük vezirlik makamı olmuştur. Ancak han veya ilhan ile büyük vezir arasında hakikî manasıyla resmî nüfuz sınırlaması tam anlamıyla yoktu. Bunun dışında han ile baş vezir arasında hanın vekili olarak görülen nâiblik makamı da zaman zaman bulunmuştur.¹⁰²²

1220 yılında Moğollar yaklaştığında Horasan'ın ilk vilâyeti olan Belh, Moğol kumandanına bir heyet ile çeşitli hediyeler göndererek teslim olduğunu bildirmiş, Moğollar buraya bir vali bırakarak yollarına devam etmişlerdi. Bu sırada bölgeye ulaşan ilk Moğol kuvvetleri, Horasan'da yol üzerindeki şehirlere elçiler göndererek Cengiz Han'ın arkadan bütün bir ordu ile geldiğini teslim olmazlar ise sonucun fena olacağını

¹⁰¹⁹ Özkan İzgi, *Uygurların siyasî ve Kültürel Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1987, 58, 64, 65, 74.

¹⁰²⁰ Esin, "Türk Kültür Tarihi İç Asya'daki Erken Safhalar", 409; Ziya Gökalp, *Türk Medeniyet Tarihi (3. Kitap)*, (Haz. Fikret Şahoğlu), II, Türk Kültür Yay., İstanbul 1974, 189-191; V. Viladimiroviç Barthold, *Orta Asya -Tarih ve Uygarlık-*, (Çev. D. Ahsen Batur), Slenge Yay., İstanbul 2010, 288.

¹⁰²¹ Ögel, *Türk Mitolojisi I-II*, TTK Yay., Ankara 1993, I, 220; Tokan, *İslamiyet Öncesi Türklerde Diploması ve Hunlar Dönemi Diplomatik İlişkiler*, 15-17; Y. Halaçoğlu, "Damga", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 454-455.

¹⁰²² Reşidüddîn, *Câmi 'u't-Tevârih*, 307; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 119.

bildiriyorlardı. Tabi olan şehirlere ise tamgacılar bırakılmaktaydı.¹⁰²³ 1220 yılından itibaren Moğolların fiilen askerî bir güç olarak Horasan topraklarında görülmeye başlanması aslında Moğol döneminde İran’da idarî yapılanmanın ilk adımı olarak da kabul edilebilir. 1231 yılından sonra İran coğrafyasında tam anlamıyla idarî ve malî yapılanmanın görüleceği dönem öncesindeki bu on bir yıllık süreç, bölgede kargaşa ve karışıklığa sebep olduğu gibi, bu bölgede aslında yeni bir sivil teşkilat yapısının ortaya çıkmak üzere olduğunun da en önemli göstergelerinden birisidir. 1231 yılı öncesi Moğollar ile yeni tanışan bu bölgeye, idarecilerin bırakılması ve elçilerin gönderilmesi İran coğrafyasında askerî ve siyasî olduğu kadar yeni bir bürokratik düzenin de habercisi durumundadır.

Bu dönemde tamga, kâğıdın sonuna ve iki ucun birbirine yapıştığı kısma basılarak uygulanırdı. Resmî altın tamga birinci vezirde bulunmaktaydı.¹⁰²⁴ Güyük Han’ın mektubunda kullandığı büyük mühürü hazırlamış olan Cosmas adındaki bir kişi, tamgadaki desene işlenmesi istenilen yazı şöyleydi: *Büyük Moğolların imparatorluğunun evrensel hâkiminin emriyle ebedi cennetin gücüyle. Kullara ve asillere ulaştığında bırakın onlar mühürden korksun ve saygı duysun.*¹⁰²⁵ Yine Güyük Kaan, Papa’ya gönderdiği mektubuna şu sözler: *Tanrı’nın gücü ve bütün insanların hükümdârı* ile başlamaktaydı. Hakanın mühründe ise şu sözler yazılıydı: *Gökte Tanrı ve yerde Tanrı’nın gücü olan Güyük Han. Bütün insanların hükümdârının mührüdür.*¹⁰²⁶

Mühür üzerindeki *Fermanı ilan eden mücevher* yazısı, aslında eski Jin hanedânlığı geleneğinden miras alınmıştır.¹⁰²⁷ Moğolların inancına göre Tanrı yeryüzünün idaresini kendilerine vermiş olup, Büyük Han ise Tanrı’nın iradesini gerçekleştirmekle mükellefti. Moğol hükümdârlarının Fars edebiyatında da Tanrı’nın yeryüzündeki gölgesi olarak ele alınmıştır;

مطلع آفتاب شاهى بـ	صورت رحمت الهى بـ
ايخان پادشاه هفت اقل بـ	سايه آفریدگار حکيم

¹⁰²³ D’ohsson, *Moğol Tarihi*, 110.

¹⁰²⁴ Spuler, *İran Moğolları*, 320.

¹⁰²⁵ Marshall, *Doğudan Yükselen Güç Moğollar*, 89-90.

¹⁰²⁶ Carpini, *Plano Carpini’nin Moğolistan Seyahatnâmesi (1245-47)*, 113.

¹⁰²⁷ Meng Ta peilu ve Hei Ta shilu, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtları: Meng Ta peilu ve Hei Ta shilu*, 120.

İlahî rahmetin suretine, şâhlik güneşinin doğuşuna bak

*Hakîm olan Yaratıcı'nın gölgesi, yedi iklimin padişâhı İlhan'dır.*¹⁰²⁸

Bu yüzden olmalı ki; mühür ve vesikalarda *Mengü Tengri Küçündür* ibaresi yer almaktadır. 1280 yılından sonra Kaan'ın unvanının vesikalara eklendiği görülmektedir. Yine bu dönemin yazarlarından olan el-Kalkaşendî, Moğol resmî yazışmalarında güzel yazıya uygun olması için gerekli kuralların mevcut olmadığına değinmekte; ayrıca yazar, özellikle Mısır'da güzel yazıya önem veren kaidelerin var olduğuna da dikkat çekmektedir.¹⁰²⁹

Moğol devletinde önceleri kâtipler devletin en yüksek mühürü olan Al Tamga ile belgelri mühürlemeye yetkili idiler fakat sonraları bu durumun istismar edilmesi söz konusu olduğu bilinmektedir.¹⁰³⁰ İlhanlı döneminde ise mühürlerin üzerindeki yazı, Uygur alfabesi ile yazılmaktaydı.¹⁰³¹

3.4.8.2. Tamga Çeşitleri

Bu dönemde resmî belgelerin hepsi hükümdârın mührü ile tasdik edilirdi. Resmî yazışmalar yerine göre siyah yani kara tamga veya kırmızı yani kızıl tamga ile mühürlenirdi, ayrıca bu tamgalar dörtgen bir şekle sahip idiler. Posta işlerinde ise yeşil tamga kullanılırdı.¹⁰³² Devlet dairelerinin kontrol kalemlerinde ise kara damgalar kullanılmaktaydı.¹⁰³³

Yarlıglara nişâne olarak tamga vurulduğuna bilinmektedir. Birkaç türlü tamganın mevcut olduğu bilinmektedir.¹⁰³⁴ Bunlar, gök tamga, altın tamga veya altın bilgâ, al tamga ve kara tamga olarak isimlendirilirdi. Gök tamga, İlhanlılarda olmayıp Büyük Kaanlarda bulunurdu. Yalnızca Gök tamgaların İlhanî tamgalarının kaydı için kullanıldığı beyan edilmektedir. Batrhold'a göre gök tamga, han ailesine yazılan

¹⁰²⁸ Humâm-ı Tebrîzî, *Dîvân-ı Humâm-ı Tebrîzî*, 41.

¹⁰²⁹ el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, VIII, 63; Spuler, *İran Moğolları*, 316, 320; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 179.

¹⁰³⁰ Spuler, *İran Moğolları*, 317.

¹⁰³¹ M. S. Ebulkâsımî-A. E. Şîrâzî, "Âdâb-i Mühr der Esnâd ve Mekâtîbât-i Dîvânî der Devre-i İslâmî (İlhânân ve Safevî)", *Faslnâme-i Tahlîlî ve Pejûheşî*, 12, 1388 hş., 65.

¹⁰³² Gaffârî-yi Kâşânî, *Târîh-i Nigâristân*, 9; Devlet, "İlhanlılar", *DGBİT*, IX, İstanbul 1988, 83; A. P. Gündegül, "İlhanlılarda Sikke Formları", *Türkler*, Ankara 2002, Yeni Türkiye Yay., VIII, 922-923.

¹⁰³³ Spuler, *İran Moğolları*, 320.

¹⁰³⁴ Emîn, *Istîlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 97.

meselelerde ve en önemli meselelerde kullanılmaktaydı.¹⁰³⁵ Altın tamga veya altın bilga denen mühür, bazı yarlıklarla mala yani paraya karşılık gelen fermanlara vurulur ve bu malî yarlıklara altın tamga adı verilirdi. Bu tamga, altın suyu veya yaldızlı mürekkeble basıldığı için bu isimi almıştı.¹⁰³⁶ İlhanlılarda damga işiyle meşgul olan kişilere *tamgacı* denildiği bilinmektedir.¹⁰³⁷ İlhanlılar döneminden bize ulaşan ilk tamga örneği, Argun Han'a aittir. Bu tamga, Fransa kralı Filip için yazılan mektubun üzerine vurulmuş ve Çince'dir. Bu mührün üzerindeki yazı Abel Remusat tarafından okunmuş olup, bu yazı *halkın barışı ve mülkün yardımcısı* anlamına gelmektedir.¹⁰³⁸

Al damga, bir Türk-Moğol ıstılahı olup kırmızı, kare mühür manasındadır. Çinlilerin mühründen taklit ile yapıldığı tahmin edilmektedir. Bu mühür, kırmızı mürekkebe batırıp fermanlara ve mektuplara vurulurdu. Gazan Han, Müslüman olduğunda bu mührün şekli kareden daireye çevirilmiştir. Bu değişim geçiren mührün üzerine Allah'ın ve Resulullah'ın adı işlenmiştir.¹⁰³⁹ Bu mühür, genellikle dört köşe olan İlhanlılar ve daha sonra Celayirliler tarafından kullanılan üzerindeki kırmızı mürekkeple mektup ve yarlıklara vurulan bir mühür olarak bilinir. İlhanlıların son zamanlarında tedavülde yaygın olarak kullanılmıştır. Özel bir fermana bu mühür ile anlam verilirdi. Bununla fermanlar teyit edilir ve sadır olunurdu.¹⁰⁴⁰ Moğol devletinin kurulduğundan beri mühürlerin dört köşe olduğu bilinir. Bu mühürün kare şekli Gazan Mahmûd Han zamanına kadar devam etmiştir.¹⁰⁴¹

Bu dönemde resmî belgelerin geçerliliğini gösteren al tamga, Fars edebiyatında şairler tarafından istifade edilen birçok Moğolca-Türkçe terimden birisi olmuştur.

منشيان قدرت بيچون ز جرم آفتاب بر مثال بيمثالی آل تمغا ميزنند

Güneş cisimleri gibi benzersiz olan münşiler, ferman üzerine eşsiz al tamgayı vururlar.

¹⁰³⁵ Uzunçarşılı, *Medhâl*, 198; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 411; Emîn, *Istîlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 206.

¹⁰³⁶ Uzunçarşılı, *Medhâl*, 198-199.

¹⁰³⁷ Uzunçarşılı, *Medhâl*, 199; Emîn, *Istîlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 101-102.

¹⁰³⁸ C. Kâimmakâmî, "Mührhâ, Tugrâhâ ve Tevkî'hâyî Pâdişâhân-i Îrân ez İlhanân Tâ Pâyân-i Kâçâriyye", *Berresihâyi Târihi*, 20-21, 1348 hş., 2.

¹⁰³⁹ Spuler, *İran Moğolları*, 320; İncü-yi Şîrâzî, *Ferheng-i Cihângîrî*, 147; Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târih-i Îrân*, 36; M. Keyvânî, "Al Tamga", *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., I, 441; İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, 533.

¹⁰⁴⁰ Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târih-i Îrân*, 36-37.

¹⁰⁴¹ M. S. Ebulkâsımî-A. E. Şîrâzî, "Âdâb-i Mühr der Esnâd ve Mekâtîbât-i Dîvânî der Devre-i İslâmî (İlhânân ve Safevî)", *Faslnâme-i Tahlîlî ve Pejûheşî*, 12, 1388 hş., 64.

1042

Ünlü şair Hâcû, bu beytiyle inşâ işiyle meşgul olan münşileri güneşin yörüngesinde ve birbirinden farklı olan gök cisimlerine benzetmektedir. Al tamgayı da ancak bu kişilerin fermanlara vurduklarına işaret etmektedir.

Yeşim damgası ise, Moğollar zamanında büyük ümeranın mühürü olarak kullanılmıştır. Ve bu damga, büyük yeşim tamgası olarak adlandırılırdı. Küçük yeşim tamgası ise şeyhler, kadılar ve ileri gelenler içindi.¹⁰⁴³ Askerî işler için bu tamgalardan ayrı olarak bir de altın tamga mevcutu. Bu askerî tamganın etrafına yay, çomak ve kılıç şekilleri nakşedilmişti. Askerler yarlıg üzerinde bu damgayı görmedikçe emir ve noyanların sözüne itimat etmezler, bu tamgayı görünce sefere gider ve bu tamgayı görünce seferden dönerlerdi. Hazine beraâtları için yine altından küçük bir tamga yapılmış idi.¹⁰⁴⁴

Moğol ve İlhanlı dönemlerinde anlaşılacağı üzere farklı işler ve bürokratik makamlar için kullanılan birden çok tamga mevcuttu. Nayman mühürdârının Moğol hizmetine girmesi ile Moğol devlet teşkilatında yer edinen damga anlayışı zaman içinde boyut, şekil ve üzerine işlenmiş yazı dili bakımından değişimler geçirmiştir. Bu değişim ve gelişim sürecinin temel sebebi, devlet işlerinin büyüyen Moğol devletinde teferruatlı bir hale gelmesinden, resmî ideoloji ve yazı dilinin zaman içinde değişmesinden kaynaklanmaktaydı. Ayrıca devlet işlerinde kullanılan mühürlerin çeşitlilik arz etmesi ve farklı mürekkep renkleri ile farklı anlamlar alması bize, idarî bürokrasinin ne kadar ilerlediğini gösteren önemli bir delil niteliğindedir.

3.4.9. Baliş

Cengiz Han, ülkesinde para birimini sabit kılmıştı. Bu para biriminde, 2,5 kg ağırlığında baliş veya yastuk adıyla bilinen altın veya gümüş külçeler esas alınmıştır. Bu yastuklar ya da balişler altın veya gümüşten olabiliyordu. Bunun küçük birimleri de ticari hayatta kullanılıyordu. Baliş yani külçe halindeki gümüş veya altın bu dönemde

¹⁰⁴² Hâcû-yi Kirmânî, *Dîvân-i Eş'âr-i Hâcû-yi Kirmânî*, (Tsh. Ahmed Suheyli Hânsârî), İntişârât-i Pâjeng, Tahrân 1369 hş., 582.

¹⁰⁴³ Kadyânî, *Ferheng-i Câm'i-i Târih-i Îrân*, 258.

¹⁰⁴⁴ Uzunçarşılı, *Medhâl*, 202.

Moğol devletindeki para piyasasının temel değerini oluşturmaktaydı.¹⁰⁴⁵

Temelde para kıymetinin sağlam olduğu ve bu kıymetin siyasî teşekküllerin arzu ve emirlerine tâbi olmadığı bu dönemde Soğd, Hârizm, Uygur ve Karahanlılar'da olduğu gibi küçük paralar fazla basılarak değerinin kaybedilmesi önlenmiştir. Gümüş paraların, hatta külçelerin hesabı Moğollar zamanında *tümen* hesabıyla yapılmıştır. Tümen, malî ve askerî işlerde kullanılan bir tabir olup, on bin rakamıyla ifade edilen en büyük para birimi olarak kullanılmıştır. Ancak daha sonra yeni kâğıt para ile yapılan alışveriş ticarî hayatı kolaylaştırmasına rağmen, bu sistemin uygulamaya konulması sırasında Çin'de ve İran'da büyük suistimaller ve hatta isyanlar çıkarmıştır. Bunun sebebi olarak, adı geçen kavimlerde itimat oluşturmamış olması gösterilebilir. Ayrıca Moğollar'da kâğıt para Cengiz Han'ın ölümünden dokuz yıl sonra 1236 yılında Ögedey Kaan zamanında tedâvüle çıkarılmış, İlhanlılar zamanında ise Çince ismiyle “Çav” denilen kâğıt para, 1294 yılında denenmiş ise de netice alınamamıştır. Moğol dönemi öncesinde belirli ağırlıktaki altın ve gümüş külçesini para birimi olarak kullanmak, Orta Asya'da eskiden beri bir gelenek olarak devam etmişti. Bu uygulamanın devam etmesi eski Göktürk, Tokuzoğuz, Uygur ve Karahanlı zamanında hâkim olan para biriminin devamını gösteren güzel bir örnektir.¹⁰⁴⁶ Ayrıca İbn Battûta'nın eserinde baliş kelimesinin kâğıt para anlamında kullanıldığını da görmekteyiz.¹⁰⁴⁷

Tarihin her döneminde olduğu gibi Moğol döneminde de egemenliğin göstergelerinden bir olan paraya iktisadî bir değer verilmesi ve kıymet açısından bir ölçü tesbit edilmesi Moğol yönetiminin malî anlamdaki gücünü de belirlemiştir. Bu dönemde Moğol para sisteminin uygulamasının en büyük avantajı, baliş adı verilen para sisteminin Çin'den Orta Avrupa'ya kadar geçerli tek bir sistem olmasıdır. Geniş bir coğrafyaya hâkim olan Moğollar bu para sistemi ile iktisadî anlamda ticaret lehine bir ortamı da hazırlamış bulunuyorlardı. Küçük devlet sınırlarını kaldıran böylece gümrük

¹⁰⁴⁵ Tüsî, *Ferheng-i Lugât-i Edebî*, I, 76; Gaffârî-yi Kâşânî, *Târih-i Nigârîstân*, 9; DîA, “Baliş”, *DîA*, V, İstanbul 1992, XXII; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 151; Dihhudâ, “Bâliş”, (Haz. Muhammed Mu'in-Seyyid Ca'fer Şehîdî), *Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân*, Tahrân 1373 hş., III, 3489; Emîn, *Istîlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 63-64; D. İsfahânîyân, “Nohestîn Pül-i Kâgizî der İrân”, *Berresihâyî Târîhî*, 77, 1357 hş., 102; İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, XIII, 246.

¹⁰⁴⁶ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 158; Togan, Zeki Velidi, “Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, 9; W. Barthold., “Baliş”, *İA.*, II, İstanbul 1979, MEB Yay., 280; W. Barthold., “İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, İstanbul 1931, 143; Emîn, *Istîlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 105.

¹⁰⁴⁷ Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, II, 903; İbn Battûta, *Büyük Dünya Seyahatnamesi*, Yeni Şafak, ty., 461.

vergisini azaltan bu büyük devlet, değeri dünya piyasasında oldukça yüksek olan kendine has para sistemi ile de ekonomik anlamda kendini güçlendirmekteydi.

3.4.10. İncû

İncû, Moğol hükümetleri zamanında hanedân üyelerinin masraflarını karşılamak için ayrılan gelir kaynaklarına ve mülklere verilen bir addır. İncû, has mülkü veya sultana ait emlâklar anlamında kullanılırdı. Daha sonra bu adı taşıyan incû ismiyle Fars bölgesinde bir hanedânlık da kurulacaktır.¹⁰⁴⁸ Hanların ve ailelerinin incûlarına bakan bir de “*Dîvân-ı İncû*” diye bilinen bir devlet dairesi de mevcuttu.¹⁰⁴⁹ Hükümdârlara terk ve tahsis edilmiş olan yerlerin hasılat ve rüsumuna ve araziye “*has incû*” ve şehzâdelerin iktalarıyla mîrî araziye ait yerlere “*incû*” denirdi. Abaka Han’ın has incûsu Fars eyâleti olup, burası daha sonra Sultan Ahmed Teküdâr’a has incû olmuştur. Ondan sonra Argun ile oğullarına geçmiştir. Ani şehri de bir zamanlar İlhanlı has incûlarından sayılmaktaydı.¹⁰⁵⁰ Bu iktâların gelirleri hükümdârın ve hükümdâr ailesinin masraflarına sarf edilirdi. Bunların idaresi ve tasarrufâtı itibarlı kişilere verilmişti.¹⁰⁵¹

Abaka Han, hanlık tahtına oturduktan sonra incûler ile ilgili işleri Altacu Aka’ya vermiş, Bağdad ile Fars memleketlerini Suncak Aka’ya bırakmış ve memleketin ikta işleriyle uğraşan Argun Aka’yı da olduğu gibi yine aynı işinde görevlendirmiştir.¹⁰⁵² Abaka Han, Barak ile olan mücadelesinde Horasan eyâleti için, *Bu mülk babamdan bana miras kalmıştır ve bizim incûmuzdur. Bu gün kılıçla elde tutuyoruz. Eğer Barak bize saldırmak isterse, biz de onu def etmeye hazırız*, diye buyurmuştur.¹⁰⁵³ İlhanlılar, Hülâgu Han’dan itibaren İran coğrafyasında kendilerine bırakılmış olan toprakları incû olarak görmekte ve bizzat hanedânlık malı gözü ile bakmaktaydılar.

¹⁰⁴⁸ Kadyânî, *Ferheng-i Câm’i-i Târih-i İrân*, 145,165; O. G. Özgüdenli, “İncü”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 281; Dihhudâ, “İncû”, (Haz. Muhammed Mu’in-Seyyid Ca’fer Şehîdî), *Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân*, Tahrân 1373 hş., III, 3212; M. Müsevî, “İncû”, *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., X, 718-719; Y. Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar İslam Devletleri*, 1, 567; Kadyânî, *Târih Ferheng-i ve Temeddön-i İrân der Devre-i Mogül*, 98; W. Barthold, “İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, İstanbul 1931, 149; Emîn, *Istîlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogül*, 51-52.

¹⁰⁴⁹ Emîn, *Istîlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogül*, 141.

¹⁰⁵⁰ Uzunçarşılı, *Medhâl*, 190, 236; Petruşevsky, *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der İrân ‘Ahd-i Mogül*, II, 13.

¹⁰⁵¹ Uzunçarşılı, *Medhâl*, 235.

¹⁰⁵² Reşîdüddîn, *Câmi ‘u’t-Tevârih*, 743; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu’s-Safâ*, V, 276-277; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 427; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 65; Reşîdüddîn, *Câmiut’t-Tevârih*, 78-79; Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfi*, VI, 4034.

¹⁰⁵³ Reşîdüddîn, *Câmiut’t-Tevârih*, 88; Tetevî-Kazvînî, *Târih-i Elfi*, VI, 4054.

Şehzâdelerin her birisinin muayyen yerlerde încû denilen dirlikleri vardı. Oranın idaresi de încû sahibi şehzâdeye aitti. Gazan'ın koyduğu bir kanunla hatunlara ve şehzâdelere ait încûlar mülk olarak vefatlarından sonra da erkek evlatlarına intikal etmiştir. Fars încûsu, has încû olup hükümdâr olanlarda bulunuyordu. Ahmed Teküdâr, Argun ve diğer İlhanlar burayı kendilerine has încû olarak tahsis etmişlerdi. Has încû idaresi ümerâdan birine verilir ve böylece idare edilirdi. Argun'un Ahmed Teküdâr'a karşı, Gazan'ın Baydu'ya Fars încûlarının kendi hakları olduğunu bahane ederek isyan ettikleri bilinmektedir.¹⁰⁵⁴

Încû gelirleri arasında Fars eyâletinden başka Basra körfezindeki inci avcılığından elde edilen gelirler de bulunmaktaydı.¹⁰⁵⁵ Hanedâna mensup kadınlarında încûları bulunmaktaydı. Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, adlı eserinde senelik hanedân üyesi kadınların her birinin iki yüz tümen kadar gelir aldıkları da belirtilmektedir.¹⁰⁵⁶

Hanedâna ait topraklar, İran coğrafyasında en çok geliri olan yerlerden seçilirdi. Bu uygulama kapsamında Fars, Bağdad ve Anadolu'da bazı yerlerin doğrudan İlhanlı ailesine mensup ilhan, şehzâde veya kadınların masrfalarını karşılamak için tahsis edildiği bilinmektedir. Aslında tüm İran ülkesi Mengü Kaan tarafından Hülâgu'ya tabiiyeti doğrultusunda mülk olarak verilmiş idi. Bu mülkün en büyük sorunu, Cengiz Han vasiyetinde bulunmamasından kaynaklanıyordu. Bu bahaneye dayanarak Altın Orda ve Çağatay devletleri İran coğrafyası üzerinde hak iddia ediyorlardı.

Ayrıca bu dönemde hanedan arasındaki çekişmelere încûların bahane gösterildiği bilinmektedir. Yine zaman zaman bürokratların încû topraklarından gelen geliri ileri sürerek birbirlerini suçladıkları da oluyordu. Şehzâde Argun'un Sultan Ahmed Teküdâr'a karşı yürüttüğü faaliyetler bu açıdan güzel bir örnek teşkil etmektedir.

3.5. PARA VE SİKKE

3.5.1. Moğol Devletinde Para

Moğol harekâtı sonunda Türkistan'da yüzyıllarca uygulanmış olan iktisadî sistem yeniden gündeme gelmiş, yani Türkistan'daki bu sistem Asya, Doğu Avrupa ve Ön

¹⁰⁵⁴ Uzunçarşılı, *Medhâl*, 197; M. S. Küçüktaşçı, "Şehzâde", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 479.

¹⁰⁵⁵ Kadyânî, *Târih Ferheng-i ve Temeddön-i İrân der Devre-i Mogûl*, 98.

¹⁰⁵⁶ el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, IV, 426.

Asya'da yeniden hâkim olmuştur ki; biz bunu Bozkırlarda hâkim olan iktisadî sistemin yeniden hayata geçirilmesi olarak görüyoruz. Bu yüzden idarî bakımdan olduğu gibi iktisadî alanda da eski Türk sistemi Moğollar tarafından yeniden uygulanmıştır. Orta Asya'da belirli ölçüdeki bir külçe (baliş uygulaması), kıymet birimi olarak devletin ve sülâlelerin değişmesinden etkilenmeden yüzyıllarca devam etmiştir. Küçük çaptaki alışverişlerde ise ipek kumaş, sincap derisi gibi kürkler, gümüş ve bakır karışık küçük madenî paralar bu esas külçelerin değerine bağlı kalmış, para yerine kullanılan bu eşyalar, külçelerin değeri üzerinde etkili olmamıştır.¹⁰⁵⁷

Cengiz Han zamanında madenî para sistemi uygulanmış, oğlu ve halefi Ögedey Han zamanında (1236) ilk defa kâğıt para çıkarılmışsa da, Uzakdoğu hariç fazla tutunamamıştır. Kubilay Kaan döneminde ise Çin'de tedâvüle çıkarılan kâğıt paralar baliş (yastuk) hesabına dayanmaktaydı. Çin'de uygulanan bu sistem, Orta Asya Türk Dünyası'nda Hârizm ve Semerkand ölçüleri ile geçerli olan kumaş parçalarının daha geniş oranda kullanılmasından ibaretti. Kâğıt baliş, sisteminin esası Moğol para birimi olan miskale dayanıyordu ve bu dönemde bir kâğıt balişin değeri 10 dinâra eşitti.¹⁰⁵⁸

Moğol döneminde gümüş ve altın hesaplarında birim olarak dirhem, miskal, tenke, dinar¹⁰⁵⁹, baliş ve tümen ıstılahları geçerliydi. Moğollarda para birimi baliş idi. Cengiz Han ve oğulları zamanında baliş geçerli idi. Kubilay Han ve sonraki dönemde Çin'de baliş para birimi olarak kullanılmıştı. Batıdaki Moğol devletlerinde ilk zamanlarda baliş para birimi olarak kullanılmış olmalıdır. Ancak bahsi geçen devletlerin kuruluşuna müteakip baliş para birimi olmaktan çıkmıştı. Vassaf tarihindeki bir kayda göre; altın ve gümüş baliş, 500 miskal (yaklaşık olarak ½ kilogram) ağırlığındadır. Yine aynı kaynakta, bir altın baliş 2.000 dinâra, kâğıt olarak da 10 dinâra tekâbül ettiğine değinilmektedir. Bir miskal altın dört gümüş dinâra, her gümüş dinâr da altı Selçuk dirhemine eşit idi.¹⁰⁶⁰

Moğol sikkelerinin ilk örneği hiç şüphesiz devletin kurucusu Cengiz Han'a aittir.

¹⁰⁵⁷ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 157.

¹⁰⁵⁸ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 159; Togan, Zeki Velidi, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, 7.

¹⁰⁵⁹ İlhanlılara zamanında dinar altı dirhem ağırlığında bir gümüş para olup altın değildi. H. Sahillioğlu, "Dinar", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 354; H. Sahillioğlu, "Dirhem", *DİA*, IX, İstanbul 1994, 371; Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i İrân der Devre-i Mogûl*, 99.

¹⁰⁶⁰ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 158; Z. V. Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, İstanbul 1931, 4; W. Barthold, "Baliş", *İA.*, II, İstanbul 1979, MEB Yay., MEB Basımevi, 280.

Cengiz Han'a ait ilk altın sikkeyi 1890 yılında Sovyet bilim adamı Tiesenhausen, ikincisini de 1970 yılında Şerafettin Erel tanıtmıştır. Darp yerleri okunamayan dinârlar üzerinde Cengiz Han'ın adıyla birlikte “*Kaanü'l-Âdilü'l-Azâm*” ibaresi okunmuştur. Cengiz Han'a ait gümüş sikke yapı kredi koleksiyonunda mevcuttur.¹⁰⁶¹

Cengiz Han İmparatorluğu'nda altın ve gümüş eritilerek külçeler halinde hazinede saklanıyordu. Bunlar ağır oldukları için günlük hayatta kullanılmamışlardır. Reşidüddîn, 100 balış nakletmek için bir yük arabasına ihtiyaç olduğunu kaydetmektedir. Cüveynî'nin verdiği bilgilere göre; altın ve gümüş balışların 500 miskal karşılığı olduğu ve bunun da 2,5 kilogram ağırlıkta olduğu bilinmektedir. Genellikle Moğollarda büyük para hesapları “*tümen*” yani on binle sayılıyordu. Doğuda genellikle balış tümeni, İran'da ise dinâr tümeni kullanılmaktaydı. Gümüş balışlar altın balışın onda biri değerinde idi. Vergi gelirleri tümen ile hesaplanırdı. Barthold'a göre bir altın balış 2.000 gümüş dinâr (yani 12.000 Selçuk dirhemi) ve altın 400 balış ise 800.000 gümüş dinâr, 4.800.000 dirhem karşılığı idi.¹⁰⁶²

Moğol İmparatorluğu'nu ilgilendiren sikkelerden tanıtımı yapılanlardan birisi de Ögedey Han'ın ölümünden sonra nâibe olarak ülkeyi yöneten Töregene Hatun'a (1242-1245) aittir. Töregene Hatun adına Nahçıvan'da kesilmiş olan gümüş sikke Şerafettin Erel'in koleksiyonunda bulunmaktadır. Üzerinde ok atan süvari resmî bulunan gümüş sikkenin ön yüzünde, ortada *Lâilâhe illallah Muhammed ün Resulullah*, üstte (dirhem) Nahçıvan, sağda selâse ve sikkenin çevre yazıları ise okunamamıştır. Arka yüzünde ise Ulug Mongol Ulus Bek yazılıdır. Mengü Han'a ait altın dinâr adı okunamayan bir darphanede kesilmiştir. Ön yüzünde çift sıra çevre yazısı, arka yüzünde Mengü Han'ın adı *Kaanü'l-A'zam ve Hudâvend-i Âlem Pâdişâh-ı Ruy-i Zemîn* sıfatları yazılıdır.¹⁰⁶³ Yine Mengü Han'a ait Herât'ta basılmış gümüş bir sikke de mevcuttur.¹⁰⁶⁴

3.5.2. İran Moğolları'nda Para

İlhanlılar zamanında ülkenin gelir giderlerinin idaresi ekseri baş vezirin

¹⁰⁶¹ Tuncay Aykut-Şennur Aydın, *Ak akçe : Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1992, 41.

¹⁰⁶² Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 159.

¹⁰⁶³ Aykut-Aydın, *Ak akçe: Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, 42-43.

¹⁰⁶⁴ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 160; Töregene'nin 3 yıllık saltanatı hakkında bkz. Reşidüddîn, *Câmi 'u't-Tevârih*, 566.

gözetiminde altında olmakla birlikte, bu makamdan malî işlerin ayrıldığı durumlarda mevcuttu. Her iki makamı uhdesinde bulunduran kişi Sâhib-i Dîvân olarak adlandırılırdı. Bu şahıs, ülkenin idaresi yanında malî işleri düzenler, hazineyi zenginleştirmeye çalışır, tahtın mallarını korur, sikke kestirir ve buna benzer işleri yapardı. İlhanlı devleti, idarî, malî, adlî ve askerî konularda olduğu gibi vergi ve para meselesinde de kuruluş döneminde Karakurum'daki uygulamayı esas almıştır. Bu nedenle Moğol sistemini genel olarak ele almak suretiyle kuruluş dönemi İlhanlı para birimini açıklamış olacağız.¹⁰⁶⁵

İlhanlılar zamanında yaygın olan para birimi gümüş dinâr idi.¹⁰⁶⁶ Ağırlığından ziyade altın miktarı devamlı değiştiğinden dînârın değeri de devamlı değişmekte idi. Normal bir altın dînâr ortalama 4,25 ile 7 gram arasında bir ağırlığa sahipti. Argun Han zamanında sikkelerin ayarının düşürülmesi ekonomik hayata kötü bir şekilde yansımıştır.¹⁰⁶⁷

İlhanlı Devleti'nin kurucusu Hülâgu'nun yaşadığı devirde altından para darp ettirme konusunda hemen her toplumun bir âdeti vardı. Ancak Türkistan'da altından para darp ettirilmediği, "cins" denilen halis altının 500 miskalinin "bir baliş" sayıldığı, işlenmeyen saf altının balişi kıymet esası olduğu bilinmektedir.¹⁰⁶⁸ Gümüş külçeler de saf ayarlı idi. Ölçü meselesine gelince, 2.274 gramlık ölçünün iki misli olan 4.548 gram Hârizm miskali olmuştur. O dönemde geçerli olan Semerkand miskali ise 4.095 gram idi. Semerkand yüz miskali (yani 409,5 gram) "Ansır" olarak kabul edilmiş, Hârizm miskalinin 4 ½ "dank"ından yani 1/6'lık parçalarından 3.411 gramlık gümüş sikke sistemleri kurulmuştur. Bununla birlikte 4.26 gramlık miskal geçerli olmuştur. 2.274 gramlık birimin bin misli "yastuk", 4.548 gramlık miskalin on misli ise "satır" olarak adlandırılmıştır.¹⁰⁶⁹

İlhan Devleti'nin kurucusu olan Hülâgu adına kesilen altın sikkelerin ön yüz ortada, el Hayyülillâh / Lâilâhe illallah / Vahdehü lâ şerike leh / Muhammedün

¹⁰⁶⁵ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 158.

¹⁰⁶⁶ S. H. Âkâcerî-S. E. Rezevî, "İlel Nâkârkerdi Pûl-i Kâgızî der İktisâd ve Câme'i 'Asr-i İlhânî", *Pejûheşnâme-i Dânişgede-i Edebiyât*, 38, Dânişgâh-i Şehîd Beheştî, 1382 hş., 210.

¹⁰⁶⁷ Devlet, "İlhanlılar", *DGBİT*, IX, İstanbul 1988, 84; Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i Îrân der Devre-i Mogûl*, 99; A. P. Gündegül, "İlhanlılarda Sikke Formları", *Türkler*, Ankara 2002, Yeni Türkiye Yay., VIII, 923.

¹⁰⁶⁸ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 159-160.

¹⁰⁶⁹ Aykut-Aydın, *Ak akçe: Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, 25.

Resulullah / Sallallahu aleyhni / ve sellem, çevrede iç çevre; Bismillah Duribe Hazed / Dinâr (...) sene sitte ve hamsin ve sittemi'e, dış çevre; Kur'an XXX. 3-4, arka yüzü ortada; Kaan el 'azam Hülâgu Han el mua'azzam ziydet azamete, çevrede Kur'an III. 25. Hülâgu'nun 1254 (h.652) ve 1255 (h.653) tarihlerinde Mengü Han ile müşterek basılmış Moğol paraları kendi adına da 1258 (h.656) yılında para darp edilmiştir. Yapı kredi kolleksiyonunda 1256 (h.654) tarihinde Musul ve Sivas'ta basılmış paraları vardır. Ayrıca Hülâgu Han'ın mektuplarında "Kaan el-'azam" sıfatını kullandığı bilinmektedir.¹⁰⁷⁰

Hülâgu darp ettiği paralarda İslâm dünyasının geleneğine uymuş ve "kelime-i tevhid" yazılmasında bir sıkıntı görmemiştir. Onun adına basılmış altın paralar az olmakla birlikte, gümüş paralar bunun aksine daha fazladır. Altın paraların az bulunmasının sebebi, Gazan Mahmûd Han'ın kendisinden önceki İlhanlı hükümdârlarının kestirdiği noksan vezinli paraları toplattırıp, yeniden kendi adına para bastırmasından kaynaklanmış olabilir. Hülâgu'nun kurmuş olduğu İlhanlı Devlet'nin Karakorum'a olan bağlılığı 1295 yılına kadar devam edecektir. Bu tarihte Gazan Mahmûd Han, Büyük Han'ın İran'da basılan paralardan adını kaldırtmıştır. Bu tarihten sonra İlhanlı hükümdârlarının kullanmış oldukları İlhan unvanı yerine Han unvanını kullanmaya başlamışlardır. Böylece İran ve yöresinde kurulmuş olan bu Moğol Devleti, Gazan Mahmûd Han ile Büyük Hanlığa olan bağlılığını kesmiştir.¹⁰⁷¹

Genel itibariyle İlhanlı dönemi sikkelerini üç döneme ayırmak mümkündür. İlk dönem İlhanlı sikkeleri Hülâgu Han zamanına ait olup sikkelerde İslâm kültür ve tesiri fazlasıyla göze çarpmaktadır. Hülâgu Han dönemi için bu çok normaldir. Çünkü devlet yeni kurulduğu için yeni zaptedilen bölgelerin yani İslam coğrafyasının her alanda etkisi altındadır. İkinci dönem ise Abaka, Ahmed Teküdâr, Argun, Geyhatu ve Gazan Hanlar zamanını kapsamaktadır. Bu devirde İlhanlı paralarında Uygur yazısını ve dilini hâkim bir şekilde görmekteyiz. Yine bu dönem içerisinde Geyhatu Han zamanındaki kâğıt para uygulaması da kendine has bir zaman dilimini oluşturmaktadır. Son dönemde ise Farsça'nın tamamen sikkeler üzerinde etkili olduğu görülür.¹⁰⁷²

Ahmed Teküdâr, Argun Han ve Geyhatu Han zamanında darp olunan gümüş ve

¹⁰⁷⁰ el-Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sâ*, VIII, 63; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 160.

¹⁰⁷¹ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 160-161.

¹⁰⁷² M. Yârahmedî, "Sikkehâyi Devre-i Mogûl", *Roşd-i Âmûzeşî Târih*, 38, 1389 hş., 40.

bakır paraların ön yüzü Arapça ve arka yüzü ise Uygurca yazılı idi. Bu paralara baktığımızda İlhanlıların Büyük Han'a olan tabiiyetlerini görmekteyiz. Ayrıca bu paralar Uygurca'nın bu dönemde İlhanlı coğrafyasında resmî dil olarak kullanıldığının güzel bir örneğini de teşkil etmektedirler. Bu sikkeler Erbil, Bağdad, Musul, Tebriz ve Urmiye'de basılmıştır.¹⁰⁷³

Şube Moğol devletlerinin aslında bağlı oldukları Büyük Moğol devletinin uygulamalarını her alanda hâkim oldukları bölgelerde kullandıklarını görmekteyiz. İlhanlı devleti buna en güzel örnektir. Para hususunda da durumun farklılaşmadığı söylenebilir. Fakat İlhanlıların hâkim oldukları coğrafyanın dinamiklerinden de faydalandıkları çok açıkça basılan sikkelerden anlaşılmaktadır. Uygurca ve Arapça'nın beraber kullanımı, İslâmî terimlerle Türk-Moğol bürokratik unvanlarının bir arada sikkeler üzerinde kullanılması, dönemin içinde bulunduğu farklı anlayışı da bize göstermektedir.

3.6. HAZİNE

3.6.1. Moğol Devleti'nde Hazine

Moğol devleti'nin kuruluşundan itibaren bir hazine anlayışı olduğu muhtemeldir. Çünkü yargı ve kanun konusunda düzenleme yapan Cengiz'in hazine işleri ile ilgili bir sistem teşkil etmediği şüphesiz düşünülemez. Fakat halefleri zamanında malî anlamda yapılan düzenlemeler daha kapsamlı olarak hazine işlerine de yansımıştır. Yine Cengiz'in Yasanâme-i Bozorg adındaki kanunnâmesinin hazinede saklandığı da bilinmektedir.¹⁰⁷⁴ Moğol kaanları tahta oturduklarında adet üzere hazine eşyaşlarından yakınlarına cömertçe dağıtmaktaydılar. Ögedey Kaan, Güyük Kaan ve Mengü Kaan'ın tahta çıkışları bunlara örnek gösterilebilir.¹⁰⁷⁵

Mengü Kaan, tahta oturmadan önce değişik ülkelerden başkente gelen tüccarlar, Güyük Han ile büyük ticarî anlaşmalar yapmışlar, o anlaşmalara karşı ondan malî dayanağı olan berâtlar almışlardı. Onun yönetimi kısa sürdüğü için o senetler geçersiz

¹⁰⁷³ E. Buharalı, "Irak Müzesinde Bulunan İlhanlı Çağına Ait İslâmî Sikkeler", *AÜDTCFD*, XVII, 28, Ankara 1995, 267-269, 278-279, 289.

¹⁰⁷⁴ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 131; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 415.

¹⁰⁷⁵ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 569; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 173; Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, I, 209-210; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 237-38.

sayılmış, tüccarlara olan borçlar ödenmemiştir. Ayrıca Güyük Han'ın ölümünden sonra onun oğulları, hatunları ve kardeşinin oğulları kredili olarak tüccarlardan mal almışlar, karşılığında berât yazmışlardı. Bu işin kârlı olduğunu düşünen tüccarlar, akın akın başkente geliyor ve onlarla daha çok ticâret yapıyorlardı. Fakat Mengü Kaan'ın başa geçmesinden sonra Güyük Han'ın ailesinin durumu değiştiği için Güyük'ün ailesi tüccarlara olan borçların onda biri bile ödeyemez duruma düştüler. Bazı tüccarlar sermayelerinin tamamını kaybetmiş, bazıları ise malı teslim etmiş fakat karşılığında berât dahi alamamıştı. Mengü Kaan'a güvenen tüccarlardan bir kısmı kendinden öncekilerinin borçlarını kaana arz etmişlerdir. Mengü'nün huzurunda bulunan devlet erkânı, bu borçların onlara devlet hazinesinden ödenmemesi gerektiğini söylemişler, fakat kaanın emri üzerine onlara olan borç, imparatorluk hazinesinden beş yüz balış fazlasıyla ödenmiştir.¹⁰⁷⁶

Moğol döneminde tüccârlar, kendi arasında sınıflara ayrılmıştı. Bunlar hazineden balış olarak para alır, onu her yıl kararlaştırıldığı şekilde hazineye geri öderlerdi. Böyle çalışan tüccarlara ortak denirdi. Mengü Kaan'ın tahta oturmasından önce de itibarlı ortaklara payza ve yarlıg verilirdi. Hiçbir sınıf onlardan daha itibarlı değildi. Bazılarının emrine hayvanlar (ulag) verilir, bunlardan fazla vergi alınmazdı. Hanlık sırası Mengü Kaan'a gelince, tüccarların yanlarında ulag bulundurmaları, hem adaletten uzak hem de halka yük olarak görülmüştür. Bunu ortadan kaldıran Mengü Kaan, halktan nasıl vergi alınıyorsa, onlardan da ilâve vergi alınmasını emrederek, tüccarların imtiyazlarına son verdi.¹⁰⁷⁷ Ortak adı verilen tüccarların devlet ile kurumsal bir ilişkilerinin olduğu çok açıktır.¹⁰⁷⁸

Moğol Kaanları'nın hazineyi istedikleri gibi bolca dağıtmaları veya hazine üzerinden bazı tüccarlara geniş krediler açmaları ve bu uygulamanın zamanla hanedâna mensup bu kişiler tarafından da kullanılması devlet hazinesinde bir başıboşluk meydana getirmişti. Bu düzen nâibeler döneminde iyice kötüye doğru gitmiştir. Mengü Kaan tahta çıkınca her alanda olduğu gibi hazine işlerinde de devlette reform sayılabilecek

¹⁰⁷⁶ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, III, 83-85; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 494-495; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 524.

¹⁰⁷⁷ Reşidüddîn, *Câmi'ü't-Tevârih*, 598; Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, III, 87-88; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 496 Rezevî, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der 'Ahd-i İlhanân*, 376-384.

¹⁰⁷⁸ İ. Togan, "Çinggis Han ve Moğollar", *Türkler*, Ankara 2002, Yeni Türkiye Yay., VIII, 241; Rezevî, "Câygâh-i Bâzâriyân der İktisâd ve Câme'i Asr-i İlhanân", *Pejûheşhâyi Târîhî*, Dânişgâh-i Isfahân, 1, 1388 hş., 55.

ugulamalara imza atarak bazı düzenlemeler ile hazineye çekidüzen vermiştir. Onun döneminde tüccarlara ve hanedân üyelerine tanınan geniş imtiyazlar devlet hazinesi lehine geri alınmıştır.

3.6.2. İran Moğolları'nda Hazine

İlhanlı devlet hazinesinin temelini, Hülâgu Han'ın Ön Asya'ya gönderilmeden önce Mengü Kaan tarafından ona verilen hediyeler oluşturmaktadır.¹⁰⁷⁹ Alamut kalesinin ele geçirilmesi ile onlarca yıldır biriktirilen mülâhidenin elinde bulunan hazineler Moğolların eline geçmiştir.¹⁰⁸⁰ Asıl İlhanlı hazinesini teşkil edecek olan unsurlar ise İsmâ'îlî ve Bağdad hazinelerinden alınan ganimetler olacaktır.

10 Şubat 1258'de Hülâgu Han, Bağdad şehrine girmiş, Halife Musta'sım'a, *Sen ev sahibisin biz misafiriz. Bize yakışacak neyin varsa getir*, diyerek Halife'den hazinelerini istemiştir. Halife'nin hazinesinden iki bin kadar elbise, on bin dinar, mücevherlerle süslenmiş eşyalar ve birkaç mücevheri Hülâgu'nun huzuruna getirilmiştir.¹⁰⁸¹ Ayrıca Halife, sarayın ortasında altınla dolu bir havuz olduğunu itiraf etmiştir. Bu havuz, rivâyete göre; yüz miskallik tam ayar kırmızı altınla dolu idi. Ertesi gün Suncak Noyan, şehre gelmiş ve Hülâgu Han, halifenin mallarını zapt etmesini ona buyurmuştur.¹⁰⁸² Tabakât-ı Nasîrî'ye göre Bağdad'ın düşünden sonra Halife'nin tüm hazinesi yazılarak sayılmış ve ordugâha götürülmüştür. Ayrıca bu hazineden Mengü Kaan'a layık görülen zarif parçaların da olduğundan bahsedilmektedir.¹⁰⁸³

Hülâgu hazinesinin teşkili için elde edilen ganimetlerden Büyük Han'ın hissesini ayırdıktan sonra, kalanı ile kendi hazinesini kurmuştur. Bu işin yapılmasında yani elde edilen ganimetlerin Azerbaycan'a taşınması ve bu işlerin yürütülmesi görevini Rey valisi Alâaddîn oğlu Nasîreddîn'e vermiş, ayrıca Hülâgu, Azerbaycan'daki Urmiye gölündeki Şahu adasında inşâ ettirmiş olduğu bir kalede hazinenin saklanmasını emretmiştir. Böylece Hülâgu kurultayca kendisine verilen üç görevin ikisini başarıyla

¹⁰⁷⁹ Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, III, 96; Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 500.

¹⁰⁸⁰ Mar'âşî, *Târih-i Taberistân*, 33-34.

¹⁰⁸¹ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 713; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 45-46; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 348.

¹⁰⁸² Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 46; Detaylı bilgi için bkz. Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi Emeviler Abbasiler*, 136-137; Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 713; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 569; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 236, 248-249; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 77.

¹⁰⁸³ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, II, 199.

yerine getirmiştir. Bu tarihten sonra Hülâgu; hazinesi, ordusu ve toprağı olan bir devlet adamı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bağdad ve İsmâ'îlilerden alınan altın ve gümüşler eritilerek baliş haline getirilmiştir. Bu tarihe kadar Hülâgu'nun şahsına ait bu denli büyük bir hazinesi muhtemelen yoktu.¹⁰⁸⁴

İlhanlılarda da tahta çıkışlarda hanların büyük harcamalarda ve ihsanlarda bulunduğu bilinmektedir. Ahmed Teküdâr tahta çıktığında Şahu tepesindeki hazine huzura getirilmesini buyurmuş, onu hatun, şehzâde, emir ve ihtiyaç sahiplerine dağıtmıştı. Hatta Teküdâr, bütün orduya asker başına 120 dinâr vermişti.¹⁰⁸⁵ İlhanlı hazinesindeki kötü gidişat aslında Sultan Ahmed Teküdâr dönemi ile başlamıştı. Hülâgu Han zamanında İsmâ'îlî ve Abbâsî hazinelerinin zenginlikleri ve toplanan vergiler ile oluşan, Abaka Han zamanında Cüveynî ailesinin gayretleri sayesinde düzene kavuşan güçlü İlhanlı hazinesi, Ahmed Teküdâr'ın tahta çıkar çıkmaz yaptığı büyük harcamalar ile büyük darbe almıştır.¹⁰⁸⁶ Petruşevsky'nin eserinde köy yerleşimleri hakkında *Nuzhetu'l-Kulûb*, *Mu'cemu'l-Buldân* ve *Cogrâfyâ-yî Hâfız Ebrû*'dan bilgiler alarak yaptığı karşılaştırma oldukça çarpıcıdır. Karşılaştırma Moğol istilasının ardından İlhanlı ülkesinde köy yerleşiminin oldukça azaldığını, bu durumun ise sonuçta vergilerin azalmasına sebep olduğunu açıkça göstermektedir. Ek olarak siyasî çekişme ve aşırı harcamalar da devlet hazinesini oldukça yıpratmıştır.¹⁰⁸⁷

Argun Han, Sultan Ahmed ile olan mücadelesinden galip olarak ayrıldıktan sonra Rey Melik'i Fahreddîn hazinedekileri yazıya dökerek kaydetmiştir. Zafer kazanmış askerlere dağıtılan paraların zikri adı altında hesap başlığı açılmıştır.¹⁰⁸⁸ Buradan anlaşılacağı üzere, Argun Han tahta geçtiğinde askerine para dağıtımı için hazinede bir sayım yaptırmış bulunmaktaydı. Bu dönemde hazine memurlarında üzerine hilal şekli hakkedilmiş özel payzalar bulunur idi. Ayrıca hudut memurları içinde tunçtan yapılmış payzaların mevcudiyeti bilinmektedir.¹⁰⁸⁹

¹⁰⁸⁴ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 716; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 252-253; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 419; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 81, 159; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 190; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 50.

¹⁰⁸⁵ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 786; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 610; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 130-31; Ebu'l-Ferec, *Târihu Muhtasari'd-Düvel*, 59; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 227-228.

¹⁰⁸⁶ İ. Erdem, "İlhanlılar'da Ahmed Teküdâr Dönemi ve Selçuklular", *TAD*, 35, Ankara 2004, 104.

¹⁰⁸⁷ Petruşevsky, *Târih-i İctimâ'î- İktisâdiyi İrân der Devre-i Mogûl*, 20.

¹⁰⁸⁸ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 792; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 137-38.

¹⁰⁸⁹ Spuler, *Iran Moğolları*, 319.

Gazan Mahmûd Han zamanına kadar Moğolların istilaları zamanında hazine kayıtlı olmayıp gelişi güzel idare edilimekte idi. Ulemâ ve mukarriplerden her biri lüzum hâsıl oldukça hazinedeki parayı ihtiyaçlarına sarf ederlerdi. Bundan başka her hangi bir vilâyetten bir para geldiği zaman Suci, Baverci, Ahtacı ve Farraşlar onlardan bahşiş isterdi. Onlar gerek nakden gerek eşyadan mutlak surette bir şey alırlardı. Kısaca bu yüzden devlet hazinesi karışmıştı. Bilhassa Şemseddîn Cüveynî'den sonra iş iyice karıştı. Bu hazineden bir şey çıkmak lazım gelse, vezir ve hükümdâra arz edilirdi. Yine hazinenin her altı ayda teftişi vezire aitti.¹⁰⁹⁰

1220-1290 yılları arasında özellikle İran coğrafyasında iktisadî anlamda büyük bir düşüşün olduğunu rahatça söyleyebiliriz.¹⁰⁹¹ Büyük ganimetler ile kurulan İlhanlı hazinesini, Moğol istilasının getirdiği iktisadî sarsıntı, hanların tahta çıkışlarındaki bol harcamaları, hanedân mensuplarının iç çekişmelerinin getirdiği buhranlar ve temelde sarsılan tarım ekonomisi olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Bu sarsılan yapıya bir de Geyhatu Han zamanında uygulanmak isteyen kâğıt para buhranı eklenince devlet hazinesi iflasa doğru sürüklenmiştir.

3.7. ÇAV (KÂĞIT PARA) UYGULAMASI

3.7.1. Moğol Devleti'nde Kâğıt Para

Kâğıt para uygulaması ilk kez Çin'de başlamıştır. Sui, Sung ve Kin sülaleleri zamanında Çin'de kullanılmaya başlayan kâğıt para Kubilay Kaan zamanında ülke geneline yayılmıştır. Moğol devletinin kâğıt para ile tanışması ise Ögedey Kaan zamanında Yelucutsay'ın girişimleri ile olmuştur. Tang devrinin sonlarına doğru tüccarlar paralarını hükümete ait bir yere yatırırlar, bunun mukabilinde bir makbuz alırlar ve bunu para gibi kullanırlardı. Bu uygulama kâğıt paranın ilk numuneleri olarak kabul edilmektedir.¹⁰⁹² Kâğıt para uygulamasına benzer olarak Uygurların da üzeri damgalı

¹⁰⁹⁰ Uzunçarşılı, *Medhâl*, 262.

¹⁰⁹¹ Petruşevsky, *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, I, 91.

¹⁰⁹² Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, TTK, Ankara 1995, 228, Emîn, *Istîlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 115; S. H. Âkâcerî-S. E. Rezevî, "İlel Nâkârkêrdî Pûl-i Kâğızî der İktisâd ve Câme'i 'Asr-i İlhanî", *Pejûheşnâme-i Dânişgede-i Edebiyât*, 38, Dânişgâh-i Şehîd Beheştî, 1382 hş., 214-215; D. İsfahânîyân, "Nohestîn Pûl-i Kâğızî der Îrân", *Berresihâyi Târihi*, 77, 1357 hş., 102.

ipek parçaları para gibi kullandıkları bilinmektedir.¹⁰⁹³ Bu uygulama ticarete bir kolaylık sağlamıştı ve Çin genelinde yayılmaya başlamıştı. Moğol döneminde de bu kolaylık sağlayan uygulamadan Moğolların istifade ettiklerini görmekteyiz. Moğollar diğer alanlarda olduğu gibi devlet işlerinde uygulanabilir olan tüm yöntemleri ve yenilikleri bünyelerine almaktaydılar.

Kubilay Kaan zamanında Hanbalık'ta¹⁰⁹⁴ (Pekin) Büyük Kaan'ın darphanesi bulunmaktaydı. Yaprakları ipek böceğine yem olan dut ağacının kabukları soyulur, burdan pürüzsüz dış kabukla ağacın tahtası arasında kalan ince iç kabuk çıkarılır, yumuşatılarak lapa gibi oluncaya kadar havanda dövülürdü. Pamuktan yapılan kâğıda benzeyen ancak kapkara olan bir kâğıt üretilirdi. Kâğıt yapıldıktan sonra çeşitli boylarda para olarak parçalara ayrılırdı. En küçük olanı bir paraydı, biraz daha büyük olanı bir Venedik gümüş parası değerindeydi. Bu kâğıdın üretimi saf gümüş ya da som altın elde edemiş gibi emek gerektirmekteydi. Her kâğıt parçasının üzerine bu iş için özel olarak seçilmiş belirli sayıdaki görevli yalnız adlarını yazmakla kalmaz, damgalarını da vururlardı. Son olarak Kaan tarafından darpanenin başına atanmış olan üst düzeydeki yetkili kendi sorumluluğuna verilmiş olan damgayı sülûğüne batırarak kâğıdı damgalardı. Böylece bu kâğıt geçerli bir paranın gücüne kavuşur ve bu paranın benzerlerini yapmaya kalkışmak suç olarak sayılırdı. Bol bol basılmış olan ve Büyük Kaan'ın egemen olduğu bütün illerde elden ele dolaşan bu kâğıt parayı hiç kimse geçerli bir ödeme aracı olarak tanımayıp almamazlık edemezdi ve birinin elinde kullanılmaktan çok aşınmış olan bir para varsa bu para darpaneye getirilir ve değerinin yalnızca yüzde üçü ödenirse bir yenisiyle değiştirilebilirdi.¹⁰⁹⁵

Biri işlemek için altın ve gümüş almak istiyorsa yine darpaneye başvurarak kâğıt para karşılığında gereksindiği malzemeleri elde edebilirdi. Kaanın bütün askerlerine bu kâğıt para ile ödeme yapılırdı.¹⁰⁹⁶ Târih-i Vassâf'tan anladığımıza göre; Çin'de daha önce kullanılan kâğıt para sistemi Kubilay Han'ın fermanı ile Moğol döneminde tüm

¹⁰⁹³ G. Çandarlıoğlu, "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, II, 193-214.

¹⁰⁹⁴ Ahmet Taşağıl, "Hanbalık", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 524-525; Dayı, "Câmiü'üt-Tevârîh'te Kubilay Han'ın Çin'deki İdarî Teşkilâtı ve Bayındırlık Faaliyetleri", *AÜEFSD*, 247.

¹⁰⁹⁵ Marco Polo, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, 97; M. D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 242; K. Jahn, "İran'da Kâğıt Para", (Çev. Mehmet Altay Köymen), *Belleten*, Ankara 1942, VI, 300-301.

¹⁰⁹⁶ Marco Polo, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, 98; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 242; D. İsfahânîyân, "Nohestîn Pûl-i Kâgizî der İrân", *Berresihâyi Târihi*, 77, 1357 hş., 101.

ülkede yaygın hale getirilmiştir. “*Mülk ve çav Kaan’ındır.*” tabiri bu dönemde kullanılmıştır. Çav, altın ve gümüş mukabilinde değiştirilmeye başlanmıştır. Bir çavın değeri on dinar idi. Kâğıt para uygulamasının Kubilay Kaan’dan sonraki dönemlerde de Çin’de devam ettiği görmekteyiz.¹⁰⁹⁷

3.7.2. İlhanlılarda Kâğıt Para

İlhanlılar Çav uygulaması ile aslında Çin’de olduğu gibi İran coğrafyasında devlet hazinesine kıymetli madenleri sokmak ve bu suretle hükümeti siyasî ve iktisadî olarak güvenceye almayı amaç edinmişlerdir. Bu uygulamaya götüren sebepler arasında bilinçsizce hoş görünmek için yapılan harcamalar ilk sırada yer almaktadır.¹⁰⁹⁸

Geyhatu döneminin en önemli iktisadî olayı hiç kuşkusuz Ön Asya’da kâğıt para basma teşebbüsüdür. Masrafların artması, savaşlarla gelen ganimetlerin kesilmesi, bu dönemde meydana gelen hayvan hastalıkları ve hazinede para kalmaması nedeni ile İlhanlı yönetimi Çin’de Kubilay Kaan’ın denediği gibi 1294’te Çao (Çav) denilen kâğıt parayı ilk kez Tebriz’de uygulamak istemişlerdir. Bu itibarî para Han’ın mühürü ile damgalanıyordu. Ancak halk hiç görmediği bu para ile alışveriş yapmak istememiş, böylece ülkede iktisadî bir karışıklık boy göstermiştir. Sistemin yürümediğini gören idareciler parayı bir ay sonra kaldırmış ve ülke eski haline dönmüştür.¹⁰⁹⁹ Ayrıca Geyhatu Han zamanında zayıflamış olan ekonomiye ek olarak yine bu yıllarda baş gösteren hayvan vebası da ülke hazinesini iyice iflase doğru sürüklemekteydi. Bu kötü gidişatın durdurulması için, altın ve gümüşün hazinede tutulması için çav uygulaması bir çıkar yol olarak görülmüştü.¹¹⁰⁰

Çavın uygulanması İzzeddîn Muhammed b. Muzaffer Amîd’in¹¹⁰¹ Çin’de gördüğü

¹⁰⁹⁷ Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, II, 903.

¹⁰⁹⁸ K. Jahn, “İran’da Kâğıt Para”, (Çev. Mehmet Altay Köymen), *Bellekten*, Ankara 1942, VI, 272-273.

¹⁰⁹⁹ K. R. Haykıran, *İlhanlı Hükümdarı Ebu Sa’id Bahadır Han Zamanında Doğu Anadolu (1317-1338)*, 10; Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 170; Rezevî, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der ‘Ahd-i İlhanân*, 423-426; W., Barthold, “Geyhatu”, *İA*, İstanbul 1977, MEB Yay., MEB Basımevi, IV, 770; “Târihçe-i Pül-i Kâgizî ez Kadîm tâ Yuro”, Ter; M. R. Begdillî, *Pejûheşnâme-i İktisâdî*, 3, 1380, 197; D. İsfahânîyân, “Nohestîn Pül-i Kâgizî der İrân”, *Berresihâyî Târihi*, 77, 1357 hş., 103; Petruşevsky, *Târih-i İctimâ’î- İktisâdîyi İrân der Devre-i Mogûl*, 90.

¹¹⁰⁰ Spuler, *İran Moğolları*, 324-325; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 248; A. Yuvalı, “Geyhatu Han”, *DİA*, XIV, 44-45; A. Sa’idî, “Pül”, *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., XIV, 59; Petruşevsky, *Târih-i İctimâ’î- İktisâdîyi İrân der Devre-i Mogûl*, 74.

¹¹⁰¹ Târih-i Vassâf’a göre İzzeddîn b. Muhammed b. Amîd, çirkin görünüşlü biri idi; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 165.

kâğıt parayı vezir Zencânî'ye anlatması ile başlamaktadır. Sadreddîn Zencânî ve bazı emirler Hıtay ülkesinde yaygın olan çavın, bu ülkelerde de yaygınlaşması hususunda görüşmekteydiler. Bu konu, Geyhatu Han'ın huzurunda arz edilince Geyhatu, bu sistemin nasıl işlediğini Pulat Çing Sang'dan anlatmasını istemiştir. Pulat Çing Sang, *Üzerinde pâdişâhın tamgası olup, Hıtay'ın tamamında sikke-dirhem yerine kullanılan bir kâğıttır. Onun değeri baliştir ve hazine-i amire (devlet hazinesi) 'de mevcuttur* diye, Han'a çavı açıklamıştır. Bu sırada emirlerden Şiktur Noyan ise, *Çav, memleketlerin bozulmasına ve pâdişâhın adının kötüye çıkmasına, halk ve askerinin dağılmasına neden olur*, diyerek bu fikre karşı çıkmaktaydı. Sık sık vergi toplandığı halde Sâhib-i Dîvân müşkülât içinde idi. Bu yüzden Sâhib-i Dîvân Sadreddîn Zencânî, yeni para basmaya taraftar olmuş ve bu hususta karar vermiştir.¹¹⁰²

Bir yarlık ile Geyhatu Han ülke genelinde çav yani kâğıt para uygulamasını başlatmış ve artık bundan sonra altın ve gümüş kullanımı iktisadî hayatta yasaklamış idi. Sonunda çav, Tebriz'de basılmış, 12 Eylül 1294 tarihinde (19 Şevval 693) yine Tebriz'de çav uygulamaya girmiştir.¹¹⁰³ Çavın uygulanması ile ilgili olarak büyük bir beklentinin olduğunu bu dönem için söyleyebiliriz. Devlet hazinesinin içinde bulunduğu kötü durumun bu yeni para sistemiyle aşılabacağı devlet adamlarının bağlı olduğu bir umut idi. Bu umudun inandırıcılığı da hiç şüphesiz Çin'deki başarılı uygulamasından kaynaklanmaktaydı. Bu uygulamanın iyimser kanaatini de şu şiirde görmekteyiz.

چاواگر در جهان روان گردد رونق ملک جاودان گردد

*Çav dünyaya yayılırsa, mülkün ışıltısı sonsuz olur.*¹¹⁰⁴

Irak-ı Arap ve Acem, Diyâr-i Bekr ve Diyâr-i Rebi'a, Meyyâfârikîn, Azerbaycan, Horasan, Kirman, Şîrâz taraflarına ve büyük emirlere her şehirde çavhane yapılacak ve

¹¹⁰² Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 834-835; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II,643-645; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 368-371; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 137; Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 182; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*,165; Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, 601; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 248-249; T. Yazıcı, "Çav", *DİA*, VIII, 235; Dihhudâ, "Çav", V, 7045; K. Jahn, "İran'da Kâğıt Para", (Çev. Mehmet Altay Köymen), *Belleten*, Ankara 1942, VI, 288, 291; S. H. Âkâcerî-S. E. Rezevî, "İlel Nâkârkerdî Pûl-i Kâğızî der İktisâd ve Câme'i 'Asr-i İlhanî", *Pejûheşnâme-i Dânişgede-i Edebiyât*, 38, Dânişgâh-i Şehîd Beheştî, 1382 hş., 216; D. İsfahânîyân, "Nohestûn Pûl-i Kâğızî der İrân", *Berresihâyî Târîhî*, 77, 1357 hş., 104; Petruşevsky, *Târîh-i İctimâ'î- İktisâdîyi İrân der Devre-i Mogûl*, 88-89; Fehmî, *Târîhü'l-Devletü'l-Mogûliyye fi İrân*, 183-186.

¹¹⁰³ Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 249-250.

¹¹⁰⁴ Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 137; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, 166; Gaffârî-yi Kâşânî, *Târîh-i Nigârîstân*, 254; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmî*, 48; Petruşevsky, *Târîh-i İctimâ'î- İktisâdîyi İrân der Devre-i Mogûl*, 91.

buralarda mutasarrıflar, bitikçiler ve diğer çalışanlar kararlaştırılacak ve her tarafta çav sarf edileceği buyurulmuştur. Çav, beyaz ve dikdörtgen bir kâğıt parçası olup onun üzerine Hitay yazısı ile birkaç kelime yazılı idi. Çavın iki tarafında Lailaheillallah Muhammedün Resulullah “لا اله الا الله محمد رسول الله” yazılıydı ve aşağıda ise İlhan’a yani Geyhatu’ya Hitaylı Kamlar (din adamları) tarafından verilen “*Arincin Turci*”¹¹⁰⁵ lakabı yazılmıştı. Bu lakap çok değerli mücevher anlamına gelmekteydi. Kâğıdın ortasında bir daire şekli mevcut olup daire merkezin dışından çekilmiş idi ve onun altında, *Cihan Padişahı sene-i seles ve tes’in ve setâime bu mübarek çavı memleketlerde dolaştırın*, yazardı. Çavın değiştirilmesi yani üzerinde oynanması halinde değiştiren kişinin ailesi ile birlikte cezalandırılıp mallarının müsadere edileceği ibaresi de bulunmak da idi.¹¹⁰⁶

Bir hafta boyunca baskı korkusundan halk çav ile alışveriş yapmış, ancak onun karşılığında bu uygulamaya güvensizlik yüzünden kimseye fazla bir şey verilmiyordu. Tebriz halkının birçoğu mecbur kaldığı için şehir dışına çıkmıştı, ayrıca şehrin pazarlarından kıymetli kumaş ve yiyecekler satılmaz olmuştu. Öyle ki pazarda hiçbir şey bulunmuyordu. Sonunda halk bir şey yemek ve bu belirsiz durumdan kurtulmak için şehir dışındaki bağlık alanlara sığınmıştı.¹¹⁰⁷ Böylece Tebriz’in ahalisi gittiği için şehrin nüfusu boşalmıştı. Şehirde kalanlar ise serseriler ve ayak takımı tarafından soyuluyordu. Böylece çav uygulaması Tebriz’e beraberinde asayişsizliği de getirmişti. Böylece halk büyük bir sosyo-ekonomik belaya giriftâr olmuştu. Ayrıca çav uygulaması Tebriz’de olduğu gibi Şîrâz’da da halk tarafından benimsenmemişti.¹¹⁰⁸

Sâhib-i Dîvân Sadreddîn, bozulann sistemi görünce halkın yiyecek maddelerini eski paar ile yapmasına izinvermiştir. Böylece Tebriz halkı şehre dönmeye başlamıştır.

¹¹⁰⁵ Geyhatu Han’ın bu lakabı, yarlığlarda da kullandığı bilinmektedir; Şebânkâreî, *Mecma’u’l-Ensâb*, 266; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, 447.

¹¹⁰⁶ Mîrhând, *Târih-i Ravzatu’s-Safâ*, V, 370, 380; ; Hândmîr, *Habîbu’s-Siyer*, III, 137-138; Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 165-166; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 249; Baron, *Ez Sa’dî tâ Câmî*, 48 Kadyânî, *Târih Ferheng-i ve Temeddon-i Îrân der Devre-i Mogûl*, 100-101; K. Jahn, “İrân’da Kâğıt Para”, (Çev. Mehmet Altay Köymen), *Belleten*, Ankara 1942, VI, 293-294, 297; G. Özgüdenli, *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, 270; S. H. Âkâcerî-S. E. Rezevî, “İlel Nâkârkerdî Pûl-i Kâğızî der İktisâd ve Câme’i ‘Asr-i İlhanî”, *Pejûheşnâme-i Dânişgede-i Edebiyât*, 38, Dânişgâh-i Şehîd Beheştî, 1382 hş., 217; D. İsfahânîyân, “Nohestûn Pûl-i Kâğızî der Îrân”, *Berresihâyî Târihî*, 77, 1357 hş., 104-105; Petruşevsky, *Târih-i İctimâ’î- İktisâdîyi Îrân der Devre-i Mogûl*, 94-95; Kadyânî, *Ferheng-i Câm’i-i Târih-i Îrân*, 300; T. Yazıcı, “Çav”, *DİA*, VIII, 235.

¹¹⁰⁷ K. Jahn, “İrân’da Kâğıt Para”, (Çev. Mehmet Altay Köymen), *Belleten*, Ankara 1942, VI, 305; Petruşevsky, *Târih-i İctimâ’î- İktisâdîyi Îrân der Devre-i Mogûl*, 99.

¹¹⁰⁸ Reşidüddîn, *Câmî’u’t-Tevârih*, 835-836; Reşidüddîn, *Câmiut’t-Tevârih*, 183; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 250-251; Baron, *Ez Sa’dî tâ Câmî*, 49; Cihat Aydoğmuşoğlu, *Tarihte Tebriz*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, 73.

Nihayet bu uygulama terk edilmiş ve 1294 tarihinde dört aylık bir maceradan sonra kâğıt para İran ülkesinde tedavülden kaldırılmıştır.¹¹⁰⁹

Büyük kaanlık örnek alınarak İran’da uygulamaya konulan kâğıt para, Ön Asya iktisadî tarihi için ilk sayılmaktadır. Ekonomik alanda çıkmazda hatta iflasın eşliğinde bulunan İlhanlı maliyesi, devlet adamlarını farklı alternatifler ile hazineye altın tutma düşüncesine sürüklemiştir. Fakat malî düzeni sağlamak için alınan ağır vergiler ve çav uygulaması aslında ekonominin temeli olan halkı iktisadî anlamda iyice ezmiştir. Şemseddîn Cüveynî’nin ölümüyle başlayan malî çöküş Gazan Mahmûd Han’ın ıslah çalışmalarına kadar sürecektir.

3.8. VERGİ SİSTEMİ

Moğol meliklerinin vergi işlerine ve askerliğe karşı gösterdikleri ilgiyi, devletin ayakta tutulabilmesi endişesine bağlayabiliriz. Tüm bunlar siyaset ve idare ile ilgili olan ilimlerin gelişmesine tesir etti. Ayrıca Moğolların tıp ve astronomiye olan ilgileri de bu açıdan incelenebilir.¹¹¹⁰ Cengiz Han’ın ve sonrasında Hülâgu Han’ın Ön Asya’ya yaptıkları seferler, Moğol komutanlarının bu coğrafyadaki faaliyetleri, özellikle İran ve Irak bölgeleri için sarılması güç ekonomik yaralar açmış idi. Bu yüzden İlhanlı öncesinde bölgeye Moğollar tarafından atanan sivil valiler ve İlhanlı devleti kurulduktan sonra görev yapan idareciler devletin vergi gelirini artırmak için İran ve Irak memleketinin kalkınması konusunda gayretler sarf etmişlerdir.¹¹¹¹ Bu sebeple dönem içerisinde Moğol İrani’nda yeni vergilerin konulduğu görülmektedir.¹¹¹²

Bu dönemde Cengiz Han’ın ve Mengü Kaan’ın fermanıyla ilâve vergi yükünden muaf tutulan Müslüman cemaatinin büyük seyyidleri ve ileri gelen imamlarından, Hristiyan rahiplerinden ve öğrencilerden, putperestlerin rahiplerinden, yaşlı ilerlemiş ve geçimini temin etmekten aciz kişilerden vergi alınmazdı. Bu gruba dâhil edilmeyen

¹¹⁰⁹ ; Reşidüddîn, *Câmi’u’t-Tevârih*, 836; Reşidüddin, *Câmiut’t-Tevârih*, 183-84; Abû’l Farac, *Abû’l-Farac Tarihi*, II,645; Baron, *Ez Sa’dî tâ Câmi*, 48-47; A. Yuvalı, “İlhanlılar”, *DİA*, XXII, 103; A. Kaya, “İlhanlıların Anadolu Türkmen Beylerine Karşı Politikaları”, *EÜSBED*, VI, 2, Erzincan 2013, 316; Şirâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, 167; A. Hakîkî, *Târih-i Conbeş-i Serbedârân ve Diğêr Conbeşhâyi İrânîyân*, 43.

¹¹¹⁰ Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, 328.

¹¹¹¹ Spuler, *İran Moğolları*, 324.

¹¹¹² K. Kenârûdî, “Nizâm-i Mâlîyât-i Mogûlân ve Te’sîr-i Ân der İnhitât ve Zevâl-i Şehrhâyi İrân”, *Pejûheşî Târih*, 12, 1387 hş., 88; A. Kadyânî, *Târih Ferheng-i ve Temeddon-i İrân der Devre-i Mogûl*, 96.

Yahûdîler ise kaynaklara göre hayal kırıklığına uğramışlardır.¹¹¹³ Yine 1253 yılında Ermeni kralı Hetum, Mengü Kaan'ın yanına gitmiş, Hetum, Mengü Kaan'a yedi maddelik bir antlaşma sunmuştu. Bu tekliflerin üçüncü maddesi, Moğolların ele geçirdikleri ve geçirecekleri tüm memleketlerdeki kiliseler ile din görevlilerinin bütün vergi ve yükümlülüklerden muaf tutulmasını içeriyordu. Bu maddelerin hepsi Mengü Kaan'ın tarafından kabul edilmiştir.¹¹¹⁴ Böylece Hristiyan din adamlarının hakları diğer ruhânî lidere göre bir antlaşma ile garanti altına alınmış oluyordu. Ayrıca Moğol devleti kurulduktan sonra din adamlarının vergilerden muaf tutulduğu görülmektedir. Bu uygulama bize Moğol merkezî yönetiminin ilk dönem için tüm dinlere eşit mesafede durduğunu da göstermektedir.

Bu dönemde vergi, muhasebe ve maliye alanında muayyen bir sistemin tesisi uzun zaman almıştı. Bu sistem ancak köklü bir bürokrasi geleneğine sahip olan yerli Çin, Uygur, İranlı unsurların eli ile kurulabildi. Bununla birlikte bir harabeye çevrilen geniş coğrafyada istikrarlı bir iktisadî sistemin yaratılabilmesi ancak ciddi sorunların çözülmesine bağlı idi. Moğol hükümdârları istilanın yarattığı köklü sorunları çözmeye başarılı olamadılar. Moğol idaresi daha önce etnik, siyasî, idarî, iktisadî ve dinî olarak farklı teşekküllerin ellerinde bulunan ve istila ile harabeye dönen geniş coğrafyada ortak bir sistem oluşturamadılar.¹¹¹⁵ Bu dönemde Çin, Uygur, İranlı unsurların tecrübeleri ile Moğol devletinde dîvân kurumunda yeni istilâhların da ortaya çıktığını görmekteyiz.¹¹¹⁶

Bu sırada posta ve yam vergisinin miktarı ve toplama zamanı noyan ve valilerin kendi mevzuatlarına göre belirlenirdi. Bu günlerde yürütülmekte olan vergi kanununa göre, Çin memleketinde kuyumcu zanakârlar hariç herkesten erkek kadın fark etmeksizin vergi alınırdı. Buna göre şehirli olan her kişiden 25 liang top ipek; sığır ve koyunu olanlardan ise 50 liang ipek vergi olarak olarak toplanıyordu. Köylü çiftçilerden adam başı 100 liang top ipek, pirinçten elde ettikleri miktara bakmaksızın da aile başı 4 dan pirinç vergi alırlardı. Tatarlar, otlak için uygun yerleri kendi aralarında bölerek

¹¹¹³ Reşidüddîn, *Câmi' u't-Tevârih*, 597; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 554-555; Mîrhând, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, V, 183; Cüveynî, *Târih-i Cihânguşâ*, III, 76-77; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 57; Cüveynî, *Târih-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 489-90; Hamid Hamîd, "el-Havâdisü'l-Câmi'a ve Ovzâ'-i İctimâ'î ve Siyâsî-yi Yahûdiyân der 'Ahd-i Mogûl", *Îrân Şenâsî*, 1, 1383 hş., 112.

¹¹¹⁴ Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, 129-130,139; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 555; M. Akkuş, "Ermenilerin İlhanlı Dinî Siyasetindeki Rollerini", *SÛTAD*, 31, Konya 2012, 212.

¹¹¹⁵ Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, 165.

¹¹¹⁶ M. B. Vosûkî, "İstîlâhat-i Dîvânî Devre-i Mogûl ber Esâs-i Noshe-i Hattî El Mürşid fî El Hesâb", *Pejûheşhâyî Îrânşinâsî*, 1, 1392 hş., 46.

kullanırlar ve bunun için herkes de vergi öderdi. Bunun dışında posta ve yam istasyonlarının giderleri için de herkesten vergi toplarlardı.¹¹¹⁷ Buna göre her iki aileden 1 jin¹¹¹⁸ (1 jin, 596 grama denk gelir.) top ipek alınırdı.

3.8.1. Moğol Vergi Sisteminde Müşavir Yeluçutsay ve Mahmûd Yalavac'ın Uygulamaları

Yeluçutsay, büyük bir devlet adamı olarak ün kazanacağı Moğolların yanında çalışmaya başlamadan önce Kin sarayında tanınmış bir kişi idi. Kendisi Hitay kökenli idi. Cengiz Han'ın huzuruna getirilen esirler arasında bulunuyordu. Cengiz Han, onu derhal yeni filizlenen yönetici kadrosuna dâhil etmişti. Yeluçutsay, Moğol ordusunun ilerlediği yerde bulabildiği tüm belgeleri toplamış ve yanında çalışanlarla birlikte gezgin bir mülkiye memurluğu sistemi geliştirmiş ve Cengiz Han'ın ölümünden sonra Ögedey'in yanında kalıp onun en yakın danışmanlarından olmayı başarmıştı. O, vergi toplama sistemini toptan değiştiren kişi olarak büyük itibar kazanmıştır. Yeluçutsay, kendisine yetki verilirse ve çiftçiler rahat bırakıldığı takdirde âdil ve genişleyen bir vergi sistemi uygulayarak Moğolların Kuzey Çin'den elde edecekleri geliri kat kat artıracaklarını açıkladı. Moğol sarayını ve ordusunu besleyebilmek için yeterli bir bütçe hazırlamayı tasarlıyordu. O, düşüncesine göre imparatorluğun her yerinde eşit vergi istemi uygulayacaktı.¹¹¹⁹

Yerleşik toplum hasatlarının yüzde onunu, göçerler ise sürülerindeki her yüz hayvana karşılık birini vereceklerdi. Onun başlattığı reformlar uygulamaları yavaş yavaş kendini gösterdi ve artan vergiler Ögedey'in konuya daha fazla sempati duymasını sağladı. Yeluçutsay, bir kâtip ve bakan olarak Moğol sarayı içerisindeki etkisini Ögedey'in yönetimi sırasında belirginleştirdi.¹¹²⁰ Ögedey Kaan zamanında yapılan reformlar ile malî anlamda Moğol devletinin sivil idarî teşkilatı güçlendirilmiştir.¹¹²¹ Daha sonra Yeluçutsay'ın vergi sisteminden çok memnun kalan Ögedey Kaan,

¹¹¹⁷ Meng Ta peilu ve Hei Ta shilu, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtları: Meng Ta peilu ve Hei Ta shilu*, 125-126.

¹¹¹⁸ Meng Ta peilu ve Hei Ta shilu, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarihi Kayıtları: Meng Ta peilu ve Hei Ta shilu*, 127.

¹¹¹⁹ Marshall, *Doğudan Yükselen Güç Moğollar*, 42.

¹¹²⁰ Marshall, *Doğudan Yükselen Güç Moğollar*, 43.

¹¹²¹ Özen, *Mengü Han Döneminde (1251-1259) Selçuklu-Moğol İlişkileri*, 36.

Yeluçutsay'ı Çin genel valiliğine tayin edecektir.¹¹²²

Bu sırada Yeluçutsay gibi Hârizmlî bir Müslüman olan Mahmûd Yalavac, uzun süre ve tam yetki ile Moğol İmparatorluğu'nun sivil ve özellikle de malî sisteminin kurulmasında görev almıştır. Cengiz İmparatorluğu'nun büyük mesafeleri birleştirmesi tacirler için bir avantaj olarak ortaya çıkmıştır. Cengiz'den önce aynı coğrafya üzerinde birçok siyasî teşekkül vardı ve bunlar kendi sınırlarından geçen tüccarlardan vergi almakta idiler. Büyük bir coğrafyanın birleşmesi sonucunda tacirlerin ticaret vergilerinin masraflarından kurtuldukları bilinen bir gerçektir. Gümrük vergisinin olmaması kısa zamanda ticareti canlandırmıştır.¹¹²³

Bu dönemde malî işlerin sorumluluğu ise baş vezire ait olmuştur. Moğolların ünlü devlet adamlarından olan Cinkay, Ögedey zamanında Baş Vezir ve aynı zamanda “*yeke bitikçi*” olarak görevde bulunuyordu. Cengiz ve Ögedey Hanlar zamanında sivil idarenin tanzim edilmesinde emeği geçen devlet adamlarından biri de Yeluçutsay olmuştur. O, Çin'den alınması gereken vergi çeşidi ve şekli konusunda Mahmûd Yalavac ile anlaşamamıştır. Ancak bu çekişmeden Mahmûd Yalavac, galip çıkmış olmalıdır. Zira Moğollar devrinde Çin'de Yeluçutsay'ın görüşü olan “*Hu*” aile sistemi yerine Mahmûd Yalavac'ın savunduğu “*Dink*” şahıs sistemi geçerli olmuştur.¹¹²⁴ Fakat Töregene Hatun'un nâibeliği zamanında Fatma adındaki musahibinin devlet işlerine müdahil olması ve devlet işlerinin bozulması Yeluçutsay'ı ziyadesi ile üzmüş, durumun bozulmasına kederlenen Yeluçutsay'ın 1243 tarihinde ölmüştür.¹¹²⁵

Moğol topraklarının batısında ise Curmagun ele geçirdiği Fars topraklarında bir darugacı ya da askerî vali olarak kalmıştır. Ögedey, 1235'te topladığı kurultaya katılan Altın Soy mensupları ve danışmanları ile birlikte imparatorluğun durumu tartışılmıştır. Kurultaydan yararlanan Yeluçutsay, hazırladığı vergi reformlarını ve gitgide genişleyen imparatorluğa hizmet edecek yeni kurumların planlarını açıklamış ve Moğol sarayının düzenli bir şekilde çalışması için gerekli olduğuna inandığı kuralları yürürlüğe koymuştur. Ayrıca Moğol çocuklarının sivil yöneticiler olarak yetişeceği okullar yine

¹¹²² D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 183.

¹¹²³ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 151; Akkuş, *İlhanlıların Anadolu'daki Dinî Siyaseti*, 23.

¹¹²⁴ Reşidüddîn, *Câmi 'u't-Tevârih*, 564; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 120; Dayı, “Mahmud Yalavac'ın Moğol İmparatorluğu'ndaki Faaliyetleri”, *CRSS*, III, 65.

¹¹²⁵ Spuler, *Iran Moğolları*, 305; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 262.

bu dönemde açılmıştı.¹¹²⁶ Ayrıca bu kurultayda askerî valilerin yanında malî idarecilerinde atanacağı ve bu idarecilerin doğrudan kaana bağlı olacakları kararı da alınmıştır.¹¹²⁷

Moğol İmparatorluğu'nda ard arda iki nâibe hatunun idaresi, kısa ve çekişmeli geçen Güyük devri ve uzun süren kurultay toplantılarından sonra merkezi otoritenin zayıflamaya yüz tutmuştu. İmparatorluğu yeniden canlandırma görevi Mengü'ye düşecektir. Mahallî idareciler Hanlık merkezindeki çekişmelerden faydalanarak birçok vergi muafiyeti kazanmışlar, elde ettikleri geliri de Hanlık mekezine göndermez olmuşlardı. Bu yüzden Mengü Kaan tahta çıktığında, ilk olarak vergi işine ele alacaktır. Mengü ayrıca Cengiz Han'dan itibaren Ögedey, Güyük ve şehzâdeler tarafından dağıtılmış olan yarlıg ve payzaları toplatmıştır. Alacak tahsilinde ve yeni vergilerin getirilmesinde onun iki ünlü yardımcısı olmuştur. Bunlar doğuda Mahmûd Yalavac ve batıda ise Argun Aka'dır. Devletin sivil idaresinin tanziminde bu iki maliyecinin büyük emeği vardır. Ayrıca Mengü Han, Ögedey zamanında Mahmûd Yalavac ile Yeluçutsay arasında başlamış olan rekabet önceleri yani Ögedey zamanında Çinli maliyecinin lehine sonuçlanmıştı. Mengü zamanında Mahmûd Yalavac'ın maliye konusundaki görüşü Moğol ülkesinde geçerli kabul edilmiştir. Yeluçutsay'ın görüşü tüten her baca yani hane başına vergi ödemeyi esas alan “*Hu*” sistemini temel olarak alıyordu. Mahmûd Yalavac'ın görüşü ise kazanan her şahsı esas alan “*Dink*” sistemi idi. Böylece Mahmûd Yalavac'a vergilerin tahsili ve tesbiti hususunda yetki verilmişti. Moğolların batıdaki toprakları üzerindeki malî düzenlemeyi ise Argun Aka yapmış ve bu hususta Mahmûd Yalavac'ı aratmamıştır.¹¹²⁸

Mahmûd Yalavac ile Yeluçutsay uygulamaları her ne kadar birbirine zıt sistemler olsa da Moğol devletinin her iki müşavirin uygulamasından kârlı çıktığını söyleyebiliriz. Bu uygulamalardan devlet sadece maddî kâr elde etmemiş aynı zamanda malî bir sisteme kavuşmanın rahatlığını da yaşamıştır. Moğolları bürokratik anlamda devlet işlerindeki çıkmazdan her alanda olduğu gibi malî alanda da köklü idarî kültüre sahip olan toplumların kadroları kurtarmıştır.

¹¹²⁶ Marshall, *Doğudan Yükselen Güç Moğollar*, 47.

¹¹²⁷ Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, 56.

¹¹²⁸ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 41; Dayı, “Mahmud Yalavac'ın Moğol İmparatorluğu'ndaki Faaliyetleri”, *CRSS*, III, 63-68.

3.8.2. Mengü Kaan ve Vergi Reformu

Mengü Kaan merkez otoriteyi güçlendirmek düşüncesi ile bir takım tedbirler almıştı. Nitekim bu maksatla devlete yani hazineye borcu olanları tesbit ettirerek hiç müsamaha etmeden bunları tahsil yoluna gitmişti. Ayrıca doğuda Mahmûd Yalavac ve batıda Argun Aka'nın gayretleri sonucu yeni vergi kaynakları ortaya çıkarılmıştı. Özellikle batıda Moğolların itaati altında bulunan vergilendirilmemiş olan birçok gelirler, yeni baştan vergiye tabi tutulmuştur. Bu maksat için Argun Aka, yeniden nüfus sayımı yaptırarak, vergi verecek şahıslar ve alınacak vergilerin miktarını tesbite çalışmıştır. Bu iş için Horasan, Mâzenderân ve Azerbaycan'da vergi komisyonları teşkil edilmiştir. Komisyonlar kazanç sağlayan bütün gelirleri vergilemiştir. Bu sırada, hayvan vergisi yeni baştan düzenlendi. Buna göre yüz hayvanı olanlardan bir tanesi alınacak, bundan az olanlar bu verginin dışında kalacaktı. Yerleşik halktan ve özellikle tüccarlardan alınan tamga, Çin'de zenginlerden on beş, diğer halktan bir dinar, İran'da zenginlerden on dinar, diğerlerinden bir dinâr olarak alınacak ve on kişiden alınan vergi ortalama yetmiş dinardan az olmayacaktı. Ermeni ve Gürcü kaynakları, nüfus sayımının yapılmasından sonra çocuk, ihtiyar ve kadınlar hariç herkesten vergi alındığını kaydetmektedir. Kafkasya'da da bütün Moğol ülkesinde olduğu gibi ruhanîler her türlü vergiden muaf tutulmaktaydı.¹¹²⁹

Mengü Han'ın emri üzerine adı geçen yörede nüfus sayımı yapıldığını sayımdan sonra tanzim edilen vergi defterlerindeki kayıtlara göre kişi başına (çocuk, ihtiyar ve kadınlar hariç tutulmuştur.) vergi alındığını bilmekteyiz. Vardan'a göre; bu vergi 100 libre buğday, 50 libre şarap, 2 libre pirinç, 2 torba, 2 adet ip, 1 adet ok ve bir at nalından ibaretti.¹¹³⁰

Mengü Kaan zamanında iç işleri özellikle vergi işleri yeniden düzenlenmiş ve dış politikada yeni kararlar alınmıştır. Bu düzenlemeler sonucunda İlhanlı devleti doğmuştur. Bu dönemde halktan alınan vergilerin hafifletirildiği gibi adilâne bir idâre uygulanmaya çalışılmıştır. Ayrıca memurların halka zulmetmemeleri emredilmiştir.¹¹³¹ Ögedey Kaan, zamanında olduğu gibi Mengü Kaan döneminde de reform hareketlerine

¹¹²⁹ Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 554; Şebânkârî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 259; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 154; M. Murtazavî, *Devre-i İlhanân-i İrân*, Kitâbfurûş-i Tahrân, Tahrân 1341 hş., 82; Mes'ûd Ferşidniyâ-Sûsen Rahmânyân, "Mâlîyât der Devre-i İlhanân", *Âmûzeş-i Târih*, 33.

¹¹³⁰ Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 554; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 42.

¹¹³¹ Spuler, *İran Moğolları*, 306; Âştîyânî, *Târih-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, 158.

devam edilmiştir. Bu ıslahatlar daha çok otoritenin tesisi ve ekonominin canlandırılması için malî ve idarî alana yöneliktir.¹¹³² Aynı şekilde İlhanlı hükümdârlarının da Moğol istilası sonucunda tahrip olan Irak-ı Acem, Irak-ı Arab, Azerbaycan ve Horasan bölgelerinde imâr hareketlerine giriştiklerini görmekteyiz.¹¹³³

Emîr Argun, Mengü Kaan'ın huzuruna vardığında vergilendirmedeki karışıklıkların beklenen verginin toplanmamasının en önemli sebebinin tahsildârların ve elçilerin işlerini bilmediklerinden kaynaklandığını anlattıktan sonra, aksayan diğer işlerin, aksama sebeplerini ve çarelerini açıklamıştır. Onun koyduğu doğru çözüm yolları Kaan'ın çok hoşuna gitmiştir. Daha sonra Mengü Kaan, bütün yetkilileri huzurunda toplamış, onlara halkı refaha kavuşturmanın ve ülkeleri fethetmenin yollarını, fakir halkın durumunun düzeltilmesi ve şehirleri imâr etme yollarını ve her yöneticinin kendi bölgesine has meselelerinin neler olduğunu sormuştur. Bu yöneticilere, düşüncelerini ve çıkış yollarını yazılı olarak bildirmelerini, bu yazılı raporların kendisi tarafından incelendikten sonra vereceği kararlar doğrultusunda hareket etmelerini emretmiştir.¹¹³⁴

Ertesi gün emire uyararak rapor hazırlayan yöneticilerin hepsi Mengü Kaan'ın huzurunda bulunmuşlar ve Mengü Kaan, onlara çeşitli konular hakkındaki fikirlerini anlatmıştır. Kaan, vergi konusunda şunlara değinmiştir: *Halktan çeşitli isimler altında vergi toplanmakta, bu da karışıklıklara sebep olmaktadır. Bu karışıklık Maverâünnehr'de Sâhib Yalavac'ın uyguladığı, adına kopçur denilen sistemin her yere yayılması ile giderilebilir. Buna göre ayrı ayrı her kişinin gelirinden yılda ne kadar vergi vermesi gerektiği belirlenir. O, kişi o miktarı ödediği zaman bir daha ondan yıl içinde vergi istenmez. Yalnız bu verginin dışında askerin, posta menzillerinin ve elçilerin harcamalarını karşılamak için fakir kişilerden bir, zenginlerden de on dinar alınır. Bunların dışında her ne ad altında olursa olsun hiçbir memur halktan para isteyemez ve ayrıca rüşvet alamaz.* Daha sonra Mengü Kaan, sadece vergi konusunda değil, diğer konularda da yasalar çıkararak onların titizlikle uygulanmasını emretmiştir.

¹¹³² Özen, *Mengü Han Döneminde (1251-1259) Selçuklu-Moğol İlişkileri*, (91-92; Z. Ese'dî-Nâsır Me'mârî, "Nakş-i Mogûlân der İntikâl-i Ferheng-i Şark be Garb ez Tarîk-i Donyâyi İslâmî", *Faslnâme-i İlmî-Pejûheşi Moskoviyye*, 17, 1390 hş., 11.

¹¹³³ A. İkbâl Âştîyânî-Bâkır 'Âkilî, *Târîh-i İrân pes ez İslâm*, Neşr-i Nâmek, Tahrân 1378 hş., 531.

¹¹³⁴ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 254.

Mengü Kaan'ın vergilendirme konusunda yapacağı reform niteliğindeki uygulamadan önce Moğol ülkesinin çeşitli yerlerinden yöneticileri huzuruna çağırıp onlardan fikir ve rapor istemesi ve sonrasında konu ile ilgili kararını açıklaması bize Moğol ülkesinde Mengü Kaan zamanında bir meşveret anlayışının olduğunu açıkça göstermektedir.

Mengü Kaan, yukarıda adını andığımız yöneticilerle birlikte nüfus sayımı ve vergi tespit edecek memurlar görevlendirmiş ve onlara işlerini bitirdikten sonra derhâl huzura dönmelerini ve burdaki işlerinin başına geçmelerini emretmiştir. Ayrıca onlar geçmişte yapılmış olanlara uygulamaları araştırmaları ve kimseye gücünün üzerinde vergi yüklememeleri konusunda uyararak, *Amacımız hazineyi zenginleştirmek değil, halkın durumunu iyileştirmektir*, demiştir. Aynı zamanda halkın üzerindeki yükü hafifletmek için yarlığ çıkarmıştır. Mengü Kaan, bunları yaptıktan sonra Güyük Han'ın ölümünden sonra şehzâdelerin dağıttığı haksız yarılgılarla berâtlara el atmış, diğer yandan ülkenin her tarafına elçiler göndererek ticaretle uğraşanlara kredi dağıtıp onlara ortak olmuştur. Mengü, yöneticilere haber göndererek Cengiz Han'dan itibaren Güyük Han ve şehzâdeler tarafından dağıtılmış olan yarlığ ve payzaları toplamalarını emretti. Bunun dışında şehzâdelerden malî işlerde sarayın görevlendirdiği nâiblere danışmadan karar vermemelerini istedi. Büyük haberciler konusunda da bir yasa çıkardı. Kendisinden önce vergiler yüzünden başta köylüler olmak üzere insanlar büyük bir sıkıntıya düşmüşler, ürünlerinin yarısından fazlasını devlete vergi olarak bırakmak zorunda kalmışlardı.¹¹³⁶

Vergi konusu, kuruluşundan itibaren Moğol devletinin en büyük sorunlarından biriydi. Bu sorunun temel iki nedeni bulunmaktaydı. Birincisi Moğol devletinin çok geniş bir coğrafyaya yayılması sonucunda değişik ekonomi ve iklim şartlarına sahip yerlerde farklı farklı uygulamalara gidilmesi idi. İkinci faktör ise Moğol yöneticilerinin farklı vergi uygulamalarına gitmeyi kendi meşru hakları olarak görmeleri idi. Her iki unsur ülkede standart bir vergi sisteminin oluşmamasına sebep oluyordu. Bu durum hazinede verginin nereden, ne kadar ve ne zaman geleceği hususunda belirsizliğe sebep

¹¹³⁵ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 597; Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, II, 254; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 425-26.

¹¹³⁶ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, III, 75-76; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 490; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 183.

olmaktaydı.

3.8.3. Moğol İran'ı ve Vergilendirme

Horasan ve Mazaderan bölgesi, Cengiz Han'ın ülkesini oğulları arasında taksim ederken vasiyeti arasında yer almadığı için, buranın idaresinden sorumlu olan Cin Timur'un valiliği sırasında onun yanında diğer üç şehzâdeyi temsilen birer maliyeci bulunmaktaydı. Bu uygulama daha sonraki devirlerde bir takım iç çekişmelere yol açacaktır. Cin Timur'un 1235 yılında ölümünden sonra buraya Uygur Türklerinden Körgüz vali olarak atanmıştır. Yeni vali alınmakta olan keyfi vergi işini yeni esaslara bağlamış, zimmetine para geçiren, yerli halktan kanunsuz vergi almayı önlemiş, bu tür yolsuzluklarda parmağı olanları açığa çıkartarak, bazılarını görevinden atmış, bazılarını da yargılayarak cezalandırmıştır. Fakat yapmış olduğu çalışmalar ve kararlar bazı şehzâdeler dâhil birçok üst düzey devlet görevlisini de ilgilendirdiği yani yolsuzluklarda onların da parmağı olduğu için uygulamalarını devam ettirememiştir.¹¹³⁷

Töregene Hatun tarafından batıdaki Moğol topraklarının sivil idare merkezi olan Horasan genel valiliğine getirilen Argun Aka, diğer yerlerde olduğu gibi Anadolu'nun da vergi meselesine el koymuştu. Argun Aka bu göreve gelmeden önce Curmagun, Baycu ve diğer Moğol idarecileri keyfi bir uygulama yapmakta ve idareleri altındaki altındaki toprakları hususî mülk gibi görmüşlerdi. Argun Aka bütün tabi devletlerde olduğu gibi vergi meselesini görüşmek, yeniden gözden geçirmek düşüncesi ile elçiler göndermişti. Elçiler, Selçuklu idarecilerine Baycu Noyan ve adamlarının baskı ve tasallutuna manî olunacağına bir teminat vermişlerdi. Böylece 1245 yılında Sivas'ta yapılan anlaşma ile nakdî verginin miktarı 1.200.000 dirhem (yani 200.000 dinâr = 20 tümen) olarak belirlendi. Bu suretle Selçukluların Moğollara ödemekte oldukları yıllık vergi üç katına çıkarılmıştı.¹¹³⁸ Ayrıca her yıl 500 top ipekli kumaş, 500 deve ve 5000 küçükbaş hayvanı bizzât Mugan'daki Moğol idarecilerine teslim edeceklerdi. Bu durumu Hülâgu'nun 1259 yılında Anadolu topraklarını iki kardeş arasında taksim ile vergilendirmede artış takip edecektir.¹¹³⁹

¹¹³⁷ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, (Çev. Mürsel Öztürk), II, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1988, 179-183; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 153.

¹¹³⁸ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 155-56; İ. Erdem, "İlk Dönem Türkiye Selçuklu-Moğol İlişkilerinin İktisâdî Boyutu (1243-1256)", *AÜDTCTD*, XXIV, 38, Ankara 2005, 6.

¹¹³⁹ Müneccimbaşı, *Câmi'ü'd-Düvel*, II, 102-103; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 156.

Hülâgu Han, İran'a doğru yola çıktığında askerlere verilecek ulufe için bütün ülkelere haber göndermiş, buna göre herkes yüz men¹¹⁴⁰ ağırlığında olan bir tagar¹¹⁴¹ un, elli men ağırlığında olan bir fiçi içki hazırlayacaktı, bunun üzerine emirler ve mal sahipleri ulufe hazırlamak, yiyecek, giyecek maddeleri hediye etmek için yarışa girmişlerdi. Daha önce belirlemiş oldukları menzillere tedârik ettikleri şeyleri koydular.¹¹⁴² Böylece görüldüğü üzere, Hülâgu daha İran coğrafyasına varmadan vergilendirme işine başlamıştı.

Hülâgu, Horasan'ın doğudaki sınırı olarak kabul edilen Ceyhun'u geçmek için Ceyhun üzerindeki bütün gemilere el koymuştu. Bu hizmetleri karşılığında gemi sahiplerinin üzerindeki bac denen vergiyi de kaldırılmıştır.¹¹⁴³ Böylece Hülâgu Han, kendisine bırakılan bölge üzerinde ilk kez bir vergilendirmeyi kaldırmış bulunuyordu. Hülâgu, Bağdad'ı alırken Moğollardan bu şehre ilk giren ve onun tarafından bu şehre şahne tayin edilen Ali Bahadır, daha sonra ortakların darugacisi olarak ticarî hayatın vergilendirilmesine el atacaktır.¹¹⁴⁴ Bağdad'ın Hülâgu tarafından zaptından sonra zanaat ve ticaret açısından şehrin yeniden düzenlenmesine dair bu bilgi dönemin edebiyat eserleri tarafından da teyit edilmektedir. Bu konuyu 'Ubeyd-i Zâkânî, şöyle ifade etmektedir;

*Hülâgu Han Bağdad'ı işgal edince emretti. Kılıçlardan arta kalan insanları onun huzuruna getirdiler. Her gruba durumunu sordu. Toplananların vaziyetini görünce; Sanatkârlara ihtiyaç var dedi ve onları sanatlarının başına gönderdi. Kendi adına ticaret yapmaları için tüccârlara sermaye verilmesini emretti.*¹¹⁴⁵

Aksarayî, Hülâgu'nun nakit olarak ödenmekte olan Anadolu vergisinde bir değişiklik yapmadığını, ödenmekte olan vergiyi kardeşlerin idaresindeki toprakların görevine göre ikiye taksim ettiğine değinir. Hülâgu, Bağdad kuşatmasından önce Anadolu'yu IV. Rükneddîn Kılıçarslan ve II. İzzeddîn Keykâvüs arasında iki merkezli, iki sultanlı ülke haline getirmiştir. Taksimın resmileşmesi her iki sultanın Hülâgu'ya

¹¹⁴⁰ 3 kilogramlık ağırlık birimi, Petroşevski, bu ağırlık birimini 3.700 gram olarak belirtmektedir; İ. Erdem, "İlk Dönem Türkiye Selçuklu-Moğol İlişkilerinin İktisâdî Boyutu (1243-1256)", *AÜDTÇFTAD*, 8; Petruşevsky, *Keşâverzi ve Münâsebet-i Erzî der Ârân 'Ahd-i Mogül*, I, 116.

¹¹⁴¹ Eskiden çok kullanılan bir ağırlık birimi, yaklaşık 350 kilograma denk gelmektedir.

¹¹⁴² Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, III, 94; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 499; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, 261; Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, 148.

¹¹⁴³ Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, III, 99; Cüveynî, *Târîh-i Cihân Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), 502.

¹¹⁴⁴ Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 571; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 152.

¹¹⁴⁵ Zâkânî, *Kulliyât-i 'Ubeyd-i Zâkânî*, 172.

ziyaretinden sonra kesinleşmiştir. Bu görüşme sırasında her iki sultanın da yapacağı Suriye ve Mısır seferinin masraflarına katılmalarını, daha sonraki yıllarda yıllık taksitler halinde ödenmek üzere İlhanlı Devleti hazinesinden 400 baliş (5.000.000 dirhem) faizle para vermiştir. Her iki sultanın İlhanlı devleti hazinesinden almış oldukları borç paranın faizi de eklenince rakam çok yükselmiştir. İlhanlı devletinin bu uygulaması sadece Anadolu için değil, itaat altındaki bütün ülkelerde aynı şekilde idi.¹¹⁴⁶ Buna göre İzzeddin, Kayseri hudundan Antalya sahiline kadar olan yerleri elinde bulunduracak, Konya'yı tahtının başkenti yapacak; Sivas'tan Sinop ve Samsun sahiline kadar olan Danişmendîye vilâyeti Sultan Rükneddîn'in yönetiminde kalacak, Tokat onun tahtının bulunduğu yer olacaktı.¹¹⁴⁷

Abaka Han'nın intikam seferi ile Mu'ineddîn Pervâne'nin öldürülmesi büyük hadiselerle sebep oldu. Asayişsizlik Moğol baskısı, malî soygun artarak devam etmiştir.¹¹⁴⁸ Mu'ineddîn Pervâne döneminde halkın üzerine Buyut, Nalbahâ, Mâl-i Yam ve Mâl-i Bozork gibi dört yeni vergi daha salmıştı. Bu vergiler ile halkın üzerindeki baskı artarken devlet bir nebze olsun rahatlamış; bu yeni vergilerin konulmasının en önemli sebebi hiç şüphesiz Moğol askerlerinin ihtiyaçlarını karşılamaktı. Zira Nalbahâ (nal kirası), Mâl-i Yam (posta) askeri ihtiyaçları karşılamak üzere kullanılıyordu.¹¹⁴⁹ Bu dönem içinde Anadolu'da asayişin aslında devletin uyguladığı ağır vergiler ile bozulduğu çok açıkça görülmektedir. Moğolların malî baskısı resmî vergilerle halka uygulanmaya çalışılmaktaydı. Vergiler kanalıyla idareciler ve bu işe memur edilenler halkı aslında soymaktaydılar. Hatta üst düzey yöneticiler ve memurlar halkı soyma konusunda işbirliği halindeydiler. Bu durum dönemin şiirlerinde de görülmektedir;

شب مخسب ای غافل و نیگو نگو دار از عسس رخت خویش اکنون که این دزدان ایالت می کنند

*Ey gafil! Geceleri uyuma ve eşyalarını şimdiki bu eyâlet hırsızları olan bekçilerden koru.*¹¹⁵⁰

¹¹⁴⁶ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 45; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 60-61; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 766; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 156; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 246; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, II, 239.

¹¹⁴⁷ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 46; Aksayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Nşr. Osman Turan), 62; İbn Bîbî, *Selçuknâme*, 219.

¹¹⁴⁸ Ebu'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 51; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 600; Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 102.

¹¹⁴⁹ Deniz, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, 165.

¹¹⁵⁰ Seyf-i Fergânî, *Dîvân-i Seyf-i Fergânî*, 190.

دزد را شـخـنه راه رخت نمـود کشـتن دزد بی گناه چه سـود
دزد را شـخـنه چون شـریک بـود کوچهـارا عـسس چـریک بـود

Şahne, hırsıza eşyanın yerini öğretti; suçsuz hırsızı öldürmek neye yarar

*Hırsız, şahne ile ortak olunca, sokak bekçileri çeteye dönüşür.*¹¹⁵¹

Yine Sa'dî de yöneticilerin halka zalimce davranmalarını şiirlerinde eleştirmekte ve idarî kadroyu bu bağlamda uyarmaktadır;

حاکم ظالم به سنان قلم دزدی بی تیر و کمان می کند
گلـه مارا گلـه از گرگ نیست این همه بیداد شبان می کند
آن که زیان می رسد از وی به خلق فهم ندارد که زیانمی کند
چون نکند رخنه به دیوار باغ دزد که ناطور همان می کند

Zalim vali; hırsızlığı, ok ve yay olmadan kalem dişleri ile yapar.

Sürünün şikâyeti kurttan değildir; adaletsizliği çoban yapar.

Kendisinden halka zarar ulaşan kişi, zarar verdiğini anlamaz.

*Bekçi de aynısını yaptığına göre hırsız, bahçenin duvarına nasıl delik açmasın.*¹¹⁵²

نکند جـور پیشـه سـاطانی که نیاید دزد گـرگ چـو

*Sultan, zulmü meslek edinmez; zira kurt çobanlık yapamaz.*¹¹⁵³

Moğol yönetimi altında İran coğrafyası şüphesiz yeni ve ağır vergiler ile tanışmıştır. Bu vergilendirmeden tabii durumda bulunan Anadolu Selçukluları da paylarına düşeni anlaşıldığı gibi fazlasıyla almışlardır. Bu ağır vergi yükünün yanında Anadolu iki siyasî bölgeye ayrılarak Moğollara daha çok vergi getiren iki birim haline getirilmiştir. Tüm bu iktisadî zorluğa bir de Anadolu Selçuklu devleti bünyesinde görev yapan bürokratların Moğollara yaranma kaygısı eklenince Anadolu halkı iktisaden bir

¹¹⁵¹ Evhâdî-yi Merâgî, *Kulliyât-i Evhâdî-yi Merâgî*, 532.

¹¹⁵² Sa'dî-i Şîrâzî, *Kulliyât-ı Sa'dî*, (Tsh Muhammed Alî Furûgî), 994; Çiftçi, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Eleştiri*, 263.

¹¹⁵³ Sa'dî-i Şîrâzî, *Kulliyât-ı Sa'dî*, (Tsh Muhammed Alî Furûgî), 32.

çöküşün içine girmiş bulunmaktaydı. Bu durum İran Moğolları'nın hâkim oldukları tüm tabii devletler ve eyâletler için aynıydı. Esasen Moğol istilasının getirdiği ziraî yıkım ağır vergilendirmeyi mantık dışı kılmaktaydı. Çünkü üretimin yapılamadığı bir ortamda ve tarımsal nüfusun katledildiği bir ortamda ağır vergiler koymak yok edilmiş ekonomik düzende boşlukta kalmakta idi. Bürokratik kadrolar tarafından önceden fark edilen bu durum, daha sonra Moğol yöneticileri tarafından da görülecek ve bu duruma karşı önlemler alınmaya çalışılacaktır. Halktan durumu gözetilmeden alınan haksız vergiler dönemin şairlerinden Evhâdî tarafından açıkça eleştirilmektedir;

تو نترسی که باغ سازی و تیمی خرج آن جمله از خراج یتیم

Masrafının tamamı yetimden alınan haraçla, bağ ve saray yaptırdığın için Allah'tan korkmuyor musun? ¹¹⁵⁴

3.9. VERGİLER

3.9.1. Tagar Vergisi

Tagar; bir vergi çeşidi olup, Moğol askerleri için alınan yiyecek türünden bir vergiydi. 100 litre (litre, bir ölçü ağırlığı olup, 1 litre 326 grama eşittir.) buğday, 50 litre şarap, 2 litre pirinç, şeklinde toplanırdı.¹¹⁵⁵ Anlaşılacağı üzere tagar vergisi Moğol askerinin yiyecek içecek ihtiyacını karşılamak için halktan temin edilen gıda maddelerinden oluşmaktaydı.

Vergi, kişi başına toplanan kopçur ve eski yükümlülükleri olan kalan vergisinden başka Hülâgu Han, tagar vergisini de yürürlüğe koydu. Dönemin tarihçilerine göre vergi sadece erkeklerden değil; kadın, yaşlı hatta çocuklardan da alınır olmuştur. Özellikle tagar, kalan ve tamga vergileri halka ağır geliyordu. Vergi toplama işinden sorumlu olan Han sarayının temsilcisi baskaklar acımasızca halkı bu dönemde soymuştur.¹¹⁵⁶

¹¹⁵⁴ Evhâdî-yi Merâgî, *Kulliyât-i Evhâdî-yi Merâgî*, , 532.

¹¹⁵⁵ Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, 29; Emîn, *Istulâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 92-96; Gaffârî-yi Kâşânî, *Târîh-i Nigârîstân*, 9; K. Kenârîrûdî, "Nizâm-i Mâlîyât-i Mogûlân ve Te'sîr-i Ân der İnhitât ve Zevâl-i Şehrâyi Êrân", *Pejûheşî Târîh*, 12, 1387 hş., 93.

¹¹⁵⁶ Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, 29; M. Akkuş, "Ermenilerin İlhanlı Dinî Siyasetindeki Rollerini", *SÛTAD*, 31, Konya 2012, 212.

Ön Asya Moğol ülkesinde bu dönemde sisteme oturtulamamış ve ağır olan vergiler halkın üzerinde bir baskı unsuru niteliğindedir; hatta bu durum o kadar ileri gidiyordu ki, durumun vehameti Fars şiirine de yansımaktaydı. Halkın vergiler altındaki ezilmişliğini her fırsatta dile getiren Seyf-i Fergânî şöyle ifade etmektedir;

فتنه از هر طرفی پیش نهد پای دراز گر بگیرد پس ازین دست ستم کو تاهی
 خانه ها لانه روباه شد از ویرانی شهرها خانه شطرنج شد از بی شاهی
 حاکمان دردم از او قبجر و تمغا خواهد عنكبوت ار بنهد کارگه جولاهی
 خلق بیم است که ذره پراکنده شوند گر بایشان نرسد سایه ظللهی

Zulüm elini (baskı elini) bundan sonra çekerse, fitne her yerden ortaya çıkar.

Viranlıktan evler tilki yuvası, şâhsızlıktan şehirler santranc evi oldu.

Örümcek dokuma atölyesine ağ kurarsa, hâkimler o an ondan kopçur ve tamga isterler.

*Onlara Allah'ın halifesinin gölgesi ulaşmazsa, zerre gibi dağılmış olan halk korkudadır.*¹¹⁵⁷

3.9.2. Kopçur Vergisi

Kopçur, eski konargöçer Moğol sisteminde temel vergi olmakla birlikte, başlangıçta Han'a karşı olan çeşitli hizmet ve yükümlülükleri kapsarken, sonradan sadece konargöçerlerin hayvan sürülerinden alınan ve bölgeden bölgeye değişen oranlarda nakdî veya aynî olarak ödedikleri bir vergi olmuştur. Daha sonra Moğol idaresinde Uygur bölgesinde bu vergi yerleşik nüfustan alınan genel bir vergi niteliğini kazanmıştır.¹¹⁵⁸ İlhanlı döneminde kopçur vergisinden yaşlılar, çiftçiler, dervişler ve

¹¹⁵⁷ Seyf-i Fergânî, *Dîvân-i Seyf-i Fergânî*, 148.

¹¹⁵⁸ Tûsî, *Ferheng-i Lugât-i Edebî*, I, 525; Gaffârî-yi Kâşânî, *Târîh-i Nigârîstân*, 10; Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, 29; İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, 306-307; Özyetgin, *Eski Türklerde Vergi Terimler*, Köksav Yay., Ankara 2004, 44; Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddun-i Îrân der Devre-i Mogûl*, 96; Emîn, *İstîlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 181-182; K. Kenârûdî, "Nizâm-i Mâlîyât-i Mogûlân ve Te'sîr-i Ân der İnhitât ve Zevâl-i Şehrâyi Îrân", *Pejûheşî Târîh*, 12, 1387 hş., 88; I. P. Petruşevsky, *Târîh-i İctimâ'î- İktisâdîyi Îrân der Devre-i Mogûl*, 59.

çocuklar muaf idi.¹¹⁵⁹ Kılıç ve kalem ehlinin de vergi muafiyeti olduğu bilinmektedir.¹¹⁶⁰

Cengiz Han'dan itibaren Büyük Hanlar'ın hemen hepsi merکزleşme siyaseti çerçevesinde vergilerin de belirli adlar altında ülke genelinde uygulanması yönünde kararlar almışlardır. Aynı durum İlhanlı Devleti için de söz konusu olacaktır. Moğollarda geçerli olan vergilerden çiftçinin ürettiği malın yüzde onu vergi olarak alınır, ödenme şekli diğerleri gibi para ve aynî olabilirdi. Nakit olarak ödemeler çiftçileri zor durumda bırakıyordu. Kopçur hayvan vergisi olup, göçebe ve yerleşik hayata geçmiş olanlardan alınır. Genellikle göçebelere yıl sonunda, yerleşik hayata geçmiş olanlardan da iki taksit halinde alınır. Kopçur kelime olarak mera anlamında da kullanıldığı bilinmektedir. Kopçur vergisinde yüz hayvan esas alınmıştır. Yüz hayvanı olanlardan bir tanesi vergi mukabili olarak alınmıştır. Bu miktardan az malı olanlar bu verginin dışında bırakılmıştır.¹¹⁶¹ Büyük şehirlerden bazıları (Semerkand, Buhara, Tebriz, Sultaniye gibi) tamga vergisini fazla ödedikleri için kalan ve kopçur vergisinden muaf tutulmuşlardır.

Mengü Kaan'ın tahta çıktığında Çin ülkelerinin büyük zenginlerinden yılda on beş ve diğerlerine yılda bir dinâr olmak üzere vergi koymuştur. Horasan zenginlerine yılda on dinâr ve diğerlerine yılda bir dinâr olmak üzere vergi belirlemiştir. Yine otlaklarda otlayan hayvanların her türlüünün yüzde birinin alınmasından ibâret olan kopçur vergisini koydu. Yüzden aşağı olan hayvanlardan kopçur alınmazdı. Müslim ve Hıristiyanların ve putlara tapanların abidlerini ve tamamıyla kendilerini dine vermiş olanları her türlü tekliften ve her çeşit vergiden muaf tutmuştu.¹¹⁶²

Bu dönemde uygulanan kopçur ve kalan gibi vergiler ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan geçim sıkıntıları dönemin şiirlerine de yansımıştır. Nezârî-yi Kuhistânî, dönemin diğer şairleri gibi bu sorunlara ve malî terimlere şiirlerinde yer ayırmaktan geri durmamıştır.

¹¹⁵⁹ Rezevî, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der 'Ahd-i İlhanân*, 329.

¹¹⁶⁰ Petruşevsky, *Târîh-i İctimâ'î- İktisâdîyi İrân der Devre-i Mogûl*, 59.

¹¹⁶¹ Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 554; Tetevî-Kazvîni, *Târîh-i Elfi*, VI, 3839; Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 156-57; Z. V. Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, 19; Petruşevsky, *Târîh-i İctimâ'î- İktisâdîyi İrân der Devre-i Mogûl*, 59.

¹¹⁶² Ebu'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 25; Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârîh*, 596-597.

خسروا بنده مملوك نزارى نزار هست مفلس و هم مستحق و هم محتاج
قرب سى سال بر آمد كه به اكمام شده حرّ و آزاد ز قبحور و قلانت و خراج

Ey Hüsrev! Memlûkun kölesi Nezârî, zayıf, müflis, müstehak ve muhtaçtır.

*Otuz yıla yakın ahkâm edilen kopçur, kılan ve haraçtan özgür ve muaf geçinir.*¹¹⁶³

Nezârî, bu şiirinde kopçur ve diğer vergilerden muafiyetinden sonra yine de içinde bulunduğu muhtaç durumu dile getirmektedir. Aslında şair burada kendini kasd ederek vergiler altında ezilmiş olan halkın o günkü durumu aktarmaya çalışmaktadır.

3.9.3. Kalan Vergisi

Bölgeden bölgeye değişen Kalan vergisi, İlhanlılar döneminde bir terim olarak Hanlara veya toprak sahiplerine karşı bir çeşit yükümlülüğü ifade ediyordu. Tarla ve bahçelerden alınan bir vergi türüydü. Kalan vergisi bir askerî güç (hizmet) ile ödenebildiği gibi verginin karşılığı nakit para ile de ödenebiliyordu.¹¹⁶⁴

3.9.4. Cizye

İran ve Çin’de uygulanmış bir vergidir. Beş yüz dinârdan fazla mal varlığına sahip olan zenginler bir dinârlarını fakirler için verirlerdi. Yıllık olarak her on kişi, bu uygulama için yetmiş dinârı devlete teslim etmekteydi.¹¹⁶⁵

3.9.5. Tamga Vergisi

Tamga, Moğolca bir kelime olup “*damga*” anlamına gelir. Tüccâr ve zanaatçılardan alınan verginin adı da “*tamga*” idi. Bu vergi uygulaması İlhanlı

¹¹⁶³ Nezârî-yi Kuhistânî, *Dîvân-i Hekîm Nezârî-yi Kuhistânî*, I, (Tsh. Muzâhir Musaffâ), Çâphâne-i Mehâret, Tahrân 1371 hş., 130.

¹¹⁶⁴ Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, 29; Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i Îrân der Devre-i Mogûl*, 96; Rezevî, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der ‘Ahd-i İlhanân*, 332-334; Z. V. Togan, “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadî Vaziyeti”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, 19; Emîn, *Istîlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 188; K. Kenârûdî, “Nizâm-i Mâlîyât-i Mogûlân ve Te’sîr-i Ân der İnhitât ve Zevâl-i Şehrâyi Îrân”, *Pejûheşî Târîh*, 12, 1387 hş., 90; Petruşevsky, *Târîh-i İctimâ’î-İktisâdîyi Îrân der Devre-i Mogûl*, 61.

¹¹⁶⁵ Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddon-i Îrân der Devre-i Mogûl*, 97.

devletinin kuruluşundan itibaren görülmektedir.¹¹⁶⁶ Bu dönemde her türlü iktisâdî iletişimi esnaf ve zanakârlar ile hükümet arasında ilişki kuranlar şehrin ileri gelenlerinden sayılan esnâf reisleri idi.¹¹⁶⁷

Zamanla ve uygulayıcılara bağlı olarak değişmesine rağmen umumiyetle vergi mükellefleri kazançlarına göre sıralanmakta ve ilk zamanlarda bu miktar 240 dinârlık maldan 1 dinâr iken, sonraları 120 dinârdan 1 dinâr alınmaya başlanmıştı. Bu vergi Çin’de 1 ilâ 15 diğer yerlerde ise 1 İlâ 10 dinâr arasında değişiyordu. Burada zenginlik sırası ele alınmış ise de, 10 kişiden alınan verginin yetmiş dinârdan az olmamasına gerekiyordu. Bunun dışında posta teşkilatı için “yam” vergisi ile emlâk ve araziden “uluğ mal” veya “dalay” vergisi de alınmaktaydı. İlhanlı devletinin maliyesi ve vergi sistemi bulunduğu döneme göre ileri düzeydeydi. Vergilere para “mal” ile karşılandığı gibi, ordu için erzak “tagar” ve canlı hayvan olarak da ödenebilirdi.¹¹⁶⁸ Pazarlardan tamga vergisini toplayan memura bu dönemde Tamgacı denilmekteydi. Tamgacıya bitikçiler işinde yardım etmekteydiler.¹¹⁶⁹

3.9.6. Bîgâr ve Nüzûl-i Eclâl Vergisi

Bîgâr, genellikle çiftçilik ve askerî işleri için bedenen yapılan işlerdi. Nüzûl-i eclâl ise; Moğol devlet erkânı yolculuk yaptıklarında bölge halkının onların güvenliği ve rahat yolculuk yapmaları için hazır ve yükümlü oldukları bir çeşit vergi karşılığı olan bir hizmet durumuydu.¹¹⁷⁰

¹¹⁶⁶ Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, 29; Kadyânî, *Târih Ferheng-i ve Temeddon-i Îrân der Devre-i Mogûl*, 92,97; Özyetgin, *Eski Türklerde Vergi Terimler*, 103-108; Rezevî, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der ‘Ahd-i İlhanân*, 325; K. Kenârûdî, “Nizâm-i Mâlîyât-i Mogûlân ve Te’sîr-i Ân der İnhitât ve Zevâl-i Şehrâyi Îrân”, *Pejûheşî Târih*, 12, 1387 hş., 89; Petruşevsky, *Târih-i İctimâ’î- İktisâdîyi Îrân der Devre-i Mogûl*, 62; Uyar, “Bir Ortaçağ Kaynağında Yerel Yönetim ve Köy Reislğine (Riyâset-i Dîh) İlişkin Veriler”, 73.

¹¹⁶⁷ S. E. Rızevî, “Teşkilât-i Pişeverî der ‘Ahd-i İlhanân”, *Târihnâme-i Îrân Be’d ez İslâm*, 1, 1389 hş., 49.

¹¹⁶⁸ Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, 157.

¹¹⁶⁹ S. E. Rezevî, “Câygâh-i Bâzâriyân der İktisâd ve Câme’i Asr-i İlhanân”, *Pejûheşhâyi Târihî, Dânişgâh-i İsfahân*, 1, 1388 hş., 54.

¹¹⁷⁰ Kadyânî, *Târih Ferheng-i ve Temeddon-i Îrân der Devre-i Mogûl*, 96-97.

3.10. İRAN MOĞOLLARINDA TOPRAĞA DAYALI EKONOMİK YAPI VE YÖNETİM

3.10.1. Sulama Sistemlerinin Çöküşü ve Tarım Ekonomisi

1231-1294 yılları arasında İran coğrafyasının ekonomik durumunu anlamak için şüphesiz Moğol istilasının İran bölgesine getirdiği ağır yıkımı iyi tahlil etmemiz gerekmektedir. Çünkü bu yıkımın getirdiği sonuçlar uzun bir süre ekonomik hayata da yansımaktır.¹¹⁷¹ Ayrıca Moğol istilası, tarım sisteminde, bu sisteme bağlı olan ekonomik ve sosyal yapıda değişiklikler ortaya çıkarmıştır.¹¹⁷²

Fars platosunda nehir sayısı çok az olduğundan tarım “*kanat veya âbyârî*” adıyla bilinen son derece gelişmiş ve yaygın bir yapay sulama sistemi ile desteklenmekteydi. Bunun için dağlardaki kaynaklardan gelen suyu tarlalara dağıtmak için, yer altında uzayıp giden kanallar yapılmıştı.¹¹⁷³ Tüm sulama sistemlerinde olduğu gibi kanatların da düzenli bir şekilde elden geçirilmesi ve temizlenmesi gerekiyordu. Sürekli olarak temizlenmedikçe tıkanacağı ve sistemin çökeceği bilinen bir gerçektir. Yöre halkı Moğol istilası sonucunda ölünce ya da ürküp buldukları yerden uzaklaşınca, kanat sistemi çöktü ve araziler kuraklaştı. Tarım durunca, buna dayalı olarak kurulan kentler de iktisadî olarak çöktüler ya da bir daha eski görkemlerine kavuşamadılar. Moğol yıkımının etkisi böylelikle on yıllar boyunca sürüp gitti. Ayrıca bu istila döneminde İran’a gelen göçebelerin tarım arazilerini tahrip ederek buraları otlak olarak kullandıkları bilinmektedir. Bu dönemde tarım arazileri sürüler için otlaklara çevrilmiştir. Luristan, Kirman ve Horasan’da hayvancılığa yönelik otlaklar mevcut idi. Özellikle bu yıkımdan, tarımsal faaliyetleri ile ön plana çıkan Horasan bölgesi oldukça etkilendi.¹¹⁷⁴ Böylece tarım alanında sulama sistemlerinin tahribi, ziraat ile uğraşan çiftçilerin katledilmeleri veya bölgelerini terk etmelerine ek olarak tarım arazilerinin otlaklara çevirilmesi yüzyıllardır tarıma dayalı olan İran iktisadını büyük bir çöküntüye

¹¹⁷¹ Rezevî, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der ‘Ahd-i İlhanân*, 58.

¹¹⁷² Petruşevsky, *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der Îrân ‘Ahd-i Mogûl*, I, 44.

¹¹⁷³ Petruşevsky, *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der Îrân ‘Ahd-i Mogûl*, I, 65.

¹¹⁷⁴ Marshall, *Doğudan Yükselen Güç Moğollar*, 36; Petruşevsky, *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der Îrân ‘Ahd-i Mogûl*, I, 113, 128; M. F. Munferd-M. Târim, “Berresîyî Vazî’yet-i İktisâdîyî Reb’-i Reşîdî der Devre-i İlhanî”, *Faşlnâme-i ‘İlmî-Pejûheşî ‘Ulûm-i İnsânî*, Dânişgâh-i El Zehrâ, 55, 1384 hş., 108; Petruşevsky, *Târîh-i İctimâ’î- İktisâdîyi Îrân der Devre-i Mogûl*, 4, 11; Bernard Lewis, *Tarihçe Araplar*, Düşün Yay., İstanbul 2015, 197.

uğratmıştır.

Bu sistem genel anlamıyla İran coğrafyasında iki şekilde işlemekteydi. Bu sulama sistemlerinden ilki zemin yüzeyinden açılan büyük sulama kanalları vasıtasıyla yapılmaktadı ki, bu sistem en çok Fırat ve Dicle gibi nehirlerin bulunduğu Irak coğrafyasında çok yaygındı. Diğer sulama şekli ise yer altına alınan kanallar vasıtası ile yapılıyordu. Bu tarz sulama tesisatı daha çok yüksek dağların veya platoların eteğinde bulunan ve rakımı oldukça düşük olan ve kapalı havzalarda bulunan İran platosunun iç kısımlarında yaygındı. Fars ve Horasan eyaletleri bu şekilde tarım yapmakta idi.¹¹⁷⁵

Irak-ı Acem 1224 yılında Cebe ve Sübütay tarafından işgal edilmiş; Rey, Kum, Save, Kaşan ve Hemedan gibi büyük yerleşim merkezleri tahrip edilmişti. Moğollar daha sonra buradan Horasan'a dönmüşler, Irak-ı Acem büsbütün mahvolmuştu. Horasan çöl haline gelmiş, İran genel olarak tahrip edilmiş ve uzun zaman ekonomik olarak belini doğrultamamıştır.¹¹⁷⁶ Petruşevski'ye göre 1220-1290 yılları arasında İran'ın ekonomik yapısı, istila sonucunda tarım sisteminin tahribiyle devamlı olarak bir çöküş sürecine girmiştir.¹¹⁷⁷ Bu dönemde iktisadî ve siyasî anlamda tahrip edilen İran coğrafyasında çok şaşırtıcı bir şekilde edebiyatın ve özellikle şiirin Fars edebiyatında zirve yaptığını rahat bir şekilde söyleyebiliriz.¹¹⁷⁸

Hülâgu Han'ın Ceyhun nehrini geçip Horasan'a girmesi ile tahrip olan Horasan civarındaki sulama sistemleri için yeni bir dönemin başladığını söyleyebiliriz. Zira Hülâgu'nun emri ile Habuşan mahallindeki bozulan su yollarının imâr ettirildiği bilinmektedir. Hatta bu sırada devlet adamlarının imâr faaliyetlerine başladığını görülmektedir.¹¹⁷⁹ Ayrıca 1220-1256 tarihleri arasında ekonomik olarak bir düşüşün

¹¹⁷⁵ Petruşevsky, *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, I, 201-210.

¹¹⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fi't-Târîh*, 328-329; Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 80; Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 544; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, 146; M. Rahmetî-T. Bîrânvend, "Peyâmedhâyî İctimâ'î-İktisadî Tahtûtâz Negûderiyân der Kalem-rû-i İlhanî (652-696)" *Pejûheşgâh-i 'Ulûm-i İnsânî ve Mutâl'ât-i Ferhengî*, 1, 1391, 97.

¹¹⁷⁷ Petruşevsky, *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, I, 91.

¹¹⁷⁸ Şîrâzî, *Tezciyetu'l-Emsâr ve Tezciyetu'l-A'sâr (Târîh-i Vassâf)*, 269-274; Baron, *Ez Sa'dî tâ Câmi*, 20; J. A. Boyle, "İrân'ın Millî Bir Devlet Olarak Gelişmesi", (Çev. Berrin Yurdadoğ), *Belleten*, Ankara 1975, XXXIX, 651; M. Hasanniyâ, "Ferâz ve Furûd-i Selcûkiyân ve İlhanân", *Ketâb-i Mâh-i Târîh ve Coğrâfiyâ*, 159, 1390 hş., 53.

¹¹⁷⁹ Reşidüddîn, *Câmiut't-Tevârih*, 21; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 37; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 268-269; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 102,104; Âştîyânî, *Târîh-i Mogûl*, 212; ; Petruşevsky, *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, I, 123; M. Murrezilpûr, "Vezâret-i der Defter-i Evveliyeye-i Hükûmet-i İlhanî: Ez Argûn tâ Bâydû 683-694", *Pejûheşhâyî Târîhî Îrân ve İslâm*, 11, 1391 hş., 107; B. Şehryârî, "Seyfeddîn Bitikçi Evvelin Vezîr-i Dovlet-i İlhanân", *Roşd-i Âmuzeş-i Târîh*, 29, 1386 hş., 24, 27.

olduğu açıkça görülse de, özellikle Şemseddin Cüveynî'nin vezârete gelişi ile yapılan idarî ve iktisadî düzenlemeler de yabana atılamaz derecededir.

1224 yılında gelen bu büyük yıkım sonucunda İran'da sadece şehirler değil, aynı zamanda ekonominin ana taşıyıcısı durumunda olan tarımsal faaliyetler de büyük bir darbe almıştır. Tarımsal faaliyetlerin yıkımlar, göçler ve korku yüzünden terkedilmesi istikrarsız bir yapının oluşmasına sebep olmuştur. Tarıma dayalı ekonominin İran coğrafyasında çöküşü haliyle daha önceden yıkıma uğramış büyük İran şehirlerinin bir dönem sönük kalmasının en büyük sebebidir. Bu dönemde yüz yıllar boyunca oluşturulmuş tarımsal sulama sistemleri göçler neticesinde bakımsız kalmıştır. Bu da tarım arazilerine suyun ulaşmamasına sebep olmuştur. Bu durumdan en çok kanat adı verilen ve yer altı su şebekesi vasıtasıyla sulamanın yapılabilirdiği sistem etkilenmiştir. Kanat sistemlerinin suyun getirdiği alivyonlardan belirli aralıklar ile temizlenmesi gerekiyordu. Bu temizliğin yapılamaması kısa zamanda sistemin tıkanmasına sebep olmuştur. Böylece iktisadin temeli olan tarımsal faaliyetlerin çöküşü beraberinde uzun bir zaman İran bölgesinde ekonominin düşüşüne de sebep olacaktır.

Bu dönem içerisinde ordunun tarım arazilerinden geçmesi yüzünden zarara uğrayan çiftçilerin kedhuda başkanlığında dîvâna başvurdukları ve o yılki vergiden muaf tutulmaları ile ilgili taleplerinin olduğunu görmekteyiz.¹¹⁸⁰ Hamdullah Müstevfî'nin *Nuzhetu'l-Kulûb* adlı eserinde de bahsedildiği gibi yine bu dönemde Fars bölgesinde Selçuklu zamanında ihya edilen sulama sistemlerinin kullanıldığı bilinmektedir. Aynı eserde yazar Sehend dağından gelen suların dokuz yüz kerhize ayrılarak Tebriz ve civarında kullanıldığını ifade etmektedir.¹¹⁸¹

Reşidüddîn Fazlullah'ın İlhanlı vezirliği sırasında ziraî faaliyetlere önem verilmiş ve kanat sistemleri özellikle Yezd bölgesinde onartılarak yeniden kullanıma açılmıştır. Ayrıca Reşidüddîn Fazlullah, Diyâr-i Bekr taraflarında da tarıma yönelik faaliyetlerde bulunmuştur.¹¹⁸² İstilanın getirmiş olduğu tahribatı gidermek için daha sonra İlhanlı

¹¹⁸⁰ Nahçivânî, *Dustûru'l-Kâtib fi Ta'yînu'l-Merâtib*, II, 274-275; Petruşevsky, *Târîh-i İctimâ'î- İktisâdîyi İrân der Devre-i Mogûl*, I, 130-131.

¹¹⁸¹ Müstevfî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, 124, 77.

¹¹⁸² H. Dıraman, "İlhanlı Devleti Veziri Reşidüddîn Fazlullah Hemedânî (1248-1318)'nin Tarım Bilimleri Açısından Önemi", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, III, 15, 2007, 106; A. Gaffârânî, "Reşidüddîn Fazlullah ve Endîşe-i Âbâdgerî der Kalemrû-i İlhanân", *Mutâla'ât-i İslâmî*, 71, 1385 hş., 182.

devlet adamlarının sulama sistemlerini restore ettikleri görülmektedir.¹¹⁸³

Dönemin şair ve yazarları tarafından her fırsatta yöneticinin çiftçiye adil davranması konusunda ikazların yapıldığını görmekteyiz. Bu müellifler tarafından kanun ve tarımsal üretim doğru orantılı olarak görülmektedir. Nahçivânî de eseri *Dustûru'l-Vuzerâ*'da bu konuya şöyle değinmiştir;

اگر شاه داد آیین بود کشاورز را بی ل زری ن بود

*Şâh yasayı uygularsa, çiftçinin küreği altın olur.*¹¹⁸⁴

3.10.2. Toprak Yönetimi

İlhanlılar zamanında Horasan, ülkenin önemli bir merkezi idi. Burası bölgenin özelliğinden dolayı taht varisi tarafından idare ediliyordu. Bu varis usulen bu bölgenin hâkimi idi. Vilâyet yöneticileri genelde hâkim ve vali unvanını kullanırlardı. Vilâyetlerde valilerin yanında nâibler de yardımcı sıfatıyla bulunurlardı. Onlar bilhassa sivil işler ve vergi işleri ile ilgileniyorlardı. Nâibler ayrıca bölgenin asayişinde de sorumlu idiler.¹¹⁸⁵ İktâ sistemi Selçuklular zamanında İran coğrafyasında yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı. İlhanlıların ilk dönemlerinde iktâ uygulaması terk edilmişti. Daha sonraları Azerbaycan, Şirvan, Arrân ve Horasan'da iktâ uygulamasının yapıldığını görmekteyiz.¹¹⁸⁶

Abaka Han, hanlık tahtına oturduktan sonra memleketin iktâ işleriyle uğraşan Argun Aka'yı da olduğu gibi yine aynı işinde bırakmıştı.¹¹⁸⁷ Ümerâ ve askerlere verilen bu iktâlar mıntika muhtelif tümenlere tahsis edilmiş ve defâtîr-i dîvân-ı iktâ denilen büyük dîvânda korunan defterlere kaydedilirdi. Tümen, hezâre ve dehe ümerâsı bunların iktâ miktarları bu deftere kaydedilirdi. İktâ sahibinin hasılatından istifade ettiği bu araziye imâr etmeleri kendi menfaatleri için olduğundan bu cihete dikkat edilmesi fermanlarda daima zikredilmişti. Moğollarda bazı askerî iktâlar ocaklıktı yani evlatlık

¹¹⁸³ Petruşevsky, *Târîh-i İctimâ'î- İktisâdiyi İrân der Devre-i Mogûl*, 15.

¹¹⁸⁴ Nahçivânî, *Dustûru'l-Kâtib fî Ta'yînu'l-Merâtib*, (Tsh. Adulkerîm Alioğlu Alizâde), I, Moskova 1964, 171.

¹¹⁸⁵ Devlet, "İlhanlılar", *DGBİT*, IX, İstanbul 1988, 85.

¹¹⁸⁶ Petruşevsky, *Târîh-i İctimâ'î- İktisâdiyi İrân der Devre-i Mogûl*, 46.

¹¹⁸⁷ Reşidüddîn, *Câmi'u't-Tevârih*, 743; Reşidüddin, *Câmiut't-Tevârih*, 78-79; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 276-277.

olarak bırakılırdı.¹¹⁸⁸

Argun Han zamanında ise İlhanlı devletinde toprağın dörde taksim edildiği bilinmektedir. Birincisi, dîvân toprakları; ikincisi, haneâan ailesine ait olan încû toprakları; üçüncüsü, Moğol emirlerine verilen malikâne toprakları ve dördüncüsü ise evkâf arazileri idi.¹¹⁸⁹

İktâlî arazi her nahiyede ehli hibre ile bitikçiden mürekkep bir heyet ile kurra usulü ile hezâre ve sede askerleri arasında taksim edilirdi. Bitikçi bu araziye taksimden sonra mamûr ise mamûr ve bayır ise bayır olarak isim isim deftere yazardı. Bu defter iki nüsha halinde idi. Biri dîvâna getirilir ve diğeri de o mıntıkada iktâlî askerinin kumandanı olan Emîr-i Hezâre veya Emîr-i Sede'ye verilirdi. Araziyi tahrîr ve tevfiiz eden bitikçi her sene o arazi üzerindeki vaziyeti ve kişilerin emlakını ve isimlerini defter mucibince teftiş ederdi. Ziraat hususunda gayret ve faaliyet gösterenler taltif görürlerdi.¹¹⁹⁰

İktâ kimin adına ise ona ait olup vefat edecek olursa evlat veya biraderinden birine iktâ olarak verilecek ve bu yeni iktâ sahibinin adı deftere kaydedilecekti. Bir kimse iktâ üzerinde tahrif yapacak olursa onun iktâsı hezâre veya sede emiri tarafından elinden alınır ve başka birine verilirdi.¹¹⁹¹

3.10.3. Toprak Tahrîri

Genel olarak bu dönemde Moğol İrani'nda halk beş sınıfa ayrılmakta idi. Bunlardan ilki; yöneticiler ve askerî sistemi destekleyen sahrâneşîn olarak bilinen göçerlerdi. İkinci sınıfı şehirneşîn olarak adlandırılan esnaf, zanatkâr ve şehir halkı oluşturmaktaydı. Üçüncü grubu ise idarî kadro yani mostovfiyân ve monşiyân teşkil etmekteydi. Dördüncü tabaka ruhânîler yani din adamları meydana getirmekteydi. Son sınıf olarak ise ziraatin ve toprağa dayalı ekonominin bel kemiği olan rûstâiyân yani

¹¹⁸⁸ Uzunçarşılı, *Medhâl*, 237; Nahçivânî, *Dustûru'l-Kâtib fî Ta'yînu'l-Merâtib*, II, 48-49; Tuysuz, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları*, 235.

¹¹⁸⁹ H. Hamîd, "Sadüddeve-i Vezîr: Emîr-i Kebîr-i Yahûdî Dovrân-i Argûn-i Mogûl", *Îrânşenâsî*, 2006/1385 hş., 1, 102.

¹¹⁹⁰ Uzunçarşılı, *Medhâl*, 239; Emir-i hezâre, sede ve dehe hakkında bkz; Emîn, *Istîlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, 37-39.

¹¹⁹¹ Uzunçarşılı, *Medhâl*, 240.

köylüler oluşturmaktaydı. Devlet arazisi bu dönemde dîvânî, încû, hâlisât, vakfî, mülkî ve iktâ olarak bazı kısımlara ayrılmaktaydı.¹¹⁹²

Bu dönemde İlhanlılar zamanında dîvânda eyâletlerin her biri mültezimlere verilirdi. Mültezim gayri meşru olarak halktan paralar toplardı. Bu suistimal yüzünden bir verginin birkaç defa toplanırdı. Bu durum bir kısım halkın toprağını terk etmesine sebep olmuştu. Müstevfiler yani maliyeciler bütün memleketin emlâk ve arazisini ve bunların tamga, kopçur ve diğer vergilerini gösteren tahrîr defterleri tutarlardı. Bu defter itimata layık adamlar tarafından meydana getirilmişti. Tahrîr heyetine dîvân-ı kânûn, araziye yazan ve tespit edenlere de muharri denirdi.¹¹⁹³

Bazı yerlerin vergileri asker geçmesi veya yağmurun yağmaması yüzünden bir sene için, bazen de şeyhlerin ve uluların malik oldukları arazi daimi olarak vergiden muaf olurdu. Şehir halkı veya köylü bazen bir takım durumlar yani mallarının eşkıya tarafından yağması gibi durumlarda büyük dîvâna müracaat eder ve zararlarının tahsilini isterlerdi. Bir de karar-i şemsî denilen ve yalnız Bağdad ve Irak- Arap'ta bulunan bir vergi vardı, o da harap bir yeri veya sarp, bayır yerleri dîvândan cüzi bir para ile alıp mülkiyeti araziye alan kişinin üzerine verilirdi. Bu yerleri alan kimse, taksit ile parasını seneden seneye öderdi.¹¹⁹⁴

3.10.4. Eyâlet İdaresi

Eyâletler büyük mıntıklar halinde şehzâdeler ve nüfuzlu emirlere yani askeri kumandanlara ve nadiren de dîvândan yetişmiş devlet adamlarına verilirdi. Hülâgu zamanında Bağdad'ın zaptına müteakip oraya ve Fars'a Müslümanlardan Alâaddîn Ata Melik Cüveynî tayin edilmişti. Abaka Han'ın cülusu ile vazifeye Moğol emirlerinin büyüklerinden Emîr Suncak Aka getirilmiş ve vali nâibliği de Ata Melik Cüveynî'ye verilmişti. Yine bu zamanda Isfahan ve Irak-ı Acem valiliği de vezir Şemseddîn Muhammed Cüveynî'nin oğlu Bahaeddin Muhammed'e tevcih olunmuştu.¹¹⁹⁵

Abaka Han hükümdâr ilan edildikten sonra kardeşlerin Yeşmut Şirvan ve Derbend'e ve Tübşin Oğul Mâzenderân ve Horasan'a, büyük Noyanlardan Tudan

¹¹⁹² Petruşevsky, *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, I, 79, II, 5-45.

¹¹⁹³ Uzunçarşılı, *Medhâl*, 241-43.

¹¹⁹⁴ Uzunçarşılı, *Medhâl*, 244.

¹¹⁹⁵ Mîrhând, *Târih-i Ravzatu 's-Safâ*, V, 276-277; Uzunçarşılı, *Medhâl*, 254.

Noyan Anadolu'ya, kardeşi Suncak Noyan Irak ve Fars'a, Durbay Noyan Diyâr-i Bekr'e, Hoca Bahâüddîn Muhammed Irak-ı Acem ve Isfahan'a Baltacu Aka da ordu merkezine tayin ve kumandan tayin edilmişti.¹¹⁹⁶ Irak ve Horasan gibi umûmî valinin maiyetinde vezir unvanıyla birer dîvân reisi vardı. Uzunçarşılı, İlhanlı ülkesinin; Horasan ve Mâzenderân, Irak-ı Arap, Fars, Irak-ı Acem, Isfahan, Derbend, Şirvan, Gürcistan, Memâlik-i Rum, Diyâr-i Bekr ve ordu merkezi olan Azerbaycan olarak sekiz büyük parçaya ayrıldığına değinmektedir.¹¹⁹⁷ Hamdullah Müstevfî, *Nuzhetu'l-Kulûb* adlı eserinde ülkeyi yirmi idarî parçaya taksim etmektedir. Bunlar; Irak- Arab¹¹⁹⁸, Irak-ı Acem¹¹⁹⁹, Azerbaycan¹²⁰⁰, Errân ve Mugan¹²⁰¹, Şirvan¹²⁰², Rum¹²⁰³, Ermenistan¹²⁰⁴, Diyâr-ı Bekr ve Rebî'a¹²⁰⁵, Kurdistan¹²⁰⁶, Huzistan¹²⁰⁷, Fars¹²⁰⁸, Şebânkare¹²⁰⁹, Kirman¹²¹⁰, Nimrûz¹²¹¹, Horasan¹²¹², Mazenderân¹²¹³, Kumis ve Taberistan¹²¹⁴, Cilânât'tır¹²¹⁵.

Vilâyetlerde tamga vergileri mutasarrıf denilen bir damga memuru tarafından toplanırdı. Bu kişi her gün hesapları tetkik eder ve damga vergisini dîvân tarafından belirlenen yere zamanında havale ederdi. Damga memuru halkı ve tüccarları ikaz eder, tüccarlardan alınan malın karşılığının verilmesi de onun görevlerindendi. Bu uygulama ile İlhanlı devletinde ticaret emniyet içerisinde yapılmakta idi. Her vilâyette vergileri tahsil etmekle görevli muhassıl ismiyle büyük dîvândaki müstevfiliğe bağlı memurlar vardı. Kendi nezâreti altındaki tarlaların ekilip sulanmasını reyanın vergilerini tahsil ederek gelen muhassıllara teslimini temin etmek halkın hukukunu muhafaza etmek ve

¹¹⁹⁶ Benâkefî, *Târîh-i Benâkefî*, 397; Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, 276-277; Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, 108-109; Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, 65.

¹¹⁹⁷ Uzunçarşılı, *Medhâl*, 255.

¹¹⁹⁸ Müstevfî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, 28-48.

¹¹⁹⁹ Müstevfî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, 48-75.

¹²⁰⁰ Müstevfî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, 75-89.

¹²⁰¹ Müstevfî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, 89-93.

¹²⁰² Müstevfî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, 93-94.

¹²⁰³ Müstevfî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, 94-100.

¹²⁰⁴ Müstevfî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, 100-102.

¹²⁰⁵ Müstevfî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, 102-107.

¹²⁰⁶ Müstevfî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, 107-109.

¹²⁰⁷ Müstevfî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, 109-112.

¹²⁰⁸ Müstevfî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, 112-137.

¹²⁰⁹ Müstevfî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, 137-139.

¹²¹⁰ Müstevfî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, 139-141.

¹²¹¹ Müstevfî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, 142-147.

¹²¹² Müstevfî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, 147-159.

¹²¹³ Müstevfî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, 159-161.

¹²¹⁴ Müstevfî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, 161-162.

¹²¹⁵ Müstevfî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, 162-163.

köyün imârı için köylüye hizmet üzere reis denilen bir köy ayân veya muhtarı da mevcuttu. Bunların maaşları köylüden toplanır ve seneden seneye verilirdi. Vilâyetlerde mezruatı tahmin etmek ve mahsul kemale gelince bu tahmin üzerinden onda ikisini hazineye almak üzere birer de mezruat memuru da bulunurdu.¹²¹⁶

¹²¹⁶ Uzunçarşılı, *Medhâl*, 257; Nahçivânî, *Dustûrü'l- Kâtib fî Ta'yînü'l-Merâtib*, II, 132-137.

SONUÇ

Moğol dönemi, tarih boyunca Asya ve Avrupa tarihinin siyasî olarak dolaysız birbirine bağlandığı nadir dönemlerden biridir. Bu bağlamda çok rahat bir şekilde bu dönemi siyasî ve idarî açıdan birbiri ile ilişkilendirmekteyiz. Bu çalışma sonucunda Ön Asya Moğolları'nın aslında merkezî yapının anlayışından fazlaca uzaklaşmadan İran coğrafyasının idarî unsurları ile etkileşime girerek yönetsel anlamda yeni ve geliştirilebilir bir metodu başarılı bir şekilde ortaya koyduğunu açıkça söyleyebiliriz. Çalışmamızın neticesinde; İran Moğolları'nın Eski Türk, Sâsânî, Selçuklu, Çin, Uygur ve Hârizm geleneğinden etkilenerek idarî alanda bu etkileşimi kendilerine özgü bir şekilde yeniden yansıttıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Başlangıç aşamasında Horasan bölgesine atanan genel vali niteliğindeki yüksek dereceli sivil memurların Ceyhun nehrinin batısından başlayıp Horasan bölgesini kapsayan sınırlı yetki alanlarının ilerleyen dönemlerde tüm İran coğrafyasını ve bu coğrafyaya tabii bölgeleri kapsadığını görmekteyiz. Bu özelliği ile idarî hâkimiyetin Moğol döneminde tedrici olarak bölge içerisinde ilerlediğini söyleyebiliriz.

Dönem içerisinde Moğolların bahsolunan coğrafyalarda aidiyet ve dini kimlik gözetmeksizin kendi çıkarlarına en iyi şekilde hizmet edecek konumda bulunan deneyimli devlet adamlarından faydalanmaları, aslında Moğol kökenli yöneticilerin çağdaşlarına göre bürokratik anlamda ne kadar ileri bir düşünce tarzına sahip olduklarının kanıtıdır.

Özellikle bu yeni anlayışta Moğol devletine hizmet eden İranlı bürokrat kadrolarının İlhanlı öncesi ve İlhanlı dönemi İranı'na idarî ve malî açıdan şekil verdiğini hatta biraz daha ileri giderek İran Moğollarının desteği ile merkezî devleti Anadolu, Irak ve Azerbaycan'a muktedir kıldıkları görülür. Bu yeni düzen içerisinde Cüveynî ailesinin yeri çok önemlidir. Bu dönemde Uygur, Moğol, İranlı, Müslüman ve Yahûdî unsurların bir araya geldiği ve yönetim alanında işbirliği yaptığı ya da rakip durumuma düştüğü tarihsel açıdan örneğine Ön Asya'da rastlayamayacağımız bir ortam meydana getirmiştir.

Çalışmamız sonucunda, idarî anlamda 1231 senesi ile başlayan İlhanlı öncesi dönemde Moğolların İran'daki idarî yapılanması ile İlhanlı asrının 1256'dan 1295 tarihine kadar geçen ilk otuz dokuz yıllık teşkilatmanın birbirinden aslında kopuk

olmadığı ve idarî açıdan birbirini tamamlayan ve süreç içerisinde kendisini geliştiren bir yapıya sahip olduğu daha belirgin olarak ortaya çıkmıştır. Bu anlayış çerçevesinde İran Moğolları arasında idarî ve malî sistemde farklı kökenlerden gelen üst düzey bürokratik kadrolar, en iyi ve en verimli sistemi bu coğrafyada teşkil etmek için sürekli denenmiş ve değiştirilmiştir. Bu metod, farklı düşünce ve kültürel birikime sahip olan devlet adamlarının birikimlerini, idarî açıdan uygulamaya koymaları için onlara fırsatlar sunmuştur. Bu uygulama devlet işlerinde çeşitliliğe sebep olurken, aynı zamanda sistemin devamlı değişmesi veya yenilenmesi ile bürokratik açıdan istikrarsız bir duruma da neden olmaktadır.

İdarî ve malî açıdan eski yönetim sistemleriyle sentezlenmiş yeni uygulamaların resmî evraka yansıdığı bu dönem dönemin içinde bulunduğu siyasî kargaşayı da aslında yansıtmaktadır. Öyleki Türkçe-Moğolca terimlerle dolu olan Moğollara has dört köşeli tamgalarla mühürlenmiş Farsça resmî belgeler; Moğolların hâkim olduğu tüm unsurların bürokratik bakış açısını aynı zamanda gözler önüne sermektedir.

İdarî açıdan yeni sistemlerin denendiği bu dönemde, bu sistem içerisinde çalışan devlet adamlarının önemli bir yer edindiği, hanedân üyesi olmayan ve askerî sınıfa mensup olmayan bu kişilerin, siyasî geçmişlerinde sıradan bir devlet memurundan daha etkin olduğu da bilinmektedir.

Çalışmamız ile dönemin siyasî ve askerî tarihini anlatan kaynaklarda satır arasına sıkışmış olan ama ortaya çıktıkça aslında çok önemli olduğunu kavradığımız 1231-1295 yılları içerisinde idarî teşkilat bünyesinde yer edinmiş sivil devlet işlerine atanan devlet ricâline ve onların faaliyetlerine özellikle yervermeye çalıştık. Bu devlet adamlarının birbirleri ile olan işbirliklerini, birbirlerine karşı muhalefetlerini ve bu faaliyetlerinin genel ülke siyasetindeki yerini, bürokrasiye etkilerini gördük.

İran Moğolları dönem itibari ile kendine has olup kendinden sonra kurulacak olan merkezî büyük devletler için idarî ve bürokratik açıdan güzel bir örnek teşkil edecektir. Türk devlet geleneğinden ve Selçuklu döneminden çokça etkilenen bu dönem, kendine özgü sistemleri ile kendinden sonra kurulan devletleri özellikle Osmanlıları teşkilat açısından oldukça etkilemiştir. Öyle ki, modern anlamda devlet yönetiminin bu dönem içerisinde olgunlaşmaya başladığı ve günümüzdeki sistemler için önemli bir dönüm noktası teşkil ettiği çok açıktır.

KAYNAKÇA

I. TEMEL ESERLER

- Abu Bakr İbn Al-Zakî, *Ravzatü'l-Küttâb ve Hadikatü'l-elbâb*, (Çev. Ali Sevim), TTK Yay., Ankara 2011.
- Aksayalı Mehmed Oğlu Kerîmüddîn Mahmud, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Neş; Osman Turan), TTK Yay., Ankara 1999.
- Alâaddin Ata Melik b. Bahâeddin b. Muhammed b. Muhammed Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, (Haz. Muhammed b. Abdulvahhâb Kazvîni), I-II-III, İntişârât-i Donyâyî Kitâb, Tahrân 1329 hş.
- Alaadîn Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, (Çev. Mürsel Öztürk), I-II, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1988.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Davûd el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, (Trc. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.
- Belhî, Celâleddîn Muhammed, *Fihî Mâfih*, (Tsh. Zeyneb Yezdânî), İntişârât-i Tîrgân, Tahrân.
- Benâketî, Seyyid Ebû Süleyman Fahrüddîn Davud b. Tâcuddîn Ebû'l Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvud, *Târîh-i Benâketî*, (Tsh. Ca'fer Şe'âr), Tahrân 1348 hş.
- Beyzâvî, Abdullah b. Ömer, *Nizâmu't-Tevârîh*, (Tsh. Mîr Hâşim Muhaddes), Tahrân 1382 hş.
- Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra, ve'n-Nuhbat el-Usra, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (Çev. Kıvameddin Burslan), TTK, İstanbul 1943.
- Cehşiyârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdûs b. Abdillâh el-Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, (Tsh. Mustafa el-Sakkâ, İbrahim el-Ebyarî, Abdu'l-Hafız Şelebi), Kahire 1938.
- Cûzcânî, Minhâcuddîn Osmân b. Sirâcuddîn Muhammed, *Tabakât-ı Nâsırî*, I-II, (Haz. Abdulhay Habîbî), Encümen-i Târîh-i Afgânistân, Kâbil 1343 hş.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I-II, (Çev. A. Sait Aykut), YKY Yay., İstanbul 2004.

- Ebu'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (Çev. Şerafettin Yaltkaya), TTK, Ankara 2011.
- Eflâkî, Ahmed, *Ariflerin Menkibeleri*, (Çev. Tahsin Yazıcı), Kabalcı Yay., İstanbul 2012.
- El-Hamevî, Yâkût b. Abdullah, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-VII, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrût 2011.
- , *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Dârü'l-Sâdir, Beyrût 1977.
- Emîr Unsurü'l-Maâli Keykâvus, *Kabusnâme*, (Haz. Orhan Şaik Gökyay), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2007.
- Evhâdî-yi Merâgî, *Kulliyât-i Evhâdî-yi Merâgî*, Tsh. Sa'îd Nefîsî, İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahrân 1340 hş.
- Evhadüddîn, Merâgî, *Dîvân-ı Kamil-i Evhadî-yi Merâgî* (Nşr. Emir Ahmet Eşrefî, Mukaddeme Nasır Hîrî), Tahrân 1362 hş.
- Fahreddîn-i Irâkî, *Lemaât*, (Çev. Ahmed Avni Konuk), Harf Yay., İstanbul 2011.
- , *Aşk Metafiği*, (Çev. Ercan Alkan), İstanbul 2012.
- , *Mecmû'a-yi Âsâr-i Fahreddîn-i Irâkî*, (Nşr. Nesrîn Muhteşem), Tahrân 1392 hş.
- , *Kulliyât-i Dîvân-i Fahreddîn-i Irâkî*, (Tsh. Sa'îd Nefîsî), Çâphâne-yi 'İlmî, Tahrân hş.
- Gaffârî-yi Kâşânî, Kâdı Ahmed b. Muhammed, *Târîh-i Nigâristân*, (Tsh. Âkâ Murtazâ-Muderris Gîlânî), Ketâbfurûşî Hâfız, Tahrân 1341 hş.
- Galstyan, A.G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar XIII-XIV. Yüzyıllara Ait Eserlerden Alıntılar*, (Çev. İlyas Kamalov), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005.
- Gregory Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I-II, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1950.
- Hâcû-yi Kirmânî, *Dîvân-i Hâcû-yi Kirmânî*, (Tsh. Sa'îd Kâni'î), İntişârât-i Behzâd, Tahrân 1374 hş.

- Hâcû-yi Kirmânî, *Dîvân-i Eş'âr-i Hâcû-yi Kirmânî*, (Tsh. Ahmed Suheylî Hânsârî), İntişârât-i Pâjeng, Tahrân 1369 hş.
- Hâfız Ebrû, *Coğrâfyâyî Hâfız Ebrû*, I-II, (Tsh. Sâdık Seccâdî), Sâzmân-i Çâp ve İntişârât-i Vezâret-i Ferheng ve İrşâd-i İslâmî, Tahrân 1378 hş.
- , *Zubdetu't-Tevârîh*, I-II, Sâzmân-i Çâp ve İntişârât-i Vezâret-i Ferheng ve Erşâd-i İslâmî, Tahrân 1311 hş.
- Hâfız-i Şîrâzî, *Dîvân-i Hâfız-i Şîrâzî*, Tsh. Seyyid Ali Muhammed Refî'î, Çâphâne-i Ârmân, Tahrân 1372 hş.
- , *Hafiz Divanı* (Çev. Abdülbaki Gölpınarlı), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1985.
- , *Hâfız Divanı*, (Trc. Hicabi Kırlangıç), Kapı Yay., İstanbul 2013.
- Hândmîr, Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî, *Dustûru'l-Vuzerâ*, (Tsh. Sa'îd Nefisî), Çâphâneyi İkbâl, Tahrân ty.
- , *Habîbu's-Siyer*, (Tsh. Doktor Muhammed Debîr Siyâkî), III, Kitâbfurûş-i Hayyâm, Tahrân 1333 hş.
- Humâm-ı Tebrîzî, *Dîvân-ı Humâm-ı Tebrîzî*, (Tsh. Doktor Reşîd 'Uyûdî, Neşr-i Sudûk), Tahrân 1370 hş.
- İbn Battûta, *Büyük Dünya Seyahatnamesi*, Yeni Şafak, ty.
- İbn Belhî, Fârsnâme, (Tsh. G. Le Strange-R.A. Nicholson), İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahrân 1385 hş.
- İbn-i Bîbî El Huseynb. Muhammed b. Ali El- Ca'ferî er-Rudegî, *El-Evâmirü'l-'Alâiyye fî'l-Umûri'l-'Alâiyye*, (Tsh. Adnan Sadık Erzi), TTK Yay., (Tıpkı Basım), Ankara 1956.
- İbn Bîbî, *Selçuknâme*, (Haz. Mükremin Halil Yinanç), Kitabevi Yay., İstanbul 2010.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, I-II, Dergâh Yay., İstanbul 2005.
- İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye Büyük İslâm Tarihi*, (Çev. Mehmet Keskin), XIII, Çağrı Yay., 1995.
- İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil fî't-Târîh Büyük İslâm Tarihi*, (Ter. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın), XII, Bahar Yay., İstanbul 1987.

- İbnü'l-Esîrî'l Cezerî, İzzeddîn Ebî'l Hasan 'Alî b. Muhammed, *El-Kâmil fi't-Târih*, I-XI, Dârü'l-Kütübü'l- 'İlmiyye, Beyrut, 1971.
- İncü-yi Şîrâzî, Cemâleddîn Hüseyin b. Fahreddîn Hasan, *Ferheng-i Cihângîrî*, (Tsh. Rahîm 'Affî), Dânişgâh-i Meşhed Müessesesi-i Çâp ve İntişârât, 1351 hş.
- İsmâ'îl Bâşâ el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l- 'Arîfîn*, I-II, İstanbul 1951.
- Kalkaşendî, Eş-Şeyh Ebî-il 'Abbâs Ahmed, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ*, IV, VIII, Dâr-ül Mısriyye, Kahire 1340-1922.
- Kâşânî, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammedü'l, *Târih-i Olcayto*, (Tsh. Muhîn Hambelî), İntişârât-i be Negâh-i Tercome ve Neşr-i Ketâb, Tahrân 1348 hş.
- Kaşkarlı Mahmûd, *Divânü lugâti't-Türk*, (Çev. ve Haz. Seçkin Erdi, Serap T. Yurtsever), Kabakçı Yayınevi, İstanbul 2005.
- Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, I-II, Ma'ârif Matbaası, İstanbul 1941.
- Kazvîni, Hamdullah Müstevfî, *Nuzhet'ül-Kulûb*, (Tsh. G. Le Strange), Donyâ Kitâb, Tahrân 1342 hş.
- Kazvîni, Hamdullah Ebî Bekr b. Ahmed b. NasrMüstevfî, *Târih-i Guzîde*, (Haz. Abdülhüseyn Nevâ'î), İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1387 hş.
- Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, (Trc. Cihâgîr Mîrzâ Kaçar), İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahrân 1373 hş.
- Kehhâle, Umar Rızâ, *Mu'cemu'l-Mü'ellifîn*, I-XV, Dâr-i İhyâü't-Turâsü'l-'Arabiyye, Beyrut ty.
- Kerîmüddîn Mahmûd-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yay., Ankara 2000.
- Kirmânî, Nâsireddîn Münşî, *Nesâ'imü'l-Ashâr min Letâ'imü'l-Ahbâr der Târih-i Vüzerâ*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, (Tsh. Mîr Celâleddîn Hüseyin Urmevî), Tahrân ty.
- , *Simt-ül 'Ula lil Hazret-il 'Ulyâ der Târih-i Karahitayiyân-i Kirmân*, (Tsh. Abbâs İkbâl Âştîyânî), İntişârât-i Esâtîr, Tahrân 1328 hş.

- Marco Polo, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, (Çev. Ömer Göngören), Yol Yay., İstanbul 2015.
- Me'ânî, Ahmed Golçîn, *Târîh-i Tezkirehâ-yi Fârsî*, I-II, İntişârât-i Kitâbhâne-i Senâ'î, Tahrân 1363 hş.
- Mesudî, Murûc Ez- Zeheb (Altın Bozkırlar), (Çev. ve Notlar: Ahsen Batur), Selenge Yay., İstanbul 2004.
- Mevlânâ Celâleddîn-i Rumî, *Fîhi Mâfih*, (Çev. Meliha-Ü. Anbarcıoğlu), MEB Basımevi, İstanbul 1990.
- Mîrhând, Mîr Seyyid Hamîdeddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd el-Belhî, *Târîh-i Ravzatu 's-Safâ*, I-XI, Pîrûz, Tahrân 1339 hş.
- Moğolların Gizli Tarihçesi*, (Çev. M. L. Kaya), Kabalcı Yay., İstanbul 2011.
- Moğolların Gizli Tarihi*, (Çev. Ahmet Temir), TTK, Ankara 1995.
- Muhammed b. Alî b. Tabâtabâ (İbn Tıktıkî), *Târîh-i Fahrî*, (Trc. Muhammed Vahîd Gulpâygânî), Tahrân 1350 hş.
- Muhammed b. Şâkir el-Kutbî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, I-V, Dâr-i Sâdir, Beyrut 1974.
- Muhammed Vamik Şükrü, *Evkâf-ı Ümem Târîhi*, I-V, İstanbul 1915.
- Mü'eyyid-i Sâbitî, Seyyid Ali, *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târîhî*, Kitâbhâne-i Tuhûrî, Tahrân 1346 hş.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmi'ü'd-Düvel*, I-II, (Yayımlayan; Ali Öngül), Akademi Kitabevi, İzmir 2001.
- Müstevfî-yi Bâfkî, Muhammed Müfidî, *Câmi'-i Müfid*, (Tsh. İrec Efşâr), Çâphâne-i Rengîn, Tahrân 1384 hş.
- Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, (Çev. Gürsoy Solmaz), Elips Kitap Yay., Ankara 2009.
- Nahçivânî, Muhammed b. Hindûşâh, *Dustûru'l-Kâtib fî Ta'yînu'l-Merâtib*, İdâre-i İntişârât-i Dâniş, I-II, (Tsh. Abdulkerîm Alîoğlu Alîzâde), Moskova 1976.

- , *Dustûru'l-Kâtib fî Ta'yînu'l-Merâtib*, I-II, (Tsh. Adulkerîm Alioğlu Alizâde), Moskova 1964.
- , *Tecâribü's-Selef*, (Tsh. Abbâs İkbâl), Tahrân 1313hş.
- Nasîreddîn Mar'aşî, *Târîh-i Taberistân ve Rûyân ve Mâzenderân*, (Tsh. Muhammed Hüseyin Tesbîhî), Müessesese-i Metbû'ât-i Şark, Tahrân 1345 hş.
- Nefisî, Sa'îd, *Târîh-i Nazm ve Nesr der İrân ve Zebân-i Fârsî*, I-II, İntişârât-i Furûğî, Tahrân 1363 hş.
- Nezârî-yi Kuhistânî, *Dîvân-i Hekîm Nezârî-yi Kuhistânî*, I-II, (Tsh. Muzâhir Musaffâ), Çâphâne-i Mehâret, Tahrân 1371 hş.
- Plano Carpini, *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi (1245-47)*, (Çev. Ergin Ayan), Gece Kitaplığı, Ankara 2014.
- Priskos, *GreK Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, (Çev. Ali Ahmetbeyoğlu), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1995.
- Ravendî, *Rahat üs-Sudûr ve Âyet üs-Surûr*, (Çev. Ahmet Ateş), TTK, Ankara 1999.
- Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiut't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, (Çev. İsmail Aka- Mehmet Ersan- Ahmad Hesamipour Khelejani), TTK (1.Baskı), Ankara 2013.
- Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmi'u't-Tevârih*, (Tsh. Doktor Behmen Kerîmî), İntişârât-i İkbâl, Tahrân 1374 hş.
- Rızâ Kulî Hân Hidâyet, *Fihrisu't-Tevârih*, (Tsh. Abdülhüseyn Nevâ'î-Mîr Hâşim Muhaddes), Tahrân 1373 hş.
- , *Mecma'u'l-Fusahâ*, I-VI, Tahran 1336 hş.
- Ruysbroeckli Willem, *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*, (Çev. Zülal Kılıç), Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.
- Sa'dî-i Şîrâzî, *Külliyât-ı Sa'dî*, (Tsh. Muhammed Alî Furûğî), İntişârât-i Hestân, Tahrân 1378 hş.
- Selmân-i Sâvecî, *Kulliyât-i Selmân-i Sâvecî*, Tsh. 'Abbâs Alî Vefâyî, Encumen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahrân 1374 hş.

- Semerkindî, Emîr Devletşâh, *Tezkiretu's-Su'arâ*, (Tsh. Muhammed Ramazânî), İntişârât-i Pedîde-i Hâver, 1338 hş.
- Seyf-i Fergânî, *Dîvân-i Seyf-i Fergânî*, (Tsh. Zebihullah-i Safâ), İntişârât-i Firdovs, Tahrân 1392 hş.
- Seyfî Herevî, Seyf b. Muhammed, *Pîrâste-i Târihnâme-i Herât*, (Tsh. Muhammed Âsif Fikret), Tahrân 1381 hş.
- Spuler, Berthold, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, (Çev. Cemal Köprülü), TTK Basımevi, Ankara 2011.
- Sultân Veled, *Dîvân-i Sultân Veled*, (Tsh. Sa'îd Nefisî), Kitâbfurûşî Rûdekî, Tahrân 1338 hş.
- , *Sultan Veled Divanı*, (Çev. Veyis Değirmençay), Demavend Yay., İstanbul 2016.
- Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman b. Ebi Bekr, *Târihü'l- Hulefâ*, Beyrut 1416 (1995).
- Şebânkâreî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mecma'u'l-Ensâb*, (Tsh. Mîr Hâşim Muhammed), İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahrân 1343 hş.
- Şehâbeddîn Abdullah b. Fazlullah Şîrâzî, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, (Tsh. Abdulmuhammed Âyetî), İntişârât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i Îrân, Tahrân 1346 hş.
- Şerefeddîn Abdullah b. İzzeddîn Fazlullah b. Ebî Na'im b. Yezdî / Şîrâzî, *Tecziyetu'l-Emsâr ve Tecziyetu'l-A'sâr (Târih-i Vassâf)*, (Tsh. İrec Efşâr, Mahmûd Omîdsâlâr, Nâdir Mottalîbî Kâşânî), Tahrân 1388 hş.
- Şeyh Musliddîn Sa'dî-i Şîrâzî, *Külliyât-ı Sa'dî*, (Haz. Muhammed Alî Furûgî Nüşasından Nâsır Ahmedzâde), Tahrân 1390 hş.
- Şîrâzî, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Ebî'l-Hayr Zerkûb-i Şîrâznâme, (Tsh. Behmen Kerîmî), Tahrân 1310-1350 hş.
- Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Hurendizî ez-Zeyderî en-Nesevî, *Sîretu's-Sultân Celâleddîn Mengübertî*, (Trc. Muhammed Ali Nâsîh), İntişârât-i Sa'dî, Tahrân 1366 hş.
- Târih-i Sîstân*, (Tsh. Melik-ül Şu'arâ-i Bahâr), Tahrân 1314 hş.

Tetevî, Mollâ Ahmed–Kazvînî, Asâf Hân, *Târîh-i Elfi*, (Tsh. Gulâm Rızâ Tabâtabâyî Mecd), I-VI, Şirket-i İntişârât-i ‘İlmî ve Fehengî, Tahrân 1382 hş.

-----, Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, TTK Yay., Ankara 1988.

Ukaylî, Seyfeddîn Hâcî b. Nizâm, *Âsâru’l-Vuzerâ*, (Tsh. Mîr Celâleddîn Hüseyinî Urmevî), İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1337 hş.

Ya‘kûb, Ahmed b. Ebî, *Târîh-i Ya‘kûbî*, I, (Trc. Muhammed İbrâhîm Âyetî), Şirket-i İntişârât-i ‘İlmî ve Ferhengî, Tahrân 1387 hş.

Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme-Selçuklular Tarihi)*, (Haz. Abdullah Bakır), Çamlıca Yayınevi, İstanbul 2009.

Zâkânî, ‘Ubeyd, *Kulliyât-i ‘Ubeyd-i Zâkânî*, (Tsh. ‘Abbâs İkbâl-Pervîz Âtâbekî), İntişârât-i Kitâbfurûş-i Zevâr, Tahrân 1321 hş.,

Zebihullah-i Safa, *İran Edebiyatı Tarihi*, (Çev. Hasan Almaz), I-II, Nusha Yay., Ankara 2005.

-----, *Târîh-i Edebiyât der İrân*, I-V, İntişârât-ı Firdovs, Tahrân 1349 hş.

Zirikli, Hayruddîn, *el-A‘lâm*, I-XII, Beyrut 1389 h./ 1969.

II. ARAŞTIRMA ESERLER

Âbâdânî, Abdullah Mubelligî, *Târîh-i Edyân ve Mezâhib-i Cihân*, I-III, İntişârât-i Hür, Kum 1376 hş.

Abbâsî, Cevâd, “Umerâyî Mogûl ve İslâm Gerâyî der Devreyi İlhanân”, *Pejûheşnâme-i ‘Ulûm-i İnsânî*, Dânişgâh-i Şehîd Beheştî, 1382 hş., 87-110.

Alî Âl-i Dâvud, Seyyid, “İbn Alkamî”, *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., IV, 326-328.

Alî Asl, Pervîz, “Gâzâniye-i Tebrîz: Numâd-i Tehevvel-i Ferhengî Mogûlân”, *Târîh ve Temeddun-i İslâmî*, 13, 1390 hş., 65-82.

Alîzâde, Nâsır – Sefderpûr, Ferenyâ, “Tahkîk-i ‘İlm-i Beyân der Dîvân-i Humâm Tebrîzî”, *Nâme-i Pârsî*, Sayı: 5, 1388 hş., 131-168.

“Abaka Han”, *Dânişnâme-i İrân*, Tahrân 1384 hş., I, 35.

“İbn Alkamî”, *Dânişnâme-i İrân*, Tahrân 1384 hş., I, 259.

- “Târîhçe-i Pûl-i Kâğızî ez Kadîm tâ Yuro”, Ter; M. R. Begdillî, *Pejûheşnâme-i İktisâdî*, 3, 1380 hş., 195-206.
- Adlî, Muhammed Rızâ, “Hângâh”, *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., XXI, 718-719.
- Afyoncu, Erhan, “Nişancı”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 156-158.
- Agacanova, Sergey Grigoreviç, *Selçuklular*, (Çev. E. N. Necef- A. R. Annaberdiyev), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.
- Ağaladağ, Sebahattin, “Moğol Devleti”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, VIII, 265-277.
- Ağır, Abdullah Mesut, “Sultan Kalavun Devri Memlûk-İlhanlı münasebetleri II. Humus Savaşı h. 679/m. 1281”, *Akademik Bakış Dergisi*, 15, 2008, 1-10.
- Ahmed Hasan ez-Zeyyat, Hammad Abulkâdir, İbrahim Mustafa, Muhammed Ali en-Neccâr, *el-Mu‘cemu’l-Vasıt I-II*, Çağrı Yay., İstanbul 1986.
- Ahmedî, Hüseyin, “İlel Yûreş-i Mogûlân be İrân”, *Roşd-i Âmûzeş-i Târîh*, 7, 1390 hş., 34-40.
- Ahmetbeyoğlu, Ali, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, TTK Yay., Ankara 2001.
- Aka, İsmail, “Hândmîr”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 550-551.
- , “Hinduşâh-es Sâhibî”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 116-117.
- Âkâcerî, Hâşim- Fazlînejâd, Ahmed, “Bâzîyâbîyi Mefhûm-i İrânzemîn der Âsâr ve Ârâ-i Hamdullah Müstevfî Kazvînî”, *Târîhnegerî ve Târîhnegârî*, Dânişgâh-i El Zehrâ, 1, 1388 hş., 1-25.
- Âkâcerî, Seyyid Hâşim-Rezevî, Seyyid Ebulfazl, “İlel Nâkârkerdî Pûl-i Kâğızî der İktisâd ve Câme’i ‘Asr-i İlhânî”, *Pejûheşnâme-i Dânişgede-i Edebiyât*, 38, Dânişgâh-i Şehîd Beheştî, 1382 hş., 207-226.
- Akbıyık, Hayrunnisa Akbıyık, “Cengiz Han Sonrası Asyası’nda Politik Geleneğe Dair”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, VIII, 287-297.
- Akkuş, Mustafa, “Ermenilerin İlhanlı Dinî Siyasetindeki Rollerini”, *SÛTAD*, 31, Konya 2012, 205-221.

- , *İlhanlıların Anadolu'daki Dinî Siyaseti*, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2011.
- Akpınar, Neriman, *Büyük Hun Devletinden Osmanlılara Kadar Türk Devletlerinde Meclis*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2009.
- Aktan, Ali, "Sultan Kutuz ve Aynu-Calut Zaferi", *AÜİFD*, 10, Erzurum 1991, 181.
- Algar, Hamid, "Ahmed Teküder", *DİA*, İstanbul 1989, II, 139.
- Âl-i Davûd, Ali, "Cüveynî-Hanedân", *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., XIX, 13-16.
- Almas, Turgun, *Uygurlar*, Selenga Yay., İstanbul 2010.
- Alptekin, Coşkun, "Selçuklu Devletinin Askerî Teşkilâtının Eyyübi Devleti Askeri Teşkilâtına Tesiri", *Belleten*, Ankara 1990, LIV/209, 117- 120.
- Altungök, Ahmet, "Sâsânî Kültür ve Medeniyeti'nin İslâm Kültür ve Medeniyetine Etkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX, 2, 2014, 445-487.
- Ârifniyâ, Muhammed, "Kârgerdhâyî 'İtikâdî Nehâd-i Vezâret der 'Ahd-i İlhanân", *Zâmâne*, 74-73, 1387 hş., 33-36.
- Âştîyânî, Abbas İkbâl -'Âkilî, Bâkır, *Târîh-i İrân pes ez İslâm*, Neşr-i Nâmek, Tahrân 1378 hş.
- Âştîyânî, Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, İntişârât-i Nâmek, Tahrân 1374 hş.
- , *Târîh-i Mogûl*, İntişârât-ı Sâhil, Tahrân 1390 hş.
- , *Târîh-i Mogûl*, İntişârât-i Negâh, Tahrân 1389 hş.
- Ataöv, T. "Rusya'da Moğol İstilasası ve Etkileri", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXIV, 2, Ankara 1969, 2-8.
- Ateş, Ahmed, "Anadolu'nun Unutulmuş Bir Şairi: Sayf al-dîn Fargânî", *Belleten*, XXIII/91, 1959, 418-426.
- Ayan, Ergin, "Moğol Devri Avrupalı Seyyahlara Göre Karadeniz'in Kuzeyi", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 30, 2011, 43-70.
- Ayaz, Fatih Yahya, "Memlük-İlhanlı İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Şakhab Savaşı (1303)", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat fakültesi Dergisi*, 15, Sakarya 2007, 1-32.

- Aykaç, Mehmet, Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847), TTK, Ankara 1997.
- Ayku, Tuncay-Aydın, Şennur, *Ak akçe: Moğol ve İlhanlı Sikkeleri*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1992.
- Aynî, Bedrüddîn, *'Akd-ül Cemân fî Târîh-i Ehl-i Zâmân*, II, (2. Basım), Kahire 2010.
- Azzavî, Abbâs, *Târîh-ül- 'Irâk*, I, Bağdâd 1935.
- Aydoğmuşoğlu, Cihat, *Tarihte Tebriz*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011.
- Bâkirî, Mehri, "Tovzîh-i Berhî Ez Lugat ve Istilâhât-i Mogûlî der Zebân ve Edebiyât-i Fârsî", *Pejûheşhâ-yi Felsefî*, Dânişgâh-i Edebiyât-i 'Ulûm-i İnsânî Tebrîz, 1380 hş., 171, 39-60.
- Bal, Mehmet Suat, "Türkiye Selçuklu Devletine Hükümdarlık Yapan Vezir; Şemseddîn İsfahânî", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 19, Konya 2006, 267.
- , "Türkiye Selçukluları, Mısır Memlûkluları ve Altın Orda Devleti'nin İlhanlılara Karşı Kurduğu İttifak", *SÛTAD*, 17, 2005, 295-310.
- Baron, Edward, *Ez Sa'dî tâ Câmî'Asr-ı İstîlâ-yı Mogûl ve Tâtâr*, (Çev. Ali Asger Hikmet), İntişârât-ı İbn-i Sînâ, Tahrân 1301 hş.
- Barthold, W., "Geyhatu", *İA*, IV, MEB Yay., MEB Basımevi, İstanbul 1977, 770.
- , *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), TTK, Ankara 1990.
- , "Cengiz Han", *İA*, MEB Yay., III, MEB Basımevi, İstanbul 1979, 91-98.
- , "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, İstanbul 1931, I, 135-159.
- , "Abaka", *İA*, I, MEB Yay., MEB Basımevi, İstanbul 1978, 4.
- , "Argun", *İA*, I, MEB Yay., MEB Basımevi, İstanbul 1978, 500-501.
- , "Baliş", *İA*, II, MEB Yay., MEB Basımevi, İstanbul 1979, 280.
- Bausani, Alessandro, "İlhanlı Halimiyeti Zamanında İran'da Din", (Çev. Mustafa Uyar), *TAD*, 32, Ankara 2002, 223-231.

- Baypars Tarihi*, II, (Çev. M. Şerefüddin Yaltkaya), İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
- Bazın, Marcel “Kum”, *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 361-362.
- Berl, Emmanuel, *Attila'dan Timur'a Avrupa ve Asya*, (Çev. Gülseren Devrim), Doğan Kitap, İstanbul 1999.
- Beyânî, Şîrîn, *Dîn ve Devlet der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, I-II, Tahrân 1993.
- , *Moğol Dönemi İran'ında Kadın*, (Çev. Mustafa Uyar), TTK Yay., Ankara 2015.
- Beyât, Azîzullah, *Târîh-i Takbîkî Îrân bâ Keşverhâyi Cihân*, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1384 hş.
- Bilgin, Orhan, “Cüveynî Atâ Melik”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 140-141.
- , “Fahredden-i Irâkî”, *DİA*, İstanbul 1995, XII, 84-86.
- , “Câm-ı Cem”, *DİA*, İstanbul 2010, VII, 42-43.
- Blachere, R.-Pellat, Ch., “Al-Mutanabbi”, *Eİ*, Leiden-New York, 1993, VII, 769-772.
- Brockelmann, Carl., *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev. Neşet Çağatay), TTK, Ankara 1992.
- Brockelmann, Carl, “İbn Kesîr”, *İA*, V/2, 761-762.
- Brose, Michael C., “Moğol Hâkimiyeti Altında Uygurlar” *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, II, 249-254.
- Buharalı, E. “Irak Müzesinde Bulunan İlhanlı Çağına Ait İslâmî Sikkeler”, *AÜDTCFD*, XVII, 28, Ankara 1995, 267-293.
- Burûşkî, Muhammed Mehdî, *Berresî Reveş-i İdârî ve Âmûzeşî Reb'-i Reşîdî*, Müessesesi-i Çâp ve İntişârât-ı Âsân-i Kuds-i Rezevî, Meşhed 1365 hş.
- Boyle, John Andrew, “İran'ın Millî Bir Devlet Olarak Gelişmesi”, (Çev. Berrin Yurdadoğ), *Belleten*, Ankara 1975, XXXIX, 645-657.
- , “Târîh-i Dûdmânî Siyâsî-yi İlhanî”, *Târîh-i Îrân Cambridge*, (Trc. Hasan Enûşe), İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1385 hş., V, 290-396.

- Ca'ferî, Seyyid Muhammed Mehdi – Derrî, Necme, “Îcâd-i Dîvânî-hâ-yi Hukûmetî der İslâm be Teklîdî ez İrânîyân”, *Neşriyye-i Dânişgede-i Edebiyyât ve 'Ulûm-i İnsân Dânişgâh-i Şehîd Bâhner Kirmânî*, Sayı: 20, 49-77.
- Ca'ferîyân, Resûl, “Tovsi'e-i Ferhengî der Devre-i Mîyâne-i İslâmî- İrânî”, *Berg-i Ferheng*, 21, 1389, 163-175.
- Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun Yay., İstanbul 1993.
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (Çev. Erol Üye Pazarcı), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000.
- Christensen, A. Emanuel, *L'Iran sous les sassanides (İrân der Zemân-i Sâsânîyân)*, (Frs. Trc. ReşîdYasemî), İntişârât-ı Zerîn, Tahrân 1387 hş.
- Cin, Halil-Akgündüz, Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi*, I, Timaş Yayınevi, İstanbul 1990.
- Çakmak, Mehmet Ali, “Moğol İstilası ve Harizmşahlar İmparatorluğu'nun Yıkılışı”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, IV, 904-916.
- Çandarlıoğlu, Gülçin, “Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, II, 193-214.
- Çatal, Yasemin, *Anadolu Selçuklu Devleti'nde III. Gıyaseddîn Keyhüsrev Dönemi (1266-1284)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Tokat 2009.
- Çetin, Halil, “İlhanlı Hâkimiyeti Altında Anadolu'da Siyasetin Temel Dinamiği: Göçebe Moğol-Türkmen Çatışması”, *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7/4, Ankara 2012, 1203-1216.
- Çetin, Mustafa, *Celâleddîn Es-Suyûtî ve Arap Gramerindeki Yeri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2014.
- Çiçekler, Mustafa, “Sa'dî-i Şîrâzî”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 405-407.
- Çiftçi, Hasan, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.
- Çubukçu, Asri, “el-Emîrû'l-Kebîr”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 155.

Dayı, Özkan, *Ortaçağ Türk Devletlerinde İç Güvenlik ve Asayiş*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2014.

-----, “Mahmud Yalavac’ın Moğol İmparatorluğu’ndaki Faaliyetleri”, *Current Research in Social Science*, III, 2015, 63-68.

-----, “Câmiü’üt-Tevârîh’te Kubilay Han’ın Çin’deki İdarî Teşkilâtı ve Bayındırlık Faaliyetleri”, *AÜEFSBD*, 55, Erzurum 2015, 239-255.

Defterî, Ferhâd, “İsmâ’îliyye”, *Dânişnâme-i İrân*, Tahrân 1384 hş., III, 800-807.

Değirmençay, Veyis “Sultan Veled’in Anadolu Selçuklu Devlet Adamları ve Diğer İleri Gelenleri Methî”, *AÜEFSBD*, 52, Erzurum 2014, 15-48.

-----, “Sadr-i Konevî ve Anadolu Selçuklu Emirlerine Mersiyesi”, *AÜEFSBD*, 54, Erzurum 2015, 29-42.

-----, “Sultan Veled’in Moğolların Anadolu Valisi Samagar Noyan ve Ailesine Methiyesi”, *AÜEFSBD*, 51, Erzurum 2013, 85-90.

-----, “Sultan Veled’in Sâhib Ataoğulları’na Methiyesi”, *Şarkiyat Mecmuası*, 25, (2014-2), İstanbul 2014, 65-85.

-----, *Kâni’i Tûsî ve Kelîle ve Dimne’de II. İzzeddin Keykâvus’a Meyhiyeleri*, Erzurum 2005.

Dihhudâ, Ali Ekber, “Argun”, *Lugatnâme*, (Haz. Muhammed Mu’ineddîn -Seyyid Ca’fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., II, 1580-1585.

-----, “Atâ Melik Cüveynî”, *Lugatnâme*, (Haz. Muhammed Mu’ineddîn -Seyyid Ca’fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., X, 14065.

-----, “Bahâeddîn Cüveynî”, *Lugatnâme*, (Haz. Muhammed Mu’ineddîn -Seyyid Ca’fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., III, 4426.

-----, “Bâliş”, *Lugatnâme*, (Haz. Muhammed Mu’ineddîn -Seyyid Ca’fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., III, 3489.

-----, “Batu”, *Lugatnâme*, (Haz. Muhammed Mu’ineddîn -Seyyid Ca’fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., III, 3366.

- , “Baycu”, *Lugatnâme*, (Haz. Muhammed Mu‘îneddîn -Seyyid Ca’fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., III, 3765-3766.
- , “Berke”, *Lugatnâme*, (Haz. Muhammed Mu‘îneddîn -Seyyid Ca’fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., III, 3998.
- , “Bitikçi”, (Haz. Muhammed Mu‘îneddîn -Seyyid Ca’fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., III, 4470.
- , “Çav”, (Haz. Muhammed Mu‘îneddîn -Seyyid Ca’fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., V, 7045.
- , “Elcigidey Noyan”, (Haz. Muhammed Mu‘îneddîn -Seyyid Ca’fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., III, 3203.
- , “Ferman”, (Haz. Muhammed Mu‘îneddîn -Seyyid Ca’fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., X, 1579.
- , “İbn-i Alkamî”, (Haz. Muhammed Mu‘îneddîn -Seyyid Ca’fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., I, 294.
- , “İncû”, (Haz. Muhammed Mu‘îneddîn -Seyyid Ca’fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., III, 3212.
- , “Mecd-i Hemgerî”, (Haz. Muhammed Mu‘în-Seyyid Ca’fer Şehîdî), *Lugatnâme*, Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1334 hş., 49, 298.
- , “Mîrhând”, (Haz. Muhammed Mu‘îneddîn -Seyyid Ca’fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., II, 2914.
- , “Payze”, (Haz. Muhammed Mu‘îneddîn -Seyyid Ca’fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., IV, 4625.
- , “Pervâne”, (Haz. Muhammed Mu‘îneddîn -Seyyid Ca’fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., IV, 4820.
- , “Pûr Behâ-yî Câmî”, (Haz. Muhammed Mu‘în-Seyyid Ca’fer Şehîdî), *Lugatnâme*, Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., IV, 5035-5036.
- , “Sa’dî”, (Haz. Muhammed Mu‘îneddîn -Seyyid Ca’fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., VIII, 12040.

- , “Sa‘dü’ d-Devle”, (Haz. Muhammed Mu‘îneddîn -Seyyid Ca’fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., VIII, 12038.
- “Şemseddîn Muhammed Cüveynî”, (Haz. Muhammed Mu‘îneddîn -Seyyid Ca’fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., IX, 12761.
- , “Şerefeddîn Harezmi”, (Haz. Muhammed Mu‘în-Seyyid Ca’fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., IX, 12544.
- , “Tamga”, (Haz. Muhammed Mu‘îneddîn -Seyyid Ca’fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., IV, 6117.
- , “Tamgacı”, (Haz. Muhammed Mu‘îneddîn -Seyyid Ca’fer Şehîdî), Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., IV, 6117.
- , “‘Ubeyd-i Zâkânî”, (Haz. Muhammed Mu‘în-Seyyid Ca’fer Şehîdî), *Lugatnâme*, Çâp-i Dânişgâh-i Tahrân, Tahrân 1373 hş., VIII, 11055.
- Demir, Mustafa, “İslam Ortaçağı’nda İran Bölgesindeki Tarih Yazıcılığı”, *AÜTAED*, 34, Erzurum 2007, 255-273.
- Demirayak, Kenan-Çögenli, Sadi, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., Erzurum 1994.
- , *Abbâsî Edebiyatı Tarihi*, Erzurum 1988.
- Deniz, Arda, *Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlı Devleti Tarihi*, Ekim Kitap, İstanbul 2013.
- Devellioğlu, Ferid, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (5. Baskı), Aydın Kitabevi, Ankara 1982.
- Devlet, Nadir, “İlhanlılar”, *DGBİT*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız.), Çağ Yay., IX, İstanbul 1993, 63-102.
- Devlet Azîz, Abâdî, “Sohenveran-i Merâgî”, *Dânişkede-i Edebiyat ve Ulum-i İnsani-yi Tebriz*, (8), 1346 hş., 43-59.
- Dıraman, Harun, “İlhanlı Devleti Veziri Reşidüddîn Fazlullah Hemedânî (1248-1318)’nin Tarım Bilimleri Açısından Önemi”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, III, 15, 2007, 101-116.

DİA, “Baliş”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 22.

Doğan, Neşe Şaman, “Bezemeye Bakış: Anadolu’da İlhanlı Etkisi”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, XX, 1, Ankara 2003, 150-160.

Donuk, Abdulkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler-*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988.

Dûdânge, Meğrî, “Pâdişâh Hâtûn”, *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., XIII, 501.

-----, “Cüveynî ve Moğol Mezalimi”, *Tarih Dergisi*, 48, İstanbul 2009, 47-57.

Dûrî, Abdülazîz-ed, “Bağdad”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 425-442.

-----, “Divan”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, 377-381.

Durmuş Efe, *Siyasî, İktisadî ve Kültürel Açından İlhanlı-Memlûk Münasebetleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa 2005.

Ebulkâsımî, Muhammed Sâdık - Şîrâzî, Alî Esgâr, “Âdâb-i Mühr der Esnâd ve Mekâtibât-i Dîvânî der Devre-i İslâmî (İlhânân ve Safevî)”, *Faslnâme-i Tahlîlî ve Pejûheşî*, 12, 1388 hş., 63-69.

Efşâr, Alî Cihânşâhî – Rûstâ, Cemşîd, “Hucûm Mogûl be İrân ve Müellifehâyî Pâydarî der Eş’âr-i Seyf-i Fergânî”, *Neşriyye-i Edebiyât-i Pâydarî*, Sayı: 9, 1392 hş., 94-117.

Elitaş, Cemal- Güvemli, Oktay–Aydemir, Oğuzhan–Erkan, Mehmet–Özcan, Uğur–Oğuz, Mustafa, *Osmanlı İmparatorluğu’nda 500 Yıl Boyunca Kullanılan Muhasebe Yöntemi: Merdiven Yöntemi*, Ümit Matbaacılık, Ankara 2008.

Emîn, Şemîs Şerîk, *İstîlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, İntişârât-i Ferheng-i Edeb ve Hüner-i İrân, Tahrân 1357 hş.

Ensârî, Hasan, “İstîlâh-i Millî “İrân” Vâhyâyî Dûbâre-i Ân der ‘Asr-i İlhânân-i Mogûl”, *Ma’ârif*, 43/44, 1377 hş., 190-198.

Ensârî, Muhammed Hasan Câberî, *Târîh-i Isfahân ve Rey*, Isfahân 1321 hş.

Erdem, Ayşe, *İlhanlı-Memlûk Münasebetleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1998.

- , *İlhanlı-Memlûk Münasebetleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1998.
- Erdem, İlhan, “İlhanlılar’da Ahmed Teküdâr Dönemi ve Selçuklular”, *TAD*, 35, Ankara 2004, 103-111.
- , “Olcaytu Han Devrinde Horasan’da İlhanlı-Çağataylı Mücadeleleri”, *PAÜEFD*, 3, Denizli 1997, 106-112.
- , “Olcaytu Han’ın Ölümüne Kadar İlhanlılarda Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakınoğu’ya Etkileri”, *AÜDTCFTAD*, 20, 31, Ankara 2000, 1-35.
- , “Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadî, Ticari İlişkileri ve Sonuçları”, *TAD*, 33, 2003 Ankara, 49-67.
- , *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1995.
- , “İlk Dönem Türkiye Selçuklu-Moğol İlişkilerinin İktisadî Boyutu (1243-1256)”, *AÜDTCFTAD*, XIV, 38, Ankara 2005, s.1-10.
- , “Sahib-i Divan Şemseddin Cüveynî’nin Anadolu’ya Gelişi, Yeni Moğol Rejiminin Kurulması ve Sonuçları”, *60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof. Dr. Kâzım Yaşar Kopraman’a Armağın*, Berikan Yayınları, Ankara 2003, 331-339.
- Ergin, Muharrem, *Orhun Âbideleri*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1970.
- Erkan, Mehmet, “Târîh-i Hesâbdâr”, *Hesâbdâr*, 224, 1389 hş., 30-33.
- Ersan, Mehmet, *Türkiye Selçuklu Devleti’nin Dağılışı*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2010.
- Ersoy, Feyzi, “Moğol Yazısının Tarihî Gelişimi ve Moğolların Kullandıkları Alfabeler”, *SÜTAD*, 22, Konya 2007, 393-404.
- Ertuğrul, Özkan, “Çifte Minareli Medrese”, *DİA*, İstanbul 1997, VIII,312-313.
- Erzi, Adnan Sadık, “İbn Bibi”, *İA*, V/II, 712-718.
- Ese’dî, Zehrâ - Me’mârî, Nâsır, “Nakş-i Mogûlân der İntikâl-i Ferheng-i Şark be Garb ez Tarîk-i Donyâyi İslâmî”, *Faslnâme-i İlmî-Pejûheşî Moskoviyye*, 17, 1390 hş., 7-18.

- Eyuboğlu, İsmet Zeki, *İran Edebiyatı*, Pencere Yay., İstanbul 2007.
- Fayda, Mustafa, “Hz. Ömer’in Divan Teşkilatı”, *DGBİT*, Çağrı Yay., İstanbul 1992, II, 107-176.
- Fehmî, Abdusselâm Abdulazîz, *Târîhü’l-Devletü’l-Mogûliyye fî İrân*, Dârü’l-Ma‘ârif, İskenderiye 1981.
- Ferheng-i Cogrâfyâ-yi İrân*, I-XI, İntişârât-i Dâ’ire-i Cogrâfyâ-yi Sitâderteş, 1330 hş.
- Ferşidniyâ, Mes‘ûd – Rahmânyân, Sûsen, “Mâlîyât der Devre-i İlhânân”, *Âmûzeş-i Târîh*, Sayı: 1, 1388 hş., 33-38.
- Furat, Ahmet Subhi, *Arap Edebiyatı Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1996.
- Furûgbahş, Ahmed, “Nakş-i İdârî ve Hukûmetî Hâtûnhâyî Mogûl”, *Roşd-i Âmûzeş-i Târîh*, 38, 1389 hş., 28-29.
- , “Se Dîvân-i Mohm der ‘Ahd-İlhânî”, *Kitâb-i Mâh-i Târîh ve Cogrâfyâ*, 1383 hş., 80-86.
- Gaffârânî, Alî, “Reşîdüddîn Fazlullah ve Endîşe-i Âbâdgerî der Kalemrû-i İlhânân”, *Mutâla‘ât-i İslâmî*, 71, 1385 hş., 147-190.
- Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK Yayınlar, Ankara 2002.
- Golşenî, Abdulkerîm, *Ferheng-i İrân der Kalemrov-i Torkân*, Şîrâz 1354 hş.
- Göde, Kemal, “Çingizli/Cengizliler ve İlhanlıların Anadolu’da Hâkimiyeti (1239-1318) Bibliyografyası”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, I, Kayseri 1983, 351-372.
- Göksu, Erkan, “Târîh-i Güzîde’ye Göre Rûm (Anadolu) Selçukluları”, *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 27, II, Ankara 2008, 23-32.
- , “Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhâneler”, *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 24, Ankara 2008, 65-84.
- , “Türkiye Selçuklularında İktâ”, *SÛTAD*, 26, Konya 2009, 137-154.
- Grousset, René, *Bozkır İmparatorluğu*, (Çev. M. Reşat Uzman), Ötüken Yay., İstanbul 1980.

- Gül, Meryem, *Hârimşahlar*, Bağaziçi Yay., İstanbul 2014.
- Gül, Muammer, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti*, Yeditepe Yay., İstanbul 2005.
- Güler, Önder - Çelik, Aydın, "Altın Orda-Bizans Münasebetleri", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Elazığ 2012, VIII, 1, 161-172.
- Güler, Önder, *Altın Orda İmparatorluğu Dış İlişkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2013.
- Gültepe, Necati, "İlk Türk devletlerinde Bürokrasi", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, C. II
- , *Mührün gücü -İlk Türk-İslam Devletlerinde ve Osmanlılar'da Bürokrasi-*, Ötüken Yay., İstanbul 2009.
- Günaltay, Mehmed Şemseddin, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, (Nşr. Yüksel Kanar), Endülüs Yay., İstanbul 1991.
- Gündegül, A. P. "İlhanlılarda Sikke Formları", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, VIII, 919-927.
- Güner, Galip, "Yarlık "Buyruk, Emir, Ferman" Ve Yarlık- "(Tanrı) Buyurmak; Lütfetmek" Kelimelerinin Kökeni Üzerine Yeni Görüşler", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8, 1, Ankara 2013, 1553-1560.
- Gürkan, Nejdet, *Arap Edebiyatında Memlûkler (Moğollar) Dönemi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Isparta 2000.
- Hacıgökmen, Mehmet Ali, "Mevlânâ Celaleddin-i Rumî'nin Selçuklu Sultanları ile İlişkileri", *SÜTAD*, Konya 2014, 36, 115-135.
- Hakîkî, Abdurrefi', *Târîh-i Conbeş-i Serbedârân ve Diğer Conbeşhâyi İrânîyân*, İntişârât-ı Âzâd Endîşân, Tahrân 1360 hş.
- Hâligî, Muhammed Rızâ Bozurger, *Şâhnebât-i Hâfız*, İntişârât-i Zuvâr, Tahrân 1388 hş.
- Halaçoğlu, Yusuf, "Damga", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 454-455.
- Halebî, Ali Esgar, *Târîh-i Felâsefe-i İrânî*, İntişârât-i Zuvvâr, Tahrân 1381 hş.

- Hamîd, Hamîd, “Sa‘dü’l-Devle-i Vezîr: Emîr-i Kebîr-i Yahûdî Dovrân-i Argûn-i Mogûl”, *Îrânşenâsî*, 2006/1385 hş., 1, 101-117.
- , “el-Havâdisü’l-Câmi‘a ve Ovvâ‘-i İctimâ‘î ve Siyâsî-yi Yahûdiyân der ‘Ahd-i Mogûl”, *Îrân Şenâsî*, 1, 1383 hş., 110-123.
- Hannâ el-Fâhûrî, *Târîhü’l-Edebü’l-‘Arabiyye*, Dârü’l-Cîl, Beyrut 1986.
- Haryendîş, Abdurresûl–Hüsrevâbâdî, Meryem Gulâmî-Vahîd, Mikâil, “Esârât-i Hucûm-i Mogûl der Seyr-i Coğrâfyânevisî”, *Pejûheşâyî Târîh-i Îrân ve İslâm*, 11, 1391 hş., 75-90.
- Hasan Amîd, *Ferheng-i Fârsîyi ‘Amîd*, İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahrân 1349 hş.
- Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, I-VI, Kayıhan Yayınlar, İstanbul 1986.
- Hasan İbrahim Hasan, *Târîhü’l-İslâm*, I-IV, Dârü’l-Cîl, Beyrut 1311-1991.
- Hasannîyâ, Muhammed, “Ferâz ve Furûd-i Selcûkîyân ve İlhanân”, *Ketâb-i Mâh-i Târîh ve Coğrâfyâ*, 159, 1390 hş., 49-54.
- Hâtemî, Ahmed-Arabof, Arzû, “Mogûlsitîzî ‘Atâ Melik Cuveynî der Târîh-i Cihânguşâyî”, *Târîh-i Îrân*, 66, 1389 hş., 27-48.
- Hatîbî, Ebulfazl, “Argun Aka”, *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., VI, 644-646.
- Hatîbî, Ebulfazl “Argun Aka”, *Dânişnâme-i Îrân*, Tahrân 1384 hş., II, 443-444.
- Haykıran, Kemal Ramazan, *İlhanlı Hükümdarı Ebu Sa‘id Bahadır Han Zamanında Doğu Anadolu (1317-1338)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007.
- Hayyâmpûr, Abdurresûl-i, *Ferheng-i Sohenverân*, Tahran 1368 hş.
- Hazar, Mehmet, *Eski Uygur Tarihine ve Türkçesine Giriş*, Eğitim Yayınevi, Konya 2015.
- Hitti, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), II, İfav Yayınları, İstanbul 1995.
- Hodgson, Marshall G. S., *İslâm’ın Serüveni*, II, İz Yay., İstanbul 1995.
- , “Devlet-i İsmâ‘îliyye”, *Târîh-i Îrân Cambridge*, (Trc. Hasan Enûşe), İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahrân 1385 hş., V, 397-453.

- Hourani, Albert, *Arap Halkları Tarihi*, (Çev; Yavuz Alogan), İletişim Yay., İstanbul 2012.
- Hoyî, Abbâs Zerbâb, “Abaka Han”, *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., II, 333-342.
- Huart, C. L., “Horasan”, *İA*, V/I, MEB Yay., MEB Basımevi, İstanbul 1977, 560-562.
- Hurremşâhî, Bahâeddîn, *Hâfıznâme*, I-II, Şirket-i İntişârât-i ‘İlmî ve Ferhengî ve İntişârât-i Surûş, 1367 hş.
- İsfahânîyân, Dâvud, “Hânedân-i Cuveynî der Destgâh-i İlhanân”, *Dânişgâh-i Edebiyât-i ‘Ulûm-i İnsânî Tebrîz*, 134, 1369 hş., 12-28.
- , “Nohestîn Pûl-i Kâgizî der İrân”, *Berresîhâyi Târihi*, 77, 1357 hş., 97-106.
- İlhan, Avni, “Bâtıniyye”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 192.
- İlvan, Erdi, *Türkiye Selçuklu Devleti ve Vezirleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Van 2013.
- İpşirli, Mehmet, “Bitik”, *DİA*, İstanbul 1992, VI, 225.
- İsmailov, Mahmud, *Azerbaycan Tarihi*, (Çev. Vefa Kurban), IQ Yay., İstanbul 2014.
- İ‘timâdü’s-Saltana, Muhammed Hasan Sanî‘ü’-d-Devle, *Târih-i Montezim-i Nâsırı*, I-II-III, (Tsh. Muhammed İsmâ‘îl Rıdvânî), Tahrân 1344 hş.
- İzgi, Cevat, “Kazvînî, Zekeriyâ b. Muhammed”, *DİA*, Ankara 2002, XXV, 160.
- İzgi, Özkan, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, (Haz. Erkin Ekrem-Serhat Küçük), TTK, Ankara 2014.
- İzgi, Özkan, “Kuruluş Devrinde uygurların, Kitanlara Tesirleri ve Uygur, Gazne, Kitanlar Arasındaki Münasbetler”, *İÜTED*, 7-8, 1977, 7-16.
- İzgi, Özkan, *Çin Elçisi Wang Yen-Te’nin Uygur Seyahatnamesi*, TTK Yay., Ankara 1989.
- Jahn, Karl, “İran’da Kâğıt Para”, (Çev. Mehmet Altay Köymen), *Belleten*, Ankara 1942, VI, 269-309.
- , “Tebriz Doğu ile Batı arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi”, (Çev. İsmail Aka), *AÜDTCFTAD*, Ankara, 24, XIII, 59-77.

- , *Cengiz Han*, (Çev. İsmail Tulçalı), Nokta Kitap, İstanbul 2004.
- Kadyânî, Abbas, *Ferheng-i Câm'i-i Târih-i Îrân*, İntişârât-i Ârven, Dânişgâh-i Şîrâz 1387 hş.
- , *Târih Ferheng-i ve Temeddon-i Îrân der Devre-i Mogûl*, İntişârât-ı Ferheng-i Mektûb, Tahrân 1384 hş.
- , *Tesîr-i Ferheng ve Temeddu-i Îrân der Cihân*, İntişârât-ı Ferheng-i Mektûb, Tahrân 1386 hş.
- Kafalı, Mustafa, “Barak Han”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 63-64.
- , “Cuci Han”, *DİA*, İstanbul 1998, VIII, 78-79.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Bozkır Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1987.
- , *Türk Millî Kültürü*, TTK, Ankara 1977.
- Kâimmakâmî, Cihangir, “Mührhâ, Tugrâhâ ve Tevkî'hâyî Pâdişâhân-i Îrân ez İlhanân Tâ Pâyân-i Kâçâriyye”, *Berresihâyî Târihî*, 20-21, 1348 hş., 123-162.
- Kamalov, İlyas, “Altın Orda-Bizans Münasebetleri (1261-1453)”, *Karadeniz Araştırmaları*, 4, Ankara 2005, 3-20.
- , “Yarlık”, *DİA*, İstanbul 2013, XXXXIII, 334-335.
- , *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yay., İstanbul 2003.
- Kanar, Mehmet, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, Birim Yay., İstanbul 1998.
- Kanar, Mehmet, *Farsça-Türkçe Sözlük*, (2. Baskı), Say Yayınları, İstanbul 2010.
- Kanat, Cüneyt, “Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 26, 2001, 31-45.
- Karaköse, Abdülkadir, *İlhanlı devletinin Yönetici Kesiminin Dinî İnançları ve İslamiyet*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2010.
- Kâşânî, Nâdir Muttalibî – Âştîyânî, Abbâs İkbâl – Kazvînî, Muhammed, “Mukaddemî ber Mecmu'a-i Merâsilât-i Resmîyi Dîvânî Selcûkîyân ve Harezimşâhîyân ve Evâil-i 'Ahd-i Mogûl”, *Nâme-i Bahâristân*, 3, 1380 hş., 75-110.

- Kaya, Abdullah, “İlhanlıların Anadolu Türkmen Beylerine Karşı Politikaları”, *EÜSBED*, Erzincan 2013, VI, 2, 293-326.
- Kaymaz, Nejat, *Pervâne Mu‘înüddîn Süleyman*, Ankara 1970.
- , *II. Gıyâseddîn Keyhüsrev ve Devri*, TTK, Ankara 2009.
- Kazan, Ramazan, “El-Kalkaşendî’nin Subhu’l-A‘şâ Adlı Eseri ve Edebî Özellikleri”, *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2002, 8, 107-128.
- Keremî, Muhammed Hüseyin – Hâdimî, Rûhullah, “Berresî-yi Sebk-i Mecd-i Hemger-i Şîrâzî ez Dîdgâh-i Mesâ’il-i Edebî”, *Faslnâme-i Tehessüsî Sebksenâsî Nazm ve Nesr-i Fârsî*, Sayı: 3, 1391 hş., 255-270.
- , “Costûcû der Ahvâl ve Eş‘âr-i Mecdüddîn Hemger”, *Âyîne-i Mîrâs*, Sayı: 55, 113-148.
- Kenanoğlu, M. Macit, “Vergi”, *DİA*, İstanbul 2013, XXXXIII, 52-55.
- Kenârrûdî, Kurbân ‘Alî, “Nizâm-i Mâlîyât-i Mogûlân ve Te’sîr-i Ân der İnhitât ve Zevâl-i Şehrâyi İrân”, *Pejûheşî Târîh*, 1387 hş., 12, 83-111.
- Kerîmî, Alî Rızâ- Samedîvend, Menûçeher, “Sîyâset-i Mezhebî Hukûmet-i İlhanî”, *Faslnâme-i ‘İlmî-Pejûheşî Târîh-i İslâm*, 1391 hş., 4, 133-154.
- Kesik, Muharrem, “Mesud II”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 342-344.
- , “Muîneddîn Süleyman Pervâne”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 91-94.
- Keskin, İshak, “Ortaçağ Müslüman Türk Devletlerinde Bilgi ve Arşiv Yönetimi Hakkında Gözlemler”, *Tarih Dergisi*, 50, İstanbul 2010, 27-58.
- Kesrevî, Ahmed, *Şehriyân-i Gomnâm*, İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahrân 1356 hş.
- Keyvânî, Mecdüddîn, “Al Tamga”, *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., I, 441-445.
- Koca, Salim, “Moğol İstilasına Karşı Sultan I. Alâeddîn Keykubâd’ın Güvenlik Politikası”, *Gazi Üniversitesi Türkiyat Dergisi*, Ankara 2009, 5, 187-216.
- , “Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu’nun Kaderini Belirleyen Savaş: Köseadağ Bozgunu”, *SÜTAD*, Konya 2015, 37, 35-84.
- , “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, *GTT*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, II, 328.

- Kohen, Hânım, “Zendedgî-yi Hâcû-yi Kirmânî”, *Mâkâlât-i Şeşomîn-i Humâyeş-i Sâlâne-i Zebân ve Edebiyât-i Fârsî*, 203-227.
- Komisyon, “Hz. Ebû Bekr Dönemi”, *DGBİT*, İstanbul 1992, II, 28-62.
- Konuksever, Esra, *Cengiz Han Yasalarının Dayandığı Tarihi Temeller ve Etkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2009.
- Köprülü, Mehmed Fuad, “Cüveynî Alaaddîn Ata Melik Muhammed”, *İA*, MEB Yay.,MEB Basımevi, İstanbul 1979, III, 249-255.
- , “Cüveynî Şemseddîn Muhammed b. Muhammed”, *İA*, MEBYay.,MEB Basımevi, İstanbul 1979, III, 251-259.
- , “Harizmşahlar”, *İA*, MEB, İstanbul 1977, V, 265-296
- , “Orta Zaman Türk Hukukî Müesseseleri (İslâm Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok mudur?)”, *Belleten*, TTK, Ankara 1938, II, 39-72.
- , *Türkiye Tarihi (Anadolu İstilâsına Kadar Türkler)*, (Haz. M. Hanefi Palabıyık), Akçağ Yay., Ankara 2005.
- , “Cüzcanî”, *İA*, III, 230-237.
- , “Yeni Farîsîde Türk Unsurları”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1942, VII-VIII, 1, 1-16.
- Köymen, Mehmet Altay, “Türkiye Selçuklu Devleti'nin Ekonomik Politikası”, *Belleten*, Ankara 1986, L/ 198, 613-620.
- Kuşçu, Ayşe Erdem, “İlhanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Memlûklerle İlk Teması”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay.,Ankara 2002, VIII, 364-375.
- Kurtuluş, Rıza, “Şebâkâreî”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 390-391.
- , “Kân'î-yi Tûsî”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 307.
- Kutluer, İlhan, “Keşfü'z-Zunûn”, *DİA*, Ankara 2002, XV, 321-322.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Kâtip”, *DİA*, Ankara 2002, XXV, 49-55.
- , “Şehzâde”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 478-480.

- Kürkçüoğlu, Erol, *Ortaçağ'da Erzurum (V.-XV. Yüzyıllar)*, Güneş Vakfı Yay., Erzurum 2007.
- Lenkerûdî, Rızâ Rızâzâde, "Argun Han", *Dânişnâme-i İrân*, Tahrân 1384 hş., II, 444-445.
- , "Ahmed Teküdâr", *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., VII, 27-30.
- Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, Düşün Yay., İstanbul 2015.
- Ligeti, L., *Bilinmeyen İç Asya*, II, MEB Yay., İstanbul 1991.
- M. Baron C. D'ohsson, *Moğol Tarihi*, (Çev. Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov), IQ Yay., İstanbul 2006.
- Marshall, Robert, *Doğudan Yükselen Güç Moğollar*, (Çev. Füsün Doruker), Sabah Kitapları, İstanbul 1996.
- Merçil, Erdoğan, "Kirman Selçukluları", *DGBİT*, İstanbul 1992, VII, 231-289.
- , "Sâhib Ata", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 515-516.
- , *Kirman Selçukluları*, (1. Baskı), Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1980.
- , "Bâvendîler", *DİA*, İstanbul 1992, V, 214-216.
- Meşkûr, Muhammed Cevâd, *Târîh-i Şi'a*, İntişârât-i İşrâkî, Tahrân 1379 hş.
- Mîlânî, Abdülhüseyn, "Emîrân-i Mogûl (Noyânâ) der Mesâ'il-i Şûrâyî 'Asr-i İlhânân: ez Merg-i Hulâgû tâ Âmeden-i Gâzân", *Ulûm ve İnsânî Dânişgâh-i El Zehrâ*, 65, 1386 hş., 163-178.
- Miquel, André, *İslâm ve Medeniyeti*, I, Birleşik Kitabevi, Ankara 1991.
- Mîrensârî, Ali, "Evhâdî Merâgâyî", *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., X, 415-416.
- Mîr Efel, Seyyid Ali, "Rubâ'îyyât-i Mecd-i Hemger be Hatt-ı Neve-i Ū", *Nâme-i Bahâristân*, 1386 hş., 337-346.
- Mollamehmetoğlu, Ceylan, *Fahruddîn-i Irâkî'nin Tasavvufî İstilahları Ve Dîvân-ı Kebîr'den Şahit Beyitler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale 2014.
- Mottehidîn, Jâle, "Çegûne der Târîh İbn-i Bîbî", *Nâme-i Ferhengistân*, Sayı: 2/3, ty., 72-80.

- Mu‘în, Muhammed, *Ferheng-i Fârsî*, (Tsh. Azîzullah Alîzâde), İntişârât-ı Bîkî, Tahrân 1382 hş.
- Mu‘în, Muhammed, *Ferheng-i Farsî I-V*, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1353 hş.
- Mu‘în, Muhammed, *Ferheng-i Farsî I-VI*, İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1371 hş.
- Muderris, Muhammed, *Ser Gozeşt ve ‘Akâ’id-i Felesefi-yi Hâce Nasîreddîn Tûsî*, Tahrân 1335 hş.
- Muhammedî, Muhammed, *Ferheng-i Îrânî ve Te’sîr-i Ân der Temeddun-i İslâm ve Garb*, Çâphâne-i Peymân, Tahrân 1323 hş.,
- Mukaddem, Haydar Rızâ Alîzâde, *Pejûheşî der Sikkehâyı Olcâyâtü Heştomîn Îlhân-i Mogûl*, Mûesseyi Ferheng-i İntişârât-ı Pâzîne, Tahrân 1388.
- Munferd, Mehdî Ferhânî - Târim, Meryem, “Berresîyî Vazî’yet-i İktisâdîyî Reb’-i Reşîdî der Devre-i Îlhânî”, *Faslnâme-i ‘İlmî-Pejûheşî ‘Ulûm-i İnsânî*, Dânişgâh-i El Zehrâ, 1384 hş., 55, 106-138.
- Murresilpûr, Mohsen, “Vezâret-i der Defter-i Evveliyîye-i Hükûmet-i Îlhânî: Ez Argûn tâ Bâydû 683-694”, *Pejûheşhâyî Târihî Îrân ve İslâm*, 1391 hş., 11, 105-120.
- Murtazavî, Menuçehr, *Devre-i Îlhânân-i Îrân*, Kitâbfurûş-i Tahrân, Tahrân 1341 hş.
- , “Câmi’-üt Tevârîh ve Müellif-i Vâki’î Ân”, *Pejûheşhâyî Felsefi*, 1340 hş., 56, 31-92.
- Mûsevî, Mustafa, “Berke Han”, *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., XI, 747-748.
- , “Bitikçi”, *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., XIII, 330-331.
- , “İncû”, *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., X, 718-719.
- , “İlhânân”, *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., X, 704-711.
- , “Uygur”, *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., X, 460-463.
- Mûsevî, Mustafa - Hücetü’l-İslâmî, Reyhâne, “Sultân Veled ve Hilâfet-i Ū Pes ez Movlânâ”, *Mutâla ‘ât-i ‘İrfânî*, Sayı: 11, 202-224.
- Mü’eyyîd Şîrâzî, Ca’fer, “Peyvendhâ-yi Honerî Kemâl Hucendî ve Sa’dî Şîrâzî”, *Makâlât-i Mecme ‘-i Bozorgdâşt-i Kemâl-i Hucendî*, Tebriz 1375 hş., I, 253-270.

- Müderriş, Fatime, “Zebân ve Edeb-i Pârsî der Âsyâ-yi Sa’îr”, *Nâme-i Ferhengistân*, ty., 70-83.
- Mürselpûr, Muhsin, “Vezâret-i der Fetret-i Evveliyye-i Hukûmet-i Îlhânî: ez Argûn tâ Bâydû”, *Mecelle-i Pejûheşhâ-yi Târîh-i Îrân ve İslâm*, Sayı: 11, 1391 hş., 103-120.
- N. V. Pikoloskaya-A. Yakubovski-E. Y. Petroşfski-A. M. Belinski-L. V. İstrova, *Târîh-i Îrân*, (Çev. Kerîm Keşâverz), İntişârât-ı Peyâm, Tahrân 1354 hş.
- Nâsirîrâd, Mustafa, “Tehevvlât-i Câneşînî Çengîz ve Nakş-i Ân der Munâsebât-i Hâricî Îlhânân Îrân”, *Târîhî Revâbit-i Hâricî*, 1379 hş., 4, 121-132.
- Neseb, Zehra Rızâyî, “Hamdullah Müstevfî”, *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., XXI, 345-346.
- Nevâyî, ‘Abdilhuseyn, *Ricâl-i Kitâb-i Hâbîbü’s-Siyer ez Hamle-i Mogûl Tâ Merg-i Şâh İsmâ’îl-i Evvel*, Encumen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahrân 1379 hş.
- Nîrnûrî, Hamîd, *Sehm-i Îrân der Temeddon-i Cihân*, İntişârât-i Firdovs, Tahrân 1379 hş.
- Omonov, Qudratulla, “Ortaçağ’a Ait Türkçe Resmî Yazılarda Sözcük seçme Meselesi”, *AÜEFSBD*, 52, Erzurum 2014, 257-268.
- Onay, İbrahim, “Cengiz Han’ın Devletinde Türk Kültününün Etkisi ve Katkısı”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7, 4, Ankara 2012, 2441-2455.
- Orkun, H. Namık, *Attila ve Oğulları*, Remzi Kitaphanesi, İstanbul 1933.
- , *Eski Türk Yazıtları I-II-III*, (Tek Kitapta Toplanmış.), TDK Yay., Ankara 1994.
- Ostrogorsky, Georg *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret İşıltan), TTK Yay., Ankara 1991.
- Ögel, Bahaeddin, *Çingiz Han’ın Türk Müşavirleri*, IQ Yay., İstanbul 2002.
- , “Devlet Meclisi ve Kurultay”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, I, 880.
- , *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Ankara 1988.

- , *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara 1982.
- Öngören, Reşat, “Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 441-448.
- Özaydın, Abdülkerim, “Hamdullah el-Müstevfî”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 454.
- , “İbn Bîbî”, *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 379-382.
- , “İbnü’l Alkamî”, *DİA*, İstanbul 1999, XX, 483-484.
- , “İbnü’l-Esîr, İzzeddin”, *DİA*, 21, İstanbul 2000, 26-27.
- , “Nesevî, Muhammed b. Ahmed”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 577-578.
- Özbalıkçı, M. Reşit, “İbn Ebü’l- Hadîd”, *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 463-466.
- Özcan, Altay Tayfun, “Chronica Maira’da Moğollara Dair Kayıtlar”, *TOD*, XVI, İzmir 2013, 23-77.
- , “Moğol Tarihine İlişkin Latince Kaynaklarda Uygurlar”, *SÛTAD*, Konya 2013, 34, 147-163.
- Özdemir, Hacı Ahmet, “Müsta’sım-Billâh”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 126-127.
- , *Moğol İstilası ve Abbâsî Devleti’nin Yıkılışı (Cengiz ve Hülâgû Dönemleri)*, İz Yay., İstanbul 2011.
- Özen, Firdevs, *Mengü Han Döneminde (1251-1259) Selçuklu-Moğol İlişkileri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2010.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “Mâveraünnehir”, *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 177-180.
- , “Ögedey”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 21-22.
- , “İncü”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 281.
- , “Moğollar”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 226.
- , “Reşidüdîn Fazlulâh-ı Hemedânî”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 19-21.
- , “Târîh-i Cihângüşâ”, *DİA*, İstanbul 2011, XXXX, 77-79.
- , “Vassaf”, *DİA*, İstanbul 2012, XXII, 558-559.
- , “Vezir”, *DİA*, İstanbul 2013, XXXXIII, 89-90.
- , *Gazan Han ve reformları (1295-1304)*, Kaknüs Yay., İstanbul 2009.

- , *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yay., İstanbul 2006.
- , “XIV. Yüzyılda Tebriz’de Bir Hayır ve Kültür Kurumu: Şenb-i Gâzân (Gâzâniyye)”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 37, 2002, 253-289.
- Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hânedanlar İslam Devletleri*, I-V, TTK, Ankara 1996.
- Öztürk, Temel, “Osmanlı’da Malî enetim Aracı Olarak Muhasebe İcmâl Defteri: Trabzon Örneği”, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 56, 2011, 211-234.
- Özyetgin, Ayşe Melek, *Eski Türklerde Vergi Terimleri*, Köksav Yay., Ankara 2004.
- Pala, İskender, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, Kapı Yay., İstanbul 2007.
- Palabıyık, M. Hanefi, “Gazneliler Devleti’nde Teşkilat ve Kültür”, *Yeni Türkiye*, XLV, (Mayıs-Haziran 2002), 29-53.
- Parlak, Sevgi, “Sâhib Ata Külliyesi”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 516-517.
- Pejûhede, Leyla, “Câcermî”, *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., XIIIV, 173-174.
- Petruşevsky, I. P., *Târîh-i İctimâ’î- İktisâdiyi İrân der Devre-i Mogûl*, (Trc; Ya’kûb Âjend), İntişârât-i Itlâ’ât, Tahrân 1366 hş.
- , *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der İrân ‘Ahd-i Mogûl*, I-II, (Trc. Kerîm Keşâverz), Tahrân 1344 hş.
- Pîrniyâ, Hasan, *Târîh-i Kâmil-i İrân*, İrân Cihân, Tahrân 1390 hş.
- Pîrnezer, Nâhid, “Hüviyyet-i Yahûdiyân-ı İrânî”, *İrân Şenâsî*, 1390 hş., 3, 477-497.
- Pizeşk, Menuçehr, “Baycu”, *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., XI, 304-307.
- Porkârî, Sâlih, “Çâv Numâd-i Buhrân der Siyâset-i Dînî İlhânân”, *Faslnâme-i ‘İlmî- Pejûheşî ‘Ulûmî İnsânî*, Dânişgâh-i El Zehrâ, 1381 hş., 43, 44-61.
- Pûrhûncânî, Zehrâ Mohsenî - Ânûş, Ebûlhasan Feyyâz, “Destâverd-i Hâfuzân-i Ferheng ve Temeddon-i İrânî-İslâmî der Devre-i İlhânî”, *Faslnâme-i Pejûheşî Târîh-i Ferheng ve Temeddon-i İslâmî*, 12, 1392 hş., 7-24.

Rahmetî, Mohsen - Bîrânvend, Tâhire, “Peyâmedhâyî İctimâ’î-İktisâdî Tahtûtâz Negûderîyân der Kalemrû-i İlhânî (652-696)” *Pejûheşgâh-i ‘Ulûm-i İnsânî ve Mutâl’ât-i Ferhengî*, 1391, 1, 97-116.

Râzî, Abdullah, *Târîh-i Kâmil-i Îrân*, İntişârât-i İkbâl, Tahrân 1375 hş.

Recebzâde, Hâşim, “Feth-i Bağdâd be Dest-i Mogûlân”, *Îrânşenâsî*, 2003/1382 hş., 1, 57-73.

-----, *Â’in-i Keşverdârî der ‘Ahd-i Vezâret-i Reşîdüddîn Fazlullah Hemedânî*, İntişârât-i Tûs, Tahrân 1355 hş.

Reff’î, Emîr Teymûr-Gulistânî, Hânîye , “Alâaddîn ‘Atâ Melik Cüveynî ve Hülâgû Hân-i Mogûl”, *Faslnâme-i ‘İlmî- Pejûheşî Târîh*, ty., 9, 105-121.

-----, “Suyurgal der ‘Ahd-i İlhânî ve Teymûrî”, *Faslnâme-i ‘İlmî- Pejûheşî Târîh*, ty., 12, 45-64.

Rencber, Maksûd, “Siyâsetnâme Nevîsî der Îrân”, *İtlâ’ât-i Siyâsî-İktisâdî*, 1387 hş., 257-258, 138-159.

Rezevî, Muhammed Takî Müderrîs, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, İntişârât-i Bonyâd-i Ferheng-i Îrân, Tahrân 1354 hş.

Rezevî, Seyyid Ebulfazl, *Şehr, Siyâset ve İktisâd der ‘Ahd-i İlhânân*, Müessesesi-İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1388 hş.

-----, “Purbelhâ ve Nakd-i Nizâm-i İktisâdî-yi İlhânân (654-694/1252-1296)”, *Pejûheşhâ-yî Târîhî*, 3, Dânişgâh-i Isfahân 1392 hş., 41-56.

-----, “Câygâh-i Bâzâriyân der İktisâd ve Câme’i Asr-i İlhânân”, *Pejûheşhâ-yî Târîhî*, Dânişgâh-i Isfahân, 1388 hş., 1, 51-66.

-----, “Nasîreddîn Tûsî ve Goftmân-i Mehâr der ‘Ahd-i Nâmüselmânîyî İlhânân”, *Faslnâme-i ‘İlmî-Pejûheşî Târîh-i Ferheng-i Temeddon-i İslâmî*, 1392 hş., 13, 93-108.

-----, “Teşkilât-i Pişeverî der ‘Ahd-i İlhânân”, *Târîhnâme-i Îrân Be’d ez İslâm*, 1389 hş., 1, 43-67.

Rezmcû, Huseyn, “Revânşenâsî-yi Eş’âr-i ‘İrfânî Hâcû-yi Kirmânî”, *Keyhân-i Ferhengî*, Sayı: 5, 12-15.

- Riasanowsky, Alexander, “Moğol Hukuku”, (Çev. Hüseyin Edip Serdengeçti), *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1939, V, 192.
- Riyâhî, Muhammed Emîn, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, (Çev. Mehmet Kanar), İnsan Yay., İstanbul 1995.
- Rossabi, Morris, *Kubilay Han'ın Seyyahu Rabban Savma ve Doğu'dan Batı'ya İlk Yolculuk*, (Çev. Ekin Uşşaklı, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2008.
- Roux, Jean-Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.
- Rüstemî, Pervîn, “Vazi‘yet-i Muhâkim der ‘Asr-i İlhanân”, *Nâme-i Târih-i Pejûhân*, 1390 hş., 25, 63-90.
- Rypka, Jan, *History of Iranian Literature*, Hollanda 1968.
- Sa‘îdî, Abbâs, “Pûl”, *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., XIV, 53-61.
- Sa‘îdî, Gulnâz, “Berresîyî Nizâm-i İktisâdî ve Bâzârgânîyi Âsyâyî Merkezî der ‘Asr-i İlhanî”, *Berresîhâyî Nevîn-i Târihi*, 1386 hş., 3, 26-40.
- Sahillioğlu, Halil, “Dinar”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, 352-355.
- , “Dirhem”, *DİA*, İstanbul 1994, IX, 368-371.
- Seccâdî, Sâdık, “Cüveynî-Ebulmekârem”, *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., XIX, 10-12.
- Seccâdî, Sâdık, “Cüveynî-Ebulmuzaffer”, *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., XIX,1-4.
- Selçuk, Havva, “İbn-i Hallikân’ın Vefayâtü’l Ayan Adlı Eserindeki Selçuklu Devlet ve Bilim Adamları”, *ERÜSBED*, Kayseri 1999, 8, 105-114.
- Sepehrî, Muhammed, “Nakş-i İrânîyân der Teşkilât-i Mâlî ve Dîvânî Dovlet-i Hulefâ”, *Faslnâme-i Pejûheşî Târih-i Ferheng ve Temeddon-i İslâmî*, 1390 hş., 5, 53-74.
- Serin, Muhittin, “Siyâkat”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 291-292.
- Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur’an*, (Çev. Salih Uçan, Vahdettin İnce, Mehmet Yılmaz), I-X, İstanbul 2003.
- Seyyid, Seyyid Muhammed, “İsmâiliyye”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 128-133.
- Spuler, Berthold, “İlhanlılar”, MEB Yay., MEB Basımevi, İstanbul 1968, V/II, 967-970.

- Subaşı, Ömer, *Gürcü-Moğol İlişkisi-Güney Kafkasya 1220-1346*, Kitabevi, İstanbul 2015.
- Sûdavar, Abol'alâ, "Nokhostîn Farmân-i İlhânân," *Mîrâs-i Câvîdân*, Tahrân 29, 1379/2000, 33-36.
- Sümer, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", *SAD*, Ankara 1969, I, 1-147.
- , "Abaka", *DİA*, İstanbul 1988, I, 8.
- , "Âbiş Hatun", *DİA*, İstanbul 1988, I, 310-311.
- , "Anadolu'da Moğollar", *SAD*, Ankara 1970, I, 1-147.
- , "Argun", *DİA*, İstanbul 1991, III, 355-357.
- , *Oğuzlar-Türkmenler*, Ana Yay., (3. Baskı), İstanbul 1980.
- Şa'bânî, Rızâ-Emîrî, Zehrâ, "İkdâmât-i Hânedân-i Cüveynî der Zâmân-i Mogûl", *Faslnâme-i 'İlmî- Pejûheşî Moskoviyye*, 1390 hş., 16, 105-117.
- Şahin, Hanifi, "Abbâsîlerin Son Zamanlarından İlhanlıların Yıkılışına Kadarki Süreçte Şîf-Sünnî İlişkileri", *e-Mâkâlat Mezhep Araştırmaları*, 2013, VI/2, 17-42.
- , *İlhanlılar Döneminde Şîlik*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2008.
- Şakiroğlu, Mahmut H., "Marco Polo", *DİA*, İstanbul 2003, XXVIII, 41-43.
- Şehryârî, Behmen, "Seyfeddîn Bitikçi Evvelîn Vezîr-i Dovlet-i İlhânân", *Roşd-i Âmûzeş-i Târîh*, 1386 hş., 29, 24-27.
- Şeşen, Ramazan, "Buhara", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 363-367.
- , *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, İstanbul 1998.
- Şirinov, Agil - Gafarov, Anar, "Tûsî Nasirüddîn", *DİA*, İstanbul 2012, XXXXI, 437-442.
- Tâcbehş, Ahmed, *Târîh-i Temeddon ve Ferheng-i İrân*, İntişârât-ı Nevîd-i Şîrâz, Tahrân 1381 hş.
- Taneri, Aydın, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük", *TAD*, Ankara 1967, V/8-9, 75-187.

- , “Müsâmeretü'l-Ahbar'ın Türkiye Selçukları Devlet Teşkilâtı Bakımından Değeri”, *TAD*, Ankara 1968, IV/6-7, 127-171.
- , “Müsâmeretü'l-Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilâtı Bakımından Değeri”, *AÜDTCFTAD*, Ankara 1966, IV/ 6, 127-171.
- Taşagül, Ahmet, “Hanbalık”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 524-525.
- , “Göktürkler”, *GTT*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, I, 697
- Taşçı, Kemal, *Selçuklular Zamanında Van Gölü Havzası (1018-1243)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2013.
- Tellioğlu, İbrahim, *Tarih Boyunca Karadeniz*, Semender Yay., Trabzon 2015.
- Temir, Ahmet, “Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, VIII, 256-264.
- Tenhâyî, Seyyide Nergis – Zengûyî, Alî, “Bâztâb-i ‘Ovzâ‘-i Sîyâsî ve İctmâ‘î-yi Kuhistân der Âsâr-i Hekîm-i Nezârî-yi Kuhistânî”, *Mecmû‘a-i Makâlât-i Humâyîş-i Millî Necd ve Tahlîl-i Zendeğî*, 1393hş., 220-230.
- Tezcan, Mehmet, “İpekyolu'nun İran Güzergâhı ve İpekyolu Ticaretine İran Engellemesi”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3/1, 2014, 96-123.
- , *Eski Türklerde Damga*, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 1990.
- Togan, İsenbike, “Çinggis Han ve Moğollar”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, VIII, 235-255.
- Togan, Zeki Velidî, “Hamdullah Müstevfi”, *İA*, V/I, 186-188.
- , “Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, İstanbul 1931, I, 1-42.
- Tokan, Özgür, İslamiyet Öncesi Türklerde Diplomasi ve Hunlar Dönemi Diplomatik İlişkiler, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2011.
- , *Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları'nda Dîvân-ı Âlâ*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2015.
- Tokmak, A. Naci, “Evhadüddin-i Merâğî”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 520.

- , “Rızâ Kulî Hân”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 64-65.
- Tuncer, Orhan Cezmi, *Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar*, Ankara 1986.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yay., İstanbul 2004.
- Turan, Refik, “Türkiye Selçuklu ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, VII, 210-2038.
- , *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, MEB, İstanbul 1995.
- Tuysuz, Şaban Cem, *İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2004.
- Tûsî, Muhammed Emîn Edîb, *Ferheng-i Lugât-i Edebî*, I-II, Tahrân 1388 hş.
- Uğur, Mücteba, *Hicri Birinci Asırda İslâm Toplumu*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.
- Uluçay, M. Çağatay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, (3. Baskı), MEB, İstanbul 1977.
- Unat, Yavuz, “Zîc-i İlhanî”, *DİA*, İstanbul 2013, XXXIV, 399.
- User, H. Şirin, “Eski Türkçede Bazı Ünvanların Yapısı Üzerine”, *Bilig*, (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi), Ankara 2006, 39, 221.
- Usta, Aydın, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni–Samâniler Devleti (874-1005)-*, (1. Baskı), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.
- Uyar, Mustafa, “İlhanlı Devletinde Yahûdî Bir Vezir: Sa’düddeve”, *TAD*, 2003, XXI/33, 125-142.
- , *İlhanlı Devleti’nde Argun Dönemi (1284-1291)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2001.
- , “Bir Ortaçağ Kaynağında Yerel Yönetim ve Köy Reislğine (Riyâset-i Dîh) İlişkin Veriler”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 2012, XXI, 69-77.
- Uygun, Mehmet Nuri, “Safiyüddin el-Urmevî”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 479-480.
- Uylaş, Sait, *Birinci Türk Nüfuzu Dönemi Abbasilerinde Edebî Kültür (II. Abbâsi Asrı’nda Edebî Çevre)*, Erzurum 2016.
- Uymaz, Emine, *Sultan I. Alâeddîn Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1237)*, TTK, Ankara 2003.

- , *Türkiye Selçuklu Devleti'ne Gelen ve Giden Elçiler*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988.
- , *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhâl*, TTK Ankara, 1988.
- Üçok, Bahriye, *İslâm Tarihi Emeviler Abbasiler*, Ankara 1979.
- Ünal, Ömer, "Sa'dî-i Şîrâz'î'nin Arapça Şiirleri ve Bağdad Mersiyesi", *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2006, 21, 89-110.
- Vosûkî, Muhammed Bâkir, "İstîlâhat-i Dîvânî Devre-i Mogûl ber Esâs-i Noshe-i Hattî El Mürşid fi El Hesâb", *Pejûheşhâyî İrânşinâsî*, 1392 hş., 1, 85-97.
- , "Âyâ Behş-i Târîh-i Mogûl der Zafernâme-i Hamdullah Müstevfî, Noshe-i Bedl-i Câmi-üt Tevârîh est?", *Pejûheşhâyî 'Ulûm-i Târîhî*, 1391 hş., 1, 209-230.
- , "Parçehâyî Devre-i Mogûl ber Esâs-i Noshe-i Hattî el Mürşid fi El Hesâb", *Pejûheşhâyî 'Ulûm-i Târîhî*, 1392 hş. , 1, 175-195.
- Wolfram, Eberhard, *Çin Tarihi*, TTK, Ankara 1995.
- Yâhakkî, Muhammed Ca'fer, *Kulliyât-ı Târîh-i Edebiyât-ı Fârsî*, Tahrân 1389 hş.
- Yakut, Esra, "Eski Türklerde Hukuk", *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Eskişehir 2002, I, 3, 401-426.
- Yaltrık, Mehmet Berk, *Moğolların Deşt-i Kıpçak Seferleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne 2014.
- Yaltkaya, Şerafeddin, "Mütenebbî'den Önce Şiir (I)", *Nüşa Şarkiyat Araştırma Dergisi*, Ankara 2005, 17, 97-122.
- , "İlhanîler Devri İdarî Teşkilatına Dair", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası*, İstanbul 1932-1939, II, 7-16.
- Yârahmedî, Mehdî, "Sikkehâyî Devre-i Mogûl", *Roşd-i Âmûzeşî Târîh*, 1389 hş., 38, 39-42.
- Yasin, Yüsübcan, "Uygur Yazısının Tarihi Dönemleri ve Yayıldığı Bölgelere Genel Bir Bakış", *Dil Araştırmaları*, Ankara 2011, 9, 91-103.

- Yavaş, Doğan – Çobanoğlu, Ahmet Vefa, “Konya İnce Minareli Medrese” *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 269-270.
- Yayla, Yasemin, *Kanuni Sultan Süleyman Devri Osmanlı Devleti’nde Bürokratik Yapı (1520-1566)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2001.
- Yazıcı, Tahsin, “Çav”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 235.
- , “Cüveynî Şemseddîn”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 144-146.
- , “Fergana”, *DİA*, İstanbul 1995, XII, 375-377.
- , “Müntecebüddin Bedî”, *DİA*, Ankara 2002, XXXII, 25.
- , “Mar‘aşî Zahirüddîn”, *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII, 36-37.
- Yıldırım, Nimet, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum 2001.
- , *İran Edebiyatı Tarihi*, Pinhan Yay., İstanbul 2012.
- , *İran Mitolojisi*, Pinhan Yay., İstanbul 2012.
- , “Seyf-i Fergânî”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 27.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbasîler”, *DİA*, İstanbul 1998, I, 31-56.
- Yılmaz, Bülent, *Celayirliler Kabile-Devlet*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 2002.
- Yılmaz, Nurullah, *III. Abbâsî Asrında Edebî Çevre*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1995.
- Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, II, TTK Yay., Ankara 2014.
- Yusuf Hashacip, *Kutadgu Bilig -I Metin-*, (Çev. ve Haz. R. Rahmeti Arat), TDK Yay., Ankara 1999.
- Yuvalı, Abdulkadir, “Cengiz Han ve Haleflerinin Devrinde Horasan’ın İdarî Statüsü”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, II, 1, 227-236.
- , “Gâzân Han”, *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 429-431.
- , “Geyhatu Han”, *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 44-45.
- , “İlhanlılar”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 103.
- , “İlhanlılar”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, VIII, 359-363.

-----, *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*, Erciyes Üniversitesi Matbaası, Kayseri 1994.

-----, “Osmanlı Müesseseleri Üzerindeki İlhanlı Tesiri”, *ERÜSBED*, 1995, II, 6, 249-255.

-----, “Hülâgu”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 473-475.

Yücel, Yaşar, “Anadolu Beyliklerinde Devlet Teşkilâtı ve Toplum Hayatı”, *Belleten*, Ankara 1990, LIV/210, 805-823.

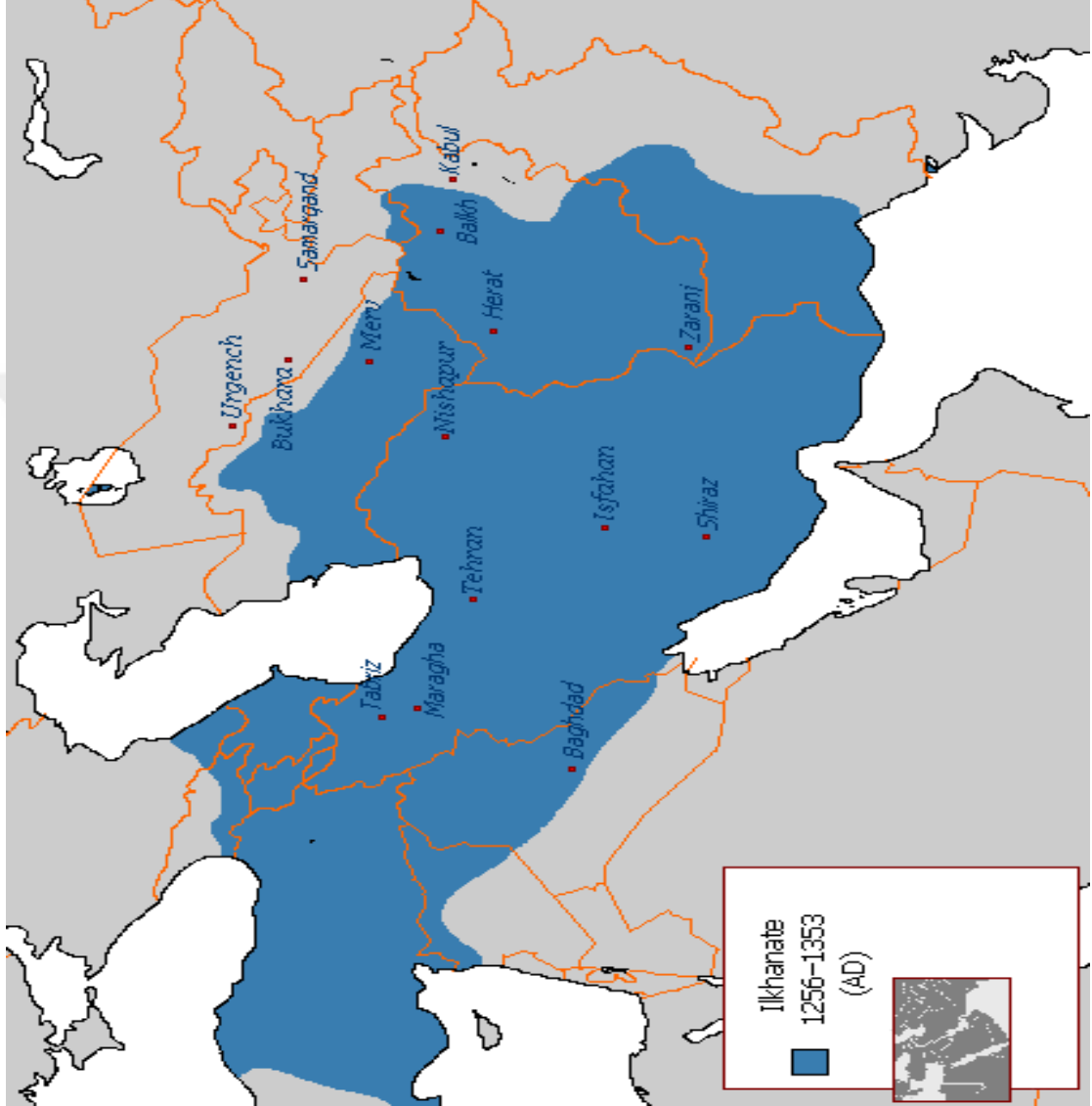
Zerrînkûb, Abdülhüseyn, *Rûzgârân Târih-i Îrân ez Âgâz Tâ Sukût-i Saltanat-ı Pehlevî*, İntişârât-ı Sohen, Tahrân 1390 hş.

-----, *Tasavvufî Îrânî*, Tahrân 1383 hş.

Zeydân, Corci, *İslâm Medeniyet Tarihi*, IV, Üç Dal Neşriyat, İstanbul 1974.

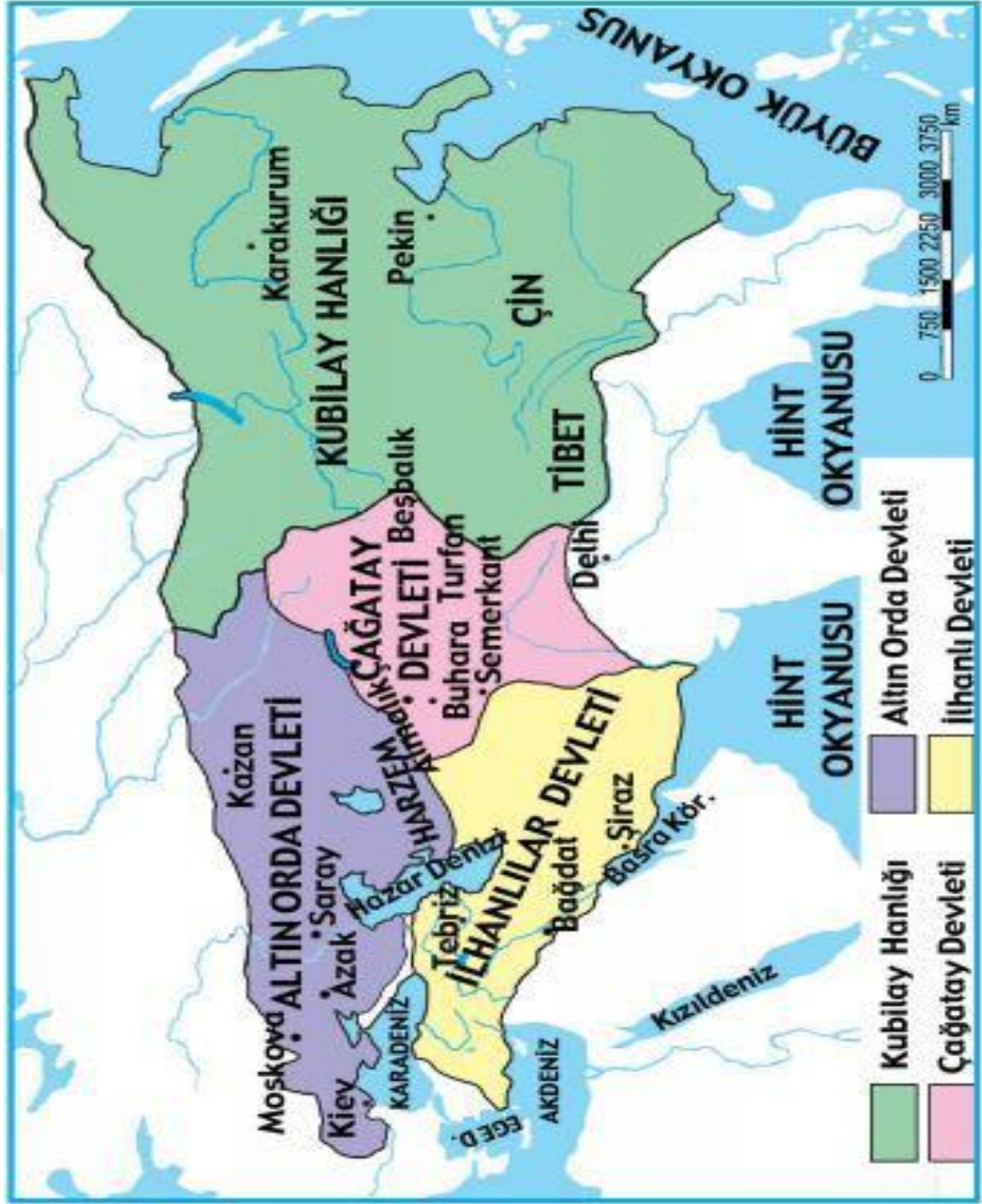
EKLER

EK 1. HARİTALAR

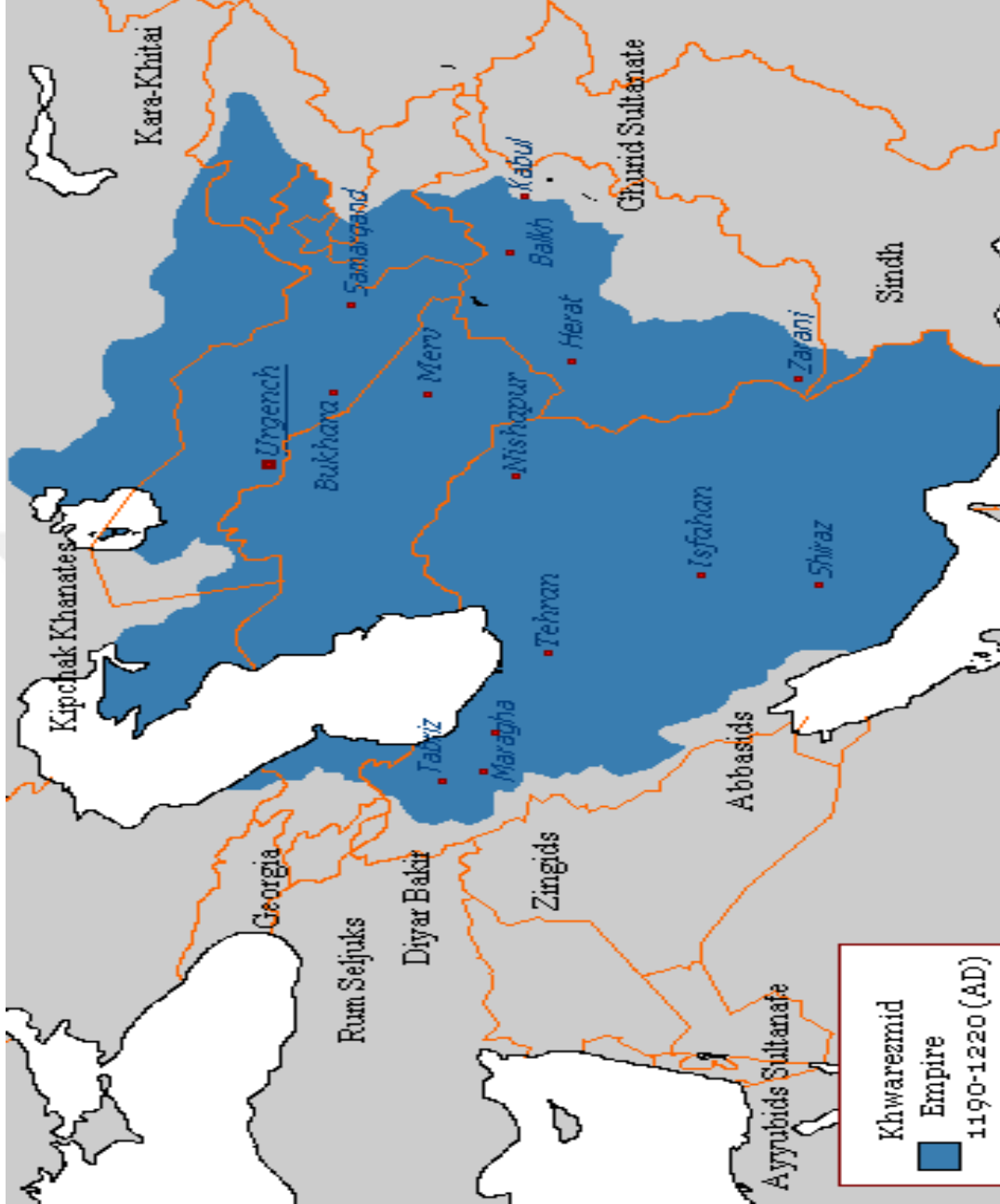
Harita 1. İlhanlı Devleti'nin Sınırları.¹²¹⁷

¹²¹⁷ <http://www.estambul.com/ilhanlilar-ilhanli-devleti-85366.html#.WG0pJ1WLTIU>

Harita 2. Moğol Devletleri.¹²¹⁸

¹²¹⁸ <http://tarihportali.net/tarih-1/6-unite-turkiye-tarihi-11-13-yuzyl/9-sinif-tarih-dersi-biryay-yayinlari-sayfa-210-cevaplari/>

Harita 3. Hârizmşâh Devleti.¹²¹⁹

¹²¹⁹https://tr.wikipedia.org/wiki/Harezmi%C5%9Fahlar_Devleti#/media/File:Khwarezmian_Empire_1190_1220.png

EK 2. RESİMLER

Resim 1. Celâleddîn Hârizmşâh'ın Moğollardan Kaçarak Sind Nehrini Geçişi.¹²²⁰

¹²²⁰https://fa.wikipedia.org/wiki/%D8%AD%D9%85%D9%84%D9%87_%D9%85%D8%BA%D9%88%D9%84_%D8%A8%D9%87_%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86#/media/File:During_the_battle_of_Indus.jpg

Resim 2. Ögedey Kaan'ın Tahta Çıkışı.¹²²¹

¹²²¹ <https://fa.wikipedia.org/wiki/%D8%A7%D9%88%DA%AF%D8%AA%D8%A7%DB%8C%E2%80%8C%D8%AE%D8%A7%D9%86#/media/File:CoronationOfOgodei1229.jpg>

Resim 3. Hülâgu Han'ın Temsili Tasviri.¹²²²

Resim 4. Hülâgu Han ve Dokuz Hatun.¹²²³

¹²²² https://fa.wikipedia.org/wiki/%D8%A7%DB%8C%D9%84%D8%AE%D8%A7%D9%86%D8%A7%D9%86#/media/File:Hulagu_1.jpg

¹²²³ https://fa.wikipedia.org/wiki/%D8%AD%D9%85%D9%84%D9%87_%D9%85%D8%BA%D9%88%D9%84_%D8%A8%D9%87_%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86#/media/File:HulaguAndDokuzKathun.JPG

Resim 5. Abaka Han, Şehzâde Argun ve Argun'un Omuzunda Şehzâde Gazan.¹²²⁴

Resim 6. Sultan Ahmed Teküdâr ve Vezir Şemseddîn Cüveynî.¹²²⁵

¹²²⁴ <https://fa.wikipedia.org/wiki/%D8%A7%D8%B1%D8%BA%D9%88%D9%86%E2%80%8C%D8%AE%D8%A7%D9%86#/media/File:AbaqaOnHorseArghunStandingGhazanAsAChild.jpg>

¹²²⁵ http://www.wikiwand.com/arz/%D8%A7%D8%AD%D9%85%D8%AF_%D8%AA%D9%83%D9%88%D8%AF%D8%A7%D8%B1

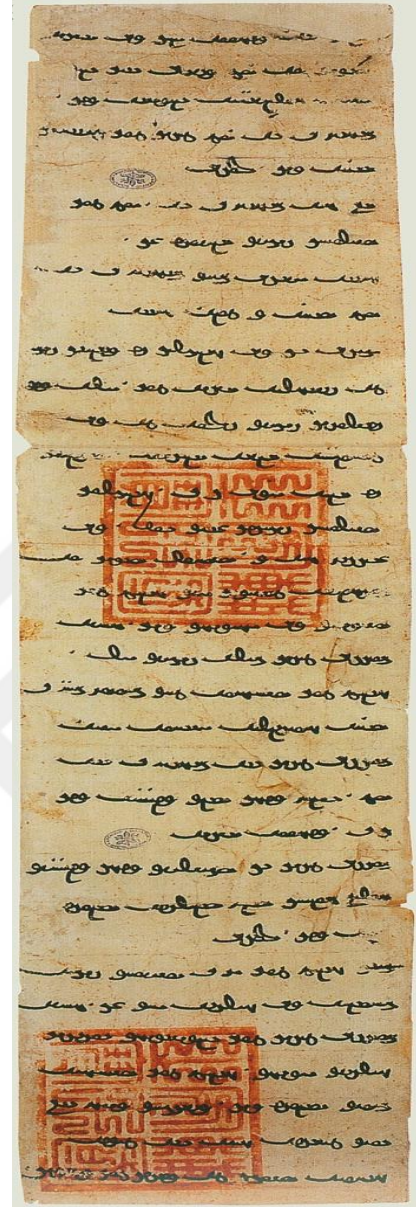
Resim 7. Sultan Ahmed Teküdar ve Şehzâde Argun.¹²²⁶

¹²²⁶http://www.wikiwand.com/az/%D8%A7%D8%AD%D9%85%D8%AF_%D8%AA%D9%83%D9%88%D8%AF%D8%A7%D8%B1

Resim 8. Hâce Nasîreddîn Tûsî.¹²²⁷

¹²²⁷ <http://malekmuseum.org/artifact/1393.02.00023/%D8%AE%D9%88%D8%A7%D8%AC%D9%87+%D9%86%D8%B5%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%84%D8%AF%DB%8C%D9%86+%D8%B7%D9%88%D8%B3%DB%8C-%D8%B4%D9%85%D8%A7%DB%8C%D9%84+%D9%86%DA%AF%D8%A7%D8%B1%DB%8C>

Resim 9. Argun Han Dönemine Ait Al Tamga ve Argun Han'ın Papa IV. Nicholas'a Gönderdiği Uygurca Mektup.¹²²⁸

¹²²⁸ https://ar.wikipedia.org/wiki/%D8%A3%D8%B1%D8%BA%D9%88%D9%86_%D8%AE%D8%A7%D9%86#/media/File:Arghun_stamp.jpg
http://www.wikiwand.com/arz/%D8%A7%D8%B1%D8%BA%D9%88%D9%86_%D8%AE%D8%A7%D9%86

Resim 11. Geyhatu Han Dönemine Ait Al Tamgalı Farsça Ferman ve Hülâgu Han Zamanına Ait Sikke.¹²³⁰

¹²³⁰ Mecdüddîn Keyvânî, “Al Tamga”, *DMBİ*, Tahrân 1370 hş., I, 442.

<http://malekmuseum.org/artifact/2000.06.00296/%D8%B3%DA%A9%D9%87+%D9%86%D9%82%D8%B1%D9%87+%D9%87%D9%88%D9%84%D8%A7%DA%A9%D9%88+%D8%AE%D8%A7%D9%86+%D8%A7%DB%8C%D9%84%D8%AE%D8%A7%D9%86%DB%8C#>

Resim 12. Abaka Han (sol sütün) ve Sultan Ahmed Teküdâr (sağ sütün) Dönemine Ait Sikkeler.¹²³¹

¹²³¹<http://malekmuseum.org/artifact/2000.06.00416/%D8%B3%DA%A9%D9%87+%D8%A2%D8%A8%D8%A7%D9%82%D8%A7%D8%AE%D8%A7%D9%86+%D8%A7%DB%8C%D9%84%D8%AE%D8%A7%D9%86%DB%8C#>

<http://malekmuseum.org/artifact/2000.06.00335/%D8%B3%DA%A9%D9%87+%D9%85%D8%B3%DB%8C+%D8%A7%D8%AD%D9%85%D8%AF+%D8%AA%DA%A9%D9%88%D8%AF%D8%A7%D8%B1+%D8%A7%DB%8C%D9%84%D8%AE%D8%A7%D9%86%DB%8C#>

Resim 13. Argun (sol üst) ve Geyhatu Han (sol alt) Dönemine Ait Sikke ve Kâğıt Para (Çav) Örneği.¹²³²

¹²³²<http://malekmuseum.org/artifact/2000.06.00235/%D8%B3%DA%A9%D9%87+%D9%86%D9%82%D8%B1%D9%87+%D8%A7%D8%B1%D8%BA%D9%88%D9%86+%D8%AE%D8%A7%D9%86+%D8%A7%DB%8C%D9%84%D8%AE%D8%A7%D9%86%DB%8C>
<http://malekmuseum.org/artifact/2000.06.00263/%D8%B3%DA%A9%D9%87+%D9%86%D9%82%D8%B1%D9%87+%DA%AF%DB%8C%D8%AE%D8%A7%D8%AA%D9%88%28%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D9%86%D8%AC%DB%8C%D9%86+%D8%AA%D9%88%D8%B1%D8%AC%DB%8C%29#>

Hâfız Ebrû, *Zubdetu't-Tevârih*, II, 1257.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Özkan DAYI
Doğum Yeri ve Tarihi	Erzurum / 04.08.1984
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı.
Doktora Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı.
Bildiği Yabancı Diller	Farsça, İngilizce
Bilimsel Faaliyetler	<p>II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu (Organizasyon Görevi).</p> <p>“Mahmud Yalavac’ın Moğol İmparatorluğundaki Faaliyetleri”, <i>Current Research in Social Science</i>, I, 3, 2015, 58-63.</p> <p>“Câmi‘ü’t-Tevârîh’te Kubilay Han’ın Çin’deki İdârî Teşkilatı ve Bayındırlık Faaliyetleri”, <i>Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi</i>, 55, 2015, 240-255.</p> <p>“İlhanlı Tarihinde Mecdü’l-Mülk Hadisesi”, <i>Current Research in Social Science</i>, II, 3, 2016, 107-122.</p>
İş Deneyimi	
Çalıştığı Kurumlar	Türk Telekom A.Ş. (2011-2015)
İletişim	
E-Posta Adresi	ozkandayii@gmail.com
Tarih	03.01.2017